

Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського
Асоціація дослідників Голодоморів в Україні

Світлій пам'яті мучеників 33-го присвячується...

ГАННА КАПУСТЯН

ПАМ'ЯТЬ 33-го КЛИЧЕ МОЛОДИХ

Сповіді свідків і слово історика

Видання третє, доповнене

Кременчук
Видавець ПП Щербатих О. В.
2017

УДК 930 (477.7)
ББК 63.3 (4 УКР)714
К 19

Автор і упорядник
доктор історичних наук, професор **Ганна Капустян**

*Рекомендовано до друку вченою радою Кременчуцького
національного університету імені Михайла Остроградського
(протокол № 6 від 23 лютого 2017 року)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Корновенко С. В.**,
доктор історичних наук, професор **Морозов А. Г.**,
директор Науково-дослідного інституту селянства при Черкаському
Національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Капустян Г. Т.

К 19 ПАМ'ЯТЬ 33-го КЛИЧЕ МОЛОДИХ. Сповіді свідків і слово
історика: наукове видання / Ганна Капустян. – 3-тє вид., доповн.
– Кременчук: Видавець ПП Щербатих О. В., 2017. – 600 с.
ISBN 978-617-639-151-7

Підготовлений збірник містить спогади свідків голодомору
1932-1933 рр. в Україні – «Сповіді» й конкретно-історичні
дослідження цієї проблеми д.і.н., проф. Ганни Капустян –
«Слово історика». Матеріали збірника простежують
концепцію геноциду голодом в українському селі, в основі якої
лежить національний чинник, і слугують доказом визнання
Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу.

УДК 930 (477.7)
ББК 63.3 (4 УКР)714

ISBN 978-617-639-151-7

© Г. Т. Капустян,
про видання, вступ,
упорядкування,
наукові дослідження, 2017

Зі сповідей край села (звернення до читача)

Батьківська хата стоїть край села. Звідси видніється мрійливий полтавський степ. За хатою – луки, толока. Це – особливе місце у житті моїх односельчан-зарудян. Це своєрідний сільський майдан, який ферментує відлуння душ не одного покоління. Літньої пори, кілька разів на день тут гуртуються люди: зранку, здебільшого чоловіки і дітвора, відганяють худобу на пасовище, по обіді – жінки приходять на тирло доїти корів, увечері – переважно діди ідуть з налігачами забирати з пастівника худобу. Тут обговорюють новини, радяться, сперечаються, згадують минуле, вирішують важливі для громади питання.

Які б траєкторії власної долі мені не доводилося долати – неодмінним відтинком цього шляху залишалася дорога до рідного села, до батьківської хати, до майдану на краю села. Сюди приходять зі щирими помислами, лукавству тут не місце, адже у селі діяння кожного видно, як на власній долоні. Сюди йдуть до людей, а до людей потрібно ставитися по-людськи!

Моє село жваво відгукувалося на виклики горбачовської перебудови з її нечуваною доти гласністю. Це був довгоочікуваний поколіннями ковток цілющої свободи, було повернуто надію людям, стомленим від публічної брехні й роздвоєння особистості, надію на суспільну визначеність і правду. Надзвичайно довго утримувана на дні людської душі правда виплеснула на поверхню не притаманне для СРСР таке суспільно-політичне явище, як гласність. Ті, хто пережив голодоморне пекло, заговорили. Це були стражденні, емоційні, гіркі спомини. Україна під тиском океану гірких страждань і переживань перевершувала шекспірівські пристрасті. Саме тоді на краю села, зі сповідей моїх земляків про пережите голодоморне пекло починала виношуватись ідея цієї книжки.

Мої земляки бідкалися: «Ми ж не віддали замученим родичам, односельчанам шану біля місця останнього їх притулку. Вони пішли тоді у Вічність не оплакані, не поховані по-християнськи, не відспівані, не пом'януті». Тож згадка про мучеників дала вихід щирим людським почуттям. «Ти ж, Галю, історик, тут виросла, – зверталися зарудяни до мене, – візьмись за цю справу – пошанування пам'яті наших земляків-мучеників». Для мене – це не

просто слова, це був палкий поклик серця моїх земляків до історика-професіонала у надії здійснити шляхетну справу – пошанування безневинно убієнних голодомором земляків-мучеників.

Першим актом нашого Проекту-пошанування пам'яті земляків жертв голоду-геноциду 1932-33 рр. стало відкриття 22 квітня 1990 року пам'ятника на їх символічній могилі. Байдужих у цій справі не було. Лідія Андріївна Волювач, 1921 р.н., переговорила з кожним мешканцем села на предмет збору коштів на пам'ятник. Ініціативу громади підтримав голова колгоспу Юрій Матюха – допоміг фінансово й організаційно. На побудову пам'ятника власні заощадження передавали і ті, хто вже давно не мешкав у селі Заруддя, але навки був душею пов'язаний зі своєю малою Батьківщиною. Гончар Клавдія Яківна, 1916 р.н., Гончар Данило Антонович, 1911 р.н., Волювач Лідія Андріївна ретельно склали поіменний список усіх 105 замучених голодомором земляків. На церемонії відкриття пам'ятника було відправлено панахиду поіменно за кожним померлим за християнським звичаєм. На стелі викарбувані символічні слова журналіста Івана Ноценка (вже покійного): «Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернуто право на пам'ять».

Наступним кроком Проекту-пошанування пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-33 рр. в Україні став збір спогадів свідків голодоморного пекла. Масово і страшно гинули люди в Україні. Ще тоді, в кінці 1980-х – на початку 1990-х років були живі свідки, фізичний вік яких дозволяв їм осмислено викласти суть національної трагедії. Влада СРСР ставала надбанням історії і не була в змозі в масштабах держави перетворити народну пам'ять на документальне джерело. Та й не ставила, власне, такої мети, «ховаючи у воду» усі «кінці» злочинів проти народу.

Майже кожна українська родина втратила батьків, матерів, братів, сестер, чоловіків, дружин, діток, сусідів, друзів. Майже кожної української родини торкнулося горе. До цієї всенародної акції спонтанно, за покликом власного сумління, долучалися прості громадяни, без будь-якої офіційної вказівки від влади. Згадували, складали поіменні списки померлих. По жертвах голодомору правили молебні у церквах.

До Проекту-пошанування пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні долучилася молодь – студенти Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Представники багатьох студентських поколінь записували болісні акти трагедії голодомору 1932-1933 рр. на українській землі, яку оповідали свідки. Географія відтворених голодомором подій 1932-1933 рр. стосується переважно Полтавщини (яка тоді входила до складу Харківської губернії), Кіровоградщини, теперішньої Черкащини, сучасної Харківщини. Це ті прилеглі до Кременчука території, звідки родом студенти Кременчуцького державного політехнічного університету. Зустрічаються також свідчення з Вінниччини, Дніпропетровщини, Житомирщини, Київщини, Одещини, Сумщини, Херсонщини, Чернігівщини.

Опитування проводилось як за спеціально розробленими запитальниками, так і відтворювалось у довільному розповідному форматі. Стиль і мову викладу залишено без змін.

У викладі-свідченні – прізвище, ім'я та по батькові свідків, рік народження, місце, де переживалися ними події голодомору. Подано також списки замучених голодомором в окремих селах.

Підготовлений збірник спогадів свідків, передаючи біль і страждання людської душі, покликаний допомогти у пізнанні правди, особливостей функціонування командно-репресивної системи управління українським селом, що почала складатися з кінця 1920-х років.

Розкрито динаміку геноцидної концепції голодомору 1932-1933 рр. в українському селі: **пізня осінь 1932 – літо 1933 рр. вустами очевидців цієї трагедії**. На відміну від свідчень очевидців, які ґрунтуються на спогадах, закарбованих у дитячій пам'яті свідків (а для дитячого віку нехарактерно аналітично мислити), даний збірник складається переважно зі спогадів-свідчень, зібраних у кінці 1980-х – першої половини 1990-х у тих людей, які за віком осмислено підходили до цієї трагедії.

Вступ до збірника містить докладну характеристику історика-професіонала, де проаналізовано наростаючу динаміку репресивних заходів радянського політичного режиму стосовно українського села і відбиток їх у пам'яті свідків із голодоморного повсякдення (1932-1933 рр.).

Важливою характеристикою даного збірника є комплексна картина спогадів очевидців, дослідження яких ілюструє трагедійну концепцію геноциду голодом в українському селі, основу якої складав національний чинник.

Через різні обставини ця збірка документів усної історії змогла побачити світ лише 2008 року.

Другу частину видання – «Слово історика» – складають наукові дослідження д.і.н., проф. Г.Т. Капустян за останні п'ятнадцять років, присвячені темі голоду-геноциду 1932-33 рр.

Документи збірника розкривають причини, картину, масштаб, характер, особливості, наслідки трагедії планетарного масштабу голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Свідчення-спогади підкреслюють важливість визнання голодомору 1932-1933 рр. в Україні геноцидом не тільки в українському вимірі, але й для світового цивілізованого простору. Адже ця проблема безпосередньо торкається стану справ із дотриманням прав людини в усьому світі, міцності засад громадянського суспільства і правової держави.

Висловлюємо щиру вдячність усім, хто власною позицією долучився до цієї шляхетної справи, уважно і проникливо пропустив через своє серце зворушливі й болючі слова невгамовної туги свідків українського голодомору-геноциду 1932-1933 рр., хто консультував і радив, хто допомагав набирати текст і здійснював іншу технічну роботу щодо збірника. Наші слова вдячності й особливого визнання моїм землякам: Данилу Антоновичу Гончару (покійному), Клавдії Яківні Гончар (покійній); Лідії Андріївні Волювач (покійній), моїй мамі Катерині Антонівні Капустян, Вірі Давидівні Кобеляцькій; журналістці Галині Чугай; колегам: Нінель Конюховій, Вікторії Латишевій, Руслані Кантеміровій, моєму сину Сергію Капустяну, побратиму Анатолію Ханко.

Дякую Олександру Щербатих за вдалий дизайн книги.

Зворушена духовною підтримкою настоятеля Свято-Миколаївського Собору протоієрея о. Володимира.

Ганна Капустян, доктор історичних наук, професор.

From memoirs outskirts the village

My parents' house is outskirts the village. The pensive Poltava steppe is seen from here. Flood plains and the square are over there. This is the special place in the life of my fellow-villagers from Zaruddya. This is a kind of a village square that accumulates soul repercussion of generations of Zaruddya dwellers. In summer, several times a day people come here. In the morning men and children drive herds to pastures, in the afternoon women come to milk the cows, in the evening old men

passed by with their sticks to drive animals back home. People generally gathered here to discuss the news, to ask for or give an advice, to argue, to remember the past or to solve some very important for people problems.

Wherever I went and whatever I did, what tasks I had to fulfill, the devoted and the only one way stayed the same. It was the path that led to my native village, to my parents' house, to the square outskirts the village. People come here with their hearts open and their thoughts frank. There is no place for deception here. In a village everybody's deeds are like on your own palm. You come here to people, so you should treat them in a human way.

My village answered with great enthusiasm to Gorbachov reorientation with its publicity never heard before. It was so long expected by generations gulp of vital freedom. People, who were tired of public lie and split personality on social determination and truth, at last had their hope returned. The truth hidden deep inside became available with such social-political phenomenon which was not typical for the USSR as publicity. Those who survived in the famine hell started speaking. These were gained through much suffering, emotional, bitter memories. Ukraine, being under pressure of sufferings and emotional experiences, was much higher emotionally tensed than the heroes of Shakespeare. It was that time that the idea of this book about the people who survived in the famine hell was born.

My fellow-villagers were very much upset. They said «We didn't honored our tortured relatives and fellow-villagers near their last asylum. They went to the Eternity, being not mourned, buried, not having the burial service read and pried for». So these memories made sincere human feelings free. «You are a historian, you were born here, – they appealed to me, – take this cause into your hands, honor the memory of our villagers-martyrs». For me these were not just words, it was passionate call of people's hearts to me, a professional historian, in hope to accomplish the noble cause, that is to honor those villagers who were innocently killed by famine.

The first step in our Project of honoring memory of the fellow-villagers-victims of famine-genocide of 1932-1933 was the opening of the monument on their symbolic tomb on April, 22, 1990. There were no people who stood aside. Lidiya Andriyivna Volyuvach, who was born in 1921, had a talk with every villager about collecting money for the monument. The head of the collective farm Yuriy Matyukha supported people's idea. He assisted in financing and organizing. There were

contributions from the people who didn't live in Zaruddya any more, but they have tight links with their Little Motherland. Honchar Klavdiya Yakivna, born in 1916, Honchar Danylo Antonovych, born in 1911, Volyuvach Lidiya Andriyivna completed thoroughly the nominal list of all 105 fellow-villagers who were tortured with famine. Church service according to the Christian tradition was held on the opening ceremony. The following words of the now late journalist Ivan Noshchenko were curved on the monument: «To the martyrs of 1933 from their heirs who had their right to memory returned».

The next step in our Project of honoring memory of the fellow-villagers-victims of famine-genocide of 1932-1933 was collecting memoirs of famine witnesses. People in Ukraine died in horrible, inhuman way. Then, in 1980-90 the witnesses were alive whose age let them tell about the national tragedy sensibly. The USSR power has become the property of history and it was not able to turn people's memory into documentary source. It even didn't have such aim as all the crimes against people were hidden deep.

Almost every family had their fathers, mothers, brothers, sisters, husbands, wives, children, neighbors, friends lost. Almost every family was touched with this sorrow. A lot of people took part in this all-people action without any order following their own hearts. Nominal lists of dead people were completed. Church services on famine victims were held.

The students of Kremenchuk Mykhailo Ostrogradsky State Polytechnic University took part in the project of honoring memory of victims of famine-genocide of 1932-1933 in Ukraine. Representatives of many students' generations of Kremenchuk Mykhailo Ostrogradsky State Polytechnic University have been recording painful facts of famine tragedy of 1932-1933, which has been indicated by eye-witnesses. The geography of the represented with the famine events of 1932-1933 refers mainly to the territory of Poltava region (which was an integral part of Kharkiv province that time), Kirovograd region, modern Cherkassy and Kharkiv regions. These are the nearby territories the students of the University are from. Some evidences from Dnipropetrovsk, Vinnytsya, Kyiv and Odessa regions are also presented.

The interrogations were conducted according to the specially developed questionnaires and in a free manner as well. The style and the manner of speaking were left without changes.

The narration contains witness's surname and fist name, his date of birth and the residential place during the famine. The lists of the staved in separate villages are presented.

This collection of witnesses' memoirs showing pain and suffering of human soul has a goal of assisting in knowing the truth and some peculiarities of the command-repression system of the Ukrainian village management which started its formation at the end of the 1920-s.

The dynamic of the genocide famine of the 1932-1933 with tragedy witnesses' narrations is under analyses. Unlike the other publications which have memoirs of the people who were children and could not think analytically that time, this book contains the memoirs which were collected in early 1990-s, so the witnesses were rather old and could understand reality sensibly.

The introduction to this book contains the accurate comment of a professional historian with the analyses of increasing dynamic of repressions of the Soviet political system concerning Ukrainian village in 1932-1933 and its refraction in witnesses' memory.

The important characteristic of the publication is the completeness of memoirs the research of which illustrates tragic concept of Ukrainian village genocide defined by the national reason.

The documents on oral history shows the reason, the picture, the scale, the character, the peculiarities, the consequences of the world-scale tragedy of famine-genocide of 1932-1933 in Ukraine. The memoirs emphasize the importance of recognition the 1932-1933 famine in Ukraine as genocide not only in Ukrainian measuring but in the whole world as well. This is the problem that touches the state of human rights, the strength of civil society and legal state.

This collection of documents on oral history could be published only in 2008 due to different reasons.

We would like to thank those who took part in this noble case, who were attentive and compassionate to witnesses of the Ukrainian famine in 1932-1933 words of suffering, who consulted and gave advises, who assisted in typing and editing of this publication. Our words of thanks and gratitude to my fellow-villagers Honchar Klavdiya Yakivna (now late), Honchar Danylo Antonovych (now late), Volyuvach Lidiya Andriyivna(now late), Kapustyan Kateryna Antonivna, Vira Kobelyatska, to journalist Halyna Chuhai, professor Ninel Konyukhova, Victoriya Bezshanko, Ruslana Kantemyrova, Serhiy Kapustyan.

Doctor of Sciences (History),
Professor Hanna Kapustyan.

Aus den Reden am Rande des Dorfes *(Anrede an den Leser)*

Das Elternhaus steht am Rande des Dorfes. Überall sieht man träumische Poltawaer Steppe. Hinter dem Haus – Wiese. Die nimmt eine besondere Stelle im Leben meiner Dorfgenossen aus Saruddja ein. Das ist ein Platz in der Steppe, wo der Geist schon vieler Generationen herrscht. In der Sommerzeit sammeln sich hier Leute ständig: am Morgen – meistens Männer und Kinder, die Vieh zum Weiden bringen; am Mittag – Frauen, die zum Melken kommen und am Abend – ältere Leute, die Kuhe von der Weide holen. Hier wird geredet, Neuigkeiten besprochen, beraten, gestritten, über früher gesprochen und die für alle wichtigen Probleme gelöst.

Bei allen Wendungen meines Schicksals blieb immer nur ein Weg unveränderlich und stetig – der Weg zum Heimatdorf, zum Elternhaus, zum Platz auf dem Rande des Dorfes. Hierher kommt man nur mit guten Absichten, keine Schlauheit ist hier möglich, weil jeder im Dorf klar auf der Hand liegt. Hierher geht man, um mit den Menschen zu verkehren. Aber das bedeutet anständiges Tun und Treiben.

Mein Dorf reagierte lebhaft auf die Gorbatschows Perestroikapolitik mit der damals unbekannten Glasnost. Das war ein von vielen Generationen schon lange erwarteter Schluck Freiheit und Hoffnung, dass anstatt grober öffentlicher Lüge und Doppelmoralität schließlich Wahrheit, Recht und Zuversicht im gesellschaftlichen Leben regieren werden. Die so lange in der menschlichen Seele gesperrte Wahrheit verschüttete solche für die UdSSR nicht typische politische Erscheinung, wie Glasnost. Die, die Hölle von Golodomor erlebt hatten, begannen über ihre unter den Qualen hervorgebrachten Erfahrungen sprechen, emotionell und bitter. In der Ukraine brauste Ozean von starken Leiden, tiefen Eindrücken, viel stärker als Leideuschaften nach Shakespeare.

Gerade damals, als ich am Rande des Dorfes den Erinnerungen meiner Landsleute an die Hölle von Golodomor zugehört habe, ist die Idee des vorliegenden Buches geboren. Die alten Leute beschwerten sich darüber, dass sie ihre zu Tode gefolterten Verwandten und Dorfgenossen an der Stelle ihres letzten Ortes nicht ehren konnten. Die gingen in Ewigkeit, ohne beweint, christlich begraben und angemessen gedacht zu werden, so meine Dorfgenossen. Das Andenken an Märtyrer ließ freien Lauf den mitleidigen Gefühlen. Sie haben sich an mich gewandt: «Du Galju, du bist doch Historikerin. Außerdem bist du hier aufgewachsen.

Greife diese Sache an und schreibe über unsere Dorfgenossen – Märtyrer». Das waren für mich keine leeren Worte, das war heftiger Ausbruch von meinen Landsleuten, ihr heißes Flehen an den professionellen Historiker, mit der Hoffnung, dass man diese edle Pflicht, «Verewigung der von Golodomor unschuldig ermordeten Dorfgenossen – Märtyrer,» erfüllen wird.

Als erster Schritt in unserem Projekt (Verewigung der Dorfgenossen, Opfer von Hunger und Genozid 1932-1933) wurde Eröffnung am 22. April 1990 des Denkmals auf ihrem symbolischen Grab. Keine Gleichgültigen waren dabei. Lidia Andrijiwna Woluwatsch (geb. 1921) hat mit jedem Einwohner des Dorfes gesprochen, ob jeder einverstanden ist, Geld für Denkmal zu spenden. Diese Initiative wurde vom Kolchosvorsitzenden Juri Matjucha unterstützt, der sowohl mit Finanzen als auch mit Organisationsmaßnahmen geholfen hat. Das Geld für Denkmal spendeten auch Leute, die schon lange im Dorf Saruddja nicht wohnten, aber sich vom ganzen Herzen an ihre kleine Heimat festgebunden waren. Gontschar Klavdia Jakivna (geb. 1916), Gontschar Danilo Antonowitsch (geb. 1911) und Woluwatsch Lidia Andrijiwna haben die Liste von allen von Golodomor gefolterten Dorfgenossen aufgesetzt.

Dem christlichen Brauch nach wurde bei der Eröffnung des Denkmals die Seelenmesse für jeden Toten namentlich gedient. An der Stella sind die Worte des Journalisten Iwan Nostschenko (schon verstorben) eingraviert: «An Märtyrer 1933 von den Nackommen, denen das Recht auf Gedächtnis zurückerstattet ist». Der nächste Schritt von diesem Projekt war die Sammlung der Erinnerungen der Zeuge von Golodomor in der Ukraine, wo der Tod von Hunger Massentod war. Damals, Ende 1980-Anfang 1990 Jahre lebten noch die Zeuge, die ihrem Alter nach imstande waren, den Sinn der Nationaltragödie verständig darzustellen.

Die UdSSR verschwand damals schon und konnte das Volksgedächtnis dokumentarisch im Maßstab des Landes nicht verwandeln. Sie stellte eigentlich solche Aufgabe nicht, umgekehrt, sie machte alles, um alle Spuren von Verbrechen gegen das Volk zu verwischen. Fast jede ukrainische Familie hat Vater, Mutter, Bruder, Schwester, Mann, Kinder, Nachbarn oder Freunde verloren. Fast jede ukrainische Familie hat diese Not betroffen.

An diese Volksaktion haben sich einfache Bürger angeschlossen, spontan, ohne jemandes Vorschrift, nur dem Gebot des Herzens nach. Sie setzten Listen der Toten auf. In den Kirchen wurde über die Opfer von

Golodomor gebeten. Dem Projekt haben sich Jugendliche, die Studenten der Michailo Ostrogradski staatlichen polytechnischen Universität angeschlossen. Die Vertreter von einigen Studentengenerationen haben die schmerzhaften Erinnerungen der Zeuge über die Tragödie von Golodomor 1932-1933 auf ukrainischem Boden aufgeschrieben.

Geografie der Folgen von Golodomor 1932-1933 fällt hauptsächlich auf folgende Gebiete: Poltawa (früheres Charkiwer Gouvernement), Tscherkassy, Kirowograd und Charkiw. Diese Gebiete grenzen an Krementschuk, wovon die meisten Studenten der Universität stammen. Es kamen auch Aussagen von Zeugen aus anderen Gebieten: Winniza, Dnipropetrowsk, Shitomir, Kiew, Odessa, Sumy, Cherson, Tschernigiw.

Die Zeuge haben sowohl spezielle Fragebogen ausgefüllt, als auch nach Wunsch geschrieben. Der Stil und die Sprache waren ohne Änderungen behalten. Im Bogen sind Name, Vor – und Vatersname, Geburtsdatum und Ort angegeben, wo der Zeuge Golodomor erlebt hat. Dazu sind auch die Listen der Gefolterten in einigen Dörfern beigelegt.

Das vorliegende Sammelwerk der Erinnerungen von Zeugen, indem es Schmerz und Leidenschaften der Menschenseele beschreibt, hat beizutragen, Wahrheit und Besonderheiten der Verwaltung von ukrainischem Dorf ausschließlich durch Befehle und Repressionen zu zeigen. Dieses Verwaltungsverfahren bildete sich ab Ende 1920.

Im Werk ist durch Zeugenmünder die Dynamik der Genozidkonzeption von Golodomor 1932-1933 im ukrainischen Dorf verfolgt: Herbst 1932-Sommer 1933.

Zum Unterschied von den anderen Forschern dienen als Grundmaterial die Ende 1980-Anfang 1990 gesammelten Erinnerungen nicht der Kinder (weil für das Kind analytisches Denken nicht charakteristisch ist), sondern die der Zeuge, die damals, in der Zeit der Tragödie die letzte ganz vernünftig verstanden.

Im Vorwort des Werkes ist die Analyse durch den professionellen Historiker der Dynamik von repressiven Maßnahmen bezüglich des ukrainischen Dorfes unter dem sowjetischen politischen Regime gegeben, wie das im Gedächtnis der Zeuge von Golodomor 1932-1933 geprägt war. Die Wichtigste im vorliegenden Werk ist das Komplexbild der Erinnerungen von Zeugen, die die tragische Konzeption der Genozid durch Hunger im ukrainischen Dorf bestätigen, im Licht des Nationalfaktors.

Der 2. Teil des Werkes «Das Wort des Historikers» umfaßt die Forschungen von Dr. H. Kapustjan in letzten 15 Jahren, die dem Thema

Hunger – Genozid 1932-1933 gewidmet sind. Die Dokumente der mündlichen Geschichte im Werk schildern Gründe, Bild, Maßstab, Charakter und Folgen der Tragödie von Golodomor 1932-1933 in der Ukraine. Die vorliegenden Erinnerungen der Zeuge sind wichtig für die Anerkennung von Golodomor 1932-1933 in der Ukraine als Genozid nicht nur im Rahmen der Ukraine, sondern auch für den zivilisierten europäischen Raum. Und dieses Problem ist direkt mit der Beachtung der Menschenrechte in der ganzen Welt, mit der Stärkung der Prinzipien der öffentlichen Gesellschaft und des Rechtsstaates verbunden. Die o.g. Sammlung von Dokumenten der mündlichen Geschichte ließ wegen verschiedenartiger Umstände erst 2008 erscheinen.

Ich möchte meinen herzlichen Dank allen ausdrücken, wer an dieser edlen Arbeit teilgenommen hat, wer dabei beraten hat, wer bei der technischen Arbeit geholfen hat. Besondere Worte der Dankbarkeit meinen Dorfgenossen: Danilo Antonowitsch Gontschar (verstorben), Klavdia Jakivna Gontschar (verstorben), Lidia Andrijiwna Woluwatsch(verstorben), Katerina Antoniwna Kapustjan, Vira Kobelyatska, sowie der Journalistin Galina Tschugai, professor Ninel Konyukhova, Viktoria Besstanko, Ruslana Kantemirowa und Sergei Kapustjan.

Dr. Prof. Hanna Kapustjan
Krementschuk.

Вступ до третього видання

Шановний читачу!

Книга, яку ти тримаєш у руках, переживає третє видання. Тиражі як першого (2008 р.) так і другого (2014р.) видання швидко розійшлися. Популярність її завдячується формою донесення читачеві гіркої правди «шекспірівської» теми українських страждань – Голодомору-Геноциду 1932-33 рр., організованого радянським тоталітарним режимом на знищення української нації, яка протягом тисячолітньої історії боронила власне право на свободу.

Тема виношувалась і «дозрівала» 18 років. Ця книга – витвір колективної народної пам'яті. Вона містить роздуми свідків про пережите і науковий аналіз історичної пам'яті істориком-професіоналом. Видання було презентоване в Штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку за сприяння д-р Христини Дурбак, Президента Фонду Катерини Ковшевич і Голови World Information Transfer та за участі Посла України в ООН п. Юрія Сергєєва, в УВАН (Українська Вільна Академія наук у Нью-Йорку), у НТШ (Наукове Товариство імені Шевченка у Нью-Йорку), в Українському домі м. Мюнхен 17.11. 2008р. «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид українського народу. Розсекречена пам'ять», за участі Консула України в Мюнхені п. Євгена Сярого; 21.11.2008 р. у міській бібліотеці, що у Палаці Кляйна м. Брно (за участю Консула України у Брно п. Ярослава Асмана), в Бренському університеті імені Масарика, у Вроцлавському університеті, в середовищі міжнародних громадських організацій: «Союз українок Америки», Світова організація українських жіночих організацій, в численних наукових, публічних установах і громадських організаціях України. Традиційно, щороку, починаючи з 2008 року, у листопадові поминальні дні по мученикам 33-го, студенти Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського на центральній площі міста Кременчука проводять скорботні прочитання цієї книжки. Неодмінним атрибутом події стала поминальна панахида, яку служить настоятель Свято-Миколаївського собору Української православної церкви (Київського патріархату) о. Володимир Макогон. У такий спосіб теперішнє покоління студентів приймає естафету від своїх

попередників, студентів університету, які збирали ці спогади-свідчення очевидців десятиліттями раніше.

Спогади героїв цієї книги залучалися в якості свідків у 2010 році на суді в Україні, який визнав Голодомор 1932-33 рр. геноцидом.

Книга ця надзвичайно затребувана суспільством. Щороку мене, як авторку й укладача, запрошують різноманітні зібрання для її представлення.

Сподіваємось, що третє, доповнене видання цього Проекту пошанування пам'яті убієнних Голодомором-геноцидом 1932-33 рр., яке стало можливим завдяки чину Людей доброї волі – ще один вагомий крок до осмислення Людством трагедії планетарного масштабу, яка коїлась на українській землі і була спрямована проти української нації: інтелігенції – «мозку нації», священників – «душі нації», селянина трударя – носія української ідентичності. А здатність осмислити події минулого – запорука забезпечити Людство від подібного жажіття у прийдешні більш щасливі часи.

З побажанням усім нам усвідомлення ціни людського життя як вищої сутності Землі, – авторка, укладач, професор Ганна Канустян.

Dear reader!

The book that you hold in your hands, is going through its third edition. First (2008) and second (2014) publications were quickly sold out. Its popularity is based on form of a bitter truth delivery of the "Shakespeares" topic of Ukrainian suffering - Famine-Genocide of 1932-33 organized by the Soviet totalitarian regime to destroy the Ukrainian nation, which defended their own freedom through thousands years of history.

The Subject has been prepared for 18 years. This book is a work of collective national memory. It contains the reflections of witnesses experiences and scientific analysis of the historical memory of the professional historian. The publication was presented at UN Headquarters in New York, with the assistance of Dr. Christine Durbak, President of Catherine Kovshelivka Foundation and Chairman of World Information Transfer as well as with the participation of the Ambassador of Ukraine to the UN Mr. Yuriy Sergeev as well as in UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences in New York), the Shevchenko Scientific

Society (Shevchenko Scientific Society in New York) and at in Ukrainian House in Munich on 17.11. 2008 ("Holodomor 1932-1933 In Ukraine as a genocide of Ukrainian people. The declassified memory "), with the participation of the Consul of Ukraine in Munich Mr. Eugene Siaryi on 21.11.2008. The presentation also took place in the city library, in the Palace of Klein of Brno with the Consul of Ukraine in Brno Yaroslav Asman as well as in Brno Masaryk University and also in the University of Wroclaw. The book has also gotten attention among the international NGO "Union of America" as well as at numerous scientific, public institutions and organizations of Ukraine.

Traditionally, every year since 2008, in November there are martyrs memorial days of 1933, during which students of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University conducted the reading of this book in the central square of Kremenchuk . An essential feature of the event was the memorial service which was conducted by a rector of Ukrainian Orthodox Church St. Nicholas Cathedral (Kyiv Patriarchate) Vladimir Makogon. Thus the present generation of students takes the "rely race" from their predecessors, university students, who some decades earlier collected these memories of the eyewitness.

Memories of the books characters were involved as witnesses in the 2010 trial in Ukraine that recognized the Holodomor of 1932-33 as a genocide.

Erinnerungen von den in dem Buch erwähnten Menschen wurden als Zeugen in der 2010-Gerichtsstudie in der Ukraine involviert, die den Holodomor von 1932-33 als Völkermord erkannt.

This book is extremely demanded by society. Every year I am being invited as its author to diverse meetings for the presentation.

We hope that the third, extended edition of this project honors the memory of victims of the famine-genocide of 1932-33 which was made possible by the existence of the people of a good will - another important step to understand the tragedy of the mankind on a global scale, which has been on Ukrainian land and was directed against the Ukrainian nation - intellectuals - "the brain of the nation", priests - "the soul of the nation", peasant laborers - carriers of a Ukrainian identity. And the ability to understand the events of the past is the key to protect mankind from such horrors to come in future happier times.

I wish all of us to understand the price of a human life as the highest essence on the Earth - creator, originator, Professor Hanna Kapustyan.

Lieber Leser!

Das Buch, das Sie in ihren Händen halten, erlebt schon dritte Auflage. Erste (2008) und zweite (2014) Publikationen wurden schnell ausverkauft. Solche Beliebtheit beruht auf der Form einer bitteren Wahrheit, die als "Shakespearisches" Thema des ukrainischen Leidens - Hungersnot des Völkermordes von 1932-33, organisiert vom sowjetischen totalitären Regime, um die ukrainische Nation zu zerstören, die ihre eigene Freiheit durch Tausende Jahre Geschichte verteidigte, dargestellt ist.

Das Thema wurde für 18 Jahren vorbereitet. Dieses Buch ist ein Werk kollektiver nationaler Erinnerung. Es enthält die Reflexionen von Zeugen, Erfahrungen und wissenschaftliche Analyse der historischen Erinnerung von der professionellen Historikerin. Die Publikation wurde am UN-Hauptquartier in New York mit Unterstützung von Dr. Christine Durbak, Präsidentin der Catherine Kovshelivka Stiftung und Vorsitzender der World Information Transfer sowie mit der Teilnahme des Botschafters der Ukraine an die UNO Herr Yuriy Sergeev präsentiert. Ebenso sah das Buch die Welt in der UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences in New York), der Shevchenko Scientific Society (Shevchenko Scientific Society in New York) und im ukrainischen Haus in München am 17.11. 2008 ("Holodomor 1932-1933 in der Ukraine als Völkermord des ukrainischen Volkes, das freigegebene Gedächtnis") mit der Teilnahme des Konsuls der Ukraine in München Herr Eugene Siaryi am 21.11.2008. Die Präsentation fand auch in der Stadtbibliothek sowie sowohl im Palast von Klein von Brno mit Teilnahme vom Konsul der Ukraine in Brno Jaroslav Asman sowie in der Brno Masaryk Universität als auch an der Universität von Breslau statt. Das Buch genießt außerdem Aufmerksamkeit bei der internationalen NGO "Union of America" sowie an zahlreichen wissenschaftlichen, öffentlichen Institutionen und Organisationen der Ukraine.

Traditionell, jedes Jahr seit 2008, im November gibt es Märtyrer Gedächtnistage von 1933, bei denen die Studenten der Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University die Lektüre dieses Buches auf dem zentralen Platz von Kremenchuk durchführten. Ein wesentliches Merkmal der Veranstaltung war die Gedenkstätte, die von einem Rektor der ukrainischen orthodoxen Kirche St. Nikolaus Kathedrale (Kiewer Patriarchat) Vladimir Makogon durchgeführt wurde. So entnimmt die jetzige Generation von Studenten die "Rely Race" von

ihren Vorgängern, - die Studenten, die einige Jahrzehnten zuvor diese Erinnerungen von den Augenzeugen gesammelt haben.

Dieses Buch ist durch die Gesellschaft sehr begehrt. Jedes Jahr werde ich als Autor zum diversen Treffen für die Präsentation eingeladen.

Wir hoffen, dass die dritte, erweiterte Auflage dieses Projektes die Erinnerung an die Opfer des Hungersnot-Völkermordes von 1932-1933 ehrt, was durch die Existenz der Menschen mit gutem Willen ermöglicht wurde - ein weiterer wichtiger Schritt, um die Tragödie der Menschheit auf globaler Ebene zu verstehen, die auf dem ukrainischen Land geschah und gegen die ukrainische Nation gerichtet war z.B. gegen Intellektuelle - "das Gehirn der Nation", Priester - "die Seele der Nation", Bauer - Träger der ukrainischen Identität. Und die Fähigkeit, die Ereignisse der Vergangenheit zu verstehen, ist der eigentliche Schlüssel, um die Menschheit vor solchen Schrecken zu schützen, die in den künftigen glücklicheren Zeiten kommen könnten.

*Ich wünsche uns allen, den Preis eines menschlichen Lebens als
das höchste Wesen auf der Erde zu verstehen - Schöpfer, Author,
Professor Hanna Kapustyan.*

НАУКОВИЙ ВСТУП

Пам'ять 33-го кличе молодих

Кінець 1920-х років в СРСР ознаменовано відходом від непівських засад, розв'язанням проблеми дефіциту на хлібному ринку не економічними, а політичними методами, широким впровадженням репресій до селянина, як головного постачальника зерна. Паралельно, у середовищі вищого політичного керівництва між прибічниками Бухаріна і Сталіна, тривала дискусія щодо шляхів економічного розвитку сільського господарства, яка завершується перемогою останнього. В СРСР формується командно-репресивна система управління. Схему примусового переходу від індивідуального до колективізованого господарювання професор В.П. Данілов назвав першою спробою «широкомасштабної соціальної інженерії» і початком «сталінського масового терору» [1, 7].

Те, що коїлося в Україні у 1932-1933 рр., підлягає ретельному дослідженню і глибокому осмисленню, адже ігнорування суспільних цінностей призводить до соціальних трагедій.

Забуттю не підлягає

1933-й рік – мов роз'ятрена рана на тілі України. Кому пощастило вижити, до кінця своїх днів буде визначати 1932-1933 роки як найбільш важкий рубіж у своєму житті. Мій покійний батько Капустян Тимофій Романович, 1927 р.н., кременчужанин, родина якого мала достойні умови життя, втратив усе під час голодомору 1932-1933 рр.: батька і матір, двох братів і сестру, а йому самому довелося поневірятися у патронатах, бути прийомним сином і «сином полку». Він перед своїм відходом у Вічність у вересні 1993 року благав мене не залишати справу, пов'язану з відновленням історичної правди голодомору 1932-1933 рр. в Україні, пам'ятати членів нашої родини, безневинно замучених радянським голодомором.

Омельченко Марія Іванівна, 1914 р.н., Полтавська область, у власній оцінці сталінізму застерігала: «Засуджую сталінізм не тільки за фізичне винищення мільйонів людей, а й за духовне закріпачення цілих поколінь» [Документ № 144].

Спогади Радченко Надії Тихонівни, 1926 р.н. підсилюють невимовну скорботу за своїми малолітніми сестрами Галею і Любою:

«У Глобино, на старому кладовищі, є їх могила. Щороку приходжу сюди, приношу квіти, кольорові стрічки» [Документ № 150].

Булах Євдокія Михайлівна, 1917 р.н., Полтавська область: «Ці свідчення необхідні, на мій погляд, для увічнення пам'яті мільйонів наших співвітчизників, померлих з голоду, які стали першими масовими жертвами сталінських репресій» [Документ № 274].

Страх

Люди, які вижили в голодоморному пеклі 1932-1933 рр. несуть сувору місію – вони є свідками злочину радянської держави проти українського народу. Саме вони і їх сучасники повною мірою відчували на собі «особливості» функціонування «сталінської системи» народовладдя спрямовану на знищення народу. Радянська модель тоталітарної держави у формі сталінізму майстерно обробляла суспільну свідомість. Ідеологічне насилля над особистістю викликало парадоксальний прояв співчуття тирану, тоді як такі дії кваліфікували державним злочином. Тунік Одарка 1912 р.н. із с. Михайлове Котелевського району Полтавської області висловила з цього приводу свої враження: «Ми тоді дуже вірили в Сталіна, думали, що він не знає про наше тяжке становище. Одного разу хотіли навіть попросити сільську вчительку, щоб склала нам листа до Сталіна, але сил у нас вже не було. Думали лише про те, де взяти поїсти» [Документ № 256].

Або: «Нас вчили, що партія і уряд роблять усе, щоб нашому народу краще жилося. Ми вважали, що коли б верхи знали, що робиться в селі, то всі негаразди нашого життя скінчилися б. Ми вірили Сталіну, всі думали, що хліб забирали тільки з розпорядження районних керівників», – згадував Васильчик Микола Андрійович, 1918 р.н. с. Устимівка Глобинського району Полтавської області [Документ № 280].

Причину віри у позитивний образ генсека Сталіна варто пов'язувати з існуванням міфу у «доброго царя». Такі багатовікові переконання знаходили живильний ґрунт, здавалось, в абсолютно протилежній суспільно-політичній системі, задекларованій більшовиками. Тоді як на загальноєвропейському просторі уже давно відмовились від ганебної суспільно-політичної кріпосницької системи і займались пошуками шляхів до утвердження загальноцивілізованих правових суспільств, царська Росія перебувала в апогеї функціонування кріпосного рабства.

Загальновідомо, що цей суспільно-політичний устрій паралізував дух і волю народу. І лише окремим аристократам духу, долаючи тяжкі перепони, суспільні і особистісні, вдавалось піднятися над смородом політичним і духовним. Таким чином, попереднім суспільством раніше була підготовлена платформа, яку вміло використав радянський політичний режим, щоб вірусом суспільного страху звеличувати тирана. Саме на цьому наголошували свідки пережитого. Сливець Іван Трохимович, 1912 р.н., Полтавська область: «Винуватили ми всі керівництво, *але про себе, бо всі боялися*» (*курсив наш – Г.К.*) [Документ № 87].

Носенко Микола Олександрович, 1920 р.н., Черкаська область: «Люди змінилися. Злиденні, беззахисні, вони почали боятися один одного. Зберігши жменю зерна, мололи його вдома на жорнах, пізно вночі або в негоду, коли активістам було лінь ходити на догляди» [Документ № 143]. Родіонова Марія, 1920 р.н., Полтавська область: «З України було вивезено весь урожай, хоча ми, діти, чули це від старших, *які говорили про це тайком*» (*курсив наш – Г.К.*) [Документ № 149]. Левченко Володимир Степанович, 1922 р.н., Полтавська область: «Мій батько може і знав відповідь на це питання (причина голодомору – Г.К.), але не розповідав мені, бо боявся, що я можу десь щось не так сказати і можуть бути великі неприємності. *Люди тоді один одного боялися*, і на цю тему не балакали» (*курсив наш – Г.К.*) [Документ № 270].

Ідзинський А.І., 1915 р.н., м. Кременчук, Полтавська область: «...ми вірили у світле майбутнє, бо нам втлумачували, що це труднощі росту і тому вони тимчасові» [Документ № 289].

Доноси

Перебування суспільства у стані постійного страху (за себе, за своїх рідних, за уявне благополуччя) характерне для тоталітарних режимів. Одна з важливих складових у підтриманні суспільної свідомості у стані страху – доносництво. Система політичного контролю в СРСР розповсюджувала свої щупальці на всі сфери соціально-економічного і приватного життя, а її функціонування законодавчо підтримувалося. Так, 3 липня 1929 р. спільна постанова ВУЦВКу і РНК УРСР «Про заходи щодо розкуркулення селян» стимулювала ініціативу знизу щодо розкуркулювання односельців шляхом захоплення у розмірі 25% від «уторгованих за продане з торгів майно» [2, 101-102].

Лісенко Марія Іванівна, 1922 р.н., Полтавська область: «Деякі люди, щоб вижити, писали доноси на сусідів, бо вважали, що за це їм дадуть продукти харчування, але за це нічого не давали» [Документ № 227]. Коваль Іван Іванович, 1922 р.н., Полтавська область: «Доходило до того, що коли один брат казав іншому, що він заховав мішок пшениці, то другий йшов і доповідав на нього. Забирали все, і брат, і сім'я вмирили, хоча вмирав і той, хто доповідав» [Документ № 93].

Люди боялися. Боялися тому, що знали «крамольне» і боялися, що не повідомили про це відповідні інстанції. Муха Марія Іванівна, 1920 р.н., Полтавська область: «У нас була закопана картопля і морква біля садка, але один раз сусід дізнався про це і розповів бригаді. Так бригада прийшла і забрала» [Документ № 241].

Ніколаєнко Федір Петрович, 1921 р.н., Харківська область пригадував долю родини свого товариша Миколи Бондаря: «Батькові Миколи вдалося заховати трішки зерна, але хтось із заздрості або по дурості повідомив владі. Всю сім'ю Бондарів затаврували кулаками і ворогами народу і заслали в Сибір» [Документ № 71].

Причини

У важких народних роздумах визначається причина голодомору [Документи № 23, 67, 72, 76, 88, 89, 90, 94, 99, 104, 125, 137, 138, 145, 150, 164, 174, 177, 178, 193, 206, 212, 250, 238, 239, 266, 285, 287 та ін.]. Із відстані пережитого линуть думи, що переходять до моралістичних висновків. Щербак Варвара Павлівна, 1923 р.н., с. Демидівка Кременчуцького району Полтавської області: «Зараз, коли голод 1933 року ні для кого не є таємницею, можна скільки завгодно говорити про його причини, але вичерпної відповіді, я вважаю, ніхто ніколи не знайде. Можна у всьому звинуватити Сталіна, який таким чином не тільки хотів здійснити суцільну колективізацію, але й фізично знищити селянські сім'ї в Україні. Але багато в тому залежало від самих людей. Якби мій батько став раптом «активістом», то наша сім'я, напевно, врятувалася б. Ось тільки батько не був би тим, ким він був насправді» [Документ № 255].

Сповнені життєвої мудрості спогади Пилипенка Пантелеймона Григоровича, 1921 р.н., с. Чапаївка (теперішня Черкащина) наводять на роздуми: «З прадавніх часів Україна була

квітучою землею з чудовою природою, але не мала стабільної держави... Загарбникам потрібна була Україна без українців. Процес на знищення української нації йшов у двох напрямках: фізичному (репресії, голодомор, війна) і духовному (подавленні і відмиранні української мови і культури)... Голодомор 1932-1933 рр. був штучно запроваджений московським більшовицьким урядом, щоб знекровити населення України, подавити гайдамацький дух селянства, знищити національний патріотизм...головна причина голодомору – це відсутність стабільної національної держави» [Документ № 250].

Пазинич Іван Петрович, 1911 р.н., м. Миргород, Полтавщина глибоко розкриває зміст різновекторної національної політики більшовиків щодо українців, спрямовану на їх знищення: «На мою думку, головною причиною голоду 1933 року була антинародна політика щодо українців, яку тоді проводили більшовики. З цим фактом мені довелося зустрітися самому, але пізніше, під час війни. Мого брата і товариша було вбито в перші дні війни, коли їх, роту українців, слабо озброєних, кинули на фашистські танки» [Документ № 193]. Про долю 17-річних українських хлопців, які були в німецькій окупації, не навчених ведення бою, за вказівкою Сталіна було направлено до складу штурмових рот, переповідав Пилипенко П.Г. На вагон бійців було 2-3 гвинтівки. В основному вони і полягли на підходах до штурму Дніпра [Документ № 250].

Симоненко Марія Іванівна, 1926 р.н., х. Гришаї, Васильківський район, Дніпропетровська область: «Це був штучно зроблений голод, котрий робився для того, щоб пригнітити і зробити покірними людей» [Документ № 156]. Тарасенко Марія Петрівна, 1923 р.н., с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Голодомор 1932-1933 рр. було зроблено для масового вступу селян до колгоспів» [Документ № 164]. Радченко Надія Тихонівна, 1926 р.н., смт Глобино, Полтавщина: «Причина голоду була в масовому вилученні хліба» [Документ № 150]. Деякі свідки вказують на невисокий урожай, але при цьому підкреслюють свідомі дії влади по організованому вилученні харчів. Кравцова Тетяна Олександрівна, 1918 р.н., с. Ламане, Глобинський район, Полтавська область: «Голод був організований спеціально. Під керівництвом Сталіна, який хотів стерти з лиця землі трудолюбивий український народ, комуністи забирали у

людей хліб і різні продукти. У той час були «буксири». Ці люди були дуже жорстокі і виконували приказні роботи. Вони ходили по хатах і забирали в людей все що було, до останньої крихітки хліба» [Документ № 90]. Глушич Михайло Антонович, 1924 р.н., с. Партизани, Приморський район, Запорізька область: «З тим, що причини голоду у 33-му невідомі, я не згодний. У війну я зустрічав солдатів, які розповідали, що восени 32-го року вантажили хліб на кораблі для відправки за кордон, і що голод був зроблений Сталінін та його прибічниками для того, щоб зробити людей покірними» [Документ № 23]. Назаренко Марія Пелагеївна, 1923 р.н., с. Велика Багачка, Глобинський район, Полтавська область: «Головна причина – Сталіну потрібен був хліб для підтримки стосунків з Європою» [Документ № 242].

Так, 25 січня 1929 року Сталін у листі до своїх соратників визнав факт продовольчих труднощів на Україні і Північному Кавказі. Однак з точки зору Сталіна і мови не могло бути про імпорт хліба з-за кордону для полегшення продовольчого становища в Україні: «Ми не можемо ввозити хліб оскільки валюти мало. Ми все одно не ввозили б хліб, навіть при наявності валюти. Так як це підриває наш кредит за кордоном і поглиблює труднощі нашого міжнародного становища. Тому потрібно обійтись без ввезення хліба чого б це не коштувало. А здійснити це неможливо без посилення заготівель» [3, арк. 39].

Розкуркулення

Злам непу супроводжувався жорстоким винищенням господаря-власника («куркуляки-експлуататора», «мироєда» – улюблені терміни сільських активістів). Насправді ці люди-куркулі працювали родинами, від зорі до зорі, дбаючи про власний добробут, привчаючи дітей до праці змалку. Моя землячка Волювач Лідія Андріївна, 1921 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавщина змальовує спосіб життя заможної родини із с. Заруддя Кременчуцького району Полтавської області Маклакова Йосипа Івановича: «Жили вони на хуторі Маклакових. Була у них земля за хутором. Рано вранці їдуть вони волами удвох із жінкою у поле в'язати снопи. Туди – сидить вона з куделею на гарбі і снує нитки на веретено, а ввечері повертаються з повною гарбою снопів, а вона причепить куделю до снопа, іде і снує, а чоловік поганяє волів» [Документ № 2].

Радянський політичний режим нав'язував новий соціальний лад згори, з його надуманими цінностями: знищувалися і зневажалися приватна власність, тяжкою працею, знаннями, вміннями нажите добро, таврували господаря, людину, яка відстоювала власну позицію; у ціні ставали апологети нового режиму: підлабунники, хабарники, ледарі-крадії, які покірно «підспівували» радянському керівництву, в існуванні яких зацікавлена була радянська влада і яка їх – соціальну власну опору (КНС, активістів, тощо) директивно підтримувала. У народній же пам'яті в ціні залишався у пошані хлібороб, трудар, господар.

Гончар Ганна Костянтинівна, 1916 р.н., с. Заруддя, Полтавщина, пригадує як у 1930 р. із села виселяли куркулів. Сама природа суперечила: «Пізня осінь, холодно, ніч, вітер неймовірний, собаки гавкають і виють, крики у садибах цих нещасних людей, діти кричать, жінки голосять» [Документ № 7]. А коли їх відправили зі станції Потоки у виселку, то вони напишуть своїм односельчанам із Свердловської області: «Тут тільки небо і земля» (свідок Маклаков Олександр Йосипович, 1910 р.н.) [Документ № 8].

Були в цих страдницьких історіях надзвичайні щемно-драматичні епізоди. Про це мені переповідали мої рідні: Гончар Данило Антонович, 1911 р.н., Гончар Клавдія Яківна, 1915 р.н., Кравченко Наталія Антонівна, 1916 р.н. і односельчани – Мороз Віра Василівна, 1915 р.н., Маклаков Олександр Йосипович, 1910 р.н. Це було у моєму рідному селі Заруддя. Старого Федора Моргуна, заможного селянина, виселили на Урал у 1930 р. Він не скорився долі, вирішив будь-що повернутися додому. Два роки він йшов додому. Пізньої осені 1932 року повернувся у село, прийшов до своєї дочки і в цей же вечір помер!!! Яка то сила рідної землі! Вона тримала цього страдницького чоловіка. Повернутись і померти вдома... [Документ № 8].

Курило Ганна Степанівна, 1908 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Полтавська область: «У 30-ті роки розгайнували мого батька. Він вважався куркулем, мав пару коней, корову і кінну молотарку (на двох із сусідом) та 1,5 га землі. Після розкуркулювання його вигнали з дому і нам заборонили його брати до себе. В голодовку ходив попід хатами, просив їсти, та так і помер» [Документ № 134]. Спогади свідків про долю заможних селян переповнені парадоксальністю буття: трударі, які годували себе, свою родину, постачали хліб державі – в одну мить, волею

нікчемного нероби-активіста, перетворювались у жебраків, помирали з голоду, а то і позбавлялись життя [Документи № 134, 138, 144, 147, 152, 157, 162, 163, 179, 237, 239, 274].

У сталінській схемі розправи із заможним селянством передбачалось кілька стадій. Під першу підпадали особливо «злісні вороги народу» – їх передбачалось фізично знищувати; під другу – виселення у віддалені райони, з конфіскацією майна, під третю – конфіскація майна і виселення за межі села. Деякі селяни, не очікуючи розправи, саморозкуркулювалися і виїздили з рідного села. Дригваль Антон Йосипович, 1918 р.н., із Глобино Полтавської області згадує про свого батька, який не бажав вступати до колгоспу і щоб не бути виселеним, він з Дніпропетровщини переїздить на Полтавщину (Глобино) [Документ № 180]. Ситник Іван Миколайович, 1925 р.н., с. Бреусівка Козельщинського району, Полтавщина: «Описали наше майно (хати і надвірні будівлі) і все продали з торгів, а нас вигнали з хати. Ця подія відбулась 21 січня 1933 року» [Документ № 157]. Романець Євдокія Григорівна, 1921 р.н., с. Антонівка, Світловодський район, Кіровоградська область: «Мій дід, Шевченко Микита був заможним селянином, все що мав – заробив своїми руками. У нього були коні, пара волів, жатка, хата з господарчими будівлями, пасіка. Під час розкуркулювання у нього забрали все, а його вигнали з хати. Так він і помер під своїм тином» [Документ № 152].

Технологія геноциду

Пізня осінь 1932 року для українського народу стала межею неймовірно жорстокого повсякдення: кому до рятівного житнього хлібу урожаю 1933-го року, кому до миті останнього страдницького подиху.

Постанова Політбюро ЦК КП (б) У від 18 листопада 1932 року «Про заходи до посилення хлібозаготівель» і постанова бюро Північно-Кавказького Крайкому ВКП (б) «Про хід хлібозаготівель і посіву по районах Кубані» від 4 листопада 1932 р. розкривають суть національного виміру у формуванні геноцидної концепції 1932-1933 рр. для українців. На Україні, як і на Кубані, проживали переважно українці. Як українські, так і кубанські постанови ініціювали застосування натуральних штрафів, організацію економічної обструкції, занесення українських сіл і кубанських районів на «чорні дошки», запровадження подвірних обходів,

створення бригад із числа колгоспних активістів щодо сприяння повному виконанню плану хлібоздачі [4, 522-524; 541-547].

Народна пам'ять закарбувала цей рубіж. Пилипенко Пантелеймон Григорович, 1921 р.н., теперішня Черкащина: «Якось ввечері забігла до хати мати із відчаєм у голосі, звертаючись до нас, діток, що гралися на полу (дощаний помост, де звичайно спали), сказала: «Сидіть, діти, самі, а я побігла на збори, бо кажуть, що заберуть увесь хліб. Ой, Боже, помремо з голоду!» Вранці, коли я вийшов з хати, то побачив височенний віз зі снопами пшениці і батька біля нього, а мати розказувала йому про збори. Батько спохмурнів, і я лише почув як він сказав: «Нічого я їм не дам! Будь вони тричі Богом прокляті»... Після того, як селяни вивезли накладений на них норматив по хлібу, по дворах їздили підводами так звані активісти (Іван Хвилонівч, Іван Кулик, Степанко, Андрій Прокопенко та ін.) і комсомольці, та вигрібали залишки хліба... Хліб вивозили в м. Золотоноша, де відбувалася безперервна погрузка зерна в залізничні вагони» [Документ № 250].

Лободюк Лідія Олександрівна, 1924 р.н., Полтавщина: «Урожай 1932 року був середній, не більше і не менше, ніж в попередні роки. У селі було багато балачок про вилучення хліба. На зборах, де зібрали все село, повідомили про хлібоздачу. Були організовані загони активістів по збору хліба. Забирали не тільки хліб, а й картоплю, інші харчі» [Документ № 232]. Помазан Надія Петрівна, 1912 р.н., Полтавщина: «Врожай у тому році (1932–Г.К.) був непоганий. Колгосп повністю виконав план хлібозаготівлі. Але потім ще декілька раз приїздили з району і забирали зерно. До пізньої осені ми вже залишилися без хліба» [Документт № 260].

Остапенко Пилип Сидорович, 1916 р.н., Полтавщина: «Пам'ятаю, як почалися хлібозаготівлі, збиралися люди ввечері на вулицях, слухали куди, кому і скільки треба здати хліба. А де його брати, той хліб, коли останнє вже повиносили? Потім, пізніше, ходили бригади по вулицях: виділялась їм підвода. На неї скидали все, що знаходили їстівне. Хороших людей у таких бригадах було дуже мало, в основному ті, хто пізніше у 1941-1944 роках ставали поліцаями у німців» [Документ № 264].

Черевань Ялосовета Микитівна, 1915 р.н., х. Черевань, Глобинський район, Полтавська область: «Ходили по селу «буксири» з піками, протикали поли. Забирали все, що бачили їстівне. Бабуся засушила кабак, розіслала його і накрила ковдрою.

Вони його найшли, забрали, а потім вийшли на подвір'я й викинули в грязь» [Документ № 198].

Обструкція

Красномовним доказом планомірного нищення українського селянства є свідчення щодо перешкоджання органами влади, міліції, ОДПУ намагань людей вирватися з голодного пекла, здобути хліб собі і своїм рідним [Документи № 71, 72, 117, 133, 149, 260, 312]. Волошина Варвара Пилипівна, 1925 р.н., м. Кременчук, Полтавська область: «Мати... збирала речі і їхала їх продавати до Білорусії. У потяги не пускали, виштовхували, через кордон теж не дозволяли їздити. Їй доводилось вставати з потягу, переходити межу полями, лісами, там продавати речі і йти назад, тому що з продуктами до України теж не пускали, обшукували і виймали все до останнього сухаря» [Документ № 260]. Овсієнко Марія Федорівна, 1925 р.н., Глобинський район, Полтавська область: «Дідусь кілька разів хотів поїхати до Росії, але в поїздах були кордони, їх знімали в Орлі, Белгороді, Калузі і силою вертали додому» [Документ № 312]. Корноценко Анастасія Гнатівна, 1920 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область: «Люди, які мали полотно, вишивали рушники, сорочки і ходили міняти їх на харчі у Іванівку. Дехто навіть їздив в інші області. Та це було небезпечно, бо у Гребінці, Ромодані на вокзалах стояли спеціальні загони, які стежили за тим, щоб ні хто не вивозив такі речі. Часто ці речі відбирали, залишаючи людину помирати голодною смертю» [Документ № 133].

«Буксири»

Технологія голодомору в українському селі базувалась на подвірних обходах (чого не було впроваджено в російських «деревнях»). Так, уродженка с. Кологрівки Луненського району Пензенської губернії (Росія), Антчак Раїса Миколаївна, 1927 р.н., яка зараз мешкає по вул. Ткаченка, 34 у м. Кременчук Полтавської області, пригадує: «В нашей деревне в 1932-33 гг. не забирали продовольственные запасы и не проводились обыски в крестьянских усадьбах. Да и что было у нас забирать? Жили впроголодь, но еды хватало, чтобы не умереть с голоду. Во время голода 1932-33 гг. в нашей семье (шестеро дітей і двоє батьків – Г.К.) никто не умер» [Документ № 311].

Чорнову роботу виконували сільські «активісти», «буксири», очолювали їх представники місцевих органів влади, представники радянських партійних органів з району, також керівництво різноманітних структур ОДПУ, різного рівня уповноважені. Дії цих так званих нових «соціоутворень», спрямовані на «викачку», «реквізицію» хліба (ці терміни найбільш було чути у тогочасному українському селі), супроводжувалися жакливими репресіями. Радянська влада в кінці 1920-х років, розв'язавши атеїстичну кампанію, розправляючись зі священниками, знищуючи церкви, істотно підірвала засади християнської моралі, яка мала надзвичайний вплив на загальний духовний і моральний стан у суспільстві. Насильно нав'язувався новий тип відносин і взаємин. Нові радянсько-більшовицькі соціальні цінності, замість загальнолюдських, в конкретній кампанії по примусовій «викачці» хліба у селян призвели до народної трагедії.

Ніколаєнко Федір Петрович, 1921 р.н., Харківська область, с. Андріївка: «Приблизно з середини осені 1932 року по селу пройшов слух, що комуністи вилучають зерно у жителів навколишніх сіл, а через декілька днів в Андріївку в'їхало декілька підвод з озброєними солдатами. Командир продзагону об'явив жителям, зібраним на центральній площі, що хто не здає необхідну норму зерна, а приховав її – буде проголошений кулаком і ворогом народу зі всіма витікаючими звідси наслідками. У тих, хто не міг здати необхідну норму зерна, виганяли з двору корів, коней, забирали навіть курей і насіння, залишене для весняної посівної. Солдати обшукували хатини, сараї, льохи, кладовочки, проколювали багнетами стоги сіна в надії знайти зерно або борошно» [Документ № 71]. Куркач Галина Микитівна, 1912 р.н., Куркач Федір Аркадійович, 1905 р.н., Житомирська область: «Хлібозаготівлі восени 1932 р. були початком страшних часів» [Документи № 88, 89].

Хлібозаготівлі супроводжувалися жорстокими знущаннями. Перепилиця Роман Степанович, 1914 р.н., с. Ганівка, Козельщинський район, Полтавська область: «Декілька сімей, зокрема й мою, заганяли взимку в одну велику хату. Відпускали лише навесні у свої двори, де не було чого їсти» [Документ № 74].

Семенець Людмила Сидорівна, 1924 р.н., с. Оріхове, Солонянський район, Дніпропетровська область: «Почалась зима. «Ударники» ходять по хатах. Люди здали хліб. «Ударники»

добавляють: ще вивозь, ще... А селом їде червона валка з багатьох підвод, попереду червоний прапор і на червоному «Долой куркуля!» Хліб державі» [Документ № 99].

Шевченко Галина Сидорівна, 1918 р.н., с. Бреусівка, Козельщинський район, Полтавська область: «Прийшли до нас у двір, рили ями, шукали хліб. Знайшли мішок кукурудзи в качанах. Кричали дуже, що ми кулаки. *За це батька посадили* (курсив наш – Г.К.). Найважчі часи були восени, коли нас вигнали із дому. Потім ми жили у сусіда, у якого і без нас було 11 чоловік у родині. Повесні нам наказали виїздити до Уралу, але у цей час померла мати і над нами змилостивились. Пам'ятаю – мати останній одяг повезла продавати, повернулась з крупою. З неї приготувала галушки. Ми наїлися, а вранці прийшли уповноважені і все, що залишилося, забрали» [Документ № 210].

Подорожня Ольга Михайлівна, 1906 р.н., с. Броварки, Глобинський район, Полтавська область: «Коли прийшли «буксири» до нашої хати, то мене першу розділи, зняли з мене все, що можна було зняти: залишили лише у полотняній сорочці. Вивели на вулицю і кинули на землю... моя донька сиділа на печі, була взята в черевики, а зверху калоші. І в тих калошах були заховані гроші. До неї підійшов «буксир» і каже: «На тобі цукерок, розкажи, де заховали хліб і гроші?» І дитина все розказала. Вони все забрали» [Документ № 147].

Жорстокості, цинізму, нелюдству з боку активістів не було кінця і краю в голодоморному українському селі. Пухлих, німічних людей, які однією ногою стояли у домовині, «відстрілювали», мов звірів – взимку, коли люди виходили на поле у пошуках мерзлої картоплини, навесні і влітку, коли з'явилися колоски на житі. Невже цих масових жахливих випадків замало щодо доказів цілеспрямованого нищення українського селянства?! Але: почує той, хто хоче почути, побачить той, хто хоче побачити!

Скляниченко Григорій Іванович, 1920 р.н., с. Могутнє Кіровоградської області: «Мого шістнадцятирічного дядька Митю Скляниченка, пухлого від голоду застали на колосках і засудили на 5 років тюрми. Із тих років він так і не повернувся» [Документ № 159].

Тверезовська Марія Степанівна, 1920 р.н., с. Потоки, с. Демидівка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Одного хлопчиська пристрелили, коли він збирав колоски, що залишилися

після збирання урожаю, і їв їх сирими» [Документ № 196]. Мануйло Параска Іванівна, 1918 р.н., с. Салівка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Не було чого їсти. Мати послала мене на поле, де збирали сою, щоб назбирати зерна. Коли я назбирала, приїхав об'їждчик на коні і вдарив мене батою, я випустила торбинку з рук і втекла. Коли він від'їхав, я повернулась, крізь сльози зібрала зерно знов і пішла додому» [Документ № 68]. Новохацько Марія Іванівна, 1914 р.н., с. Гриньки, Глобинський район, Полтавська область: «Під час голодовки ходили на поле красти кукурудзу, але її сторожували. Сторожем був односельчанин. У нього була гвинтівка, і коли хтось попадався, він убивав» [Документ № 72]. Подорожня Ольга Михайлівна, 1906 р.н., Полтавська область: «Коли забирали свиней у людей, то організовували такі невеликі колгоспи. Уже пухлих дітей ловили і вкидали у загін до кнура. Голова колгоспу Яруха Малько зловив малого хлопця, вимореного голодом, і вкинув до кнура, де той хлопця розірвав на шматок, прізвище того хлопця Винокур... За те, що зробив Малько, його не наказали» [Документ № 147].

Савченко Федір Іванович, 1920 р.н., с. Гиряві Ісківці, Лохвицький район, Полтавська область: «Сестри зварили юшку з лободи, в цей час нагодилися «буксирники»... Один з них взяв горщик з юшкою і налив у нього помий по самі вінця, щоб і цієї бурди ніхто не їв. І це робили односельці, знайомі» [Документ № 28].

Глушич Михайло Антонович, 1924 р.н., с. Партизани, Приморський район, Запорізька область: «Спочатку батько одвіз хліб сам. Потім приїхали і забрали все, що залишилось. Потім почали шукати. Пам'ятаю, як зимою ввалюються чоловік десять у хату. Двері навстіж. Розвалюють піч. Довбуть підлогу. Залишилось зо два відра квасолі, більше нічого. Забрали квасоллю» [Документ № 23].

Подвірні обходи

Подвірні обходи тривали з пізньої осені 1932 року, зиму та початок весни 1933 року. Велімовський Броніслав Степанович, 1911 р.н. Іванківський район, Київська область: «У березні 1933 року встанне у нашій місцевості ходили бригади по «викачуванню зерна» [Документ № 172]. Корноценко Анастасія Гнатівна, 1920 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область:

«Грабіжники-активісти по декілька раз проходили в село, «витрушуючи» з односельців все, що можна було використати на харч. Навіть шкіряні речі забирали, щоб їх не варили і не їли» [Документ № 133].

Совість

Той трагічний час не викоринив остаточно у людей моральних основ. Знаходились і голови колгоспів, які з великими зусиллями і небезпекою для себе забезпечували громадське харчування, і совісні люди, яких змушували ставати «активістами», і просто милосердні односельчани, котрі гуртом допомагали наскільки було сил ближньому.

Черевань Ялосовета Микитівна, 1915 р.н., хутір Черевані, Глобинський район, Полтавська область: «Проходили хлібозаготівлі. На хуторі були продзагони, в яких були військові люди і активісти з села: дід Пилип, Рудченко Ганна Семенівна, Пилипчук Олита. Це були заядливі комуністи. Бабу Оксану надушили і зняли чоботи. А була серед них баба Марена, яку вигнали з активістів за те, що вона залишила у Черевань Оришки Федорівни трішки насіння. За те люди її стали поважати. Інших же ненавиділи» [Документ № 198].

Сухинський Никифор Петрович, 1911 р.н., с. Загривово, Куп'янський район, Харківська область: «Я полишив університет і влаштувався учителем у Загривівській школі. Бухгалтер місцевого колгоспу і ще один чоловік сказали, що люди на трудовень одержали дуже мало, не вистачить на прохарчування. На другий день у нашій школі виїзний суд засудив кожного на 6 років далеких таборів. А мене загнали в комісію хліб викачувати. Ось зайшли в першу хату, де жила бідна жінка з двома маленькими дітьми. В неї знайшли кілограм проса на печі, а ніде вже не було ні зернини. Після цього не пішов я більше нікуди» [Документ № 182].

Карпусь Іван Григорович, 1915 р.н., с. Галаганівка, Глобинський район, Полтавська область: «Батько, мати, старший брат і я працювали у колгоспі. У нас був хороший голова колгоспу, до осені ми заробили трохи хліба. Але голову колгоспу забрали, сказали за бандитизм, що він був ворогом народу. Восени по селу почали забирати хліб» [Документ № 181]. Дорошенко Олександра Макарівна, 1910 р.н., с. Солониця, Лубенський район, Полтавська область: «В кожному, мабуть, селі було організовано комісії по відбиранню хліба у селян. У нас таку комісію очолював голова

сілради Іван Криворотько... Прийшовши до нас, забрали трохи гороху і муки. Один з членів комісії каже: треба глянути на горищі, а голова комісії і каже, що я сам полізу подивлюся. А у нас на горищі було розстелено пшеницю. Він піднявся по драбині на горище, глянув і сказав, що немає нічого. Так нам допоміг, а не навредив голова комісії» [Документ № 178].

Руками сільських активістів радянський тоталітарний режим чинив злодійську місію над власним народом. Однак, стати чи не стати ним, тим активістом, «буксиром», багато в чому залежало від моралі самої людини.

Вижити

У переважної більшості опитаних свідків у спогадах фіксується спосіб виживання, «голодоморне меню», статистика смертей. Ті, у кого ще сили були і був домашній скарб, вирушали у небезпечну подорож за харчами до Москви, Харкова, Білорусії, у картопляні райони (Суми, Ромни) та до Криму [Документи № 67, 87, 88, 89, 97, 100, 133, 135, 152, 172, 184, 219, 260, 281].

Гаврилюк Леонід Федорович, 1928 р.н., с. Градизьк, Полтавщина: «З нашої сім'ї з голоду ніхто не помер, бо батько разом з сусідом Миколою двічі їздили в Білорусію, в Гомель по хліб. Їхали вони на дахах вагонів, але і звідти їх стягали співробітники НКВС. Коли перший раз батько приїхав з Гомеля і привіз, крім борошна, хліб, калачі, булки. Це було пізно вночі, але ми, троє дітей, скочили з печі, і кожний нагрібав до себе хліб і булки. Там, на ряднині, кожен біля своєї купи хліба і поснув» [Документ № 219].

Дорошенко Олександра Макарівна, 1910 р.н., с. Солониця, Лубенський район, Полтавська область: «Щоб не вмерти з голоду, батько їздив у Москву по хліб. Робили такі ящики для 20-30 хлібин, вкладали їх і привозили. А бували і такі випадки, що на станціях чи у вагонах бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни за великі гроші придбали або обмінювали на речі» [Документ № 178].

Торгсін

Ще одним засобом щодо реквізиції коштовностей ставали «Торгсини» («торговля с иностранцами» – Г.К.). Там було вдосталь хліба, масла, ласощів. Зморені голодом люди віддавали сімейні

реліквії, коштовності, щоб врятувати себе і рідних [Документи № 80, 119, 139, 215, 255, 264].

Гриценко Митрофан, 1927 р.н., с. Мусіївка, Полтавщина: «Були у матері дукати – віднесла в Зінків в торгсін» [Документ № 215]. Плазотний Василь Савович, 1904 р.н., с. Сметанівка, Кіровоградська область: «...в село приїжджали на підводі і вилучали у селян цінні речі з золота, срібла, також одержу – все це можна було обміняти на невеличкий шматочок хліба» [Документ № 255]. Осташко Пилип Сидорович, 1916 р.н., с. Градизьк, Полтавщина: «Як почали вже дуже голодувати, то мати понесла золото та срібло у торгсіни, де їх міняли на харчі: крупу, зерно. Важко було, то ж ми попродали усі ланцюжки, кільця» [Документ № 264].

Жорна

Жорна, млинки, ступи – це нехитрі пристосування для подрібнення твердої маси, яку селяни у голодоморні дні використовували у харчі. Для офіційної радянської влади то була страшена зброя в оселях селян, адже вона залишала мізерний шанс для виживання. Ці пристосування підлягали вилученню. Дорошенко Олександра Макарівна, 1910 р.н., с. Солониця, Лубенський район, Полтавська область: «У нас були жорна, ми мололи зерно і пекли хліб. Приходили сусіди змолоти, за те, що мололи, вони давали стакан муки» [Документ № 178]. Охріменко Яків Петрович, 1921 р.н., с. Мануйлівка, Козельщинський район, Полтавська область: «Восени 1932 року до нас прийшли уповноважені і почали шукати хліб. Але у нас його було дуже мало, і тому вони забрали ще й жорна» [Документ № 192]. Овчарова Марія Іванівна, 1925 р.н., с. Скрипай, Зміївський район, Полтавська область: «Дома були млинок і ступа. На млинку мололи кукурудзу і з неї пекли хліб. У ступі товкли пшоно і варили кашу» [Документ № 191].

Савченко Михайло Васильович, 1903 р.н., с. Лютецьки, Гадяцький район, Полтавська область: «Бригади «буксирів» пішли по дворах... Млинки, жорна, ступи били» [Документ № 259].

Книщенко Федір Олексійович, 1921 р.н., с. Ісківці, Лохвицький район, Полтавська область: «Батько зробив невеликі жорна, щоб можна було змолотити сухий цвіт акації, молоде листя липи і отримувати «борошно» для харчування. Про ці жорна дізнався голова Степуцької сільради, колишній комунар із

Свиридівки Веклич. Примчав на коні, знайшов жорна, розламав їх. Люті його не було меж..., а мати опухла від голоду і вже помирала» [Документ № 29].

Харчі голодоморні

Серед зібраних вражень людей, що пройшли голодоморне пекло 1933-го, помітно часто залишалися спогади про те, що вони вживали в харчі, щоб фізично вижити [Документи № 17, 18, 20, 23].

Бондар Ольга Іванівна, 1918 р.н., с. Млинок, Онуфріївський район, Кіровоградська область: «Місяців два ми ще мали що їсти, а далі продукти вийшли (з початку зими – Г. К.)... Я, мама і ще деякі сусіди ходили в поле, перетрясали солом у скиртах, шукали зернятка з жита, пшениці, гороху. Все це, що витрясали з соломи, перевірюємо на вітру і несемо додому. Мама товкла у ступі, просівала на сито, добавляла листя лободи або сушеного цвіту білої акації, потертої на муку. Пекла нам такі лепеники і давала по одному, також варила суп із лободи. От на перше блюдо був суп із лободи, а на друге лепеники. І ми раді були получить цю їду. Також мама пекла оладки з жолудів, козельців, дубової кори. Коли не було цього – то нам доводилося їсти їжаків, вужів, навіть жаб, не кажучи вже про дохлих коней чи корів... Ми тоді не думали ні про які ласощі, а тільки щоб наїстися вдосталь хліба і супу» [Документ № 17].

Для всіх, хто дожив до літа, тимчасовим порятунком ставало жито. Жито найраніше за інших зернових культур дозрівало. У той час в Україні озиме жито було надзвичайно популярною культурою. Його засіяли восени 1932 року напередодні зловісної постанови про натуральні штрафи, яка впроваджувала для України і Кубані подвірні обходи.

Посіви жита ретельно охоронялися. Знаючи це, люди йшли, за їх висловами, «пастися», розуміючи, що за це могло послідувати жорстоке покарання від злого сторожа, «об'їждчика», сільського активіста тощо.

Мазур Марія Іванівна, 1918 р.н., с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область: «Як жито почало дозрівати, ми почали його рвати і «паслися» [Документ № 136].

Дисюк Гузя, 1925 р.н., с. Григорівка, Вінницька область: «Коли перекутіувало жито, ми бігали в поле, аби нарвати хоч жменьку колосочків, у яких ще тільки зав'язувались маленькі солодкі зернятка. Дзьобали їх як горобчики. Але страшенно

боялися охоронця на прізвисько Цибнистий. Він був високий, худий і дуже швидко бігав. Як запримітить кого у житі, обов'язково наздожене. Був зовсім глухий і не чув наших криків. А бив страшенно, до крові, або доки дитина не знепритомніє. Було дуже боязко, але голод перемагав страх» [Документ № 25].

Скляниченко Григорій Іванович, 1920 р.н., с. Могутне Кіровоградської області: «Коли почали наливатися колоски жита й пшениці, всі, що ще zostалися жити, старі й малі, полізли на поля рятувати свою душу. Та для багатьох вони, ці колоски воскової стиглості, ставали останньою їжею. Переївши, люди корчилились, кричали від болю у животах і з того поля вже не повертались» [Документ № 159].

Житній обмолот для колгоспників був першим, з якого вони отримували післяголодоморний пайок, з якого випікали обмарений, оплаканий хліб.

Плазотний Василь Савович, 1904 р.н. с. Сметанівка Кіровоградської області: «Лише з урожаю 1933 року колгоспники отримали по півпуда борошна» [Документ № 254].

У хатах запахло хлібом. Спечений хліб витягали з печі, клали на лаву, обливаючи рясними сльозами. Моя бабуся (мамина мама) – Гончар Орина Омелянівна, 1888 року народження розповідала мені про те, що у колгоспі їм видали 8 кг житнього борошна. Спечений із жита хліб у своїй хаті викликав у неї природні людські почуття. Бабуся, яка втратила трьох дочок – Галю, Лиду, Марусю і чоловіка, мого дідуся, Антона Антоновича вперше відчула ціну родинної втрати. У неї вперше після пережитого, з'явилися сльози. У селі люди почали оплакувати своїх рідних [Документ № 1].

У селах поблизу річок, особливо біля Дніпра, використовували в їжу річкові черепашки. Олюха Наталія Іванівна, 1923 р.н., с. Дерев'янка, Онуфріївський район, Кіровоградська область: «Хто жив близько біля води Дніпра, виловлювали черепашки і їли» [Документ № 43]. Шаповал Марія Іванівна, 1921 р.н., Градишк Полтавської області: «Я ходила до річки, збирала там черепашок, розлупувала і їла сирими. Діти годинами просиджували з вудочками на річці, ловили рибу і їли прямо з гачка, нечищену, несолену, сиру» [Документ № 208].

Кагарлик Іван Пилипович, 1926 р.н. Глобино, Полтавська область: «Побіля ясел був садок. Коли на двох шовковицях з'явилося листя, ми, мов гуси, накинулися на них, адже листочки

були смаку несоленої трави. Через кілька днів дерева стояли голі. Хіба перелічиш, що доводилось їсти, щоб тільки не смоктало під ложечкою» [Документ № 155].

Навесні 1933 р. розпочиналися польові роботи. Люди були виснажені голодомором, але будь-що намагалися працювати у полі, щоб отримати з колгоспної їдальні тарілку так званого супу. Пилипенко Пантелеймон Григорович, 1921 р.н., с. Чапаївка, Черкаська область: «З весни 1933 року тих, хто ще міг якось працювати у колгоспі, стали підгодовувати, тобто давати якісь «пайки» [Документ № 250]. Траплялися випадки, коли до наявних харчових інгредієнтів додавали сурогати, споживання яких призводило до харчових отруєнь тощо. Худієнко Ганна Михайлівна: «...в радгоспі одного разу наварили пшоняного супу, а пшоно було з бур'яном – блекотою. Після того супу люди почали сміятися, танцювати. Страшенна була картина – опухлі від голоду люди танцюють, ледве переставляючи важкі ноги» [Документ № 197].

Корівка-годувальниця

Пошастило тому, хто мав корову, кому вдалось її зберегти, у кого її не реквізували чи не вкрали. Задля того, щоб прогодувати корову, розкривали солом'яний дах, корову переховували у житловому приміщенні [Документи № 177, 184, 194, 197, 206, 228, 229, 235, 237, 272, 278].

Роман Килина Юхимівна, 1907 р.н., с. Солониця, Лубенський район, Полтавська область: «В кого була корова, тому було легше пережити голод» [Документ № 177].

Черевань Ялосвета Микитівна, 1915 р.н., хутір Черевані, Пирогівська сільрада, Глобинський район, Полтавська область: «Навесні було ще тяжче. Ходили проривати буряки і проривані буряки забирали. Потім ми їх мили і пекли. Кожна жінка не оставляла на полі навіть одного листочка. Мови про масло чи олію навіть не було. Єдине, що спасало сім'ю – це корова, в молоко наливали води, щоб було більше» [Документ № 198].

Андрійко Віра Павлівна, 1923 р.н. с. Андрійки, Пригарівська сільрада, Козельщинський район, Полтавська область: «Одне добре в нашій родині було, що мали корову, спасались молоком і тому не пухли від голоду. Вночі мама ходила на станцію Кобеляки на базар і там за молоко могла виміняти трошки борошна не на хліб, а на блинчики, яких ми не могли їсти більше двох штук, відкладали на

інші дні. Наша мама давала по стакану молока сусідським дітям і спасла їх від смерті» [Документ № 228].

Опір

Починаючи з кінця 1927 року, змучене примусовими хлібозаготівлями, голодне село у період голодомору (кінець осені 1932 року – весна 1933 року) не змогло дати належну відповідь добре організованій державній машині, яка застосовувала терор голодом проти мирних українських людей. Однак траплялися, за свідченнями очевидців, непокірні, вольові люди, які виступали проти несправедливості, захищали власні права і права своїх рідних на життя, навіть розуміючи безнадійність власного вчинку [Документи № 47, 71, 113, 117, 156, 159, 262, 273].

Романенко Тетяна Федорівна, 1931 р.н. с. Сліпород-Іванівка, Гребінківський район, Полтавська область. Їх сім'я не голодувала завдяки матері Парасці: «Коли прийшли забирати хліб, то її мати Параска заховала клунки з пшеницею на горищі і закидала їх сіном. Коли стали питати, чи є зерно на горищі, то її мати відповіла, що якщо полізете туди – то запре їх на горищі і не випускатиме, доки скидане сіно не закидають назад. І вони не стали цього робити, а їх мати таким чином врятувала свою сім'ю від голоду» [Документ № 47].

Під час першого обшуку осель у с. Андріївка Харківської області один «дорослий сильний чоловік, побачивши, що його самого і його сім'ю залишають не тільки без крихти хліба, але і забирають корову, кинувся з колуном на командира продзагону. Солдати обеззброїли його і розстріляли на очах дружини і дітей» [Документ № 71]. Чирва Пилип Іванович, 1924 р.н., с. Волошкове, Зіньківський район, Полтавська область розповідає про свого сусіда Бурзюковського Івана Никифоровича, який «був хазяїном у повному розумінні цього слова». «Вони приїхали до нашого села приблизно у 1925 році і за цей час і хату велику вистроїли, і корову завели, і хазяйство тримали велике... Ніхто з села не міг сказати, що вони нечесно це заробили. Своїм же потом. Коли прийшли до нього забирати, то він за рушницю схватився. Силою його забрали до міста, і більше ми його ніколи не бачили. Родина теж за ним поїхала, а майно все конфіскували» [Документ № 273]. Педенко Катерина Дмитрівна, 1926 р.н. розповідає про вчинок-помсту дядька Полікарпа із с. Великі Будища Диканського району Полтавської області. Дядько Полікарп був гарним майстровим, мав майстерню,

не бажав вступати до колгоспу. Нахабно до нього прийшли активісти і почали забирати з оселі речі. На знак протесту він розрізав собі живота, але його вилікували і виходили. Після – чоловік «вирішив помститися керівнику тієї операції, що залишив його і його родину фактично на голодну, переповнену великими стражданнями смерть». Він «відрізав голову своєму згубнику» [Документ № 264].

У музеї с. Горби Глобинського району Полтавської області, є лист колгоспників (квітень, 1932 р.) Сталіну: «Чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми колгоспники, не маємо вже з 01. 01. 1932 року в своєму колгоспі ні фунта хліба. І зараз поголовний голод серед народу. Питаємо за що ми билися на фронтах? За те, щоб сидіть голодними, щоб бачить як вмирають діти на корчах голоду?» [Документ № 202].

Мешканці с. Зубані Глобинського району Полтавської області, після того як їх село у січні 1933 року почали оточувати військові частини і активісти забирали хліб, вирішили послати односельчанина у пошуках правди: куди йде зерно, забране з їх села. Після цього селянина-правдошукача так більше ніхто і не побачив. Люди говорили, що його було затримано солдатами з очеплення [Документ № 64].

Тяжка зима

На запитання «Який період голоду був найтяжчим?», хто вижив у голодоморі, називали зиму 1933 року [Документи № 67, 99, 109, 110, 128, 132, 167, 188, 190, 202, 211, 212, 224, 226, 227 тощо]: весну 1933 року [Документи № 104, 105, 129, 136, 137 і ін.].

Дитячі долі. Патронат

Особливого поневір'яння у голодних стражданнях зазнавали діти і люди похилого віку. Вони першими і помирали [Документ № 232]. У дорослих було сил більше і досвіду, щоб знайти їстівні припаси. Діти, особливо маленькі, потребували відповідного харчування, воно було відсутнє, а тому вони майже всі вмирали, у такий спосіб знищувався генофонд української нації [Документи № 75, 95, 96, 149, 151, 166, 188, 190, 211, 214, 231, 237, 268, 285 і ін.]. Помирали голодною смертю батьки, лишаючи дітей сиротами. Їх страждання продовжувалися у сільських патронатах, куди їх доставляли старші родичі, сусіди тощо. Родіонова Марія, 1920 р.н.,

с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область: «У нашій родині померла майже вся сім'я: двоє братів, батько, мати, мене відправили у дитячий будинок» [Документ № 149]. Кравцов Леонід Миколайович, 1926 р.н., с. Кіндрівка: «Коли я перебував у патронаті, що розташовувався неподалік нашого села, давали, пригадую, сякий-такий прісний суп, власне й не суп, а якусь водяну бовтанку, та грамів сто глевкого хліба». Дуже багато дітей померло в патронаті. Виснажені, хворі, вони ніби передчували близьку голодну смерть.

Одна родина складалась з 7 чоловік. Чоловіка забрали до тюрми за невиконання хлібопоставки. На руках його жінки Мотрі залишилось п'ятеро дітей. Діти просили в ньки їсти, а вона тільки плакала, бо нічого не могла зробити. Коли настала весна...стали помирати діти. Поховали: Анастасію, Тетяну, Леоніда, Віталія, Семена. Поховала Мотря дітей де могла – кого на кладовищі у спільній могилі, кого у порожній ямі, де колись зберігались зимою буряки» [Документ № 188]. Сорока (Плічко дівоче прізвище) Домаха Харитонівна, 1915 р.н., с. Попівка Онуфріївського району Кіровоградської області: навесні померла сестра Євдокія, а потім її маленька донька Клава, якій було тільки півтора року. «Перед смертю вона не плакала, а тільки тягнула до нас рученята і слабенько пхикала, бо дуже хотіла їсти, та у нас нічого не було» [Документ № 161]. Дудка Анастасія Іванівна, 1920 р.н., с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківська область повідала зворушливу і страхітливую мить життя власної родини: «Молодшому брату було тоді 7 років. Сказала мама, щоб я відвезла його на станцію й кинула...Бо тут, у селі, їм одна доля – померти. Відвезла я його, а покинути не змогла. Не можу од нього відійти, біжить за мною, за юбку тримається, плаче: не кидай мене, я не буду їсти просити, тихо сидітиму, тільки не кидай. За шию хапається як кошеня, й не одірвеш. Отак я й привезла його додому. Їсти в нас нічого немає, всі п'ятеро дітей попухли» [Документ № 287].

Михайленко Марія Сидорівна, 1921 р.н., Михайленко Галина Сидорівна, с. Остапівка, Лубенський район, Полтавська область: «Одна жінка, у котрої на очах вмирав чоловік, а у грудях кінчилося молоко, нічим було годувати шестимісячного малюка, забрала все, що було їстівне в хаті, останні крихти, закрутила у вузол і з останніх сил дочапала з дитиною до залізничної станції. Підійшли до вагону якогось потягу, який йшов далеко, передала дитину разом з вузликом,

кажучи: «Я зараз, ось тільки воду у пляшку наберу». Сама ж впала непритомною серед людей, а коли приходила до тями, то кричала: «Хай живе! Хай тільки живе! Я його знайду» [Документ № 239].

Середа Іван Пилипович, 1926 р.н., с. Кагамлик (тепер Набережне), Глобинський район, Полтавська область: «Мій покійний дідусь, щоб я не вмер з голоду, кожного дня піклувався, щоб я йшов до ясел... Там нас пригощали двічі по тарілочці ріденького кулішу, чи затірки, але хліба я там не бачив і напоказ... Пам'ятаю нашу рятівницю Варвару Володимирівну. Та не в її силах було нас вберегти. Всі діти пухли з голоду і щодня мерли на очах. Тоді тих, що ще рухались, заставляли мерців перетягати в суміжне приміщення – другу половину хати, яка служила нам моргом» [Документ № 155].

Хліб мамі

У непосильних стражданнях дитячої душі знаходилося місце милосерддю, любові та турботі про своїх рідних і, в першу чергу, про матусю.

Пендюра Євдокія Петрівна, 1925 р.н., с. Ялинці Полтавської області: «Багато дітей з нашого села були в дитячих домах, там на обід давали дві галушки. Одну з'їдали самі, а другу несли додому, щоб нагодувати своїх братів і сестер» [Документ № 246].

Пилипенко Варвара Опанасівна, 1919 р.н., с. Петрівка, Глобинський район, Полтавська область: «Осталось у нашій сім'ї мати і дві дочки. Найважче було весною... А вижили ми так: у сусідів на городі було таке-сяке жито, їх сім'я вся вимерла, то ми те жито зривали, сушили, м'яли, варили зерно і їли. У мамі руки, ноги, живіт від голоду опухли. Ми виносили з хати одягу, яка була ще в нас, тим людям у кого збереглась корова. Вони давали півлітра, коли літру молока і тим молоком її врятували» [Документ № 251].

Бредун Євдокія Опанасівна, 1925 р.н., с. Новоселівка, Козельщинський район, Полтавська область: «Моя мати була дуже хвороблива... то якби не мій старший брат Іван, мама б не витримала без хліба. Іван в той час навчався в Кобеляцькому технікумі на вчителя. І їм давали пайку хліба. То він брав собі з дому тих коржів з качанів, а мамі відкладав хліб. То мама всім, і сусідам по малесенькому кусочку хліба виділяла. Добре пам'ятаю як сусід Терещенко Демид Сидорович бере той тонесенький кусочок хліба і цілує його, а сльози течуть з очей» [Документ № 275].

Психіка голодних людей

Фізичний стан голодної людини викликав зміни у її психіці. Інтерес людини звужувався до простих фізіологічних потреб: вижити, знайти харчі. Почуття притуплялися. Коли помирали близькі люди – за ними не шкодували, їх не оплакували.

Селич Оксана Григорівна, 1914 р.н., с. Шушвалівка, Градизький район, Полтавська область: «За померлими не плакали, бо самі очікували із дня на день смерті» [Документ № 85].

Корноценко Анастасія Гнатівна, 1920 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область: «Все втрачало ціну, крім хліба» [Документ № 133].

Прокопенко Павло Іванович, 1910 р.н., с. Велика Скелівка: «Люди вмирали масово. Я сам в селі поховав 18 душ. Хотілося кудись піти і загинути, щоб не бачити всього цього. Голодні діти кусали себе за пальці, просили хліба» [Документ № 189].

Волкова Антоніна Федотівна, 1907 р.н., с. Дівоче Поле, Олександрійський район, Кіровоградська область: «Люди падали як мухи. Мертвих по шість душ лежало у кожній хаті. І нікому нікого не було шкода» [Документ № 295].

Голодоморне повсякдення

Голодомор 1932-1933 рр. проклав жорстоку межу в повсякденні українського села. Відбулися зміни. Замовкла пісня. Молодь не збиралася вечорами, припинилися розваги. Притуплювалися людські почуття: жалю, співчуття. Все підпорядковувалось меті фізичного виживання. Попенко Олена Михайлівна, 1913 р.н. с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Людей у селі померло дуже багато. Кожен день помирало кілька чоловік. Коли збиралися або зустрічалися – балачки були тільки про смерть» [Документ № 75].

Деркач Євдокія Іванівна, 1922 р.н. с. Гонтів Яр: «Навесні 1933-го вже пухнули з голоду люди. Ноги як мішки, шкіра на них лопається, вода тече. Боже, як же їсти хотілось» [Документ № 97].

Залишаючи цей світ, люди мріяли про хліб. Коломієць Тетяна Остапівна, 1925 р.н. с. Малі Кринки, Глобинський район, Полтавська область: «Перед смертю батько хотів хоч подивитися на хліб. По сусідству жив Стець Іван, робив механіком у колгоспі, в них було що їсти. Молодша дочка попросила для батька шматочок

хліба. Несла. По дорозі не з'їла й крихти, тільки нюхала хліб. Але батько тільки подивився на хліб, а сили не мав уже його з'їсти» [Документ № 115].

Коваленко Панас Дмитрович, 1917 р.н. Черкащина: «Коли прийшла весна, працювати було нікому. Хто помер, хто лежав знесилений, хто подався невідомо куди. Хати без дахів, сади порубано, і серед цієї пустоти никали голодні мовчазні люди» [Документ № 132].

Корноценко Анастасія Гнатівна, 1920 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область: «І весною і влітку село справляло гнітюче враження. Моторошно було від тиші. Не гавкали собаки, не цвірінькали горобці, навіть діти не плакали. Голими стояли обірвані дерева, пустими хати, навіть вулиці. Всі боялися. Одні – голодної смерті, другі, щоб не забрали того, що так дорого було куплене чи виміняне, а ще інші – щоб ніхто не дізнався про їх злочин» [Документ № 133].

З приходом весни потрібно турбуватися не тільки про щоденне виживання, але й про наступний урожай. Де взяти матеріал для посіву, садіння? «У кожного на городі сіяли жито. Чомусь найбільше тоді довіряли саме йому. Хто як міг діставали зерно... Також на власних городах саджали картоплю. Хорошого насіння у людей не залишилось і тому саджали лущпиння та різні висівки, – згадує Лобурець Мотря Іванівна, с. Зубівка, Миргородський район, Полтавська область. – Коли люди почали виходити в поле, то назад часто їх везли кіньми, бо вони втрачали силу, навіть, нічого не роблячи на полі» [Документ № 186].

Коваленко Панас Дмитрович, 1917 р. н. с. Катеринопіль, Тальнівський район, Київська область: «Гамірливе село Катеринопіль зі своїми розбурханими базарами, весільними піснями, церковним дзвоном та діворою, що горохом висипала зі школи, умирало у мене на очах у 1933-му. Я з дитячим жахом дивився на світ, що гинув. Замовкла пісня, оніміли дзвони, щезли базари, затихли дитячі голоси. Зате потяглися до Звенигородки вози з мішками зерна. То почалося виконання плану до двору, як аргументувала цей грабіж місцева влада. На стінах сільради зарябіли гасла: «Знищити куркуля як клас!» Під цими гаслами й почалося свавілля різних комітетів та комісій, озброєних залізними щупами» [Документ № 30].

Смерть

У спогадах, розповідях, інтерв'ю свідки голодомору найбільше згадують, як виживали, безбожну жорстокість членів «буксирних» бригад, сільських активістів, які цинічно вилучали абсолютно все їстівне, родинне надбання (рушники, вишиванки, рядна – тобто все те, що можливо було обміняти на харчі). Роз'ятреною раною залишаються спогади про смерть односельчан, рідних і їх поховання. Підготувати тіло померлого в домовину, по-християнськи відправити похорон, пом'янути – обов'язкові атрибути відходу людини у Вічність. До якого психологічного, фізіологічного стану потрібно було дійти людям, щоб так по-нелюдськи чинити із небіжчиками. Замучені голодомором люди помирали вдома, на сільських вулицях, у намаганнях здобути харчі в далеких подорожах до Білорусії, Москви, Харкова тощо, на колгоспних полях, де дозрівало жито – хто помирав від нестямного бажання затамувати голод, безмірно наповнюючи шлунок житом воскової стиглості, хто від куль охоронця, а то й від фізичної розправи.

Чеверда Марія Іванівна, 1919 р.н. с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область: «Нас, дівчат, залишилося дев'ятеро сиротами при матері. Найстарші – 1912 і 1914 року народження в голод кудись пішли і не повернулися. Вдома лишилося семеро. По хатах тоді ходила бригада й забирала геть усе чисто – хоч би й останнього піввідра квасолі. Мати працювала у колгоспі і приносила щодня свій пайок – п'ять галушок із сої. Від тих харчів найменші дві сестри 1929 і 1931 років народження померли. Недалеко від нас знаходилася салотопильня; там дохлих коней топили на мило, а кістки й витопчене м'ясо викидали на смітник. Проте пробратися на той смітник за кістками було теж неможливо, бо він охоронявся озброєними людьми. Нашу матір двічі було поранено при спробі взяти тієї дохлятини, а сусідку нашу вбили наповал» [Документ № 205].

Щедра благодатна українська земля ростила милосердних, подільчих людей. Як же то було протиприродно для українського селянина не поділитися шматком хліба із ближнім, не допомогти йому у скруті. Старча Ганна Максимівна, 1924 р.н., с. Оврагово, Світловодський район (колишній Новогеоргіївський), Кіровоградська область: «Одного дня, під вечір, до їх двору прийшла старенька бабуса: «Я і до цього часу не можу забути, як вона просила їсти, того голосу, який ледве було чути. Вона померла біля нашого двору. Це страшно, коли немає чим допомогти людині» [Документ № 163].

Мануйло Параска Іванівна, 1918 р.н. с. Салівка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Найстрашнішим для нас в той час був звук, коли по дорозі їхала підвода. На цій підводі їздили два чоловіка. Вони збирали мертвих людей, скидали їх на підводу і відвозили на кладовище. І часто, щоб не повертатися в одну і ту ж хату, вони забирали напівмертвих людей» [Документ № 68].

Похорони

«Смерть втратила свій жах, втратила свою святість» [5, 404].

Омельченко Наталія Петрівна, 1922 р.н., с. Лашки (тепер – район Кременчука): «Багато людей, які ходили до товарної станії в м. Кременчук, де відправляли вагони з зерном, загинули від куль НКВД та ДПУ» [Документ № 145].

Скляниченко Григорій Іванович, 1920 р.н., с. П'ята Іванівка, Кіровоградська область: «Люди почали пухнути з голоду і мерти. Першими почали мерти люди літні, рятуючи собою своїх рідних і діточок, бо пухлі матері уже нічого не могли їм дати...Мерці подовгу лежали в хатах, їх нікому було похоронити, бо ті, що ще не вмерли, пухлі і охлялі, не могли витягти їх з хати.

Через село їхала велика гарба, запряжена вкрай виснаженими кіньми з двома, трьома грабарями. Для нас, дітей, страшні то були люди: в довгих, просякнутих креоліном киреях, підперезані віршовками, в гостроверхих башликах, в чорних рукавицях, в чорних пов'язках на роті і носі з довгими металевими гаками в руках. Такими на все життя запам'ятав тих моторошних «привидів смерті», що згоджувались на цю «роботу» за кусок чорного хліба. Грабарі гаками витягали з хат померлих, клали в гарби, везли на цвинтар і скидали в братські могили» [Документ № 159].

Тверезовська Марія Степанівна, 1922 р.н., м. Кременчук: «В місті стояли великі черги за хлібом. У чергах люди помирали. Скільки померло я не знаю, але валялися трупи під магазинами, в чергах, на вокзалах та по дорогах». Пасько Марія, в котрої уже померли батьки, приходила до школи голодна, як і всі учні, в класі вона і померла, її винесли на палицях» [Документ 168].

Савченко Михайло Васильович, 1903 р.н., с. Лютеньки, Гадяцький район, Полтавська область: «До квітня ми ще харчувалися картоплею, яка в кого залишилася десь у ямі не знайдена і не забрана... Помирати почали у квітні. Особливо старі люди і зовсім малі діти» [Документ № 259].

Михайленко Марія Сидорівна, 1921 р.н., Михайленко Галина Сидорівна, 1923 р.н., с. Остапівка, Лубенський район, Полтавська область: «Біля нас мешкав Горобець Максим, 1890 р.н., у нього була дружина Олена, 1895 р.н. сини Степан, Іван, Костянтин, Петро, Павло і донька Ольга, їх теж розкуркулили, вони їли те ж, що і всі, але ж споживали й собак, котів. Вони всі померли від голоду. Їх поховали у садку біля їхньої хати» [Документ 240].

Гуля Григорій Іванович, 1925 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область: «Захоронення трупів було ще однією страшною сторінкою цієї трагедії. Змучені голодом і стражданнями, люди не могли поховати своїх рідних. На це не було ні фізичних сил, ні засобів. Трупі часто лежали в хатах, у дворах, навіть на вулицях, починали розкладатися, загрожуючи селу новим лихом – епідемією. Померлі селяни-колгоспники вже нікого не цікавили» [Документ № 175].

Народна статистика смерті

Майже в кожного опитуваного свідка закарбувалась у пам'яті смертельна статистика. [Документи № 72, 81, 83, 84, 89, 95, 98, 100, 103, 104, 110, 118, 128, 133, 138, 147, 150, 153, 155, 156, 159, 164, 165, 169, 181, 188, 198, 204, 210, 211, 216, 237, 242, 248, 258, 261, 270, 272, 280, 285].

Село Кагамлик (тепер Набережне), Глобинський район, Полтавська область: «У селі налічувалось 120 дворів і близько 800 мешканців. За неповними підрахунками загинуло від голоду 370 чоловік, або 45% населення. Сім'ї тоді були багатодітні, але більше 20 осель вимерло повністю» [Документ № 155].

Хутір Гришаї, Васильківський район, Дніпропетровська область: «В хуторі було приблизно 150-200 чоловік. Вимерли майже всі» [Документ № 156].

С. Інгуло-Кам'янці, Новгородський район: «На той час за підрахунками 1937 року, коли я почав працювати в конторі колгоспу, було 112 дворів. Залишилися живими окремі члени сімей в 37 дворах. В 75 дворах жителі вимерли всі до одного» [Документ № 204].

«В с. Велика Терешківка загинула майже половина жителів, а в с. Гориславці з 700 чоловік загинуло 200-250» [Документ № 248].

«Село Панське (Черкащина – Г.К.) вимерло усе від голоду». [Документ № 250].

С. Носівка, Чернігівська область: «Померло від голоду 30% жителів села, в якому знаходилось 100 дворів. Більше 200 осіб» [Документ № 261].

С. Йосипівка, Козельщинський район, Полтавська область: «...якщо брати лише наше село – то в нас вимерла четвертина села» [Документ № 265].

«Наприклад, Фрунзівка (Козельщинський район – Г. К.) вимерла повністю; до єдиного двору» [Документ № 291].

«У селі Заруддя (Кременчуцького району Полтавської області – Г.К.) до голоду проживало 650 душ, померло 105 душ» [Документ № 4].

Кому збирати урожай 1933-го року?

Доступні архівні матеріали свідчать про демографічну катастрофу в українському селі. Літо 1933 року показало: щоб зібрати урожай, необхідно залучити додаткову робочу силу. В телеграмі С. Косіора і П. Постишева до Й. Сталіна «Про використання робітників під час збирання урожаю 1933 р. визначалась «орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі...

По Одеській області – 40 тис. чол.

По Дніпропетровській області – 10 тис. чол.

По Харківській області – 30 тис. чол.

По Донецькій області – 10 тис. чол. [6, арк. 136].

І наступий документ – постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про переселення колгоспників на Україну» (22 жовтня 1933 р.) затверджує проект «постанови раднаркому СРСР про переселення на Україну 21 тис. колгоспників» – дає чітке розпорядження про організацію такого переселення: «Для організації вербування і відправки завербованих колгоспників-переселенців на Україну назначити уповноважених ЦК і РНК:

у Івановську область т. Петровського (уповноважений НТКП СРСР);

у Західну область т. Григор'єва (секретаря Дніпропетровського обкому КП (б) У;

у ЦЧО т. Мойсєєнка (начальника політсектора Харківського обл. ЗУ);

у Горьковський край т. Порайка (заст. голови РНК УСРР);

у Білорусію т. Кантаровича (Наркомздоров УСРР)» [7, арк. 47].

Радченко Надія Тихонівна, 1926 р.н., смт Глобино, Полтавська область: «Ті, хто дожив до урожаю, раділи. Пшениця вродила добре,

тільки збирати було її дуже тяжко. Косили косарками, коні слабкі, а діти збирали колоски» [Документ № 150].

Михайлик Анастасія Василівна, 1927 р.н., с. Сидори, Глобинський район, Полтавська область: «В колгоспі жінки пололи буряк і прямо на рядках помирали» [Документ № 240].

Кононенко Лідія Степанівна, 1917 р.н., с. Пирого, Глобинський район, Полтавська область: «Врожай 1933 року був хороший, але збирати його було нікому» [Документ № 291].

Шепеленко Олександр Григорович, 1922 р.н., с. Пузикове Глобинського району Полтавської області: «Пригадую восени 1933 р. для поповнення колгоспу робочою силою приїхало до нас чимало сімей-переселенців з Росії, Білорусії» [Документ № 212].

Чому не допомогли?

Наводжу відповідь-роздуми з цього приводу Анастасії Іванівни Дудки, 1920 р.н. с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківська область: «Певно і тоді вже люди знали, що щось нечисто навколо того голоду. Засухи не було. Де ж усе поділося, що в людей забрали? Сьогодні, коли де що скоїться, чи засуха, чи ще лихо яке, то й чужі народи один одному допомагають. Чом же нас тоді нікому було врятувати? Чом же нас покинули вмирати? І жалітися не можна було, і навіть слова сказати про той голод не дозволяли. Я вік прожила, а не було, щоб писали про той страшний 1933-й рік» [Документ № 287].

Джерела та література

1. В.П. Данилов/ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Введение. //Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929./ Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999.
2. Коллективизация і голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1992.
3. Російський Державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 558. – Оп.11. – Спр.153.
4. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т.3. Конец 1930 – ноябрь 1933./ Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001.
5. Олесь Воля. Мор. Книга буття України. Видання християнського видавництва «Дорога правди» – Канада – Україна, 1993. – 430с.
6. Російський державний архів економіки. – Ф. 8040. – Оп. 8. – Спр.4.
7. Російський Державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 2047.

Д. і. н., проф. Ганна Капустян

I СПОВІДІ

№ 1

«Мені привиділись мої померлі дочки і чоловік»**(Спогади моєї бабусі Гончар Орини Омелянівни).**

Моя рідна бабуся, мамина мама – Гончар Орина Омелянівна, 1888 р.н., голодомор пережила у с. Заруддя Кременчуцького району на Полтавщині.

Нам, її онукам, поталанило на мудру бабусю. Вона з дитинства прищеплювала любов до рідного краю, вона була для нас прикладом сумлінного ставлення до праці, нагадувала про людську совість, вона вела нас до першого причастя. Ми виростили на її казках чи то бувальщинах сивої української давнини. Вона, будучи неграмотною, залишилась неперевершеним майстром слова.

Постійною темою її розповідей була історія родинної трагедії: «видушених за наказом Сталіна людей», і серед них трьох її доньок – Гончар Ліди, 1921 р.н., Гончар Галі, 1923 р.н., Гончар Марусі, 1925 р.н., і її чоловіка Гончара Антона Антоновича, 1886 р.н. Бабуся народила вісьмох дітей. Найстарший Микитка, 1909 р.н. помер у дитинстві від застуди. Інші семеро Данило, Настя, Наташа, Галя, Ліда, Маруся, Катя – у різному віці переживали голодомор.

Родина бабусі жила бідно, але завдяки бабусиній працездатності – не голодувала. Бабуся наймалася до заможних селянських родин, і до 1917 р., і в період непу: прясти, куховарити, вишивати тощо. З початком колективізації бабуся з чоловіком вступили до колгоспу. Кілька разів колгосп створювали, і кілька разів він «розбігався». Одного разу в селі відбувся «бунт жінок». Жінки прийшли до колгоспної бригади, яка розташувалася у оселі розкуркулених і вивезених на Північ односельчан, розбили замки у корівнику і стайнях, позабирали власну худобу: корів, коней, биків.

Бабуся розповідала, як людей із нашого села для ознайомлення з колгоспним життям возили підводами в інше село. Зайшли вони до хати, а там господиня говорить: «Зачекайте, я полізу на горище, насмикаю очерету зі стріхи і розпалю піч». Бабуся собі думає: «Оце так суспілка!»

У колгоспі бабуся працювала куховаркою. Колгоспну їдальню створили у хаті розкуркуленого Якова Краснокутського 1930 року. Наш дід у колгоспі сторожував кагати колгоспної картоплі. Він був настільки сумлінним у роботі, що ніколи не дозволяв собі принести додому і картоплини.

Уже тоді родина відчувала нестачу харчів. Доки живий був мій дід Антон Антонович, було легше з харчами. Щовечора він приходив до бабусі на кухню і непомітно забирав приховані харчові відходи, іноді вдавалось і хліба принести додому, приховавши його під полу піджака. Дід ловив рибу у навколишніх озерах.

Пізньої осені 1932 року Антон Антонович помер від серцевого нападу. Поховали діда ще з дотриманням християнського поховального обряду. Переодягли, поклали на лаві, прийшли сусіди, попрощалися, загорнули в рядно, підводою сусід Шаповал відвіз на сільський цвинтар. Родина знає, де його могила.

Залишилися бабуся вдовою із чотирма малолітніми дівчатами і трьома дорослими Данилом, 1911 р.н., Настею, 1913 р.н. і Наталкою, 1916 р.н. Наталка і Данило працювали у колгоспі, а Настя – вихователькою у патронаті, який організували для дітей, які залишалися без батьків. До патронату потрапляли сільські діти із навколишніх сіл і Кременчука.

Пізньої осені 1932 року на селі почалися подвірні обходи. Сільські активісти Неїченко Пилип, Сварієнко Михайло разом із уповноваженими з району та залученими комсомольцями ходили по дворах, проводили «трюси», забирали все до останньої крихти. У бабусі забрали останні два мішки з житом. Бабуся намагалася протестувати, а вони їй у відповідь: «Оришко, перестань, це ж з нами – прокурор», а бабуся: «Яке мені діло, хто то є, коли прирікаєте моїх дітей на голодну смерть». Їй погрожували. Цей випадок пригадає бабусі Пилип Неїченко навесні 1933-го, коли особливо лютував голод, а бабуся була куховаркою у колгоспній кухні. Він її кілька разів перестрівав на перехресті, що вело до бабусиної оселі, й перевіряв, що вона несла з собою, а то було картопляне лушпиння. Цей проклятий людом колгоспний активіст наполіг на тому, щоб бабусю звільнили з кухні, бо в неї багато дітей і вона буде красти харчі із колгоспної їдальні. Бабуся згадувала, що на колгоспній кухні вони варили затірку, ріденькі круп'яні картопляні й соєві супи, іноді з карасями, які водились у місцевих водоймах.

За зиму і весну 1932-1933 року бабуся все, що було в хаті: рядна, сорочки-вишиванки, рушники, хустки тощо повимінювала на харчі. Після 1933-го року у хаті були голі стіни, долівка, черинь. Бабуся залишилась без спідньої сорочки. Її старша донька Настя ще якось трималася завдяки харчуванню, хоч і збідненому, яке вона отримувала як вихователька у патронаті. Катя, моя мама, перебувала

у колгоспних дитячих яслах. Данило і Наталка працювали у колгоспі, де хоч раз на день харчувалися. Голодомор замучив трьох малолітніх дівчаток, спочатку – Галю і Ліду, а згодом і Марусю – вони були школярками, а в школі припинили харчувати школярів.

Галя і Ліда померли одночасно. Два дні лежали в сараї, нікому було відвезти їх на цвинтар. Бабуся сама замотала їх у рядно, поклала на возика і відвезла до спільної ями на сільському цвинтарі. Пізніше бабуся, згадуючи про це, говорила: «Де це таке було, щоб мати сама своїх дітей возила на цвинтар». Маруся померла у червні. Бабуся перевдягла її у чисту полотняну сорочечку і разом зі старшою дочкою Настею віднесли на цвинтар. Настя, ще не зовсім знесиліла, зуміла викопати ямку на місці могили свого батька, а бабусиною чоловіка Антона Антоновича, де земля була м'якша, і таким чином поховали Марусю.

На городі у бабусі дозрівало озиме жито. Раненько, до сходу сонця, бабуся разом із Настею крадькома «снідали» там. Нарвуть колосків, намнуть і з'їдять. Так крадькома робили багато односельців, тому що про це знав активіст Пилип Неїченко, і ніхто не бажав потрапляти йому на очі. За таку спробу – карали.

У мене зараз виникає запитання: «Невже це не геноцид, сплановане, цілеспрямоване, знищення українських хліборобів?» І неважливо, чиїми руками втілювалося це на місцях, місцевим активістом чи партрадянським уповноваженим. На запитання допитливих онуків про причини голоду у бабусі була єдина відповідь: «Спеціально зроблений голод. Таке було указання зверху Сталіним морити людей».

У липні колгоспникам видали по півпуда житнього борошна. У хаті запахло хлібом.

Випікання хліба було для бабусі справжнім дійством: з молитвою до Бога, звечора запускала опара, опівночі заколочувалось борошно, зранку місілося, сходило тісто, після – округлої форми тісто саджалось у піч, чекали десь до 11 год, а потім виймали ці великі запашні паляниці, клали на лаву. Такий пористий хліб не черствів тиждень, до наступної випічки. У хаті під час випікання хліба не грюкали дверима, голосно не говорили. Для бабусиних онуків випечений бабусин хліб був найбажанішим гостинцем. Подібні ритуали з випікання хліба були і в інших селянських родинах.

Отой перший післяголодоморний житній хліб приніс перше осмислене сприйняття непоправного горя – родинного, сільського, українського. Я не пригадую, щоб коли-небудь бабуся плакала, скаржилася на своє життя, мала якісь образи, докори та заздрощі на кого-небудь. Вона завжди сприймала реальний світ надзвичайно прагматично. Але отой житній хліб викликав у бабусі потік справжніх страждальницьких емоцій зі сльозами і голосінням за своїх непохованих за християнським обрядом дітей, які так просили хліба.

Саме з цього часу у селі люди почали усвідомлювати непоправні родинні втрати. Отоді настав час оплакування, жалю, туги, потайної ненависті до кривдників, які забирали останні харчі у дітей. Їм, тим запеклим активістам, не було прощення від односельчан до останнього подиху.

Нехай про наступне скажуть фахівці людської психіки. Бабуся розповідала, як їй привиділось одної місячної ночі, коли їй не спалось. Вона дивилась у віконце з печі. Поруч спала молодша донька Катя. У хаті не було більше нікого. Раптом бабусі ввижається: стежкою побіля хати гупотять її померлі члени родини: чоловік Антон Антонович і доньки Галя, Ліда, Маруся. Рипнули двері, до хати увійшла найменша Маруся, стала біля столу, що біля покуті. Бабуся запитує: «Як Вам там?» Маруся: «Господи помилуй! Господи помилуй! Господи помилуй!»... і зникла.

Бабуся нас навчала цінувати хліб і працю хліборобів. Вона була остання у нашій родині, до кого діти і онуки звертались на «Ви».

Бабусина онука, Ганна Капустян, д.і.н., проф.

№ 2

Волувач Лідія Андріївна,

1921 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Гарно жилося людям мого села до колективізації, як я пам'ятаю і як розповідали мені мої тато, мама. Село, розташоване на березі невеличкої річечки Крива Руда, мало чотири вулиці. На його околицях влітку лаштували гойдалки, де збиралися дівки й парубки. А вже сміху та пісень тоді було багато.

Дбали про достаток хазяйновиті. Маклаков Йосип зі своєю родиною жили на хуторі Маклакових. Була у них земля за хутором. Рано вранці у жнива їдуть вони волами удвох із жінкою Параскою у поле в'язати снопи. Туди – сидить вона з куделею на гарбі і снує нитки на веретено, а ввечері повертаються з повною гарбою снопів, а вона причепить куделю до снопа, іде і снує, а чоловік поганяє волів.

Та ось треба було всіх залучити до колгоспу. Спершу розкуркулювали на селі заможних селян. Мені при згадці про той час і досі моторошно робиться: вивозили їх на Північний Урал сім'ями, буря страшенна піднялася, собаки виють, грім, блискавка.

А тоді нам говорили, що десь голодують люди і потрібно здавати зерно. З міста приїздив головний уповноважений на прізвище Грачов, а з ним ходили наші місцеві прихвосні з сучого племені – активісти Неїченко Пилип і Сварієнко Михайло – і, коли вдиралися в оселю, то не тільки хліб, а все їстівне виміталось. Ми плакали, матері наші кляли їх, але їх не могло це ні розжалобити, ні зупинити.

На хуторі Маклакових, у господаря Тихона Маклакова, Пилип Неїченко довго ходив по подвір'ю, в будівлі заходив, поки таки знайшов подвійну стіну, всередині якої була схована пшениця. Тоді і ту пшеницю забрали на підводу, і діда Тихона заарештували. А дідові Тихону вслід розлючений активіст Пилип Неїченко, тикаючи палицею у вічі, кричав: «Ах ти, проклятий куркуляко!» По цей день доля Тихона Маклакова невідома. А дружина Тихона у розпачі стала на коліна і почала голосити до Бога: «Боже праведний! Пошли йому, Луципіру кару, якщо не йому, то його дітям, якщо не дітям, то його внукам». І за гріх, скоєний проти односельчан, поплатився Пилип Неїченко: його син Пилипко, що навчався у Харкові, за невідомих обставин зник...

Траплялися серед тих активістів і порядні люди. Хто з односельчан вижив – до кінця своїх днів буде згадувати їх добрі вчинки. Так, у моєї свекрухи Самсонихи активісти робили обшук. У її погріб поліз уповноважений на прізвище Примістка, здається, він жив у сусідньому селі Потоки. Він витяг із погребя картоплю, передав її активістам, а Самсонісі шепнув: «Я залишив мішків зо два дрібнішої картоплі, закидав її землею. Згодом відриєте». Та картопля допомогла моїй свекрусі і моєму майбутньому чоловіку Петру врятуватися від голодної смерті. А люті активіста Пилипа Неїченка не було меж. Він навіть забрав з-під сорочечки маленького Петра сушений кабак. Чоловіка Самсонихи – Маклакова Самсона Тихоновича засудили, ніби-то за агітацію серед людей, спрямовану на розвал колгоспу і за те, що йому приписали поїздку у Київ ще у 1918 році на з'їзд хліборобів-власників обирати Гетьмана. А про нього люди у селі говорили, що він, навіть, балакати толком не вмів, тільки і знав працювати, як віл, а не те, що займатися політикою.

Тяжке життя було у нас, дітей. Я тоді ходила до 5-го класу. Нам у школі один раз на день, на початку навчального 1932 року готували гарячі сніданки. Тільки й назва від них залишалась, що сніданки. А вони були «ні мащені, ні священі» – плаває одна чи-то дві галушки та й годі. А урожай того 1932 року був хороший, як і нинішнього (1990 р. – Г.К.). Не вірте, люди, тим, хто говорить, що була засуха. Видушували людей насильницьким вимітанням харчів.

А як настала весна, то масово почали гинути люди в нашому селі як мухи, їх ніхто не оплакував, хто сам в силах – мовчки віз своїх рідних на сільський цвинтар. Їздили по селу на підводі і запитували: «Чи є мертвяк?» Якщо є – складали на підводу. Якщо ні – відповідали: «Ні, слава Богу». Тіла мертвих настільки були висушеними, що покійник не захолював. Пам'ятаю, як Клава Просяник дорогою повз нашу хату везла на кладовище свого померлого братика Семена, а його ручка з возика зсунулась і бовтається. Скидали померлих в загальну яму за селом, і знову копали нову, коли та наповнювалась тілами мертвих.

У нашому селі тільки 22 квітня 1990 р. ми по-християнському обряду їх пом'янули. Батюшка освятив їхню символічну могилу на якій спорудили пам'ятник з написом: «Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернуто право на пам'ять». А ми, жителі села, пом'янули їх поминальним обідом. Пам'ятайте, що тільки власна держава Україна може захистити від наруги і знущання над людьми..

Свідчення зібрала: Ганна Капустян, д.і.н., проф.
Дата опитування: літо, 1990 р.

№ 3

Гончар Клавдія Яківна,

1915 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Голодомор я пережила у с. Заруддя і в Кременчуці. Мене, як дочку заможного селянина Просяника Якова Семеновича, не приймали до колгоспу. Мого батька розкуркулили, але не вислали із села. Я стала працювати на пуговичній фабриці у Кременчуці. На фабриці нам давали пайок: булочку і суп. Щоденні булочки я не їла, складала, а в кінці тижня відвозила їх додому голодним мамі, батьку, братам Семену, Ванькові і сестричці Марусі.

Навесні, коли масово почали гинути люди на селі і нікому було працювати у колгоспі, мене командировали назад у село. Я

засумувала, а начальниця на фабриці запитує: «Чому така сумна?», а я відповідаю, що кому ж хочеться їхати помирати у село.

Забрала я стакан квасолі, який мама дали мені ще восени для харчування, а я його зберегла, та й повернулася у село.

Прибула я до колгоспу, трохи живіша за інших. Моя мама – Марфа – уже пухлі, батько ледь сновигав, геть безсилий. На роботу ходить у колгосп, а пайка йому не дають, бо він із бувших куркулів. Мій батько, незважаючи на скрутне становище, залишався веселим, ще і находив у собі сили, щоб посміятися над недолугими уповноваженими з району, які не мали і уяви про роботу в полі, не знали нічого про худобу. Ото мій батько стоїть худий-худий під стріхою колгоспної комори, тоді, коли решта колгоспників обідають. Уповноважений підходить до нього і каже: «Што, кушать хочеш?», – «Ні», – відповів батько. – Я поснідав. – «Снедал, а што ты снедал?» – запитує уповноважений. «Їв вареники», – батько знову йому. «Вареники? А где же ты взял?»

– А жінка пішла на огород, та назбирала і я поїв.

– Ну ты смотри, как вареники растут на огороде! – дивувався уповноважений.

Цей же уповноважений поцікавився, чи батько виконує норму. Дізнавшись, що батько виконує норму добросовісно, розпорядився давати йому пайок із колгоспної кухні. Цей вчинок уповноваженого допоміг батькові піти на той світ. Батько від тривалого голодування раптом перейшов до їжі, наївся і помер.

Померла таким чином і моя молодша сестра Маруся. Їй теж дозволили ходити до колгоспних ясел, там вона теж переїла, напилася відгонів (те, що залишається від переробленого на сепараторі молока), не витримав її організм, вона і померла.

Двох своїх братів Семена та Ванька мені довелось самій відвозити гарбою на сільське кладовище. Дуже страшно було мені дивитися на передсмертні муки братів, вони дуже харчали.

Причина голоду полягала у бажанні радянської влади видушити українське село. У нашому селі до голодомору проживало 650 осіб, померло 105 (чоловіків – 32, жінок – 23, дітей – 50). Це ми разом порохували із моїм чоловіком Гончарем Данилом Антоновичем, 1911 р.н. та Волювач Лідією Андріївною, 1921 р.н.

Свідчення зібрала: Ганна Капустян, д.і.н., проф.

Дата опитування: літо, 1989 р.

№ 4

Гончар Данило Антонович,

1911 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Голод я пережив у с. Заруддя. Родина наша була бідною. Ми, всі працездатного віку, записалися у колгосп.

Пізньої осені 1932 року почалися подвірні обходи. Активіст Пилип Неїченко забрав у нас останні два мішки із житом. Корови теж ми у 1932 році позбулися. Взимку було дуже холодно і голодно. Сестрам – Галі, Ліді, Марусі у школі перестали давати гарячі сніданки. Нас поступово покидали сили. Трішечки, як могла, нас підтримувала харчами сестра Настя, яка працювала у сільському патронаті і приносила потайки якісь харчі. Мама наша ще трималася на ногах. Щось намагалась виміняти із домашніх речей (рядна, вишиванки, рушники) на харчі. Більше ми намагалися лежати. Наташа була уже пухла.

Настала весна. Мене не покидала думка про те, що не виживу, сили мене залишали. Я не міг виконувати повністю робочу норму у колгоспі. За це мене колгоспний активіст Пилип Неїченко позбавляв обіду. Виручала мама. Вона віддавала мені свій пайок. Якось до нашої хати зайшов Шаповал Прокіп і каже: «Данило, потрібно добратися до станції Калачевський, там є МТС, там працюючим дають пайок». А як же добратися? Адже від села до ст. Галещина шість кілометрів! Попросив маму виміняти відрізок тканини на костюм і купити хліба. З'ївши скибку хліба, відчув, як до мене повертаються покинуті сили – уже можу обійти двір. На завтра спробував пройти вулицею. Вирішив наступного дня добратися до районної МТС. З величезними зусиллями добрався до районної МТС, де став працювати трактористом. Водив трактора сам, а заводили удвох – одному не впоратися. Ще довго не поверталася колишня сила.

В МТС видавали продовольчий пайок. Завдяки йому і вдалося вижити. Коли вдавалося приїхати додому у село, намагався привезти дівчатам – сестрам і мамі харчі від зекономленого свого пайка. Мама змогла ходити на роботу у колгосп, сестрі Наташі вдалось піднятися, і вона теж пішла на роботу, де була хоч якась підтримка харчова із колгоспної їдальні, а троє сестер – Галя, Ліда, Маруся приречені на голодну смерть. Я не був вдома, коли вони помирали. Мама говорили, що в один день померли Галя і Ліда, а вже перед жнивими у червні – Маруся.

Голод на все подальше життя посіяв у мене страх. Страх від голодної смерті. З того часу у нас у родині завжди були запаси харчів довготривалого зберігання. Не виводився мішок із борошном, із цукром, сухофрукти, кваснина.

У нашому роду ніхто не загинув під час війни у 1941-1945 рр., а у голод 1932-1933р. вісім душ: у родині моєї дружини Гончар Клавдії Яківні, 1915 р.н. – чотири і у моїй теж чотири. У нашому селі Зарудді до голоду проживало 650 душ, померло 105 душ. Ці підрахунки ми зробили разом із дружиною Клавою і родичкою – Волювач Лідією Андріївною, 1921 р.н.

Свідчення зібрала: Ганна Капустян, д.і.н., проф.

Дата опитування: літо, 1989 р.

№ 5

Капустян Катерина Антонівна,

1927 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

У нас до голодомору була велика сім'я: батько Гончар Антон Антонович, мама Гончар Орина Омелянівна, брат Данило, 1911 р.н., сестри: Наця, 1913 р.н., Наташа, 1916 р.н., Ліда, 1921 р.н., Галя, 1923 р.н., Маруся, 1925 р.н.

Я вижила тому, що перебувала у колгоспних дитячих яслах. У часи голодомору померли батько і три сестри: Галя, Ліда, Маруся. Восени 1932 р. помер батько від хвороби серця. Моя сестра Наця працювала вихователькою у сільському патронаті. Пригадую, як вона взяла мене на руки і понесла додому на похорони батька. Батько лежав на лаві, одягнений. Зібралися рідні й сусіди. Загорнули батька у рядно, поклали на підводу, відвезли на сільське кладовище. Пригадую, як сусід Прокіп Шаповал сказав мені: «Тепер у тебе не буде батька». Згодом у цю могилку покладуть у червні 1933-го мою сестру, Марусю. Там уже була земля рушена, і тому було легше копати ямку для поховання. Мама залишилася одна із нами, дітворою.

Під час подвірних обходів у нас вдома бригада із сільських активістів, яку очолював Пилип Неїченко та уповноважений з району, забрали мішки із житнім зерном. Мама, наскільки могла, намагалася знайти харчі для дітей. На початку весни заслабли всі діти. Я пригадую, як тоді Наця, моя старша сестра, наливала мені в горщик затірки у патронаті та я несла додому. Мама подавали той глечик із затіркою на піч сину Данилу, а Наташа, сестра, яка хвора лежала на лежанці, просила її залишити.

Брат Данило вижив тому, що став працювати у районній МТС (машинно-тракторна станція – Г.К.), там видавали пайки. Як міг економив їх, щоб на вихідний привезти щось додому голодним. Наташі вдалося піднятися, хоч була уже і пухла. Вона стала працювати у колгоспі, біля свиней. Для працюючих колгоспників організовували обіди (супи із крупів, галушки, затірка). Спочатку мама працювала у колгоспній їдальні куховаркою, але згодом, за пропозицією сільського активіста Пилипа Неїченка, її звільнили, мовляв, у Оришки багато дітей і вона буде красти харчі.

Як померли Галя і Ліда – не пригадую. Я часто ночувала у дитячих яслах. Пам'ятаю, що Ліда гарно навчалася. Вона уже заслабла і не ходила до школи. Її прийшли провідати зі школи і принесли хустку.

Пригадую, як померла Маруся. Надворі стояла спека. Наця дала мені горщик із супом, я понесла додому. Зайшла до хати. У хаті вікна прихилені ставнями. На підлозі у сорочечці лежала Маруся і судомно потягалася. Це були її останні миті життя. Мама сказала, що те, що я принесла в горщику, вже не потрібне. Маруся кінчається. Поховали Марусю у тій могилі, що і батька. Наця була дужча і копала ямку для Марусі.

Після голодомору я зі своїми подружками ходила на сільське кладовище і доглядала могилу мого батька. Так, ми всі знаємо, де його могила. Сестра Галя і Ліда лежать у великій братській могилі. Мама після голодомору поминали померлих дочок і батька, у церкві ставили свічки за упокій їх душі.

У мого чоловіка Капустяна Тимофія Романовича, 1927 р.н., який жив у Кременчуці, від голодомору померли – батько, мати, сестра і два брати. Його, ще зовсім маленького, віддали у патронат. У кінці 1932 року з Кременчука до нас у село Заруддя прибули дітси-сироти, яких прийняли до патронату, вони там пробули до початку війни 1941 року.

Свідчення зібрав: Сергій Капустян, студент КДПУ, гр. ЄС-04-1.

Дата опитування: грудень, 2004 р.

№ 6

Кравченко (Гончар – дівоче прізвище) Наталія Антонівна,

1916 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

У нас була велика родина: мама Орина Омелянівна, батько Антон Антонович, брат Данило, 1911 р.н., сестри: Настасія, 1913 р.н., Ліда, 1921 р.н., Галя, 1923 р.н., Маруся, 1925 р.н., Катя, 1927 р.н.

Перед колективізацією у селі почалося розкуркулення заможних родин. До нас, як до бідних, які були поза всілякою підозрою, заможні родини приносили на схови хліб, одяг, а потім ми повертали їх добро. Пригадую: нас, як комсомольців, залучали до бригад з розкуркулення. Ми зайшли на подвір'я Маклакова Петра Петровича. Я першою зайшла до хати. Мене попросила його дружина Маруся заховати собі під одяг вузол із дитячим одягом і панчохами. Я цей вузол занесла до себе додому, а наступного дня Маруся забрала.

Наша родина вступила до колгоспу. Мама працювала кухаркою у колгоспі, а батько сторожем. Восени 1932 року батько помер від серцевого нападу.

Пізньої осені почали ходити по хатах бригади і вилучали хліб та інші харчі. У нас забрали останні два мішки із житом. Перебивались ми як могли. Мама міняла речі на харчі. Сім'я наша потребувала харчів, щодня потрібно нагодувати шість душ. Старша сестра Наця перебивалась у патронаті, де вона працювала вихователькою, молодша Катя була у колгоспних яслах. Найтяжче було сестрам школяркам – Галі, Ліді, Марусі. Спочатку у школі були гарячі сніданки, а потім припинили їх готувати. Ми із старшим братом і мамою ходили до колгоспу працювати, там нас слабенько харчували: один раз у день варили або затірку, або соєвий суп, або галушки. А у тому супові картоплинка картоплинку не нажене. А коли попаде тобі кусочок картоплинки, то береш її лівою рукою як дорогий скарб і смочеш, а в правій ложка із юшкою. Сьорбаєш юшку у прикуску з отією картоплинкою. Хліба ми не пробували з осені 1932 року до липня 1933 року. Це були найважчі місяці. Літо 1932 року було не засушливе, урожай був добрий.

На кінець зими – початок весни ми всі дуже заслабли. Мало рухались, більше лежали, спали. Я вже була пухлою. Одна наша мама якось трималась. Все щось вишукувала нам поїсти: осердя із качанів кукурудзяних, різні корінці, щось на харчі виміняє на ст. Галещина тощо.

Мене врятував від смерті пайок брата Данила, який зміг влаштуватися трактористом у районній МТС. Він привіз сушених бичків, я поїла. Дуже хотілось пити, а мені не давали води. Я заснула, а прокинувшись, ніби ожила. Я стала поступово поправлятись. Згодом пішла на роботу у колгосп, де отримувала пайок рятівного супу. Дуже боялася, щоб не опухнути вдруге.

Говорили у нас у селі люди, що коли опухнеш вдруге – помреш. Дуже боялася смерті.

А мої три сестри – Галя, Ліда, Маруся померли. Вони були школярками.

Свідчення зібрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: осінь, 1993 року.

№ 7

Гончар Ганна Костянтинівна,

1916 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

У нашої родині були тато, мама, брат Льоня, я і сестра Тоня. Тато працював у колгоспі полеводом. У селі було скрутно із харчами. Люди потайки приходили на поле і викопували картоплю. Восени зібраної картоплі було менше очікуваної. Батька засудили восени 1932 р. за «вредительство». Пізньої осені 1932 року у селі почалися подвірні «трूसи» (обшуки – Г.К.) Забирали все. Мама на даху у хаті заховала торбинку із кавунцями – і те знайшли і забрали. При найменшому обуренні односельчан активіст Пилип Неїченко називав їх «куркульськими прихвостнями», «ворогами народу». Однак батько був хорошим портним, у допрі (в'язниця – Г.К.) він себе зарекомендував добре і навесні 1933 року повернувся додому.

Батько влаштувався працювати на залізниці, там отримував пайок. Приносив додому і наказував мамі потроху давати дітворі харчів. В основному це був чорний житній хліб і тулька. Мама трішечки роздасть нам, а решту закривала у скриню. А ми, мов мухи біля меду, так ми біля тієї скрині. Так уже їсточки хотілося. Якби можна ми б скриню гризли б. Одного разу мама забула замкнути скриню. Тоня, моя сестра, нагодилася на той час і поїла усю тульку і хліб. Її голодний організм не витерпів такого навантаження, вона і померла.

У мене були пухлі ноги, важко пересувалася. Не завжди я могла ходити на роботу. Одного дня я не змогла вийти на роботу – знесиліла, нестерпно мучив голод. Пухлими ногами, вибиваючись із останніх сил, я доплентала до колгоспної їдальні, де колгоспникам варили соєвий суп, затірку. В обід приходили сюди знесилені і голодні колгоспники з глечиками і горщиками і ставали довгою чергою за своїм пайком. Я теж стала у довгу чергу. Тут же чатував колгоспний активіст Пилип Неїченко. Помітив мене, спеціально дочекав доки дійде до мене черга, щоб зробити мені боляче: з люттю вихопив у мене глечика, розбив його вщент, викрикуючи:

«Ледарям немає тут місця!», гострі черепки увіп'ялись у мої пухлі ноги, почала плющити вода. До цього часу у мене на нозі шрам, відтоді нагадує про Пилипа-люципера у той немилосердний час.

Свідчення збрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: осінь, 1993 року.

№ 8

Маклаков Олександр Йосипович,

1910 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Наша родина була заможною. Мій батько Йосип служив у багатого хуторянина Маклакова (у селі його прозивали – Савран), який ще за поміщицьких часів вийшов на хутір. Цей хутір так і названий Савранівський. Батько прибрав грошей за службу, купив 15 га землі. Земля наша була біля Гнатівського садка, а хату батько побудував на хуторі Маклакових, що за Пилиповим озером. Нашу родину теж розкуркулили у 1930 році. Обидно те, що забирали не тільки хліб, але і навіть останню ганчірку. Нас із села не виганяли і не висилали на Північ. За нашого батька заступилися односельчани, він часто допомагав бідним людям із села – Гончарівським, Ламанським.

Наших односельчан, синів діда Савки Краснокутського – Івана, Антона, Якова у грудні 1930 р. заарештували і відправили до кременчуцької в'язниці, а їх сім'ї вивезли із села, доправили до полустанку Полуказарма і разом з іншими виселеними відправили у Свердловську область. Звідти вони написали у листі до нашого батька: «Тут тільки небо та земля». Серед виселених був і Федір Моргун, який всупереч обставинам вирішив добиратися додому. Дорога додому зайняла майже два роки. Восени 1932 року він повернувся у рідні краї. Спочатку зайшов до своїх родичів у сусіднє село Кармазинівку, а потім у своє рідне село Заруддя, до дочки. У цей же день його не стало. Він помер. На похорон зійшлися сусіди, а його рідна дочка, яка раніше виїхала до Дніпропетровська, теж була присутня на похороні, але змушена була спостерігати за похороном батька із горища через лаз, який виходив із сіней хати.

Мій батько вступив до колгоспу, доглядав за вівцями, у той час головою колгоспу був Мороз Давид Маркіянович, якого колгоспники добрим словом згадували, тому що він дбав у голодні місяці про громадське харчування.

Свідчення збрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: осінь, 1993 року.

№ 9

Мороз Віра Василівна,

1916 р. н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Жили ми з мамою та молодшим братом Мишком. Батько наш помер ще при непі. Була у нас земля. Тяжко було удвох працювати на всій землі, без чоловічої допомоги. Тому коли оголосили про колективізацію, я від радощів стрибала. Спочатку організували навесні 1930 року один колгосп імені Чубаря. Він недовго проіснував – розбігся. Стали шукати винних у розпаді колгоспу. І почали розкуркулювати заможні селянські родини.

Перегодом організували колгосп імені Леніна. Пізньої осені 1932 року у селі почалися подвірні обходи. Очолювали їх сільські активісти Пилип Неїченко, Сіренко (на прізвисько Шантай), Просяник Санька, Сварієнко Михайло. Особливо злісним був Пилип Неїченко. Майже кожній сільській родині він завдав лиха.

Прийшла бригада «активістів» до нас у хату робити обшук. Я запитую: «Що вам тут потрібно?» А Пилип Неїченко: «Припини ці куркульські розмови». Забрали у нас кукурудзу, розстелену на лежанці під рядном. Але нам вдалось заховати у садку під кущами два мішки проса. Незабаром пішов сніг, замело. Була у нас корова. Нас рятувало молоко, ночами ми товкли у ступі просо, з нього варили кашу. Іноді ми ділилися харчами з маминим рідним братом Просяником Яковом Семеновичем. Мама їздила у Харків два рази. Там було багато випеченого хліба у магазинах. Мама привозила по 60 хлібин. Сушили їх на сухарі. Навесні 1933 року мама у колгоспній їдальні, яка була у гнатівській хаті, куховарила. Добрим словом люди згадують голову колгоспу Мороза Давида Маркіяновича, який щодня сідлав свого коня на кличку Красавчик і привозив у вузлах крупи, борошно. Звертався до мами: «Семенівна, щоб і на завтра вистачило». Здобував він харчі для громадського харчування на Галещинській біофабриці, на табашній фабриці у Ревівці.

Страшно було дивитися на підводу у селі, яка підбирала померлих. Від голоду люди почали гинути масово в кінці зими – на початку весни. Смерті у селі не припинялися до середини літа.

Мені довелось бути серед тих колгоспників, які їздили у Крюківський пункт заготзерна за посівним матеріалом на 15 підводах. Всього було привезено 525 пуд посівного матеріалу. Везли під охороною.

Пригадується мені випадок, коли у село приїхав подивитися десь років двадцять п'ять тому Маклаков Костя (савранівський). Син саморозкуркуленого Саврана (Маклакова). Але у село він так і не наважився зайти, а тільки запитав у хлопчика Льоньки Лізчиного, який у степу пас корів, чи живий активіст Пилип Неїченко. Через це він не наважився зайти у саме село. От що значить Родіна для людини. Тягне туди, де закопана твоя пуповина.

Свідчення зібрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: листопад, 1989 року.

№ 10

Гончар Галина Андріївна,

1923 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Я знаю точно, що восени 1932 року у нашому селі по хатах із обшуканими хліба і всього їстівного ходили дві жінки і чоловік. А хто вони були: чи наші, сільські, чи чужі – не пам'ятаю. У нас того і забирати було: квасольки трохи та кукурудзи мама десь прикопала. Глечик з квасолькою, що у запічку був, у нас не взяли. А кажуть односельчани, що у деяких хатах забирали все.

Осінь і зиму у селі Заруддя (тоді воно називалося Галещина) ще якось пережили. Допомогали запаси з городу, які не забрали під час «трису».

Восени і зимою я ще до школи ходила, до третього класу, була відмінницею. Тому мені школа навіть допомагала. Купили мені за рахунок школи пальто, платок і чобітки, бо зимою ні в чому ходити було – мама все продала. Так і прожили зиму 1932-33-го. Голод, ну а все ж таки десь там трошки залишилося то кукурудзи, бурячків, картоплі. Ще великого голоду не було.

Найстрашніше почалося весною 1933-го. Особливо, як вже стало тепліти, Боже, тільки й чуєш: там умер, там умер... Біля нас жив Пилипенко Іван. У нього була сім'я із семи чоловік: п'ятеро дітей і їх двоє. Так вони один за одним вимерли, залишилася тільки одна дівчинка.

Усе, що було в оселі, селяни продавали або обмінювали на макуху в Кременчуці. До весни у нас не залишилися ні одягу, ні взуття, ні тканини.

Умри, нема чого їсти. З осені у нас була кукурудза, так ми обминали кукурудзу, а качани залишали. Тоді вже навесні ми ці качани товкли у ступі. А ту шелеху у макітру з макухою і водою в

піч, щоб воно розпарилося трошки. Тоді додавали спориш, мішали і пекли такі оладки. Було і таке: мама поставить горщик у піч, а ми з сестрою Пашкою витягнемо і макуху виберемо.

Для тих, хто працював у колгоспі, було дві кухні. Одна була у колишніх куркулів Краснокутських. Селянам, які працювали у колгоспі, на кухнях раз на день видавали пайок – галушки або затірку.

Моя мама працювала, а я в обід йшла на кухню отримувати її пайок. І беру із собою ложку, щоб украсти галушку. І маму шкода, а мені так їсти хочеться, що я хоч одну галушку з'їм.

Деяка кішка, деяка собака, деякий їжак – усе люди поїли. Такі голодні були, що їли все, що потрапить під руку. Коли почала цвісти акація, їли з неї квіти. Біля озера рвали рогіз, чистили його і їли.

Але навіть у ті страшні часи були ті, хто наживався на чужому горі. Якось я зайшла до сусідки нашої, Оксани Пилипенко, а вона в горщик соломи поклала і в піч ставить. Я запитала: «А що ти робиш?», а вона: «Борщ буду варити». Вона, виявляється, купила макухи з блекотою і наїлася. І у неї почалися галюцинації.

Коли почали вимирати цілими сім'ями, на кладовищі викопали рів і туди всіх звозили. Бригадир запрягав коней і з чоловіками підбирав померлих і туди звозили. Тоді нам людей уже не шкода було. У голодних усі почуття зникали, все було і думаєш: «Де б знайти якийсь харч, щоб укинути до рота».

Хоча я вже у школу не могла ходити через слабкість, однак, полоти посіви в колгоспі вважала за радість. Я така пухла була, що й п'ять кроків не ступлю, а брала сапку і йшла. Хоч що я там зроблю, а таки якийсь пайок отримаю, бо дуже їсти хотілося. Як постукає бригадир у вікно на роботу, то я з радістю за сапку хапалася.

Посадили у колгоспі буряки. А ми ж голодні йшли – крали. Але якось, слава Богу, голова колгоспу трошки нам допомагав.

Біля нас жила сусідка – Дунька Стовбиха трохи заможніша. У скрутні часи вона допомагала нам. То вона поїде на базар, купить вівцю, заріже її, а нам віддасть кишки. Ми випускали ті кишки, різали на шматочки і варили з них суп. Це нас і підтримувало трохи.

У селі люди настільки були голодні, що знали за запахом, коли у хаті комірника хліб пекли.

Коли на колгоспних полях зерно почало наливатися, я йшла на роботу, щоб хоч зернинку з'їсти. Закону про «п'ять колосків» у Зарудді, на щастя, не дотримувалися. Хоча кажуть, що десь за це людей навіть судили, то у нас такого не було. У нашому селі за

колосок не судили. Попереджали, але нікого не судили. Ми ж для колгоспу збирали і трохи для себе.

Уже в липні почали молотити перше зерно нового врожаю. У колгоспі змолотили муку і на кожну хату роздали по 3-5 кг муки. Але людей попереджали, щоб відразу не наїдалися: бо було таке, що хтось наївся хліба і помер.

На перший хліб люди кидалися, наче це Бог його знає що. Це ж хліб справжній, свіжий, я й досі пам'ятаю смак того хліба.

Свідчення збрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: листопад, 1989 року.

№ 11

Шуліка Марія Федорівна,

1912 р.н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

Спогади про сільський патронат.

Восени 1932 року у хаті саморозкуркуленого Краснокутського Івана Андрійовича організували дитячий патронат. Завідувала патронатом Сара Йосипівна Котова (з Кременчука). Виховательками були Настя Антонівна Гончар та я. Куховарила Моргун Євдокія Павлівна.

Першими вихованцями були десятеро дітей-сиріт, привезених з Кременчука. Серед них були Тіма Капустян, Петя Ткач, Наталка Невідома, Рівка і Голда (прізвище не пам'ятаю). Згодом до патронатських кременчуцьких дітей добавились діти-сироти з нашого села, батьки яких померли з голоду. Траплялися випадки, коли під патронатом знаходили покинутих дітей із записками, де називались їх імена і прізвища. Через рік, після голоду прийшла одна жінка із сусіднього села Горбані і забрала врятовану у нас у патронаті свою дочку. Всього під час голоду у патронаті перебувало 30 дітей-сиріт.

За час голодомору в патронаті померло троє дітей. Вони вкрай знесилені поступили до нас із Кременчука.

Патронат постачав харчами колгосп. Щодня двоє наших працівників їздили до колгоспної комори за продуктами. Виписували картоплю, крупу, борошно. Іноді ми крадькома брали собі непомітно у кармани кілька картоплин чи жменю крупів у коморі, але не з виписаних харчів дітям. Можна вважати, що діти у нас в патронаті не голодували. Часто у патронат заходив голова колгоспу Мороз Давид Маркіянович, цікавився життям дітей.

Свідчення збрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: листопад, 1989 року.

№ 12**Дрозд Таїсія Андріївна,**

1909 р. н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область

«Не можу забути оченята отої дочки Сварієнка Михайла. Її з розплющеними очами, ще живу скинули на підводу, а звідти на сільське кладовище. У дівчинки не було сил, щоб чинити опір збирачам мертвих. Так і пішла вона живою на той світ».

Свідчення зібрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: листопад, 1989 року.

№ 13**Кобеляцька Віра Давидівна,**

1925 р. н., голодомор прожила у хуторі Плескачі Зарудянської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області.

Наша родина складалась із п'яти осіб. Батько: Плескач Давид Юхимович 1897 р.н., мати: Плескач Юхима Кононівна, дідусь Плескач Юхим Іванович, бабуса Плескач Марія Григорівна, сестра Тетяна 1923 р.н. і я.

1930 року у нас організували колгосп «Червоний орач». Почалося усуспільнення худоби, реманенту. Наш батько здав пару волів, ходуни, інший реманент. У оселі виселеного куркуля Нестора Мелешка організували ферму для худоби. Навколо оселі зробили високий забір. Худобу охороняла міліція з району. Сільські жінки побачили, як погано живеться їхній худобині. Прийшли і силою забрали свою худобу додому. Міліція почала перечити, так брова жінка Клименчиха схопила за петельки міліціонера, що у нього аж пуговиці посипалися. Цей міліціонер говорив її чоловікові, що яка у нього сильна жінка. Худобу привели додому. Моя мама як дітей пестила наших двох биків. Але згодом знову організували колгосп і довелося всім людям усуспільнювати свою худобу. І мої батьки змушені вести худобу до колгоспу.

Мій батько належав до середняків. Серед середняків сільська рада визначила «верхушку», на яких накладалася продрозверстка по хлібу. Якщо «верхушка» не здавала хліба, її зараховували до куркулів. На кожний двір доводився план до двору. З осені 1932 р. почалася «викачка» хліба. По селу організувалася «червона валка». Тобто кожне господарство повинно було вивезти визначену кількість хліба. Чоловіки, і мій батько теж, стали вивозити своє зерно. Жінки голосили, а чоловіки вивозили, бо знали, що коли не вивезуть зерно,

то занесуть до куркулів, а там – розкуркулять: заберуть речі й все з хати винесуть, а то і відправлять на «Соловки», як тоді говорили. Тому мій батько вивіз увесь хліб, до останнього.

Восени по селу стали ходити із числа своїх односельчан активісти. Вони входили до складу «ШКМ» – школа комсомольської молоді: Плескач Захарко Іванович, Мелешко Данило Васильович і учителька Воля Марія Іванівна. Ці активісти займалися обшуками в оселях. Вони намагалися забрати зерно. Пригадую, як одного вечора до нас зайшла бригада активістів, а ми з кукурудзяного бадилля виминали осердя, щоб потім висушити і споживати.

Наступного разу, можливо через тиждень, знову заходять активісти у тому ж складі, а ми витягли з печі висушені осердя з кукурудзяної бадилки, щоб на млинку подрібнити та вживати у їжу. Учителька, член цієї бригади, Воля М.І. і говорить: «Це Ви спеціально робите, щоб ми подумали, що у Вас відсутні харчі, коли не прийдемо, а Ви з цими кукурудзяними бадилками?» Такі подвірні обходи здійснювали активісти щотижня.

З району надсилали уповноважених. Один такий уповноважений, на прізвище Двірник, жив у нас на квартирі із своєю жінкою єврейкою Женею і сином Шуриком.

Моя дитяча пам'ять зафіксувала страждання людей від голоду. Бодай це не переживати. Біля нас жив сусід Стефан Плескач. Він був старим парубком, з ним жили дві незаміжні сестри: Параска із сином малолітнім і Вустя. Вони були бідняками, але не хотіли вступати до колгоспу. Був такий порядок, що з голоду гинеш, але не маєш права зарізати худобу. Цей Стефан потайки зарізував коняку. Хтось заявив. До нього прийшли із обшуком захованого зерна. Обшук робили селяни-бідняки, члени бригади активістів: Федькович Йосип Петрович. Перекопали двір, город, долівку у сараї. Нічого не знайшли. Стали складати вже протокола, що нічого не знайшли, а член бригади Йосип залишився і став копати глибше долівку у сараї, і докопався. Знайшов дві бочки із зерном. У Стефана забрали хліб і його самого, де він подівся – не знаю, а я пам'ятаю, як його племінник Андрій, син Параски, лежав на печі на черені, з рота виділялась піна, а невдовзі він помер.

Мене прийняли до сільського патронату, що у с. Різники. Пам'ятаю, як до патронату восени 1932 р. привезли з Кременчука кволих дітей: Тіму, Рівку, Петра, Наталку. Вони побули у нас 4 дні, а тоді їх перевезли до патронату, що у с. Зарудді Зарудянської сільської ради.

У нас була корівчина. Було молоко і сир, але коли корівка була у запуску (тільна, не доїлася), батько вночі відвів її у сусіднє село Підлужжя до своєї сестри, яка там була заміжня. У Підлужжі виміняв корівку за три пуди віки і три пуди ячменю. Приніс вночі, й так ми рятувалися. Вночі на млинку змелемо і мама потрішки добавляла у інші, як зараз кажуть, «сурогати їжі», пекла оладки.

Як стали наливатися колоски жита – померла моя бабуся Марія. Батько покликав священика, він відправив похорон. А ми більше за все чекали, що батюшка залишить нам блини, які мама спекла із житніх зернин, змелених на млинку. Батюшка відправив похорон, поїв блинів і забрав залишок. Похорон нашої бабусі був винятком. Люди помирали у себе вдома і на вулиці у пошуках їжі, їх ніхто похристиянськи не ховав. По селу їздила підвода-ходок, на неї два чоловіки скидали померлих і відвозили за село на кладовище.

У голодомор були відсутні людські почуття: жалю і т. ін. Люди намагалися спрямовувати свої сили на те, щоб вижити. Моя бабуся (по мамі) Горпина жила у свого сина Йосипа. У нього було ще двоє дітей і жінка. Так бабуся Горпина було прийде до моєї мами, тобто до нас, мама дасть їй картоплинку, так вона заховає її у косу, щоб ніхто не бачив, і згодом сама з'їдала.

Навесні розпочалися польові роботи у колгоспі. Батько працював дворовим на колгоспній бригаді, яка була створена у садибі розкуркуленого Терешка (Терентій – Г.К.) Мелешка. Мама працювала куховаркою у колгоспній їдальні. Увечері кожний приносив свій пайок: батько свою пайку – давали 100 г хліба, мама – похльобку з кухні, я з патронату, а вже потім – ділилися, тому, що вдома були бабуся і сестра, яким ніхто не давав пайка. Пам'ятаю, як про ці 100 г, хліба по селу водилися приспівка:

«Сталін грає на гармошці,
Троцький жарє гопака.
Дожилася Україна –
По 100 грам на їдока!»

Пригадую ще із народного фольклору:

«Устань Ленін, подивися.
Як ми в СОЗі дожилися:
На п'ятьох одна спідниця.
Одна-косить, друга просить,
А три в очерідь стоять».

Люди тоді були настільки кволі, що важко було доглядати за колгоспною худобою, яка теж нагадувала ходячі скелети. По селу ходило лоша із дощечкою, а там напис:

«Ходю блукаю
СОЗу шукаю.
СОЗу не найду –
На ковбаси піду».

Про похльобку люди склали такого віршика:

«Прийшов СОЗ до Куща,
Просить сала до борща,
Йому Кущ відповідає:
«Нема сала для борща
Тепер соя заміща».

Після голодомору була така частівка:

«Папа в СОЗі,
Мама в СОЗі,
А я сиджу на порозі.
Пузо голе, штани в клетку -
Виконую п'ятилетку».

Я зростала дуже дотепною дитиною. Сама багато бачила. Багато слухала старших людей. Думала, аналізувала і тепер впевнено заявляю, що голодомор 1932-1933 рр. був штучно організований.

Примусовим відбиранням хліба і харчів людей прирікали на голодну смерть.

Свідчення зібрав: Капустян Сергій, студент КДПУ, гр. ЄС-04-1.

Дата опитування: грудень, 2004 р.

№ 14

Попенко Парасковія Дмитрівна,

01.09.1928 р.н., с. Максимівка, Кременчуцький район,
Полтавська область

Голодомор я пережила разом з батьками, братом і сестрою у с. Максимівці. До колгоспу у селі була церква, її розбили.

До вступу батьків до колгоспу нашу родину вважали середняками. Батько мав 2 га землі. 1930 року організували колгосп імені 14-річчя Жовтня. Батько сам вступив до колгоспу, здав коня. Корова залишилася нам. Вона і рятувала нас під час голодомору.

Голодомор був влаштований владою спеціально. Урожай зібрали добрий, але з пізньої осені по селу почалися подвірні обходи. Ходили «патріоти», так їх називали люди в селі, – бригади із шупами металевими. Ці бригади шукали хліб кругом: на городі, на дахах, у печах, перекопували долівку. Ці бригади ходили до

весни. У мого батька активісти із бригади забрали 6 мішків зерна: жито, пшеницю, просо. Залишили лише отруби, те, що залишилось після помолу зерна. У погребі залишилася картопля, буряк.

Серед активістів були всі свої, односельчани. Серед них був Кравченко Іван, його розстріляли німці. На свого ката під час голодомору вказали односельчани німцям. Вони ж його і розстріляли.

Коли розпочалися подвірні обходи, люди і протестували, і водночас боялися. Хтозна, яким чином все це повернеться. Пригадую, як по селу ходив один чоловік, прізвища його не пам'ятаю, у якого була велика сім'я, він відкрито говорив: «Я боровся за радянську владу, а тепер змушений оцим волоцюгам, – так він називав активістів, – віддавати трудом нажитий хліб. Що ж це за влада, яка не захищає селян-трударів?» Недовго він ходив по селу з такими словами. Його невдовзі забрали, а дітей віддали до патронату, що знаходився у нашому селі.

Мою тітку розкуркулили, вигнали з хати, забрали все, що вона нажила. Килими свої вона згодом бачила вдома у одного з активістів. Чоловік тітки помер перед голодомором. Тітка після розкуркулення жила у брата, іноді приходили до нас, до батька, який доводився їй рідним братом.

Того часу, коли люди тяжко переживали голод, активісти пилигуляли, їм було не до людських страждань. Вони були немилосердними до голодних хворих людей під час обшуків. Активісти піднімали цих людей з черені на печі й шукали заховане зерно.

У нас харчів (картоплі, буряка) вистачило до нового урожаю. У інших людей по-різному. Допомогло нам вижити Дніпро і різні водойми. Там ми ловили рибу, молюски. Я з дідусем ловила волоком рибу. Я стояла на березі, тримала один край волока, а дідусь брав другий кінець волока, забродив у воду і тягнув волок, а риба потрапляла до куля.

Узимку люди максимівські ходили у болото по очерет, у ліс по дрова, щоб топити у хатах.

Люди намагалися знайти порятунк у місті. Через дорогу від нас жила сім'я: батько, мати, син, дочка. Їх дочка поїхала у Кременчук, найнялася на роботу у єврейську сім'ю, де змогла хоч як-небудь харчуватися.

По селу ходили розмови: «Як жити далі? Коли все це скінчиться?» Чула як люди звертались до Бога, – просили смерті: «Як так жити, краще померти».

Найважче було прожити весною 1933 року: не стало харчів, нове ще не вродило.

Рано навесні люди почали пухнути. Найважче переносили голодомор старі люди і діти. Старі сиділи мовчки, а діти просили їсти.

1930 року у селі організували патронат для дітей-сиріт. У голод, як помирали батьки, дітей забирали до патронату. У патронаті для цих дітей варили прості супи, борщі. Після голодомору бували випадки, коли знаходилися батьки чи родичі й забирали дітей. Також у Максимівці були дитячі ясла, там перебувало до десятка дітей.

Весною люди харчувалися цвітом акації, сушили його і перемелювали. Мололи у коваля. Хороший він був, не відмовляв людям у помолі. Цей порох із цвіту акації перемішували із вусівками, пекли млинці. Хліба я не їла з осені 1932 року до літа 1933 року, часу першого обмолоту жита.

Навесні й влітку батьки ходили працювати у колгоспи, там їм за роботу давали страву: галушки або затірку.

Люди почали мерти весною. У селі було два чоловіки, які звозили мертвих на сільське кладовище. Помер наш сусід Прокіп Пащенко. Його поховали вдома, у садку, під вишнею.

Не всі плакали за померлими. Думали: «Сьогодні ці померли, а завтра – наша черга».

У ті часи сіяли багато озимого жита. Воно раніше за інші зернові культури дозрівало. Дозріле жито у липні 1933 р. збирали та змолоти.

Спекли хліб. У мене на все моє життя залишився запах отого житнього хліба, випеченого вдома у печі. Нам приказували, щоб багато не їли.

До голоду у Максимівці, як говорили старші, мешкало 2000 чоловік. Скільки померло від голодомору – я не знаю.

Свідчення збрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: травень, 2008 року.

№ 15

Голуб Елеонора Іванівна,

1940 р.н., проживає вул. Запорізька, 38 смт Куйбишево, Запорізька обл.

Спогади з переказів мами Шавлової Лідії Кузьмівни (1917-2003 рр.). Мама переживала голодомор разом зі своєю мамою, а моєю бабусею Шавловою Марією Миколаївною, молодшою сестрою Олею у Пологах, теперішня Запорізька область.

Мама згадувала, що урожай 1932 р. був достатній, щоб люди не голодували, але насильно в них забирали зерно. Бригади активістів ходили по хатах, відбирали всілякі харчі. Забране у людей зерно звозили у засіки для зберігання. Зерна було настільки багато, що його не встигали вивозити із Пологи. Зернові засіки було побудовано із цегли. Мама розповідає, що їй вдалося з проміжку між цеглинами просвердлити невеликий отвір, а вночі вона виймала ці зернини. Але цього було замало, щоб прохарчуватися.

Мама була дуже гарною. Вона приглянулася одному партійцеві. Щоб вижити і врятувати свою родину від голодної смерті, мама погодилася на співжиття з ним. Цей партієць виписував мамі продовольчу картку «ІТР» (інженерно-технічний робітник). На цю карточку мама отримувала борошно, крупи, цукор, масло. Так і вижили.

Мама згадувала, як люди мерли від голоду на дорогах, їх скидали у подорожні канави, там вони і залишалися лежати, присипані землею.

Свідчення зібрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: травень, 2008 року.

№ 16

Отрешко Марія Іванівна

1928 р.н. голодомор пережила у Дніпродзержинську,
зараз мешкає у м. Кременчук.

Жили ми у с. Троїцьке, теперішня Дніпропетровська область. Родина наша була у такому складі: батько Натока Іван Кононович, мама, четверо дітей, дідусь і бабуся. Бабуся моя тримала магазинчик під час непу. Як стали організовувати колгосп, його у бабусі забрали, перетворили у колгоспну кладову. Хату нашу забрали і там організували сільраду.

Під час голодомору, щоб вижити, наша сім'я переїхала до Дніпродзержинська, там батько влаштувався хіміком на коксохімічний завод. Дідусь теж працював на прохідній цього заводу. Ми поселилися у батькової сестри, моєї тітки Марфи.

Ми вижили, бо батько і дід отримували продовольчі пайки. Пам'ятаю, що до цього пайка входило і молоко для дітей.

Я, будучи дитиною, не змогла зрозуміти тих подій, що коїлись. Пам'ятаю, що двір тітки Марфи був обнесений широким цегляним забором. Нам, дітям, не дозволяли виходити з двору, лякали, що нас можуть з'їсти. Однак ми вилазили на забір і бачили

голодних людей, які ледь рухались по вулиці, сиділи у нас під забором, просили їсти, тут же помирали. Померлих підбирали, складали на підводі і вивозили. Я ніколи у житті не бачила такої кількості мертвих людей.

Свідчення зібрала: д. і. н., проф. Ганна Капустян.

Дата опитування: травень, 2008 року.

№ 17

Бондарь Ольга Іванівна,

1918 р. н., с. Млинок, Онуфріївський район, Кіровоградська область

З раннього дитинства запам'ятала я цей моторошний час – Голодомор. У селян восени 1932 року було забрано все, у декого, навіть, дрібну домашню худобу і птицю. Та найголовніше – землю.

Місяців два ми ще мали що їсти, а далі продукти вийшли. Батько і мама ходили на роботу в колгосп. Їсти не було чого. У батька набрякло обличчя, потім попухли ноги, і він вже знесилив, заболів і лежав вдома. Мама теж почала пухнути. Ноги попухли, аж вода стала з них плющити. Оля – сестричка менша, теж уже під очима пухла, наче бджоли покусали. А я тільки сохла, дуже схудла.

Потім батькові стали давати допомогу. В нас у той час працювала столова, хто ходив на роботу, то давали в обід по сто грамів хліба на душу і по тарілці затірки житньої. Батькові теж визначили таку допомогу. Інколи давали суп із бобу або квасолі. Я і Оля ходили до столової з котьолком і приносили цей обід.

Мамі теж на полі давали таку порцію. Хоч мама і пухла з голоду, але ходила і проривала буряки. Одного разу ми прийшли до столової, де люди обідали. Я і Оля стали виїдати з мисок, хто не доїв, іще якісь діти бігали і вилизували миски. Прибігли троє дітей Біляки Левка: одна дівчина, Марія і два брати, Іван та Дмитро, в одного з них було одне око сіре, а друге каре. Так він вродився. Вони теж стали з мисок вилизувати, хто не доїв. Коли вийшов завідувач столової, побачив нас, дітлахів, то закричав:

– Ану гайда звідси, чого лазите тут?

Узяв миску, в якій ще залишилася затірка, і кинув на підлогу, а хлопчики стали лизати ту юшку по підлозі, лазять на колінцях, а завідувач столової Комлик Анатолій ногами їх штовхає, ніби цуценят. Жаль було дивитися на цю картину. Я і Оля стояли в дверях столової. Хлопчики плачуть, хапають його за ноги, стоячи на колінцях, і просять дядьку: дайте трошки хліба чи затірки, ми голодні. Самі пухлі, наче їх бджоли покусали. Ніжки, ручки, обличчя пухлі. А Комлик Анатолій їх гонить:

— Де я вам наберу, ідіть геть! Вас багато таких, а я даю тільки тим, хто працює. А ви чого повставали в дверях?! Ідіть беріть батькову порцію і додому, ну геть звідси!

Коли іде якась жінка в столову і каже:

— Товариш Комлик! Біляка Параска, мати оцих дітей, хлопчиків, — показує на них, — привела з ясел свою найменшу дочку Пашу, років два їй чи більше. Вона її зарубала, посолила, склала на столі, наїлась і лежить на печі. Вся пухла і вже кінчається. Сильно побивається, ідіть подивіться. Стіни в хаті у крові. Всі побігли, і я теж. А вона вже мертва. Страшне це було видовище. Діти плачуть, припадають до матері, а вона пухла, ноги всі в ранах, з них плющить вода; руки, лице набрякли, живота здуло. Тяжка була картина. Я все бачила. Оля не ходила дивитися, боялася.

Ми понесли батькові баланду, яку нам дали, і сто грамів хліба. Батько поділив на трьох, собі і нам. Затірку теж розділив у три мисочки. Всім порівну. Потім нарвав зелених грушок, поїв сам і нам дав.

Дітей, тих сиріт Біляків, забрали в дитдом. Дівчина померла, а два хлопчики осталися живі. Один з них є і зараз. Люди з нашого села його бачили. Він приїжджав у гості до Ганни Погорілої.

Люди пам'ятають його дитинство, такі, як я і інші. Люди в 1933 році в нашій селі мерли з голоду, як мухи. Нікому було хоронити, нікому копати ями. Копали ями общі, великі. По селі їздила підвода і два чоловіки. Підбирали трупи, скидали на віз і везли на кладбище, перекидали підводу над могилою і висипали мертвих людей, як буряки в яму, хто як упав, так і лежав. Ніхто їх не поправляв, бо ці люди, що їх возили, теж були тощі. Насипали повну могилу мерців, тоді загортали. Ці могили є і зараз, великі, високі. Могили братські голодних українських людей, померлих з голоду в 1933 році. Такий голод був не тільки в нашому селі, а по всій Україні. Люди безневинно гинули.

Я, мама і ще деякі сусіди ходили в поле, перетрясали солому в скиртах, шукали зернятка з жита, пшениці, гороху, мишію. Все це, що витрясемо з соломи, перевеємо на вітрові і несемо додому. Мама товкла в ступі, просівала на сито, добавляла листя лободи або сушеного цвіту білої акації, потертої на муку. Пекла нам такі лепеники і давала по одному, також варила суп із лободи. От на перве блюдо був суп із лободи, а на друге лепеники. І ми раді були получить цю їду. Також мама пекла оладки з жолудів, козельців, дубової кори. Коли не було цього, то нам доводилося їсти їжаків, вужів, навіть жаб, не кажучи вже про дохлих коней чи корів.

Одного разу зібралися в нас біля хати ще сусідські діти: Андрій Божко, його брат Микола, Андрушенко Олександра, я і сестра Оля. Стали грати в ножики, така була гра. Всі пухли з голоду. Ножики брали в руки, кидали в землю гостряком, потім колодочкою, потім між пальці і ще декілька прийомів, забавляємося ним і балакаємо:

– Коли б уже швидше жнива і наїстися досить хліба і картошки. Як хочеться кусочок тепленького хліба з часником або цибулькою.

Андрій Божко каже:

– Або гріночку, пошмаровану цибулею, і супчику картопляного з квасолею. Або вареників з картошкою.

Балакаємо, а слина так і котиться з рота, так хочеться їсти. Сиділи ми під шовковицею, де спіла шовковичка, то діставали і їли, а далі стали грати в піжмурки. Нагналися, стомилися і посідали кружечка. Я і кажу:

– А чи діждемося ми, не помremo, поки буде хліб? Всі хором закричали – діждемося! А Андрій Божко тяжко зітхнув і сказав:

– У нас померли з голоду батько і братик Дмитро. І ми всі пухлі, бачите, які в мене ніжки, – і показує, – мені важко ходити.

Ми тоді не думали ні про які ласощі, а тільки щоб наїстися вдосталь хліба і супу.

Почали достигати фрукти в саду: вишні, ранні яблука, груші, далі картошка появилася, і вже діло пішло веселіше.

Мама зварила компот з малясом з яблук і грушок, шовковиць, і вже є чим утолити голод. Далі в колгоспі змолотили перший обмолот жита і пшениці. Всім зразу дали потроху зерна, його мололи на ручних жорнах і пекли коржі. Мама поділила по маленькому кусочку всім і сказала:

– Діти, зразу багато їсти не можна, бо заболить животик. З тиждень давала нам потроху, а потім по більше, поки ми привикли до хліба. Вся сім'я наша поправилася, ожила. Всі осталися живі.

Свідчення зібрала: Зімниця С. М., студентка КДПУ, гр. ЕО-04-1.

Дата опитування: 2004 р.

№ 18

Волочай Любов Кузьмівна

1922 р.н., село Вільна Терешківка, Кременчуцький район,
Полтавська область

У нас були сусіди з розкуркулених – Волочая Івана Григоровича. Була в них земля, млин, але все забрали, а їх вигнали з хати. Дуже вони голодали. Хотіли спіймати свою дочку і з'їсти.

Вона втекла і залізла на акацію. Тітка хотіла зігнати її звідти. А ми бігаємо кругом і просимо: «Тітко, не треба, тітко, не треба». Сусідка була повна, важко їй було переносити голод, пішла весною на «Донівку», нарила там посаженої картоплі. Її спіймали люди і вбили за воровство. Із дітей в живих осталися Сенька і Марина, всі інші померли голодною смертю. А батько дожив до зелені. Приніс нам у ситі стрюків. Дуже плакав, що всі його померли. Потім пішов додому і помер.

Свідчення зібрала: Зімакова А.А., студентка КДПУ, гр. ЕО-04-2.
Дата опитування: 2004 р.

№ 19

Мазур Марія Андріївна

1927 р. н., с. Вільна Терешківка, Кременчуцький район,
Полтавська область

Дуже страшний голод був. Мерло багато людей, ховали без трупів. Клади на ряднину і впускали. Ми жили на «загреблі». Батьки пішли на роботу, а ми дітьми на вулиці гралися. Прийшли додому, а вори все зерно з діжок вкрали. Мій батько був на лісопилці, а мати в колгоспі.

Важко було дітям без батьків, вони ходили і крали. Один хлопець все ходив і крав. Його піймали, вкинули в яму і били, поки не вбили. Приказували: «Не крадь, не крадь». Били і чоловіки, і жінки.

Свідчення зібрала: Зімакова А.А., студентка КДПУ, гр. ЕО-04-2.
Дата опитування: 2004 р.

№ 20

Волочай Любов Миколаївна

1928 р.н. с. Вільна Терешківка, Кременчуцький район,
Полтавська область

У батька та матері нас було двоє: я і сестра Рая. Батько був колгоспником. Хліба в нас не було. Батько виглядів телятко і ось через дві неділі буде хліб, а нема чого їсти. То він продав теля і на ті гроші купив пів-корови і так ми дожили до урожаю.

Батьки нас носили в ясла. Там робила Волочай Федора Іванівна. Виведуть нас гуляти, то ми назриваємо палички і їмо. В яслах мерли діти, бо хотілося їсти. Утром принесуть батьки дитину, а вечором вона мертва. Мама рвала цвіт акації, молола на млинок, добавляла буряка і пекла блини. У нас були сусіди: чоловік, жінка та чоловікова сестра Тетяна. Сусіди кинулися, що не видно Тетяни.

Пішли в хату, а вона лежить на печі вже зарізана. Викопали гуртом яму і поховали. Чоловік і жінка також померли з голоду.

Свідчення збирала: Зімакова А.А., студентка КДПУ, гр. ЕО-04-2.

Дата опитування: 2004 р.

№ 21

Геворкян Мария Семеновна

1927 г. р., с. Камбурлеевка, Онуфриевский район,

Кировоградская область

В девичестве Уткина Мария Семеновна, родилась я в семье земледельца Уткина Семена Тимофеевича. Было нас тогда в семье семь человек, из которых осталось всего лишь пятеро, но в 1941г. и старшего брата убили на фронте, а мои младшенькие брат и сестра даже не успели повидать свет, опухли от голода – у мамы не хватило молока кормить их. Весь голодомор мы пережили в селе. Тогда мне было всего лишь шесть годков, я толком еще не понимала, из-за чего родители не дают обедать. В селе творилось что-то страшное. Люди у нас толком и не понимали, что творится в селе. Работали все в колхозе за трудовни, на них почти ничего не давали, может иногда давали кусочек хлеба. На все накладывали страшные налоги. В семье больше всех страдали дети. Мы в те злобные годы зимой ходили по степи, собирали зернышки пшеницы, кукурузы. Толкли и пекли из них лепешки на костре или в печи, об них можно было даже зубы сломать, но мы ели, ведь было голодно и харчами не перебирали. Нас осталось мало тех, кто помнит те страшные годы, даже сейчас болит сердце, когда вспоминаю глаза умирающих от голода людей.

Свидетельства собрала: Дужонкова Т.Н., студентка КГПУ, гр. БС-03-1.

Дата опроса: 2003 г.

№ 22

Геворкян Элегум Ервандович

1924 г.р., с. Камбурлеевка, Онуфриевский район,

Кировоградская область

Я родился в далекой Армении, тогда еще Армянской ССР в Разданском районе. Сюда, в Украину, занесло меня уже в войну, тогда я здесь и осел. В семье было нас пятеро. И еще мои дед и бабка. Отец мой работал тогда в городе. Голодали люди и у нас. Тогда была у нас колхозизация 1932-1933 гг. Люди все отдавали, а

сами пухли, умирали, катастрофически не хватало хлеба. Хоронили людей чуть ли не живых. Тогда у нас были созданы специальные бригады, которые вывозили трупы и закапывали в кучу, так как не было кому их хоронить. Нашей семье еще повезло. Голод пережили мы кое-как – отец работал в городе, немного помогал хлебом, а мы жили в селе.

Весной 1933 г. нам дали посевной материал для посева, это был отравленный овес, но люди не обращали внимания, мыли его и толкли в ступах, а потом ели. Ловили воробьев, сусликов по полям, искали разные съедобные и несъедобные растения (полынь, лободу, щирицу), варили и ели. А летом в колхозе варили баланду прямо в степи. Убирали урожай вручную, было, конечно, тяжело. А потом в колхозе постепенно настало улучшение, несмотря на сталинские репрессии 1937г. По чуть-чуть начали выдавать хлеб, несмотря на начало войны. Кончились наши страдания только после смерти Сталина в 1953г. Одного, на мое мнение, виновника великой людской трагедии – голодомора 1932-33 гг.

Свидетельства собрала: Дужонкова Т.Н.,
студентка КГПУ, гр. БС-03-1.

Дата опроса: 2003 г.

№ 23

Глушич Михайло Антонович,

1924 р.н., с. Партизани, Приморський район, Запорізька область

Зараз проживає: м. Ватутіне Черкаської області

Народився я 1924 року в сім'ї коваля в селі Партизани Приморського району Запорізької області, де й жив до війни. Події тих часів пам'ятаю добре з 1929 року, тобто з початку колективізації та розкуркулювання. Спочатку взяли за багатих, а потім і за таких, про яких говорили: «Один у полі лишився кулик, та й той куркулик». Пройшов війну з 4 вересня 1941 р.

Тепер про 1933-й рік. Спочатку батько одвіз хліб сам. Потім приїхали і забрали все, що залишилось. Потім почали шукати. Пам'ятаю, як зимою ввалюються чоловік десять у хату. Двері навстіж. Розвалюють піч, довбуть підлогу. Залишилось зо два відра квасолі. Більше нічого. Забрали квасолу. Батько, брати й сестра працювали в радгоспі. Але в кінці листопада роботи не стало. З цього часу і до середини липня ми не бачили навіть найчорнішого хліба. Зимою на городі радгоспу збирали мерзлу капусту, а весною

там же перекопували та шукали гнилу картоплю і з неї пекли оладки. Пам'ятаю, як мати принесла кишки здохлої коняки і лаяла нас, що ніхто не прийшов на поміч, бо за ту коняку була бійка.

Батько весною помер з голоду, брати і старша сестра були пухлі. Я ходив у перший клас. Багато учнів були пухлі, кілька чоловік з нашого класу померли. Особливо багато мерло людей весною. Деякі прямо на вулиці. Сусідський хлопець Петя на вулиці їв траву і з травою в роті помер. Чимало хат у селі залишились пустою.

У 1945 р. у Чехословаччині чехи говорили нам, що в 1933-му у нас померло з голоду 30 млн. чоловік. Так це чи ні, не знаю, але померло багато. А от з тим, що причини голоду в 1933-му невідомі, я не згодний. У війну я зустрічав солдатів, які розповідали, що вони восени 1932-го року вантажили хліб на кораблі для відправки за кордон і що голод був зроблений Сталіним та його прибічниками для того, щоб зробити людей покірними. Адже я теж пам'ятаю, як записували в колгосп. Зберуть в одну хату, наляють на долівку води і кажуть: будете стояти, доки не запишетесь. Не коришся. А після 1933-го, хто залишився живий, всі кричали: «Сталін, батько ти наш рідний». Згодні були на все, тільки щоб не вмерти з голоду. Хоча в поразках наших у перший період війни це теж важило немало. Мені доводилось чути від солдатів і, навіть, офіцерів, які говорили: «Я в 33-му пух з голоду, то за що я повинен голову класти?».

Хочу висловити свою думку відносно репресій. Я думаю так: не було б 1933-го, не було б 1937-го. Адже сам Сталін не міг зробити голод. Він тільки вказівку дав. А можливо, йому й підказали таку ідею приборкання непокірних. А виконували її, і досить ретельно, на Україні Молотов, Каганович, Постишев, Косіор та їхні підлеглі. А вони ж старалися обов'язково «перевиконати». І «перевиконали». А потім декотрі з них і самі тільки загуділи. Мій старший брат в кінці 1932 р. відслужив військову службу, був призваний в міліцію. І тільки через м'який характер (відпустив пухлого злодія) його скоро звільнили. А були такі ж з твердим характером. Народ стогнав від них. Та дійшла й до них черга. Треба ж було знайти винуватців «перегинів». І Сталін знайшов. Дехто з тих, хто з щупами ходив по селянських хатах, був покараний. А на їхнє місце прийшли ще лютіші...

Але дуже прикро, що вони так і не зрозуміли, що як їм після репресій було тяжко, так же й тим було тяжко, хто в 1933-му вмирав з голоду. В цьому й біда наша, що кожен думає: як мені тяжко, то погано, а інші – то «мох і болото» (так уже в 60-ті роки казала жінка

голови райвиконкому про колгоспницю), їм все одно – чи жити, чи вмирати. На ХХІ з'їзді КПРС одна репресована (прізвище не пам'ятаю), яка пробула 20 років у Сибіру, сказала, що до 36 року Сталін все робив правильно, а з 36-го почав робити неправильно.

Виходить, як когось б'ють, то це правильно, а як мене – то не правильно. Як у 1933-му мільйони померли з голоду, а вона не голодувала, бо, може допомагала в цьому Сталіну, то це неправильно.

А в мене й зараз серце розривається, як згадаю, як у 1933-му моя чотирирічна сестричка збирала на землі і їла лушпайки з буряка. А як тяжко матерям було дивитись на голодних дітей!

1937 рік лишиться на пам'яті людей роком злочинів і беззаконня. Але ж перед ним був 1933-й...

Свідчення збрала: Сорокіна А. Н., студентка КДПУ, гр. ЗК-04-2.

Дата опитування: 2004 р.

№ 24

Дзыбан Петр Матвеевич,

1919 г. р., с. Петровка, Черниговская область

– Назовитесь, пожалуйста.

– Меня зовут Дзыбан Петр Матвеевич.

– Дата Вашего рождения?

– 1 сентября 1919 года рождения.

– Где Вы родились?

– с. Петровка Бахмачского района Черниговской области.

– Расскажите, пожалуйста, о вашей семье.

– Обычная колхозная семья. У меня было 4 брата и сестры.

– Как прошло Ваше детство?

– В 1933 году мне было 14 лет. Я учился в сельской школе. Хорошая новая школа была (где-то 200-250 мест). В школе нам варили супчик пшеничный. Мы ходили каждый день в школу, как на праздник. Конечно, кормили один раз – завтрак давали. Только я не помню, когда это было, в 1933-м или в 1934-м году.

– Как Вы и Ваша семья прокормились?

– Продуктов не было вообще. Представители сельской власти ходили по хатам – так мы их дома называли – и забирали все, что было на хозяйстве. У них были такие длинные металлические палки, которыми они «прощупывали» весь огород, весь сад – ничего нельзя было спрятать. У нас 40 соток было, попробуй обойти все как с металлоискателями?! Больше всего их интересовало зерно. Если находили в доме крупу, зерно, муку – забирали все без остатка.

Так вот, еды не было. Что же мы ели? Вместо хлеба пекли коржики, или как мы их называли – лепешки. Эта лепешка была полностью из растений, муки там не было ни грамма. Ну, какие растения использовались? В основном лобода и крапива.

В те года голодомора за такую лепешку дрались. Много ссор было из-за крапивы, которая росла на границе между хатами. Так же мы варили супы и борщи из лободы. Это такая сладкая мягкая трава. Когда прошло лето, лобода и крапива закончилась, ели всю траву, все бурьяны, которые и были составляющими лепешек.

А в 1933 году я спасся тем, что меня взял к себе брат (не родной по маме). Он жил в Бахмаче, где-то 10-15 тыс. населения, и работал в конторе «Заготскот». Туда свозили весь скот, собранный в районе. Там я, когда жил у брата, ел и мясные блюда, и молочко было, и хлеба давали, настоящего хлеба. Пакет давали, я хоть и малой был, работал – пас телят.

– Я собирал с убитых кролей головки и сухари, чтобы в конце каждой недели возить их родителям. Всю неделю я плакал, все думал, как же это я ем тут все вкусное, а они там голодают. Однажды я приезжаю домой в село, смотрю – никого нету. Иду селом – пустота, гробовая тишина. Мне нужно было в конец села, к своей хате. Подхожу я с этими головками, смотрю – хата открыта. Я испугался: почему двери открыты? Мы всегда их закрываем. Захожу в хату – никого. Тут я в страх... Я вышел, когда смотрю, брат младший идет – мертвец. Такой истощенный, худой. С горем пополам пережили! Никто из нашей семьи не умер.

– Как Вы думаете, что Вас спасло?

– Я не знаю, как мы выжили, но нам помогло вот что: когда я был еще маленьким, наша хата сгорела, и папка с братом в лесу набрали бревен и построили новую. Хорошая, большая хата, на две комнаты. А по соседству жил кузнец, учил трудов в церковно-приходской школе. Все село считало, что у него летний домик. Такой маленький, старый, кривой, окна наполовину в земле. Так вот он предложил моему папке поменяться. Батько у меня был осторожный, та и жалко хаты было, но жить хотелось больше. Поменяли хату, уже точно не помню, на что, муку или зерно плюс 300 рублей додал. Так мы и выжили.

Свидетельства собрала: Кальпик Ю.В.,
студентка КГПУ, гр. ЕТ-05-1.

Дата опроса: 2003 г.

№ 25

Дисюк Рузя,

1925 р.н, с. Григорівка, Вінницька область

Зараз проживає: смт Турбів, Липовецький район, Вінницька область.

Вісімдесятий рік живу я на світі, а в пам'яті й досі той голодний тридцять третій! Важко було, ой і важко.

Якщо в когось десь заваялася хоч зернинка, слід було віддавати державі. Моя мама приховала, було, дві пляшечки пшениці, але й те відібрали нелюди. А їсти ж хочеться. З нетерпінням чекали хоч якоїсь зелені, бур'яну. З'їдали все: і листячко, що тільки розвинулось, і цвіт акації та липи, і все, що тільки витикалось із землі.

Батько наш, пригадую, зовсім опух від голоду. Навіть із постелі не вставав. А мама ще якось клигала опухлими ногами, вишукувала нам із братом що-небудь поїсти. Настав час, коли ми відчули: ось-ось загинемо – так охляли. Раптом до нас на поселення прибула сім'я Пастушенків, що рятуючись від голоду, переїхала з Таращанського району Київської області поближче до своїх родичів, які жили на станції Староконстантинів. Вони мали своє господарство, корову, ото ж їм було трошки легше з харчами. А ми жили в селі Григорівка, що найближче до станції, і радо прийняли цю сім'ю. Їх було шестеро: батько Ілько, мати, імені не пам'ятаю, три доньки – Явдоха, Аня й Варвара й син Дмитро. У нас вони довго не затримались, перейшли в просторішу хату.

Того страхітливого дня мати Пастушенків, побачивши, що ми ледь живі, дала нам пляшечку молока, що дісталася їй, видно, від тітки. Наша мама швидко зварила жменю лободи, забілила тим молоком і напоїла нас. Яка ж то була смачна юшка! Ми закропились нею і наступного дня.

Коли перекутіувало жито, ми бігали в поле, аби нарвати хоч жменьку колосочків, у яких ще тільки зав'язувались маленькі солодкі зернятка. Дзьобали їх, як горобчики. Але страшенно боялися охоронця на прізвисько Цибнистий. Він був високий, худий і дуже швидко бігав. Як запримітить кого у житі, обов'язково наздожене. Був зовсім глухий і не чув наших зойків. А бив страшенно, до крові, або доки дитина не знепритомніє. Було дуже боязко, але голод перемагав страх.

У 1938-1939 роках Пастушенки виїхали до своєї домівки, але так хочеться щиро подякувати їм за ту рятівну пляшечку молока в жажітні дні голодомору.

З моєї точки зору – це був штучний голод, щоб змусити людей йти в колгоспи, в які вони не хотіли йти, адже протягом декількох століть селяни боролись за шматочок українських родючих земель, які давали все необхідне для життя людям. Знаючи, що в українських селах пухнуть люди, Й. Сталін говорив, що все добре і, навіть сприяв вивезенню з України зерна до інших країн, як братню допомогу.

А скільки загинуло людей, а скільки не народилося. Це велика трагедія, яка була спеціально зроблена радянською владою.

Та чому, коли помер Й. Сталін, люди плакали? Невже вони не розуміли, не знали, що він винен в таких страхітливих злочинах, які забрали мільйони життів.

Я вважаю, що Сталіна не можна назвати людиною.

Свідчення зібрала: Черниш О.Л., студентка КДПУ, гр. ДЗ-05-1.

Дата опитування: 2005 р.

№ 26

Іваненко Анастасія Іванівна,

1917 р. н., хутір під Градизьком, Полтавська область
Зараз проживає: с. Недогарки, Кременчуцький район,
Полтавська область

– Нас в сім'ї було 11 чоловік: батько – Іван Микитович, мати – Ганна Прохорівна, бабуся Настя (не пам'ятаю, як її по-батькові) – мамина мама, і нас, дітей – восьмеро: 5 братів і три сестри. Я була передостанньою. Жили ми на дві половини: в одній жив найстарший брат Микита зі своєю сім'єю: дружиною Варєю та синами Петром і Марком, а ми – в другій. Тато поїхав у Крим на заробітки, щоб хоч якось підтримати сім'ю, мама і дві старші сестри ходили в комуну, а ми були вдома з бабусею. Мама часто брали й мене збирати колоски, робити на луках плитку з гною. Пам'ятаю, погодні умови були сприятливі для врожаю, засухи не було, урожай ми зібрали невеликий, але прожити б вистачило.

Прийшла мама з комуні, сіла на лаві біля дверей і каже: «Завтра збиратимуть продналоги» – і чогось заплакала. Потім ми зрозуміли чого. Приїхали активісти підводами і винесли з хати все: картоплю, пшоно, муку. Костик лежав на печі хворий. Бабуся під нього підсунула вузлик з квасолею, та Ганна Задороня (вона була

старшою в активістів) стягла малого з печі, а бабусю, – тим вузликом прямо по обличчю, ще й прилякала, що за схов і укриття не подивиться, що стара, заженуть в Сибір.

А у Костика вже був живіт і ноги пухлі. Він недовго прожив. Ми ще й не поховали Костика, як померла бабуся. Два рази на тиждень по селу проїжджала підвода, і туди скидали мертвих, вивозили їх на цвинтар і скидали прямо в рови. Сили їх закопувати не було. Тому їх просто приорювали. Костикові пощастило: він хоч з бабусею захоронений.

Найбільше запам'ятався Спас, ну це коли яблука святять. Мама тихенько нам розказували, що колись з бабусею в цей день ходили до церкви, яблука святити. Боже, як хотілося яблука! Аж тут страшенний крик. Вибігаємо, а Варя – невістка рве на собі волосся і голосить. Виявилось, що вона із старих чобіт (із халяв) суп варила. Діти понаїдалися і обое: і Петрик, і Марко померли, а Микита ще днів зо два мучився, а потім сам рачки виліз на дорогу і там помер. Не знаю, де поділася Варя, мама каже, що, мабуть, десь втопилася, але ми її не шукали, не до того було.

Ходили в поле, шукали мерзлі буряки, картоплю. Приносили додому, вкидали в холодну воду, щоб розмерзлися. А то й так гризли. Там, у полі, замерзла Марина, моя старша сестра. Ми її так і не знайшли, а сусідка, тітка Марія Коваленчиха, казала, що Маринку з'їли вже мертву Воскобійники. Не знаю, чи це правда, та тільки люди розказували, що як їх усіх забрали в НКВД, то в хаті знайшли багато людських кісток, а в бочці – засолене людське м'ясо.

На нашій вулиці в ту зиму померло від голоду більше 100 чоловік.

Не дожив до весни і брат Іван. Його знайшли під копицею позаторішньої соломи, побитого, а в роті був запхатий качан кукурудзи. Тоді часто знаходили вбитих, якщо в когось щось украли. Але голод штовхав на все.

Випадок людоїства був непоодиноким. Розповідали, що в сусідньому хуторі, неподалік Максимівки, заманили фінансового агента і вбили. І ніхто б так і не дізнався, якби старший син тих людей не почав носити його одяг.

Не знаю, як би ми вижили, якби весною не повернувся тато з Криму. Він привіз сала, ціле відро пшениці, пшоно і багато (як мені тоді здалося) грошей. Пам'ятаю, як товкли пшоно в ступі, наварили кандьору і їли, а тато кожному відрізав тонюсінький шматочок сальця, і ми, перед тим, як взяти ложку кандьору, мазали сальцем губи. А тато

сиділи і плакали. Тато казали: «Ось піду в Кременчук, виміняю на сало хліба і наїмося». Але хлібця ми так і не діждалися. З Кременчука тато не вернулися, а може вони й не дійшли до нього. Та все ж за татові гроші ми весною купили повну німецьку каску картопельки, а вона була така дрібнюня, що я не уявляла, що з неї щось виросте.

З приходом весни ми трішки ожили. Збирали кропиву, паслін, товкли з пшоном і пекли млинці. Ловили горобців. Вони теж якісь кволі були. Я тепер як дивлюсь на них, завжди згадую, як ми їх ловили і їли.

Страшні часи. Не дай, Боже, щоб вони повторилися.

Свідчення записав: Тимошенко О. В., студент КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: 2003 р.

№ 27

Пугач Петро Архипович,

1923 р.н, с. Свиридівка, Лохвицький район, Полтавська область
Розповів про трагічну історію батька Архипа Кузьмича Пугача із
с. Свиридівка Лохвицького району син Петро.

У сім'ї було четверо дітей. Батьки займалися сільським господарством. В 1932 р. організувався колгосп «Перше травня». Він був невеликий. В цей колгосп, який налічував 50 дворів, вступив і Архип Кузьмич. В колгоспі добре трудилися досвідчені хлібороби. У колгоспі «Перше травня» справи йшли дуже добре. В сусідньому колгоспі ім. Ворошилова господарське життя ледве животіло. І районна, і сільська влада вирішила приєднати колгосп «Перше травня» до колгоспу ім. Ворошилова. Голова першотравнівців Сергій Климович Шиш порадив своїм колгоспникам, щоб вони трималися свого колгоспу. Тоді колгосп «Перше травня» було назване «куркульським» і сюди було направлено «буксирну бригаду» Шмало. Весь хліб у колгоспників артілі «Перше травня» було забрано. Їстівні припаси у першотравнівців, які не вступили до колгоспу ім. Ворошилова, повністю забирали.

Не обминули своєю «увагою» буксирники і сім'ю Архипа Пугача. Корову, коня в нього забрали. Він спромігся придбати лошатка, спрягся з іншими чоловіками в травні, пухлий од голоду, поїхав на поле, яке звється «Ведметкою», культивувати. Коні були виснажені і всього поля він не обробив. Поїхав додому ввечері. Коні зайшли в калюжку і стали. Архип зііз з воза, надіючись вивести їх із калюжі. Але сили у хлібороба

уже не було. Він і помер стоячи, спираючись на полудрабок воза. Архип Пугач дуже любив землю, любив на ній працювати. Ось таких хліборобів і знищувала голодом сталінщина.

Свідчення збирала: Шамкало Тетяна, студентка КДПУ, гр. ЕО-04-2.

Дата опитування: 6. 12. 2004 р.

№ 28

Савченко Федір Іванович,

1920 р.н, с. Гиряві Ісківці, Лохвицький район, Полтавська область

У сім'ї Івана Григоровича Савченка, крім дружини Пріської Мусіївни, було п'ятеро дітей: дочки Ганна і Марфа, сини Іван, Микола, Федір. Сім'ї належало сім десятин землі. Сім'я в колгосп не вступила. І хоч Іван Григорович працював у торфартілі в с. Гиряві Ісківці, його причислили в с. Степуках до «куркулів». Забрали буксирники всю худобу, вигнали з хати. Все це добре пам'ятає син Івана Савченка Федір. У 1932 р. сільські активісти знайшли два маленьких клуночки зерна, які мати не хотіла віддавати. Вони силою вирвали з її рук клуночки, склали акт про переховування хліба Пріською Мусіївною, яка перешкождала виконанню плану заготівель хліба по Степуцькій сільській раді. Районний суд засудив її до двох років виправних робіт на будівництві Біломоро-Балтійського каналу.

Цей канал будували засуджені з усього Радянського Союзу. Робота була каторжною. Лопати, кирки, тачки були основними знаряддями праці. Каміння возили тачками для укріплення берегів каналу. Рідко хто витримував пару місяців того непосильного фізичного навантаження. Будівельники вмирили масово. Їхні трупи вкидали в глибокі незамерзаючі болота. На їх місце привозили нові партії засуджених. Пріська Савченко врятувалася тим, що її поставили на кухню. Її сім'я в цей час страшенно бідувала. Хліба не було.

Весною 1933 р. не стало ні картоплі, ні буряків. Федір Іванович, який лежав пухлий, пригадує: «Сестри зварили юшку з лободи, в цей час нагодилися «буксирники», щоб переконатися чи живі їхні підопічники.

Один з них взяв горщик з юшкою і налив у нього помії по самі вінця, щоб і цієї бурди ніхто не їв. І це робили односельці, знайомі.

Рідний брат по матері Митрофан Мусійович врятував дітей від голоду. Повернулася мати додому в 1934 році. Цього ж року

сім'я вступила до колгоспу. Батько завербувався на рік на будівництво в Москву. Паспортів тоді селянам не давали. Вижили, але і через 70 років примара голоду стоїть перед очима.

Свідчення збирала: Шамкало Тетяна, студентка КДПУ, гр. ЕО-04-2.

Дата опитування: 6. 12. 2004 р.

№ 29

Книщенко Федір Олексійович,

1921 р.н., с. Ісківці, Лохвицький район, Полтавська область

Сім'я складалася з п'яти чоловік – батько Олексій Олекса, мати Параска Савівна, старший брат Павло, середній Федір і найменша дочка Євдокія. Батько працював столяром на залізничній станції Ісківці, а хліборобством займалася мати. Батьки до колгоспу не вступили. На одноосібний двір наклали непосильний податок хліба.

У господарстві все було забрано до зернини. Особливо нещадними були жінки-«буксирниці», які забрали картоплю, сухофрукти, квасолію. До всіх бід злодії вкрали коняку ще весною 1933 р.

Батько зробив невеликі жорна, щоб можна було змолотити сухий цвіт акації, молоде листя липи і отримувати борошно для харчування. Про ці жорна дізнався голова Степуцької сільради, колишній комунар із Свиридівки, Веклич.

Примчав на коні, знайшов жорна, розламав їх. Люті його не було меж. До батька причепитися він не міг, а мати опухла від голоду і вже помирала. Ні в що було нарядити небіжчицю, бо «буксирники» забрали багато чого з одягу. Загорнули померлу в солом'яну рогожку і вкинули в яму на городі. Тільки рясний дощ оплакав змучене голодом тіло, бо в дітей не було сили ридати по померлій матері. Згодом батько привів злу-презлу мачуху. Напівголодне сирітське життя продовжувалося. Вижив лише менший син Федір.

Отаке свавілля чинилося при допомозі голоду над українським селянством. Не забуваймо про це...

Свідчення збирала: Шамкало Тетяна,

студентка КДПУ, гр. ЕО-04-2.

Дата опитування: 6. 12. 2004 р.

№ 30

Коваленко Панас Дмитрович,

1917 р. н., с. Катеринопіль, Тальнівський район, Київська область
Зараз проживає у с. Звенигородка Черкащина.

Мені в ту пору п'ятнадцять років було. Я ходив до п'ятого класу Катеринопільської школи (тепер це Черкащина). Гамірливе село Катеринопіль зі своїми розбурханими базарами, весільними піснями, церковним дзвоном та діворою, що горохом висипала зі школи, помирало в мене на очах. Я з дитячим жахом дивився на світ, що гинув. Замоккла пісня, оніміли дзвони, щезли базари, затихли дитячі голоси. Зате потяглися до Звенигородки вози з мішками зерна. То почалося виконання плану до двору, як аргументувала цей грабіж місцева влада. На стінах сільради зарябіли гасла: «Знищимо куркуля як клас»! Під цими гаслами й почалося свавілля різних комітетів та комісій, озброєних залізними щупами.

Ті похмурі люди з'явилися в нас на подвір'ї пізньої осені 1932 року. Голова сільради розіклав у хаті на столі свої папери. Це мало надавати грабіжницькій акції законного вигляду. Ми, діти, сиділи на печі і звідти з жахом дивились на все це. Спершу вичистили скриню, стягнули з жердки батьків кожух. З горища визбирали всі макітерки з сушеними грушками й квасолею. Все це склали на підводу, а до воза прив'язали нашу корівчину...

До нового 1933-го ми тримались на гарбузах і кукурудзі. Вночі ми з батьком пішли на цвинтар, зняли й поклали на санки білу камінну надгробну плиту. З неї зробили жорна. На цих жорнах ми мололи все: різні корінці, жолуді, все, що можна було з'їсти. До речі, ці зловісні жорна (сталінська реліквія) мені довелося крутити і в 1947 році, повернувшись з війни.

Взимку 1933 року село почало вимирати. Все, що можна було з'їсти, було з'їдене. В селі та околиці не залишилось жодної собаки чи кішки, поїли навіть щурів. Вулиці перемело білими заметами, люди з хат не виходили. Дехто почав розкривати дахи, щоб соломою витопити піч, вирубувати і палити всі садки та цвинтарні хрести. Наші сусіди Максим Ковалик, Микола Ходзінський та його брат Захарко волочили звідкись шматок мерзлої конини, загрузли в заметах, попадали, та вже й не підвелись. Нікому було їх ховати. Коли зійшов сніг, усі, хто ще тримався на ногах, потяглися в поле, щоб здобути там мерзлого буряка, картоплину, а то й кукурудзяного качана. Я був найстарший і батько мене брав з собою. З принесеного

нами мати пекла чорні глевкі оладки, менший брат почав пухнути. А ще біда – садити город нічим, картоплю ми з'їли до останньої. Чи ж думали люди, що ще попереду? Хліба на трудодні в колгоспі не дали.

Про зиму й весну 1933 пам'ятаю: як їздили по селу підводою і збирали трупи. На шляху лежала Явдоха Ходзінська. Вона ще дихала, її поклали до мертвих і повезли. А її синок років шести сидів на порозі і плакав до вечора. Я зайшов у той двір. Біля хати кінське космаччя, стіни без даху і дитина на порозі.

Коли прийшла весна, працювати було нікому. Хто помер, хто лежав знесилений, хто подався невідомо куди. Хати без дахів, сади порубано, і серед цієї пустки никали голодні мовчазні люди. Селянина було знищено і фізично, і духовно.

Свідчення зібрав: Куценко Олександр,
студент КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: 26. 11. 2003 р.

№ 31

Коваль Марія Іванівна,

1926 р. н., с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Місце запису:

Відповідь: с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область.

2. Дата запису: число, місяць, рік, коли записана інформація.

В: 10.11.2005 року

3. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-33 роках?

В: Голод пам'ятаю до цього часу, щоб воно не вернулося. Не все пам'ятаю, мала була, бабуся розказували.

4. Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

В: Забрали все.

5. Якщо забирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

В: Активісти все відбирали.

6. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

В: Не знаю.

7. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?

В: Приходили до хати активісти, були в них залізні палиці, ними ширяли в городі, на дворі.

8. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

В: У нас знайшли закопану картоплю і забрали тата, більше ми його не бачили. Сестри батька їздили до нього, копав якийсь канал. Як помер? – не знаємо.

9. Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?

В: _____

10. Як люди боролися?

В: Ховали їжу.

11. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

В: Не можна.

12. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

В: Шукали свої люди, розказують, що і жінки були: Санька Сльота, Урішна.

13. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

В: Приходили по кілька чоловік.

14. Де можна було заховати продукти харчування?

В: Замуровували у печі, закопували на городі.

15. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

В: Я не знаю.

16. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

В: Все брали.

17. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

В: Не знаю.

18. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

В: Не дозволяли.

19. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

В: Не знаю.

20. Чи люди хотіли йти добровільно у колгоспи?

В: Наш батько мав землю, корову, коня, реманент. Скільки землі, а не пам'ятаю, в колгосп іти не хотів. Забрали все. Батько робив в городі на біржі.

21. Чи змушували людей іти до колгоспів і як?

В: Змушували.

22. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

В: Не знаю.

23. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

В: Вдень, вночі.

24. Скільки разів приходили до хати?

В: Не знаю.

25. Коли почали люди помирати з голоду?

В: У 1933 р. весною.

26. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

В: Наша мама померла весною 1933 р. Бабуся казала: «Наїлася зелених колосків». Принесли маму з поля в ряднині. Осталися ми з братом і бабуся. Їсти не було чого. Одна батькова сестра хотіла нас відвезти в город і покинути, а друга почала клопотати, щоб взяли в патронат у своєму селі. Брати не хотіли, бо тата заарештували, а тоді таки взяли. В патронаті були до 1941 р., там давали їсти. Так і вижили. Було багато дітей з села, вони живуть у селі до цього часу.

27. Хто не голодував в селі і чому?

В: _____

28. Хто зумів вижити?

В: _____

29. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду? Чи ділилися продуктами?

В: Не було чим ділитися.

30. Які засоби вживали до виживання?

В: _____

31. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

В: Не мали, не було чого давати.

32. Що споживали у їжу з рослин, ягід, коріння?

В: _____

33. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

В: _____

34. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

В: _____

35. Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?

В: _____

36. Чи був голод у місті?

В: _____

37. Чи знаєте Ви, що таке «Торгсін»?

В: Не чула.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

В: Багато. Хто їх щитав?

39. Чи відомі випадки людодства у Вашому селі?

В: Були випадки.

40. Де і хто хоронив померлих від голоду?

В: Ховали у великій ямі на кладовищі.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

В: Не знаю.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

В: Я не знаю, чула, що в ямах.

43. Чи поминають їх на «Проводи», «Гробки», «Зелені свята»?

В: Аякже, родичі поминали.

44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? За часів радянської влади?

В: Я стара. В церкву не хожу. Так що не знаю.

45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

В: До якого – не знаю.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятні знаки померлим від голоду?

В: Ні.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932-1933 рр., чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

В: Молодь знає, бо вчать про це на уроках історії. А дітям своїм розповідала.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

В: Влада тодішня винувата.

Свідчення зібрав: Білоус Олександр, студент КДПУ, гр. ЕВ-05-1.

Дата опитування: 2005 р.

№ 32**Кривда Тамара Сидорівна,**

1927 р. н., хутір Петрівка, Одеська область

Зі спогадів дитинства пам'ятає, як зовсім не було їжі. Все, що могли собі дозволити вжити, це якісь намішані каші, зроблені або з сирої картоплі, або з листя чи кори дерев. Тамарі Сидорівні і її сім'ї пощастило, оскільки якимось дивом у них з'явилася корова (батько знайшов у лісі), яка і стала «справжньою рятівницею» сім'ї. Тож другу половину голодомору сім'я провела на молочних харчах. Із розповіді Тамари Сидорівни про своїх хуторян, каже що дивом ніхто не помер від голоду, але доходило і до крайнощів: люди намагалися прорватися до Одеси, там були хоч незначні пайки, але були схоплені і заарештовані. Також деякі люди впродовж голодомору зійшли з глузду від постійного очікування і пошуку їжі. Всі були розпухлі, від обличчя і до ніг, часто втрачали свідомість. В хуторі, де проживало більше 100 сімей, люди чим могли один-одному допомагали. Але як розповідає Тамара Сидорівна, навіть і після 1933 голодного року було важко...

Свідчення зібрав: Козлов Дмитро, студент КДПУ.

Дата опитування: 2006 р.

№ 33**Куценко Варвара Федорівна,**

1923 г.р., г. Кременчуг, Полтавская область

Был 1933 год... Мне было уже 10 лет, а я еще не знала, что такое школа. В первые же месяцы голодовки я лишилась матери. Она работала на обувной фабрике – единственный человек, который приносил домой еду. Лишенная сил, изнеможенная, она опухла с голоду и умерла.

Отца я практически не помню. Он покинул нас еще до голодовки. Так мы с моей сестрой и остались сиротами.

Мы нанимали квартиру на Щемиловке. И в один из этих злополучных дней, лежа на печи, моя младшая сестренка Нюра, которой было всего 5 лет, от голода умерла. Так я осталась одна-одинешенька.

В конце 1933 года меня забрала к себе мамина родная сестра Юлия Яковлевна. Детей у нее не было и, работая на мельнице, она кормила меня.

Обеденный стол у нас был не богат. Ели чечевицу, череду, сою, лушпайки с картошки, лободу. Суп варили с кошек, а, глотая его, представляли себе вкусного кролика.

Это были ужасные годы моей жизни. А инициатором всех этих кошмаров были никто иной, как Сталин! Хотя в те годы никто и не посмел бы сказать что-то против него. Это было самое ужасное преступление, за которое карали смертью.

Теперь, пережив всех своих родных и даже сына, я борюсь за жизнь, за свое существование. И, никогда не зная, что будет завтра, живу с надеждой лучше прожить сегодняшний день.

Свидетельства собрала: Чиннова Наталия, студентка КТПУ, гр. ЕО-04-1.

Дата опроса: 14. 10. 2004 г.

№ 34

Лисенко Мотрона Харитонівна,

1921 р.н., с. Хитці, Лубенський район, Полтавська область
Зараз проживає в с. Вирішальне, Лохвицький район, Полтавська обл.

Були тато, мама, бабуня, повмирали за 2 тижні троє. А я осталась у хаті сама. Мені 12 років. Що можу роботи? Нігде нічого нема з'їсти, рано йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, гляджу квасець, а його трудно знайти, бо не одна я хожу. Їм листя, липке воно, гірке, але їм, шукаю лободу і їм. Потім заслабла, лежу слаба, це було в липні. Мене сусідка врятувала. Годувала мене медом, черешнею. Вона спасла мене від смерті. Я завжди їй була вдячна, поки вона жива була, не можу такої доброти забути.

А ще не можу такого горя забути і хто створив той голод? Хто наказав збирати лишки? А вони забирали до крихти! Збиралося їх п'ять, шість, а то й десятеро, як увійдуть до хати, як перевернуть все, як понишпорять в кожній шпаринці, то не останеться нічого. Після них, комісарів, люди ставали голі, голодні, босі й простоволосі. Ну як я забуду тих «перевірятьників», прийде в хату, каже: «Ти ще не здохла?» якось я з мамою навибирали квасолі, може, зо дві склянки. Мати зобачила в вікно, що йдуть комісари. Хутенько налили воду в горщик, туди квасоллю і в піч, буцім варить. Ми думали, так врятуємо квасоллю. Але вони висунули горщик з печі, вилили воду, а квасоллю забрали з собою.

Живу і думаю про це.

Свідчення зібрав: Годованик Олександр, студент КДПУ, гр. ЕВ-07-1.

Дата опитування: 2007 р.

№ 35

Лугіна Лукія Гнатівна,1918 р. н., с. Голубівка, Ковалівська сільська рада,
Полтавська область

Зараз проживає: с. Пасківка, Полтавська область

Сім'я складалася з 9 чоловік. Вона була найменшою серед дітей в сім'ї.

Говорить Лукія Гнатівна, що в роки голодомору хорошого не було нічого. В цей час в Лукії померла мати, і вона ще з 8 братами і сестрами зосталася сиротою, бо батька вони бачили рідко, тому що той робив полюх хати, щоб хоч якось прокормити всіх дітей. Все дитинство пройшло на могилці у матері, де вона садила квіти. Згадує, що було й таке, що спала на гробику, доки батько не прийде й не забере додому.

Коли настав голодомор, Лукія Гнатівна пам'ятає добре, бо виповнилося їй вже 15 років. Ходили на роботу в Ковалівський колгосп, за що давали якоїсь похльобки поїсти. Похльобка була така, на відро води кидали один стакан шелухи.

Під час голодомору в селі, в якому вона проживала, дуже багато померло опухлих від голоду людей. Коли голодні вмирали, їх закопували в яму, яку знаходили, бо рити яму в людей не було сили. Говорить Лукія Гнатівна: «Так-сяк поскидали і зарили».

А взагалі харчувалися акацією, шелухою, листям, корінцями, різними травами і навіть зривали з чобіт підшву, варили і їли.

Згадала Лукія Гнатівна ще один випадок з її дитинства. Говорить, що були вони тоді голі і босі, та були в них одні чоботи на 9 дітей, а погуляти хотілося кожному. І ось, коли батько вранці йшов на роботу, вони всі гуськом швидко з печі та в ліс, кататися на льодок. Каже, що дивно, бігали в одних сорочках, босі, а ніхто не хворів. Але одного разу сусіди побачили нас і розповіли батькові, але він не повірив і вирішив перевірити. Одного ранку, як завжди сказав, що йде на роботу, а сам заховався в лісі й чекає. Тільки батько з хати, а ми в ліс на льодок. Потім батько як побачив нас, почав гавкати, а ми – швидко додому. Згадує, що хто перший забіг до печі, тому менше попало, а хто пізніше, тому більше. Розповідає: «Ой попало ж мені тоді, як попало!»

Зараз вона зосталася зовсім одна, немає поруч нікого.

Свідчення зібрала: Капліна Л.І., студентка КДПУ.

Дата опитування: 18. 03. 2004 р.

№ 36

Мазуренко Варвара Дмитрівна,

1918 р. н., с. Михайлики, Козельщинський район,

Полтавська область

Страшне лихоліття, що спіткало Україну в 33-му, перенесла і я у свої 15 років.

Більше восьми десятків за плечима, а й досі у моїй пам'яті отой страшний голодомор. Сім'я наша була з шести осіб: дідусь Помпій, бабуса Оксана, мама Марія, дві сестри – Олена та Явдоха – і я, Варвара (дівоче прізвище Григор). Батько помер, коли мені був один рік, і всі турботи взяла на себе мати. Тяжко-важко було усім нам, але якось жили, якби не та клята голодовка у 33-му. Забрали з кожного двору до зернини. Суворий був час. Хто не здавав зерна – того за грати. Хто зумів щось залишити – ховали, хто де зміг. Були такі бригади, які ходили і вдень, і вночі, шукали в домівках і надворі, так що ніде нічого не сховаєш.

І от перезимували ми з горем пополам, а під весну, крім води, в хаті не було нічого. Ходили у степ і шукали, де були бурти з картоплею – лишився гнилий крохмаль. Ото з нього пекли оладки і їли.

Сестри мої вчилися у зоотехнікумі (був на території радгоспу), і їм давали пайок: 400 грамів хліба, спеченого із просяних та інших відходів, то ми й те ділили на всю сім'ю. А вигляд у того пайка був, як простий кусень мила. Коли їли, він аж шелестів у роті, а куди подінешся.

У садку шукали траву-бутлу, щоб з'їсти. Спасибі Богу, приїхав бабусин брат із Кавказу і що зумів, привіз нам підкріпитися. Я тоді закінчила сім класів якраз, і мене він одвіз у Донбас до бабусі – батькової матері, щоб якось урятувати мене від голоду. А в Донбасі не було голодовки, була карткова система. Трохи відгодували мене, а тоді й на роботу пристроїли, хоч і була я ще неповнолітньою. Влаштували мене в радгосп, що за 7 км від Краматорська. Там робив дядько Іван (батьків брат), то він і устроїв мене ученицею в столову. Ото я так і спаслась від голодовки. Чудом лишилися живими і мої рідні.

У той час в Козельщині багато людей померло. Попід дворами лежали опухлі мертві. Конячиною їх збирали, одвозили на кладовище, де була вже викопана яма, і скидали туди усі трупи.

Страшно й згадувати. Що тільки не їли тоді: горобців, граків, кішок, собак. Дай, Боже, щоб такого ніхто не знав, як довелося нам пережити.

На моїм віку – дві голодовки і війна. Так хотілося хоч на старість спокійного життя. А воно не без труднощів і нині, та доводиться якось миритися. Усе ж не так, як у ті жахливі роки.

Я корінна жителька Козельщини, а в даний час живу у Михайликах.

Знаю, що гірка моя розповідь, але й тримати в собі пережите лихо якось не по-людськи. Тому й розповіла. Нехай ніколи не знають такого лиха ні внуки наші, ні правнуки.

Свідчення зібрала: Ватрич Марія,
студентка КДПУ, гр. ЗК-04-2.

Дата опитування: 2004 р.

№ 37

Маляренко Катерина Петрівна,

1917 р. н., с. Чапаївка, Кобеляцький район, Полтавська область

Я пам'ятаю ті події 70-річної давності досить добре. Мені було 13 років, коли в наших краях лютував той страшний голод, про який моторошно й згадувати. Найбільше це лихо лягло на плечі людей пожилого віку та дітей і багатьох із них позбавило життя.

Свідчення зібрала: Ватрич Марія, студентка КДПУ, гр. ЗК-04-2.

Дата опитування: 2004 р.

№ 38

Марченко Марія Степанівна,

1920 р. н., с. Лисича, Карлівський район, Полтавська область

Моя бабуса всі свої 85 років жила на селі, пережила три голоди: 1921-го, 1932-1933-го і 1946-1947-го.

Її рід вижив, хоча чоловік і батько потім загинули на війні в 1943 році. Про голод 1933-го року бабуса розказувала рідко. Але я дізнався, що вони вижили через те, що в їхньому селі був гарний врожай і радянська влада село не занесла до чорного списку. Тому у них не дуже часто проходили рейди хлібоздач. Та й батько з дідусем закопали три мішки пшениці. Та й у колгоспі були корови, а голова колгоспу був з дитинства приятелем дідуса, тому вони зрідка могли піти випросити глек молока. Та й так, як рейди проводилися рідко, та не дуже досконало. У них було що їсти, то за весь голод вони використали тільки один мішок зерна, та й той майже весь сусідам

віддали. Але що дивно, коли на посів потрібно було зерно, батько з дідусем обкопали всю хату, але знайшли тільки один мішок, а другий – як крізь землю провалився, мабуть, його хтось вкрав.

Та не до всіх доля була така милосердна. Неподалік від їхнього села було невеличке селище, яке не виконало план хлібоздачі і було занесене до чорного списку радянською владою. З того селища майже ніхто не дожив до весни.

Свідчення зібрав: Положишник В., студент КДПУ, гр. ЕС-05-1.

Дата опитування: 30. 11. 2005 р.

№ 39

Мельник Микола Миронович,

1931 р. н., с. Зубковичі, Олевський район, Житомирська область

Зараз проживає: м. Кременчук, Полтавська область

Народився я в серпні 1931 року. Про голодомор пам'ятаю мало, бо занадто малий був. Пригадую, що дуже хотілося хліба, якого зовсім не було. Жили ми з родиною у продовгуватій хатині на дві сім'ї. Вона мала два ганки, з іншого двору жила баба (як її звати, не пам'ятаю) з дідом, у якого не було ніг, то вона майже завжди нас, малих, горбушечкою чорного хліба частувала. Тоді нашим радощам не було ні кінця, ні краю.

Влітку, коли почало колоситися жито, бігом на поле, видовбувати ще м'які, несформовані зернята, але хіба ними наїсися?

Пам'ятаю, у матері було гречане борошно, то вона варила нам затірку. Бувало, що від неї дуже боліли шлунки, то мати візьме молоко (не знаю, чи позичала його, чи купувала) та полле у тарілку, то вже аж скублися, щоб вхопити ту частину, де біліло молоко.

Пригадую, що в діда по батьковій лінії було велике господарство – молотарка, декілька коней, худоба і хата здорова-здорова. Трудящий був, бо мав 16 дітей, невістку – матір, і онуків – нас. Дід мій не хотів до колгоспу вступати. Прийшли бандюги, позабирали геть усе – коней, молотарку, навіть килими, стільці і ліжка повиносили, лишилися голі стіни. А діда з родиною вислали у Солікамськ (Пермська область), там він і помер. Батько служив у війську, то нас з матір'ю лишили. А з дідового будинку зробили сільраду (нині будинок лікарні).

Важко згадувати дитинство. Не дай Боже, вам, дітки, пережити таке дитинство.

Дата опитування: грудень 2004 р.

№ 40

Мудра Оришка Пантелеймонівна,

1918 р. н., с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Місце запису:

Відповідь: с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область.

2. Дата запису: число, місяць, рік, коли записана інформація.

В: 11. 06. 2005 року.

3. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-1933 роках?

В: Пам'ятаю. Нашу сім'ю розкуркулили, батька забрали за те, що недовіз 12 пудів податку. Нас виселили з хати. У батька був хороший будинок, жили ми на хуторі Мудрівка, недалеко від с. Піщане. Ночувати було ніде. Люди не пускали в хату, казали, куркульські діти, бувало, що ночували під тином.

4. Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

В: Податки, забирала усе влада, забирали все: хліб, жито, картоплю, одяг.

5. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

В: Приходило з району рішення. Ходили активісти забирали.

6. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

В: Не знаю.

7. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

В: _____

8. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

В: Знаю, що хліб забирали силою. Чула, що людей били.

9. Як люди боронилися?

В: А ховали все.

10. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

В: Ховали. У піч, у глечики, закопували у погріб.

11. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

В: Активісти.

12. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

В: _____

13. Де можна було заховати продукти харчування?

В: Я вже казала. Хто в городі, хто в коморі, хто в печі ховали продукти.

14. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

В: Я не знаю. Та хто б там давав.

15. Забирали лише продукти харчування чи інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

В: Ні, тільки продукти.

16. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи Ви чули про нього?

В: Не знаю про такий закон.

17. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

В: Ні, не дозволяли.

18. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

В: Не пам'ятаю.

19. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

В: Батько не хотів вступати до колгоспу.

20. Чи змушували людей йти в колгоспи і як?

В: Змушували. У нас забрали коня, корову, овець, хліб, вигнали з хати.

21. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

В: Ми не переховували.

22. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

В: _____

23. Скільки разів приходили до хати?

В: За один раз.

24. Коли почали люди помирати з голоду?

В: У 1933 р.

25. Хто не голодував у селі і чому?

В: Активісти, які забирали майно та хліб.

26. Хто зумів вижити?

В: Наші родичі ще раніше втекли до Москви. Не було документів і не дали білетів. Пішки йшли до Харкова, а потім до Белгорода. Добрались у Москву, там хліб був по карточках. Я доглядала кроликів, а мама захворіла і померла. Повернулась до тітки у Глобине, робила на путі. Вчилася на сигналізацію, вирядили, бо куркульського батька дочка. Поплакали.

27. Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду? Чи ділилися продуктами?

В: Нам допомагали родичі з Москви.

28. Які засоби вживали до виживання?

В: Ходили міняли речі на хліб. Перестрівали. Зустрінуть і хліб заберуть.

29. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

В: _____

30. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

В: Їли жаб, пуголовків, горобців.

31. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

В: _____

32. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

В: _____

33. Чи можна було щось купити в місті чи виміняти?

В: _____

34. Чи був голод у містах?

В: Був, але там давали хліб по карточках.

35. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

В: Людей померло багато.

36. Чи відомі випадки людодства у Вашому селі?

В: У сусіда було два хлопці, то їх з'їли.

37. Де і хто хоронив померлих від голоду?

В: Ховали людей, де хто вмер, там яму і копали.

38. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

В: Не знаю.

39. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення померлих?

В: Не знаю.

40. Чи поминають їх на «Проводи», «Гробки», «Зелені свята»?

В: Аякже, родичі поминали.

41. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? За часів радянської влади?

В: Я стара. В церкву не хожу.

42. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату відноситься?

В: _____

43. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

В: Ні.

44. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932-33 рр., чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

В: А дітям своїм розповідала, онукам, вони записали мою розповідь на кінокамеру.

45. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

В: Влада тодішня винувата.

Свідчення записав: Білоус Олександр, студент КДПУ, гр. ЕВ-05-1.

Дата опитування: 2005 р.

№ 41

Нестеренко Ірина Павлівна,

1913 р. н., с. Межиріч, Павлоградський район,

Дніпропетровська область

Я народилася в с. Межиріч в сім'ї селянина. До 1930 р. жила в с. Одинаківка біля Межирічча. Родина була велика: батько, мати, дідусь, бабуся, п'ятеро дітей (двоє померли). Село було великим і красивим, у ньому стояла церква (священника звали Пилип), була й школа.

У 1930 р. у селі організували колгосп, головою став Сороковий, партієць. Під час колективізації людей стали поділяти на багатих, хто мав млини, механічну тягу й інші механізми. Потім – тих, хто мав коней, корів, свиней, курей тощо.

Мій батько був відомий як добрий господар і знавець сільського господарства, тому його обрали головою сільради. Коли йому наказали здати 200 пудів зерна за продрозкладкою, то він здав. Потім наказали здати ще 300, ще 500, і він з великими труднощами здав. Потім, того ж року, йому наказали здати ще 1000. Незважаючи на його пояснення, що він вже не має зерна (засіки перевірила спеціальна комісія, яка впевнилася у цьому), йому знову наказали здати ще таку ж кількість зерна, інакше – відправлять на Соловки. Різними правдами і неправдами батько зібрав необхідну кількість грошей, продав корову – бо її все одно не було чим годувати, і вночі, щоб ніхто не бачив, поїхав до Криму. Там він купив необхідну кількість зерна, здав державі, а мамі надіслав квитанцію, щоб вона передала у сільраду. Батько не повернувся до рідного села, бо йому сказали, що це не остання продрозкладка, і йому не минути Соловків. Коли мати здала квитанцію, – почали шукати батька. Прийшли додому, вигнали маму з чотирма дітьми з хати, лишивши нам тільки те, що було на нас. Коли ж мама спробувала одягнути на

себе три спідниці, її роздягли. Маму, незважаючи на страх розправи, взяв жити до себе чередник, але через кілька місяців він запропонував їй іти з хати. Я з двома молодшими сестрами вночі пішла з села. Одна добра жінка, яка вчила мене шити, дала мені на дорогу масла і примус для міського життя. За селом мене перестріли, забрали масло, але відпустили.

Наших сусідів – молоду родину з двома дітьми теж розкуркулили. У них було 2 корови і 2 лошаці. Чоловіка відправили на Соловки, а сусідку через кілька місяців взимку вигнали з хати, знявши з неї верхній одяг. Грудну дитину у сповивальнику викинули у сніг. На голову сусідці натягли старе відро і з галасом і глузуванням, погрожуючи та б'ючи палицями по відру, вигнали за село разом із старшою дочкою. Ось ті, хто розкуркулював: Серапійон Кучеренко, Безрукавий, Бублик, Прокіп Редька, Тихон Різник.

Після розкуркулення у 1930 р. я переїхала у Дніпропетровськ, працювала в їдальні. У 1932-33 рр. нас посилали в Долинський район, в с. Миколо-Бурзенівка. Відправляли на місяць, а знаючи, що там голод, дали на роботі продукти. Нас було п'ятеро дівчат, поселили у гарну хату, родина господарів якої вимерла від голоду. Коли ми прибрали й помили хату, то вирішили викинути сміття у льох. Але помітили, що у ньому догори ногами лежали дід, а також хлопчик 10 років, які ще дихали. Поруч лежала й мертва жінка. Дід і хлопчик, не приходячи до свідомості, померли. Ми, перелякані, побігли до сільради і сказали, що не хочемо там жити, бо багато мертвих і ми боїмося. Нам відповіли, що це є померлі від голоду, тому ми не повинні боятися, бо побачимо ще й не таке. Голова сільради потім переселив нас, двох дівчат, до іншої хати, де жила родина: чоловік, який працював конюхом, та жінка, яка пересувалася лише по хаті. Тоді в селі проходив показовий суд над жінкою, яка вбила чоловіка, щоб прогнати себе і двох дітей. Коли з'їли чоловіка, і знову постала загроза голодної смерті, вона вирішила, що все одно всі вони помруть. Тому вона вбила і двоє своїх дітей.

Після того випадку вбивства жінкою чоловіка і дітей ми боялися спати і від кожного шороху схоплювалися з ліжка, нерви були напружені вкрай.

Коли у нас закінчилися харчі, ми пішли до голови колгоспу з проханням дати на дорогу грошей чи харчів, бо нам лишилося працювати ще близько п'яти днів. Харчів у нього не було, а грошей він не давав, бо ми не відпрацювали свій строк. Тоді ми вирішили

продати на вокзалі казенні речі, що були у нас: ковдру, наволочку, простирadlo, щоб здобути гроші на дорогу. Але ніхто не цікавився товаром. Один залізничник порадив нам не ризикувати собою і речами, які ніхто не купить, тим більше, що за продаж казенного майна нас можуть відправити в тюрму. Він порадив нам їхати додому будь-яким способом і навіть на даху товарного вагона. Ми так і зробили. До міста їхали два дні.

У місті теж були випадки смерті від голоду, але якось ніхто не цікавився тими, хто вмирав, померлих називали безпритульними. Коли я повернулася із села, то стала більше цікавитися цими людьми. Здебільшого це були підлітки й діти молодшого віку, як правило, з сімей розкуркулених. Вони ховалися у під'їздах будинків. Зранку їздила підвода, збирала померлих дітей і тих, хто ще дихав.

Коли ми прийшли на роботу, нас одразу викликали у спецчастину. Після довгих допитів нас оштрафували тримісячною зарплатою, але лишили в живих. Нас врятувало те, що в спецзагоні працювала молода і добра дівчина. Ми здали всі казенні речі і розповіли про те, що бачили голод і смерть.

Харчами нас в їдальні забезпечували непогано, життя у місті було трохи кращим, ніж у селі. Тут давали від 100 до 200 г. хліба на людину, на гарячих роботах – по 500-700 г. Взимку 1933-1934 рр. вільно у продажу хліба не було. Тільки наприкінці 1934 р. у магазинах з'явився хліб без карток. Щоб купити хліба, треба було з вечора займати чергу, за ніч ця черга перевірялася 3-4 рази. Хто пропускав перерахунок, той втрачав свою чергу. Після цього треба було стояти ще цілий день у черзі, щоб купити хліб. У руки давали не більше однієї буханки. Таким чином, щоб купити хлібину, треба було вистояти добу. І то не завжди, було, купиш.

Рідна сестра мого батька після того, як її чоловіка відправили на Соловки, лишилася одна з п'ятьма дітьми. У 1933 р. міняла речі на харчі. Одного разу після обміну вона поверталася після кількох днів відсутності. Її перестрів патруль й відібрав усі продукти. Повернулася додому з порожніми руками до дітей, котрі не їли кілька днів... Сусідських дітей – сиріт забрали до дитбудинку і там годували, але дітей розкуркулених до дитбудинку не брали. Тоді мати пішла у Слов'янськ, маючи надію працювати на городах. Троє молодших дітей померли від голоду.

Старший восьмирічний брат самостійно, без допомоги дорослих, відвіз їх на тачці до яру, а сам пішов на млин працювати помічником мірошника. В роки війни воював, має нагороди...

Свідчення зібрав: Сапій С.Г., студент КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: 2003 р.

№ 42

Носенко Микола Васильович,

1925 р. н., с. Яблунівка, Прилуцький район, Чернігівська область

Проживав у 1932-1933 рр. у місці свого народження разом зі своєю сім'єю. Сім'я складалася з шести чоловік. Батько Носенко Василь Терентійович, мати Марія Іванівна, сестри Галина й Олена, брат Іван.

Коли не було чого їсти, мати варила суп з кропиви, запарювала лободу. Ходили на поля в пошуках хоч якої невикопаної мерзлої картоплинки чи буряку...

Дуже тяжко згадувати ті роки (1932-1933). У 1933 р. від голоду померли батько і сестри.

Свідчення зібрала: Носенко Інна, студентка КДПУ, гр. ДЗ-05-1.

Дата опитування: листопад, 2005 р.

№ 43

Олюха Наталія Іванівна,

1923 р. н., с. Дерев'я, Онуфріївський район,

Кіровоградська область

На правому березі Дніпра рокинулось мальовниче село Дерев'я. Чепурні білі хати потопають в зелені садів.

У навігацію до села приставали пароплави. Можна було поїхати в Кременчук, Київ, Запоріжжя, Херсон. Люди села займалися землеробством і рибальством.

Тут проживала сім'я Ялиних. В сім'ї було четверо дітей і батьки. Найстрашніший голод був у 1933-му році. Ми, діти, всі жили в своєму селі з батьками. Сестра Ялина Ліда, 1921 р.н., брат Ялиний Іван Іванович, 1928 р.н., Ялиний Микола Іванович, 1930 р.н. і я.

Наша сім'я пережила голод, і всі залишились тоді живі. Батьки, готуючись до вступу в колгосп, здали пару коней, воза, плуг, борони і ін. В нас залишилась корова.

У селі велося розкуркулення селян. У нашу сім'ю поселили двох уповноважених по вивезенню зерна. Уповноважені були з області.

Активісти ходили по селу, скрізь шукали, збирали зерно, хоч сім'ї лишалися без хліба. Забирали навіть горох, квасоллю, сочевицю. Уповноважені приходили пізно ввечері і в нас вони тільки спали.

Наш тато Ялиний Іван Семенович 1888 р. був рибалка. Мав різні рибальські снасті: невід, волок, ятері, ворота і ін. Ловив рибу, і це була основна наша їжа. Рибу варили, сушили в печі, засолювали. Маленьку рибу перемелювали, домішували якогось борошна і пекли блини.

Їли макуху, рубали на кусочки і їли, бо хотілось їсти. Найменший брат брав макуху з-під сокири, і я його дуже поранила. Ми всі діти товкли ступою просо, кукурудзу, кураї. Мама пекла житній хліб, домішувала макуху, кабак, варені буряки, кураї, щавель. Борошна завжди було обмаль, тому з борошна варили затірку. З борошна, збризаного водою, робили кульки, борошно не розтирали, кидали в окріп, варили. Таку затірку споживали без хліба. Найгірший хліб був з осердя качанів кукурудзи, з кураю. Хто жив близько біля Дніпра, виловлювали черепашки і їли. Варили і їли багаторічну квасоллю з пшоном. Рибу жарили, майже без олії, економно. Сковороду змазували олією, а щоб перекинути рибу, брали дерев'яний кружок, на нього скидали рибу, а з кружка скидали рибу на сковороду. Хліб теж пекли на сухому листі капусти, бо форми і сковороди не було чим змазувати.

Дуже боляче переносив голод найменший брат, йому було 2,5 роки і він не міг того їсти, що їли ми. Він постійно плакав, плакали і ми. Він просив хліба. Старша сестра ішла і випрошувала кусочок хліба для нього.

У нас була корова в запуску, і мама почала до строку роздоювати, і те молоко утримувало нас, дітей, від голоду. З гіркотою дожили ми всі до весни 1933 р. На толоці, проти нашого двору, росла трава козельки, ми їх їли, їли щавель, «паслися» цілими днями. З приходом весни розтелилась корова. Ми мали вдосталь молока, сиру. Ділилися з родичами, з сусідами.

Люди масово ішли і просили щось їсти, хто ще міг їти. Було багато людей пухлих, і вони вмирили дома, на шляху. Смерть косила людей по двоє, по троє вмирили з сім'ї. У сусідки Панченко Векли з голоду помер чоловік Панченко Микита та два хлопці. Ховали на підвір'ї, бо ніхто не міг нести на цвинтар. Так у дворі було по 2-3 хрести.

У школі варили сою і раз в день давали таку їжу учням, хліба не давали.

З появою колосся на житові, де було зерно, люди стригли колосся, сушили, виминали зерно, товкли або мололи жорнами

борошно. То був хліб святий. З нашого села померло людей багато, але назвати скільки – не можу. Літом 1933 р. люди після страшного голоду сушили все: шовковиці, вишні, абрикоси, яблука, кабак, паслін, помідори.

Причини голодомору, на мій погляд, була слаба економіка молодої єдиної соціалістичної країни. Рано перейшли до колективного господарства, не мали матеріальної підтримки від інших держав.

Свідчення зібрав: Сирота Олексій, студент КДПУ, гр. ЄС-04-2.

Дата опитування: 08. 11. 2004 р.

№ 44

Переваруха Любов Іванівна,

1928 р.н., с. Прилуки, Сумська область

Під час голоду моїй бабусі було 5 років, а її старшому братові – 14 років. Дома їсти взагалі нічого не було, все було конфісковано партійними активістами. За 15 км від села, де проживала моя бабуся, знаходилася військова частина. Солдати на той час були забезпечені продуктами. Вони викопали за своєю частиною яму для відходів продуктів. І робили все можливе, щоб продуктів у відходну яму падало якнайбільше. Вони недоїдали хліб, каші, картоплю. А діти з усіх ближчих сіл сходилися до тієї ями аби дісталось їм кусочок хліба чи грудочка каші. Так ходив брат моєї бабусі. Прабабуся не могла дочекатися, коли брат принесе щонебудь, і виходила йому назустріч. Завдяки оцій ямі з продуктовими відходами вони пережили ті страшні події 1932-1933 рр.

А ще бабуся розповідала, що хтось з її односельчан заховав пшеницю. Перед тим, як прийшли конфісковувати харчі, вони вночі на стежечці у себе на подвір'ї викопали яму і склали 2 мішки пшениці. Закопали і протоптали стежку, як вона і була. Вони так вміло це зробили, що коли прийшли конфіскатори, вони не помітили «скарб», який був захований.

Також розповіла, що селяни повзли до медичного закладу усіма дорогами. Хто не доповзав, той – помирав. Хто доповзав – теж помирав, бо лікарі не змогли врятувати усіх. Рятували тільки дітей. Саме в цей період в кожній родині було 3-5 і більше дітей. Після голодомору залишилися одиниці. Люди їли жаливу, бур'ян, щоб хоть якось удержатися на ногах. Це були страшні події для всього українського народу.

Свідчення зібрала: Льопа Ірина, студентка КДПУ, гр. ЕТ-05-1.

Дата опитування: 2005 р.

№ 45

Півняк Олександра Павлівна,

1921 р.н., с. Ворошилівка (Олександрівка-1), Олександрійський район, Кіровоградська область

Зараз проживає: с. Сопіно, Олександріївський район,
Кіровоградська область

Як я пам'ятаю, їсти зовсім нічого не було, бо солдати, зодягнені дуже странно, як мені малій здавалось, силою виривали все, що було в хаті. Та ще й був страшний неврожай. Хлібоздачі проводилися так: в село приходили воєнні. Це вже змушувало селян тікати по хатах і ховати хоч і в землю чи хлібину, чи глечик якоїсь крупи. Дуже моторошно все було, важко навіть згадувати.

Нас в сім'ї, дітей, крім мене було п'ятеро, а зосталось тільки двох. Їсти зовсім нічого в хаті немає. Ми з старшою сестрою ходили ловити ховрахів. А це робилось так: брали у відра воду і наливали у нори, які вони повиривали біля ставу, недалеко. І почекавши доки вони вилізуть, швидко хапали їх у мішок і тікали додому. По дорозі часто збирали лопухи, лободу, які одразу ж з'їдали. Небезпечно було на той час ходити по селу. Дуже тихо було, лиш де-не-де чути стогін. Щодо якоїсь домашньої тварини, то про це й мови не було. Навіть собак поїли. Іноді мама продавали (обмінювали) свої гарні хустки на хліб чи, як пощастить, на жменьку крупи.

Люди мерли, як мухи. Я дуже плакала, коли батько взяли опухлих від голоду й холодних уже двох моїх братиків, поклали на просте рядно й кудись відвезли, напевно, на кладовище. Мерців я вже не боялась. Це стало звичним явищем на селі. Особливо часто помирали старі і діти. Я навіть пригадую одну історію (випадок людожерства), яку розповіла сусідка. Пішла, значить, вона на базар купити хоч щось. Коли жінка продає тарілку холодцю, ще й ціна нормальна. Ну, наша сусідка й купила. Принесла додому, а коли вся родина взялась за ложки, то похололи від жаху! В тарілці крізь прозору воду було видно людську долоню. Я й понині не їм холодцю. Але не в тому справа. Я хочу сказати, щоб наші нащадки ніколи не відчували тих знущань, що зазнала я та й інші жертви голоду.

Свідчення зібрала: Жежеря А.О.,
студентка КДПУ, гр. ДЗ-05-1.
Дата опитування: 5. 11. 2005 р.

№ 46**Прокопенко Марія Захарівна,**

1925 р.н., с. Осокорки, Київська область

Зараз проживає: с. Мала Кохнівка, Кременчуцький район,
Полтавська область

Нічого толком не знали. Знали голод – та й усе. Селами люди вимирали. Хто робив, той більше знав. Не любив Сталін Україну. Зерна у нас не було. Ми жили з базару, бо не було колхоза. На людях шкіра, як на свинях, облізла. Мати варила лушпайки. Виходу не було далше, і батько зарівав коня. Люди по сусідству їли жаби, але казали, що давали їх котам. Людей машина забирала, і не знали, де їх дівали, може, лікували. Ховали всіх окремо, може, в ліс вивозили і десть дівали.

У Києві стали давати комерчеський хліб; стояла в череді – давали кірпічік на двох на тиждень. Хліб давали за гроші чи бумажі, точно не пам'ятаю. Люди їздили на села і міняли гвозді та крейду на хліб. Я не їздила, а от моя мати їздила. Тоді з'являлись різні хвороби: тиф, чорна віспа, вошва. Люди боялись ходити по хатах через хворобу, одна жінка, пам'ятаю, не боліла, бо губи змочувала водою. Всі покотом лежали від тифу. Кому прийшло в голову рожать? Ніхто не виживав. Дітей ховали під порогом, під деревом, щоб краще росло, казали. У людей були стіни чорні от горя. Я пішаком ходила на Басарабку і дрова міняла на хліб.

Йшла одного разу коло Октябрської лікарні з дровами і бачила попухлих євреїв от голоду. Це було страшно, що тоді творилось.

Свідчення зібрав: Облапенко Віктор, студент КДПУ.

Дата опитування: 2005 р.

№ 47**Романенко Тетяна Федорівна**1931 р. н., с. Сліпорід-Іванівка, Гребінківський район,
Полтавська область

Моя бабуса, Романенко Тетяна Федорівна розповідає, що її діда Марка Головка за те, що в нього була одна десятина землі, вислали на Вологодське. Його жінку Наташу забрали за те, що її чоловіка вважали куркулем, і закрили разом з іншими односельцями в школі, яка знаходилася біля греблі. Її дочка Параска, баби Тані

мати, вийняла у вікні шибку і носила таємно до школи матері їсти. Але довго Наталка не протрималася і померла, так як і її односельці, що знаходились разом з нею.

Сім'я бабусі Тані не голодувала завдяки її матері Парасці. Коли прийшли забирати хліб, то її мати Параска заховала клунки з пшеницею на горище і закидала їх сіном. Коли стали питати про те, чи є зерно на горищі, то її мати відповіла, що якщо полізете туди, то запре їх на горищі і не випускатиме доти, доки скидане сіно не закидають назад. І вони не стали цього робити, а їх мати Параска таким чином врятувала свою сім'ю від голоду. А інші сім'ї голодували, бо хліб був забраний.

Свідчення збрала: Коваленко Світлана, студентка КДПУ, гр. ЕТ-06-1.

Дата опитування: 10. 11. 2006 р.

№ 48

Романенко Федір Іванович,

1928 р. н., с. Сліпорід-Іванівка, Гребінківський район,

Полтавська область

Із спогадів мого дідуся Романенка Федора Івановича. Сім'я дідуся була велика: батько, мати і семеро дітей. В роки голодомору сім'я бідувала. Дідусь згадує, що діти драли гнізда диких птахів на Пологах, варили яйця. Сім'я мала корову, єдину годувальницю в сім'ї, але під час голодомору, щоб вижити, батьки зарізали корову, з'їли все, навіть тельбухи і шкіру. Дідусь також згадує, що маленьким хлоп'ям бігав на кінець городу, де знаходилась конюшня, залазив на горище, на якому раніше зберігалася кукурудза, але від неї залишилось лише сміття, і маленькі діти шукали в тім смітті зернинки кукурудзи і їли. Від такої їжі дідусь ледве не помер.

Згадує, що під селом Рівне знаходилися ями з заритою картоплею, яка пролежала в тих ямах п'ять років. Люди із нашого села ходили під Рівне, розривали ями і пучками вибирали крохмаль, який споживали самі і приносили дітям. Дідусь згадує, що батьки в ці тяжкі роки дуже тяжко працювали заради того, щоб в кінці робочого дня отримати юшку з двома галушками. Люди сходилися до великої могили, яка знаходилась в центрі села, на тому місці, де стоїть нинішня Сліпорід-Іванівська школа, там вони й отримували їжу за тяжку роботу.

Як розповідала бабуса, люди вимирали, як мухи. Попід дворами їздила підвода, яка збирала померлих, хоронили їх у великих

братських могилах. Бувало, що під'їжджали до хати, питали чи є померлі, а їм відповідали: почекайте хвилинку, зараз будуть.

Ішов чоловік по вулиці, за мить впав мертвий. Люди настільки ослабли, що помирали на ходу. Від страшного голоду, що не полишав ні на мить, їли все, що тільки-но зазеленіло. Помирали досить часто від отруєнь. Лушпиння з картоплі вважалося ще непоганою їжею, звичайно, важко в це повірити та навіть уявити. Місцева влада окрім того, що відбирали до останнього хліба, нічого не робила для того, щоб хоч якось врятувати людей.

Свідчення збрала: Коваленко Світлана, студентка КДПУ, гр. ЕТ-06-1.

Дата опитування: 10. 11. 2006 р.

№ 49

Солонієнко Іван Миколайович,

1927 р. н., с. Павлівка, Козельщинський район, Полтавська область

1933 рік – це найжорстокіший рік, що пережив український народ. Це штучно створений голодомор тодішнім керівництвом на чолі з Сталіним. Цьому є підтвердження – свідчення багатьох людей, яким вдалося вижити у цей страшний час. Одним з них був Солонієнко Іван Миколайович. Народився 7 січня 1927 року у селі Павлівка Козельщинського району.

Згадуючи голодомор, він говорив, що ніхто не міг навіть подумати, що буде смертельний голод. Зібрали урожай, і весь зібраний урожай було наказано вивезти і здати у державні засіки. Колгоспникам на зароблений трудовень не видали ні грама, навіть посівний фонд і той приказали з району вивезти. З огорodів теж здали все, що вродило. А взимку 1933 року виник страшний голод. Приходилось їсти всяку траву навесні і гризунів, таких, як хом'яки, ховрахи, їжаки. І скрізь панував голод. Снували пухлі і знесилені люди, відшукуючи щось поїсти. Які ще трималися на ногах, ті ходили в поле і відшукували лежачі кучки, які миші заготовляли для себе ще по осені. Розриєш таку кучку землі, а там на глибині 60-70 см лежать колоски з зерном різних культур. Це було велике щастя – знайти таку кучку, а більшість із них до весни були уже з'їдені мишами. Багато людей всякого віку померло від голоду.

Було нас у мами шестеро дітей. Жили дуже бідно, батько пішов на заробітки і не повернувся. Одного разу до нашої хати зайшли комсомольці. Вони забрали усе до крихітки. Нишпорили по всіх закутках. Навіть знайшли на горищі глечик, а в ньому на

самому дні горох – теж забрали. З печі витягли уже зварену кашу і ту позабирали.

Мама наша викручувалась, як могла, щоб тільки чим-небудь погодувати нас. Та її надовго не хватило. Злягла наша мамочка, тіло все в неї пухле було. Дивилась на нас жалібно, сльози текли по її обличчю, але нічим допомогти нам не могла. Пам'ятаю, я ходив вулицями, простягнувши ручечку, і просив милостиню. Люди дивилися на мене, давали, хто що мав, мене ніхто не заставляв це робити, я дуже любив свою маму і хотів їй допомогти. Коли приносив я що поїсти, мама не брала нічого від мене, то ми з братом Шурою, йому було 12 років, відкривали їй рот і засовували їжу. Хліб був з щавлю і насіння бур'яну. Ідучи селом бачив, як падають люди й вмирають прямо коло дороги, та так і лежать, нікому не потрібні. Брат Шура ходив на ставок і виловлював ракушки, які ми жарили і їли. Була у нас корівка Маруська, вона давала краплини молока, яке ми залишали тільки для хворої мами. Мама почала потроху видужувати. Старша сестра Нюра варила нам кашу з зерна, тільки солити її не було чим. Шура знав, де є сіль, яку давали коровам, і хотів принести її, хоч мама не пускала його, бо ми боялися, щоб його не зловили за кражу, але він не послухав і приніс грудку солі. Ми її розмочували, так і солили.

Так ми потроху і виходилися; якби не ті «мишоловки», то мабуть, усі померли б.

Свідчення зібрав: Бондаренко Олександр, студент КДПУ, гр. ЕС-05-1.

Дата опитування: грудень, 2005 р.

№ 50

Фаріон Софія Василівна,

1923 р. н., с. Андріївка, Хорольський район, Полтавська область

Зараз проживає: м. Кременчук, Полтавська область

У 1932 році жила у с. Андріївка. У батька було 10 гектарів землі, пара коней, корова, 12 овець, свиня. В сім'ї було четверо дітей. У мене були дві молодші сестри і старший брат. Батька забрали комуністи 14 листопада 1932 року, і я нічого не знала про його подальшу долю, лише потім узнала, що він помер у 1959 році. Мені тоді було 8 років. Шостого січня 1933 року нашу сім'ю розкуркулили. Прийшли комуністи і сказали: «Збирайтеся! Що за 15 хвилин візьмете, то й ваше». Мати встигла лише вдягти дітей і взяти постіль. Це був свят вечір, був накритий стіл і ми не встигли поїсти. Нас посадили на воза і вивезли за межі Хорольського району. Там

нас поселили в окремі хати, які стояли посеред луків. У одній хаті жило по 6 сімей. Мене одразу віддали у найми, я там була 2 тижні. Братові тоді було 14, він пішов до радгоспу працювати (знався на конях), там хоть давали харчові пайки. Мати теж пішла працювати до радгоспу і змогла зберегти всіх. Голод тоді був страшний, дуже багато померло людей. У одній жінки помирали всі чотири сина.

Свідчення зібрав: Опришко Максим, студент КДПУ, гр. ЕТ-05-1.

Дата опитування: 27. 12. 2005 р.

№ 51

Чернітська Лідія Володимирівна,

1923 р. н., с. Богодухівка, Чорнобаївський район, Черкаська обл.

Лідія Володимирівна, моя бабуся, часто розповідала мені про голодомор 1932-1933 р.р. Їй було всього 9 років, але в пам'яті залишились ці страшні дитячі роки.

Сім'я бабусі на той час вважалась заможною: батько був фельдшером, мати – дояркою; велике хазяйство (свині, корова), тому бабуся не так відчула голод, як інші. Родичі, які жили в інших селах, спеціально приходили в сім'ю Тарасенків, щоб поїсти супу чи інше. Народ був настільки знесилений голодом, що деякі вмирали цілими сім'ями. А інші боролись за своє життя, знаходили собі харчі. Влітку було легше: ягоди, яблука, абрикоси. Восени люди виходили в поле, шукали картоплю, яка залишалась після збору, корінці буряків, залишки качанів кукурудзи, навіть було таке, що люди розбивали кісточки від вишень чи абрикос і виїдали середину цих кісточок, їли траву, навіть листя, м'які корінці з дерев або гілочки. Звичайно, люди їли квасоллю, кормовий буряк, який спочатку варили, а потім терли і робили млинці, також млинці робили з кукурудзяного борошна, вони були земного кольору, але смачні. Також їли макуху – відходи від насіння соняшника.

Страшні випадки були, коли люди їли птахів, жуків, комах, черв'яків, коли люди їли людей... Бабуся розповідала, що в їхньому селі жила сім'я Доброштанів, у них було п'ятеро дітей, вони завжди бігали голодні, голі і босі, коли захворіла наймолодша дитина і була на грані смерті, то мати вирішила не ховати дитину, а залишити її, щоб з'їсти. Звичайно це жахливо, але факт.

Моїй бабусі пощастило, що вона була одна в сім'ї, а батько отримував пайок з Чорнобаївського госпіталю.

Свідчення зібрав: Коршун С., студент КДПУ, гр. ЕВ-07-1.

Дата опитування: 2007 р.

№ 52

Чібікіна (Левицька) Олена Андріївна,

1929 р. н., с. Чечелеве, Кременчуцький район, Полтавська область

Голодомор Олена Володимирівна пам'ятає з розповідей матері. Активісти – мешканці села, постійно робили облави по дворах і хатах, ретельно обстежували кожен вугол. Щупами обстежували кожне подвір'я, чи не закопали чогось господарі. Забрали усю кукурудзу, сховану між дошками у кроваті та в печі. Забрали прямо зі столу у родини борщ, який одразу, не відходячи від дому, з'їли.

Поширеним був каннібалізм. Олена Андріївна дивом залишилась жива, коли її малою саму залишили вдома. За її батьком від заводу майже до дому гналися з петлею двоє чоловіків.

Загалом родина в повному складі (четверо осіб) пережила спровокований голод 1933 року, урожаю було більш ніж достатньо.

Свідчення зібрав: Ільков Антон, студент КДПУ, гр. ЕО-05-1.

Дата опитування: 2005 р.

№ 53

Чорна Федора Володимирівна,

1926 р. н., с. Яновщина, Черкасівська сільрада, Полтавська область

Зараз проживає: с. Терентіївка

Згадує Федора Володимирівна, що у 1932-1933рр. була штучна голодовка. Говорить: «Був у ці роки в світі хліб, було й до хліба, а люди пухли і мерли від голоду».

Батьки Федори працювали в колгоспі, платою за роботу була кружка баланди. Також ходили в сусіднє село Божково на заробітки, на заготзерно. Коли був дощ, то людям навіть дозволяли обдирати муку, яка прилипала до мішків. Розповідає Федора Володимирівна, що її батькам трапився добрий начальничок, який інколи давав по 2-3 кг хорошої муки. Тоді приносять її додому, добавляють бур'ян і печуть картоплю, якщо вона там була, а потім їли її.

Протягом всього голодомору по хатах ходили «бандити», забирали все, що знаходили.

Федора Володимирівна згадала жакливу подію, яка сталася в їхньому селі. Мати зарубала свою доньку, порубала на кусочки, зложила в бочку і їла. Потім наварила холодцю з м'яса і кісточок, які zostалися, і їла, щоб не померти з голоду. Та згодом сусіди

помітили, що дівчинки немає, не видно, щоб ходила надворі, та й питають у матері: «Де твоя донька? А вона й каже, що десь пішла прогулятися». Але пізніше все виявилось, що мати таки зарубала свою доньку. Люди навіть бачили, як тільки мати поїсть, так і викидає кістки. Говорить Федора Володимирівна, що навіть зараз згадувати про цю подію дуже страшно.

Було навіть таке, що люди вмирили на дорозі, скрізь, де падали, бо були дуже голодні. Хоронити людей не хоронили, бо не було сили їх нікому хоронити. Люди лежали мертві на дорогах, їх тягали собаки, яких ще не поїли, бо тоді навіть собаки були ласою їжею. Померлих людей грузили на вагони і вивозили в які-небудь ями, звалища, потім заривали ті ями, або навіть було й таке, що залишали незаритими.

А взагалі, говорить Федора Володимирівна, що їй навіть не дуже хотілося їсти, бо була вона ще маленька, каже: «Я й не розуміла, що воно таке». Згадує про голодомор 1932-1933 рр. Федора Володимирівна з великим болем в серці, бо цей голодомор, який вона пережила, забрав велику кількість людей, які їй були дуже дорогі.

Свідчення зібрала: Капліна Л.І., студентка КДПУ.

Дата опитування: 20. 03. 2004 р.

№ 54

Шостак Анна Іванівна,

1926 р. н., м. Кременчук, Полтавська область

У 1932-1933 рр. це була державна політика, називалася продрозверстка. Викачка зерна з державних закромів України, а потім і у селян: при сільській раді були виконавці, люди з селян, які по черзі чергували у сільській раді.

Із представниками влади ходили по дворах з підводами і забирали все зерно, навіть спеціальними щупами прощупували все; обходили весь двір, що находили, все забирали.

А селянські сім'ї були великі, вони залишались з буряками і частиною картоплі, яку не забирали. Через деякий час все це закінчилось, і люди залишались без нічого, спочатку різали курей, худобу. Ще влада забирала все це м'ясо і, бувало, на очах з'їдали.

Люди залишались без нічого, почали голодувати; пухнути, помирати. Навіть на вулицях лежали мерці, потім їх збирали на підводи і ховали в одній ямі...

З нового врожаю не дозволяли нічого ні копати, ні косити, а якщо узнавали, то карали, навіть судили. Були випадки, що вбивали котів, собак, варили і їли їх.

Свідчення збирала: Носенко Інна, студентка КДПУ, гр. ДЗ-05-1.

Дата опитування: 2005 р.

№ 55

Кліменко Віра Петрівна,

1898 р.н., с. Обізнівка, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:

Кліменко Віра Петрівна, 1898 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

Події відбувалися у селі Обізнівка Глобинського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі Обізнівка Глобинського району Полтавської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Оскільки Вірі Петрівні вже 98 років, то вона дуже точно не пам'ятає причини голоду. Але вона каже, що у той час був великий неврожай на хліб, картоплю і т.д., а держава, щоб на наступний рік засіяти пшеницю, брала у населення (зробили так звані податки). Кожна сім'я повинна була здавати зерно, кукурудзу, м'ясо (більшість здавали продукти). А якщо не здавали податки, точніше ухилялися від них, то приходили й забирали все, що є у сім'ї. Не осталося ні курей, ні гусей, нічого. От і почався голод у 1933 році.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав у селі до тих пір, поки не був врожай наступного року.

6. Скільки людей померло від голоду?

У селі померло дуже багато народу. Оскільки свідок жила не в центрі села, а на хуторі, то вона каже, що у кожній сім'ї вимерло по дві чи по три людини. «Це був найстрашніший час», – каже бабуся. По сусідству з лівої сторони померло два хлопчики, Саша і Коля, прізвище бабуса не пам'ятає, але їх називали Гряки. З другої сторони вимерла уся сім'я (4 чоловіків і 3 жінок). В той час, бабуся каже, що вона перед цим закінчила Кременчуцький педагогічний інститут і її прислали в це село (Обізнівка), щоб вона була там

першою вчителькою. Але в школу ніхто не ходив, оскільки діти були такі голодні, що до школи не було діла.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хліб заготовляли так: у населення забирали усе зерно до кінця, от і все.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

«Саме тяжко було перед весною, але точно й не пам'ятаю», – каже Віра Петрівна.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

Віра Петрівна розповіла мені про свою сім'ю. У сім'ї їх було восьмеро. Я, мій чоловік, який був портний та 6 дітей. Двом було за двадцять п'ять і вони десь робили на селі, я й не пам'ятаю де. Бабуся не пам'ятає як звали їх, але одного звали Ваня, підказала Бака Ніна Василівна, дочка Віри Петрівни. Ваня приносив (ворував) макуху зі свиноферми (де свиней пас), а з макухи робили таку їжу: пекли лободу з половою, полову запарювали, а лободою замішували і добавляли макуху. І це вони їли – це називалось лепендики.

Було ще й таке. Качани старі з кукурудзи перемелювали в борошно і варили з нього суп. Прощідували й їли. Так вони й вижили усі.

«Основною кормилицею сім'ї була корова», – яку забрали спеціально у них. Сім'я бабусі здала всі податки, здала м'ясо, пшеницю і т.д. Але прийшли з Глобино і забрали корову. Тоді всі восьмеро з сім'ї пішли пішки у Глобино до начальника і випросили корову назад. Показали папірець, де було написано, що всі борги здані. Корову їм віддали через місяць. У Віри Петрівни, якій зараз 98 років, є дочка Ніна (моя бабуся теж), їй зараз 72 роки. Про неї я розкажу далі.

10. Як страждали діти від голоду та люди похилого віку?

На селі більше страждали старші, ніж діти. Батьки віддавали їжу своїм дітям, щоб вони вижили. Були такі випадки, що помирали батьки, а вслід за ними й діти, бо не могли прогодувати себе. Кожна людина добувала їжу сама собі. До людодства на селі не доходило, казала бабуся. Рятувала усе село доброта, люди старалися поділитися чим могли з ближнім, але все одно дуже багато помирало.

Свідчення зібрав: Бебік В.В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 56

Бака Ніна Василівна,

1924 р.н, с. Обізнівка, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:

Бака Ніна Василівна, 1924 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

Події відбувалися у селі Обізнівка Глобинського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голодомор пережила у селі Обізнівка Глобинського району Полтавської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Ніна Василівна назвала причини голоду ті ж, що й Віра Петрівна перед цим. У той час Ніні було 9 років, і вона каже, що пам'ятає тільки те, як у них відбирали всі продукти: пшеницю, кукурудзу і т.д. «Пам'ятаю, як відбирали корову», – каже Ніна Василівна. – Всі діти, а також і я, ми всі плакали і йшли за коровою до півдороги, куди її вели в район.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав до нового врожаю. Самий тяжкий період був березень, квітень, травень – коли запасів не було, всі запаси пішли на податки.

Ніна Василівна пам'ятає, що її подруги на хуторі Ліда та Люба померли від голоду (вони аж попухли від голоду). На селі багато вмирало.

6. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Як хлібозаготівлі проходили Ніна Василівна не пам'ятає. Пам'ятає, тільки, що забирали у них зерно. Саме тяжко було перед весною.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

– Я Вам розкажу про свою сім'ю, – каже Ніна Василівна. Нас було восьмеро, я була маленька, і мене всі жаліли. Але я пам'ятаю, що моя мати Віра Петрівна пекла з трави коржі. Головною їжею сім'ї і всього села була річка Сухий Омельник, яка текла через село. Це була болотиста місцевість, там було багато риби. Старші брати, як їх звали не пам'ятаю, ловили рибу, цим і жили.

Моя робота була рвати рогіз і горобинці в річці. Це така рослина, яка росте у воді і коли її вириваєш з води і обминаєш біля кореня, то там можна їсти. Я рвала її цілими мішками і приносила додому, де ми всі це їли.

Свідчення зібрав: Бебік В.В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 57

Гармаш Микола Іванович,

05. 05. 1923 р.н., с. Рябківка, Чутівський район, Полтавська область

Голодомор пережив у с. Рябківка Чутівського району Полтавської області.

Це був штучний голод. Рік був дуже врожайний. Але приїжджали уповноважені, ходили по дворах і забирали всі продукти: зерно, картоплю, буряк, квасолу. Тільки в нашій сім'ї забрали 10 пудів зерна.

Голод у селі тривав два роки. Важко сказати скільки загинуло, адже у 1933-му вимирали цілими сім'ями, більше півсела. Загинуло у селі більше, ніж у роки Великої Вітчизняної війни.

У нашій сім'ї не загинув ніхто, тому що наш батько їздив по радгоспах і ремонтував сівалки, трактори. За це йому давали зерно. Це зерно ми подрібнювали за допомогою двох каменів, потім варили його у воді. Косили спориш, товкли і варили. З гречаної половини пекли млинці, їли кульбабу. Найтяжчий період голоду – зима і весна 1933 року.

Не було в селі такої сім'ї, яка б не потерпіла від голоду. Були створені спеціальні бригади, які їздили по селу і хоронили загинблих від голоду.

Страждали від голоду всі однаково, але діти і люди похилого віку помирали швидше, тому що організм був слабший.

Дата опитування: 15. 02. 1996 р.

№ 58

Гриденко Станіслав Гаврилович,

1920 р.н., с. Вербки, Павлоградський район, Дніпропетровська обл.

Сім'я наша складалася із 14 чоловік: батько, мати, дідусь, бабуся, четверо сестер і п'ятеро братів. Жити було тяжко. Хата була маленькою, ми насилу поміщалися. Господарство наше складалося із двох коней, були корови та свині. Батько і два старших брати Микола та Іван зранку до вечора працювали. 1931 рік був неврожайним. Ми

недоїдали, а іноді навіть голодували. Так ми протягнули цілу зиму. Одного разу прийшли люди зі зброєю, перерили весь двір, забрали весь скот і всі продукти, навіть цибулю з городу повиривали, нічого не залишили. Після цього ми почали сильно голодувати. Батько та брати цілий день працювали в колгоспі і приносили трохи їжі. Цього нам ледь вистачало, щоб зводити кінці з кінцями. Але так продовжувалось недовго. Невдовзі батько сильно захворів і через кілька днів помер. Після цього стало зовсім неможливо жити, весь час болів живіт, сильно хотілось їсти. Мама з сестрами ходили по полях, збирали якісь трави, вижимали їх, варили, давали нам їсти. Але від цього не зникало почуття голоду.

До початку холодів (1932 р. – Г. К.) ми якось протягнули. А далі було найжахливіше: сім'я почала вимирати. Я сильно погано все пам'ятаю, так як весь час лежав і часто втрачав свідомість.

На людей було страшно дивитися, всі були сильно худі та слабі, тільки виділялись великі очі, в яких була втома і велика злоба. Вони були готові вбити один одного за крихту хліба. Після всіх цих жахів живими zostалися тільки я, старший брат Іван і сестри Ольга та Марія, але пізніше Марія довго хворіла, а потім померла.

Ніколи не забуду ці жахливі події. Вони, як велике клеймо, відбите в моїй пам'яті.

Свідчення збирила: Тетяна Савінова,
студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.
Дата опитування: 29. 05. 1996 р.

№ 59

Здержатель Варвара Сергіївна,

1914 р.н., була переселена на Урал

Батько не хотів вступати в колгосп, в зв'язку з цим сім'я була вислана на Урал, голод 1933 р. пережила на Уралі. А голод 1947 р. пережила на батьківщині, в селі Василівка Долинського району Кіровоградської області.

У часи сталінських репресій люди гинули на місцях виселення, а потім і в післявоєнний період. На засланнях гинули майже всі. Коли жила на Уралі, там люди жили в бараках, або взагалі спали на ковдрах на подвір'ї. Варвара Сергіївна була молодою, тому навчалась у ФЗУ на формовщика, потім працювала в шахті, там видавали хлібний пайок. А після війни повернулась в рідне село, вже мала малу дитину. Працювала в колгоспі, звичайно, було дуже важко.

Вся сім'я Варвари Сергіївни загинула від голоду на засланні. Люди похилого віку і діти особливо часто гинули, бо вони не були працездатними.

Дата опитування: 21. 02. 1996 р.

№ 60

Канівець Тетяна Михайлівна

1925 р.н., с. Кулачівка, Онуфріївський район,
Кіровоградська область

У нашій сім'ї було п'ятеро дітей, я з сестрою були близнючки. Своє дитинство я пам'ятаю – мені весь час хотілося їсти. Мати і батько приходили з роботи виснажені, худорляві, деколи приносили гостинці. Для мене не було нічого найсмачнішого, ніж хліб. У 1932 році я з сестрою пішла до школи. Йти було далеко до неї, але ми ходили туди щодня, бо інколи в школі давали гарячі сніданки, зварену якусь юшку, але пізніше і її перестали давати.

Нам інколи допомагав брат матері дядько Іван. Він був рибалкою і час від часу давав декілька рибинок для супу. Хліб у нас був печений із висівок і різних добавок трави, та й того було дуже рідко. Взимку я вставала і лягала тільки з одною думкою, що хотіла дуже їсти. Тоді ж сестра моя загинула від голоду, а іншим вдалося вижити. Одного разу мене залишили одну дома, я найшла різні трави. З голоду я їх наїлася вдоволь. Після цього мене ледве відкачали. Мені і зараз інколи сняться сні, в яких я дуже хочу їсти.

Не дай Бог комусь іще пережити таке. В нашому селі померло багато людей. Село на три чверті обезлюдніло. Не було жодної сім'ї, в якій би хтось не помер. В цей період їли люди все, що тільки могли: ловили мишей, крис, собак, котів, ворон, горобців взимку. Влітку їли коріння дерев, трави. Таке зло ніколи не повинно повернутись.

Свідчення зібрала: Безуса О.В., студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1995 р.

№ 61

Комар Василь Іванович,

1921 р.н., с. ВільнаТерешківка, Кременчуцький район,
Полтавська область

У сім'ї нас було 7 дітей, я був наймолодший. В 1932-1933 роках всі жителі нашого села постраждали від голодомору. На території сільської ради померло від голоду біля 250 чоловік, більша частина з яких була діти. Пам'ятаю у нас була корова, вона давала

молоко, ми її ховали в сараї, але все рівно прийшли люди і забрали всю нашу їжу, навіть з печі все витягнули, на підлогу все вилили, щоб не можна було з'їсти. А потім нас зовсім вигнали з нашої хати. Ми холодні, голодні, були нікому не потрібні. Ходили по полях, збирали остатки зерен, навіть траву їсти приходилось. Ночували ми в своєму пустому домі, а вдень знову уходили. Просинаєшся вранці, а коло тебе мертвий брат чи сестра лежить – дуже багато горя ми перенесли. Так вся сім'я моя від голоду померла, залишився тільки я з батьком. Батько від горя і голоду зійшов з пам'яті, ходив як тінь по селу, поки сам не помер.

А в квітні 1933 року в нашому селі Терешківка в хатах розкуркулених сімей Самійленків Червоним Хрестом м. Кременчука був відкритий дитячий будинок для голодуючих дітей шкільного віку. Я туди потрапив, коли був уже присмерті. Мене виходили. В дитячому будинку нас добре годували, майже всі діти тут вижили. А люди, які помирали від голоду, приходили під вікна нашого будинку, просили їсти, але всіх накормити не змогли. Так під вікном і помирали. Хоронили всіх в одній ямі, тому що копати кожному яму було нікому, всі були безсилі і опухлі.

А я прожив у патронаті десь до 1939 року, потім пішов на фронт. Так що із сім'ї залишився я один.

Свідчення зібрала: Тетяна Савінова, студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 03. 06. 1996 р.

№ 62

Костенко Марфа Микитівна,

1911 р.н., селище Семенівка, Полтавська область

Перенесла голод у своєму рідному селищі Семенівка.

На мій погляд, причини голоду 1932-1933 рр. в селищі Семенівка крилися в тому, що були неврожаї посівів пшениці, в селян не було коштів, щоб купити зерно в лавці чи в колгоспі. В 1932 році розвивався голод, в той час коли об'єднували колгоспи. Люди йшли працювати, щоб заробити на хліб. На той час за один трудовень колгосп видавав 200 грам пшениці. Врожаї були дуже малі і багатьом не було чого їсти, то вони зривали колоски ледь достиглої пшениці. Якщо про це довідувалось керівництво колгоспу, то в цих людей забирали геть усе з дому, і їм доводилось голодувати.

В селищі Семенівка голод тривав майже два роки, поки не настали добрі врожаї. На той час я не була освіченою і не можу

вказати число померлих. Але я можу засвідчити, що в селищі померло багато людей, особливо дітей і людей похилого віку.

У нашому селищі хлібозаготівлі проходили в такій послідовності: зерно збирали в людей, які працювали в колгоспі, а також колгоспне зерно. Зерно сіяли. Коли досягав врожай, в молотарки запрягали коней, корів. Молотарки топили соломомою. Снопи закидали в барабан і молотили зерно, а потім здавали його в зерносховище. У селян, які були замічені в полі, що обривали колоски, відбирали зароблений хліб і навіть ті запаси, без яких було просто не вижити. Хліб ховали і на горищах, і під підлогою чи в стінах, закопували в землю, але то були марні спроби, майже нікому не вдалося приховати зерно. Якщо приходили шукати, то шукали, поки не знайдуть, і відбирали до останньої зернини.

Самий тяжкий період голоду була весна 1933-го року, коли скінчилися запаси, а до нового врожаю було ще далеко.

Ми пережили голод дуже скрутно. Їли мерзлу картоплю, яка залишилася на зиму в землі, а весною її відривали. Рвали різні бур'яни і трави, рубали їх кусочками і відварювали. Рвали з дерев листя і перетирали його. Їли все, що було можливо з'їсти з однією метою – вижити.

У сім'ї Олексашенка Дмитра Олексійовича, 1880 року народження, було п'ятеро дітей. Він працював у колгоспі, а його дружина була дояркою. В той час прожити було важко. Дітей годувати майже не було чим. Діти були малі і ніде не працювали.

У середині 1933 року двоє діток з їх сім'ї померло. Їх не ховали, а різали на кусочки і відварювали, щоб врятувати інших від смерті. Після того як вродила пшениця, ходили на колгоспні поля і зривали ще не достиглі колоски. Обминали їх і заливали кип'ячою водою. Після того вони набухають, їх споживали по декілька штук. В колгоспі довідались про це і не віддали зерно, що заробив батько. І їх діти загинули від голоду.

Діти і люди похилого віку найбільше страждали від голоду. Дітки пухли від голоду так, що не могли навіть ходити ніжками. Помирали прямо в городі чи біля хати. Старі люди не могли працювати. Колгосп видав цим людям по 100 гр хліба, але хліба цього вистачало ледь вкусити, він був чорним і важким. Жити їм було скрутно.

Свідчення зібрав: Клименко В.В., студент КДПУ.

Дата опитування: 13 січня 1996 року.

№ 63**Костенко Харитина Степанівна,**

1913 р.н., с. Велика Кохнівка, Кременчуцький район
Полтавська область

В той час ми жили в селі Велика Кохнівка. Жили ми втрьох: менший брат, я та сестра. Батьки у нас померли раніш. Жили ми дуже бідно.

Урожай у цьому році був непоганий, але до нас приходили активісти з колгоспу і примушували віддавати зерно і все, що у нас було з їжі. Я думаю, що цей голод зробили самі люди.

Голод тривав аж до урожаю 1933 року. В селі померло дуже багато людей. В кожній сім'ї хтось помер, а то вимирали і цілі сім'ї. Тільки у сусідів померло четверо дітей. Їх теж звали Костенки. Діти ходили пухлі від голоду, бо сім'я була велика, а їсти не було нічого. Цей рік ми дуже голодували. Я робила в Рокитному, в радгоспі, там нам видавали по 500 грам кукурудзяного хліба. Сестра іноді їздила до тітки в Глобино за макухою. А так траву варили, їли цибулю зелену. В цей рік помер брат. Він був ще малий і не витримав цього голоду.

Свідчення зібрав: Клименко В.В., студент КДПУ.
Дата опитування: 13 січня 1996 року.

№ 64**Кошій Марина Олексіївна,**

1904 р.н., с. Зубані, Глобинський район, Полтавська область

На початку 33-го року в наше селище почали надходити військові частини, спочатку їх було розбито на частини, а потім, цими частинами, почали очіплювати наше та сусідні села. Потім по хатах стали почати ходити активісти під приводом того, що інші села пухнуть з голоду, а наше село було заможне, вони почали збирати хліб, а найбільш заможних ще й обкладати податками.

Ми не розуміли, як можна насильно забирати весь хліб в одному селі і віддавати його іншому. Ми вирішили послати нашого односельчанина, щоб він узнав, в яке село йде хліб, і коли це скінчиться. Більше ми його не бачили. Люди сказали, що його було затримано солдатами з очеплення.

Далі було ще гірше, активісти почали насильно забирати не тільки хліб, а й всі припаси. Вони шукали в хаті, сараї, навіть у печі. Але їсти нема чого, інколи вони вбивали людей, казали, що вб'ють, якщо не віддамо хліб. У нашому селі вмерло 16 чоловік. Я не

розумію, навіщо було забирати стільки з'їстного, цим можна було накормити два чи три села. Навіщо?

Свідчення зібрав: Кондратенко Д.В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 23. 05. 1996 р.

№ 65

Кришталь Дмитро Кирилович,

1918 р.н., с. Селище, Тивровський район, Вінницька область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:

Кришталь Дмитро Кирилович, 1918 р.н.

2. Де Вам прийшлося пережити голод?

Дмитру Кириловичу довелося пережити голодомор 1932-1933 рр. в Тивровському районі Вінницької області, у селі Селище.

3. Який період голоду був найтяжчий?

Найтяжчим і найтруднішим був 1933 рік, а зокрема, кінець зими і початок весни: січень, лютий, березень і квітень. Взимку їсти було нічого, а навесні і далі вже починали з'являтися трави, потім ягоди, гриби і т.д. Голод був страшний.

4. Скільки людей загинуло від голоду у вашому селі?

Всього в селі Селище було приблизно до трьох тисяч мешканців. З них під час голодомору 1932-1933 рр., за два роки, всього загинуло біля 1 тисячі чоловік.

Після початку колективізації сільського господарства (1929-1930 рр.) вся біднота і майже весь середній клас селянства вступили у колгосп. Одні селяни були бідними, їм не було чого втрачати, в них не було чого забирати, а інші були більш-менш багаті – вони мали свої господарства, землю, худобу, приватну власність і не хотіли все це комусь віддавати. Люди були проти колективізації, не хотіли вступати до колгоспів. Вони не хотіли нічого віддавати радянській владі, ховали продукти, худобу, хліб заривали в землю і т.д.

Більш-менш заможних селян розкуркулювали. А тих, хто не підкорявся радянській владі – заарештовували і відсиляли в Сибір, а їх майно конфісковували.

У селян почали забирати все, навіть чесно зароблене і ті невеликі запаси включаючи не тільки зерно, але й м'ясо, сало, сушку та інші продукти харчування. У людей вже не було зовсім нічого, а до наступного врожаю треба було щось їсти.

Взагалі, врожай був непоганий, але на той час в Україні по селах почалося масове вилучення хліба та інших продуктів. Таким чином голодомор було створено штучно.

Деякі селяни намагалися продавати свої власні речі або обмінювати їх на продукти харчування. Але владою були створені спеціальні застави, де ловили людей і відбирали продукти. В родині Кришталів було троє дітей, а мати була одна (батька не було). Родина була бідною. Тих декількох грамів хліба, що видавали працездатним колгоспникам, не вистачало для того, щоб прокормити сім'ю.

Наприкінці зими почався сильний голодомор. Їсти у людей не було зовсім нічого. Люди почали вмирати один за одним. Деякі хати в селі стояли зовсім пусті. Скрізь було багато трупів. Кожен день вмирало по декілька чоловік. Траплялися також і випадки людоїдства: крали дітей, вбивали, варили і з'їдали.

Щоб не вмерти з голоду, люди збирали на полях гнилу, мерзлу минулорічну картоплю і їли. Також жарили жаб. Люди їли траву, немов худоба. Збирали гриби, навіть інколи й отруйні, і вмирили від отруєння. Їли також щавель і т.д., а згодом ягоди і т.п. З кожним днем становище селян погіршувалося. Вмирало все більше людей. Найгірше всього доводилось переживати голод дітям і людям похилого віку. Вони вмирили раніше інших і за два роки вмерли майже всі на селі.

У дітей від голоду розпухали ноги і животи. Кожний день можна було побачити різноманітні жажливі картини.

Дмитро Кирилович був тоді ще хлопчиком. Один такий жажливий випадок трапився з дядьком Дмитра Кириловича – Бондарем П.М., а також з деякими іншими мешканцями села. Одного разу під час грози блискавкою було вбито коня. Люди були дуже голодні і коли це побачили, то кинулися із сокирами і ножами рубати м'ясо. Знесилені голодом люди не могли утриматися і дуже швидко все з'їли. Багато з них помирало від завороту кишок, тому що вони після тривалого голоду з'їли багато м'яса за один раз. Це був приклад одного з незвичайних випадків смерті на селі.

Кожен день навколо помирали сусіди, знайомі, родичі. Вижити було дуже важко. Навіть в таких жажливих умовах, вмираючи від голоду, більшість людей продовжували залишатись людьми. Але були інші дуже жажливі випадки. Одна жінка викрала чужу дитину, вбила її, а потім почала варити борщ. Але батьки тої дитини одразу ж почали шукати хлопчика, їм допомагали родичі і міліція. Одна жінка, увійшовши в хату своєї сусідки, побачила руку звареної дитини. Зłodійку піймали в її ж хаті і заарештували на

місці скоєння злочину. І таких випадків було багато, а деякі залишалися таємницею. Але люди трималися.

Взагалі це було жахливе випробування для українців. Голодна смерть – це дуже страшна смерть. Сталін наказав ставитися до голодомору в Україні, як до неіснуючого явища. Про це заборонено було говорити і писати. Цей штучно викликаний голодомор був свідомо спрямований на винищення українського народу.

Свідчення зібрала: Іванова С.А., студентка КДПУ, гр. М-12-3.

Дата опитування: 04 лютого 1997 р.

№ 66

Куруп'ятник Анастасія Іванівна,

1910 р.н., с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район,
Полтавська область

Народилася в селі Червона Знам'янка, прожила тут все життя. Сім'я складалася з чотирьох чоловік, у неї була сестра Куруп'ятник Олена Іванівна – вона була старша на 9 років. У 1932 році була засуха, майже все посахло на городі. Здохла вся скотина. Всіх примушували йти в колгосп, хто не хотів – то перевертали в хаті все, забирали все, що бачили. У мене і чоловіка не було вибору, ми працювали в колгоспі. Він називався «Ленінський шлях». Тут нас годували, але працювати приходилось зранку до ночі.

А сестра моя була в цей час вагітною і мала вже одного трьохрічного сина. В колгоспі працював тільки чоловік. Свою їжу, яку йому видавали, він приносив додому, щоб нагодувати сім'ю. Він якось вкрав склянку зерна, але його спіймали і посадили за це у в'язницю на три місяці. Олена з сином голодали, вона ходила працювати замість чоловіка, що призвело до смерті при родах. А син її зник кудись, може втік, а може помер. Ми дуже довго шукали його, але не знайшли.

Мама моя була хворою, а батько відмовився йти в колгосп, то у них все забрали, що знайшли, до останньої зернинки. І таке було в більшості господарств. Дуже багато людей померло, і ніхто нікому не зміг допомогти, тому що ні в кого і крихти хліба не було.

Із сім'ї живою залишилась тільки я, мати і батько померли від голоду на моїх руках. Мене від горя паралізувало, я думала, що теж помру, але мій чоловік спас мене, вилікував. Ось так все і було, страшно згадувати.

Свідчення зібрала: Савінова Тетяна, студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 03. 06. 1996 р.

№ 67

Лашко Іван Михайлович,07. 03. 1915 р.н., с. Квіти, Козельщинський район,
Полтавська область**1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:**

Лашко Іван Михайлович. 07. 03. 1915 р.н.

2. Назва населеного пункту де відбувалися події, пов'язані з голодомором, про які розповідав свідок.

с. Квіти Козельщинського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голод?

Проживав у с. Дмитрівка Козельщинського району Полтавської області, працював у колгоспі «Ленінський шлях».

4. У чому, на Ваш погляд, криються причини голоду?

На мій погляд причини голоду крилися в тому, що в колгоспі забирали посівний і фуражний фонди, а весною заставляли колгоспників купувати зерно в держави і здавати на посів у колгосп. У самих колгоспників восени забирали останні кілограми зерна.

5. Як довго тривав голод, скільки людей загинуло?

Голод тривав протягом року, але особливо тяжким був зимовий період. В людей не було ніяких запасів на зиму.

6. Чи було відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, методи її проведення?

Представники з сільської ради та колгоспу ходили по дворах і нищипорили у пошуках пшениці, проса чи пшона. Коли ж знаходили хоч грамінку, то все забирали, а хазяїв тяжко карали.

7. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найтяжчий?

Під час голодомору проживав у с. Дмитрівка. Особливо страждали від голодомору в селах. Щоб якось вижити, правління колгоспу в 1932 році прийняло рішення про громадське харчування. На одного чоловіка видавали 200 грам крупи, 200 грам муки на хліб, 20 грам олії. Але взимку правління колгоспу відмовилось від громадського харчування. Причинами цього була критика цього способу, вони називали його «куркулівською зрівнялівкою». В таких умовах і переживали голодомор.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї, які потерпіли від голодомору.

Були випадки людодїства і труподїства. Так, у сусідньому селі батько поїв двох своїх дітей. Його забрали, і по цей день невідомо,

що з ним сталося. Мої сусіди Федоренко Іван Тимофійович і його дружина Марія Іванівна їли черепашок, кішок.

9. Як страждали діти, люди похилого віку?

Особливо тяжко було дітям і людям похилого віку. Їм потрібне було повноцінне харчування, але такого не було. І найчастіше випадки смерті були в людей цього віку.

Свідчення зібрав: Бутенко І.О., студент КДПУ, гр. А-11-Д.

Дата опитування: 17. 05. 1996 р.

№ 68

Мануйло Параска Іванівна,

1918 р.н., с. Салівка, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:

Мануйло Параска Іванівна, 1918 р. н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодом:

с. Салівка Кременчуцького району.

3. Де вам довелося пережити голодомор?

с. Салівка Кременчуцького району.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

Голод створено штучно, щоб знищити народ.

5. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті? Скільки людей померло від голоду?

Від наслідків голоду страждали декілька років.

6. Чи, відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що вам відомо про методи їх проведення?

Їздили по селах і збирали насильно. Були налоги на кожен двір: повинні були здавати хліб, шерсть з кози чи корови, яйця. Налог на дерева. Якщо дерево засохло, то не можна його спиляти, поки не прийдуть старости села і не опишуть.

7. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

Не було чого їсти. Мати послала на поле, де збирали сою, щоб назбирати зерна. Коли я назбирала, приїхав об'їждчик на коні і вдарив мене батою, я випустила торбинку з рук і втекла. Коли він від'їхав, я вернулась, крізь сльози збрала зерно знов і пішла додому. Мати робила в колгоспі, за те давали якісь харчі. Мололи качани кукурудзи, дробили їх, варили і їли. Була в нас коза. Щоб

вона не здохла, смикали їй соломку з покрівлі. Пили молоко з кози, розділяючи його з козенятами. Зимою було найтяжче.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї чи людей, що терпіли від голоду?

Найстрашнішим для нас в той час був звук, коли по дорозі їхала підвода. На цій підводі їздили два чоловіка. Вони збирали мертвих людей, скидали їх на підводу і відвозили на кладовище. І часто, щоб не повертатися в одну і ту ж хату, вони збирали напівмертвих людей. Підвода колись приїхала і на нашу вулицю до сусідки. Коли ця підвода доїхала до її двору, вона ледве-ледве могла ходити. Побачивши їх, вона почала тікати. Залізла на вишню, а вони схопили її за ноги і почали стягувати. Вона ледве від них втекла, і так залишилася жива. Дуже багато людей помирали на підводі серед мертвих, а то і в ямі на кладовищі, прикидані землею.

Свідчення зібрав: Мануйло О.М., студент КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: травень, 1996 р.

№ 69

Мелешенко Одарка Семенівна,

1911 р. н., с. Наталівка, Солонянський район,

Дніпропетровська область

Проживає в селі Наталівка Солонянського району Дніпропетровської області.

У 1933 році і зерно було, так його все повивозили, а людям нічого було їсти. Коло нас жила тітка Лукерія, так у тих людей 5 душ померло за один рік. Двоє дівчат, син і двоє батьків померло тоді з голоду. Батько у них був з війни інвалід – контужений. І багато людей тоді померло.

Я працювала в колгоспі і возила тільки зерно на станцію Незабуде. Їдеш ото і вкрадеш зерна, бо їсти ж хочеться. Та в невістки (Тетяни Свиридівни Мелешенко) кидала його, бо жила вже в невістки. Прийшли уповноважені. У невістки стояв закром на зерно і з того закрома геть усе повитягали. У їх двоє дітей після того засохло на печі з голоду.

І тато наш Андріян Кіндратович того року з голоду помер. Я працювала в колгоспі, а потім служила в одного вчителя під Божедарівкою. Ідеш вранці або женеш корову – лежить на дорозі мертва людина. Це я особисто бачила, на власні очі. Кинуть

мертвого на воза, тільки ноги теліпаються, вкинуть в яму, загорнуть і все. Хіба так ховали як тепер?

Як почала я навесні сіяти, в мене було четверо коней. Так двоє з них з голоду здохли. Йшли-йшли, упали і здохли. Та що там коні! Тоді мало не півсела людей у нас померло.

Свідчення зібрав: Бондаренко В.І., студент КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 70

Мороз Катерина Петрівна,

1910 р.н., с. Омельник, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я, та по батькові, рік народження:

Мороз Катерина Петрівна, 1910 р. с. Омельник.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодом:

с. Омельник Кременчуцького району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

с. Омельник Кременчуцького району Полтавської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

У ті часи в селі був колгосп «Леніна» і в колгоспі ніхто практично не робив, і щоб примусити людей іти робити у колгосп, в них забирали всі продукти, скотину і все, що можна унести.

5. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті? Скільки людей померло від голоду?

Голод тривав в селі Омельник недовго, з грудня 1932 по травень 1933 року.

Під час голоду було багато мертвих. Коли я йшла по селу, біля річки Псьол, тоді була весна, лежала на дорозі стара гнила солома, і в цій соломі лежала людина яка помирала від голоду.

6. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що Вам відомо про методи їх проведення?

Хлібозаготівлі проходили дуже активно. У людей забирали всі продукти, скотину, все, що можна було їсти. Люди ховали жменьку каші в піч і закладали глиною, але приходила поліція і находила ту жменьку каші, забирала її, щоб вивезти все забране у людей за кордон на Захід.

7. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

Дуже тяжко перенесла голод 1933 року. Голодомор, який був після війни, був легший від голодомору 1933 р.

Бувши маленькою дівчиною, ходила з мамою в ліс збирати трави, які можна вживати в їжу. Собирала трави не тільки я з мамою, а й ще одна жінка, з якою вона подружилась, і ходили з нею в ліс. Одного разу я пішла з тіткою, коли замітила, що хтось лежить в кущах, а над ним стоїть мамина подруга, я злякалась і втекла додому до матері. Розказавши про цей випадок мамі, я була ще в стресі.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї чи людей, що терпіли від голоду

Чайка Кирило Кіндратович – сім'я повністю вимерла; у Заїченка Мусія – теж сім'я його повністю померла.

Свідчення зібрав: Бредун. М., студент КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1995 р.

№ 71

Ніколаєнко Федір Петрович,

1921 р.н., с. Андріївка, Харківська область

Ніколаєнко Федір Петрович. Зараз йому 75 років і живе він в місті Белгороді.

Народився і виріс він в селі Андріївка під Харковом. У 1932 році сім'я Ніколаєнко складалася з п'яти чоловік: батько – Петро Григорович, мати – Марія Семенівна, Іван – старший брат Федора Петровича і його однорічна сестричка.

Приблизно в середині осені 1932 року по селу пройшов слух, що комуністи вилучають зерно у жителів навколишніх сіл, а через декілька днів в Андріївку в'їхало декілька підвод з озброєними солдатами. Командир продзагону об'явив жителям, які зібралися на центральній площі, що хто не здає необхідну норму зерна, а приховає її, – буде проголошений кулаком і ворогом народу зі всіми витікаючими звідси наслідками.

У тих, хто не міг здати необхідну норму зерна, виганяли з двору корів, коней, забирали, навіть, курей і насіння, залишене для весняної посівної. Солдати обшукували хатини, сараї, льохи, кладовочки, проколювали багнетами стоги сіна в надії знайти зерно або борошно.

Того ж дня в селі сталася перша смерть: один з односельців Федора Петровича, дорослий сильний чоловік, бачивши, що його самого і його сім'ю залишають не тільки без крихти хліба, але і

забирають корову, кинувся з колуном на командира продзагону. Солдати обеззброїли його і розстріляли на очах дружини і дітей.

На початку січня в селі не залишилося жодної кішки, жодного собаки. Щоб хоч щось з'їсти, люди жували проварену дерев'яну кору, ловили ворон і що, навіть, горобців. Був в Андріївці і випадок канібалізму, тридцятирічна жінка вбила і з'їла свого п'ятирічного сина.

Потім прийшла смерть і в сім'ю Федора Петровича – померла маленька сестра. Якраз в цей час батько і старший брат намагались дійти до міста і знайти там роботу, але їх затримали, повернули в Андріївку і суворо наказали село не покидати.

Були у Федора двоє друзів, Іван Дмитренко і Микола Бондар. Батькові Миколи вдалося заховати трішки зерна, але хтось із заздрості або по дурості повідомив владі. Всю сім'ю Бондарів затаврували кулаками і ворогами народу і заслали в Сибір. Доля другого друга – Івана Дмитренка також сумна, він і вся його сім'я померли з голоду.

Восени 1933 року померла мати Федора, а пізніше його батько.

Після смерті батьків Федір з братом вирішили спробувати дійти до Харкова. Вже в місті на вокзалі їх затримав патруль. Їх опухлих з голоду, обморожених, відправили до госпіталю. У лікарняній палаті Іван помер від запущеної форми запалення легенів.

Федора відправили до дитячого будинку, звідти він пішов на фронт. Був поранений. Після війни тридцять сім років працював на будівництві. Зараз, згадуючи 1933 рік, Федір Петрович говорить, що це був найстрашніший період його життя.

P.S. На той час як Федір Петрович покинув Андріївку там померло приблизно 120 чоловік з 400.

Свідчення зібрав: Каганович О. В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 72

Новохацько Марія Іванівна,

1914 р.н., с. Гриньки, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:

Новохацько Марія Іванівна 1914 року народження.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Гриньки Глобинського району.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

с. Гриньки Глобинського району

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

Колгосп нашого села наприкінці 1932 р. знаходився у такому стані, що неспроможний був справитися навіть із зменшеним планом хлібоздачі. Причина голоду була в масовому вилученні хліба.

5. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті? Скільки людей померло від голоду?

Не могу сказати точно. Спочатку для кожного копали окрему яму, а потім, коли не було кому копати, усіх ховали в одну могилу, тому порахувати важко.

6. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що Вам відомо про методи їх проведення?

Коли почалася перебудова села, тобто насильницька колективізація селянських господарств і розкуркулювання більш-менш заможного селянства, у тих, хто не хотів іти в колгосп, одбирали все. Коли ж для виконання плану хлібозаготовки не було достатньо хліба, вилученого у «куркулів», то його вилучали у менш заможного селянина. І врешті-решт усі запаси хліба було вилучено.

7. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

Під час голодовки їли сушене листя з вишні, рожки з очерету. Ходили на поле красти кукурудзу, але її сторожували. Сторожем був односельчанин. У нього була гвинтівка, і коли хтось попадався, він убивав. Одного разу в поле пішла мати, її зловили, але не вбили, а закрили на 2 дні в якомусь чулані. Потім ходила по кукурудзу я. Принесене зерно молотили на саморобному жорні, і з цього борошна робили їжу. Найтяжчим періодом була зима. Коли влітку можна було знайти якусь рослинність, то взимку це ставало неможливо.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї чи людей, що терпіли від голоду.

Втративши останню надію на допомогу, селяни самі здобували хліб різними шляхами. Деякі купували на ринку, продавали власне майно, міняли особисті речі на зерно за межами республіки. Та біля села на шляхах, на залізницях їх перехоплювали

загороджувальні загони, які відбирали хліб. Вони поверталися до сім'ї здебільшого ні з чим.

Свідчення зібрав: Мануйло О. М., студент КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: травень, 1996 р.

№ 73

Панько Степан Семенович,

1915 р.н., свідок з Вінницької області

У мене було три сестри (віком 5, 6, 8 років) і брат (2 роки), коли вмерли батьки. Нас взяла до себе тітка Марія з сусіднього села Красного. Це трохи підтримало нас деякий час, але що не зробиш, коли брат і сестра просять їсти, а дома нема нічого. Я ходив, звичайно, шукав, щоб поїсти, в їжу йшло все починаючи від їжаків і закінчуючи кішками і собаками. Десь через півроку через голод вмерла Оля (8 років), ще через 3 дні Валя (5 років). Тітка пішла і випросила у добрих людей жменю зерна, пізніше ми узнали, що вона віддала за неї останню сукню. Тітка зробила щось на зразок супа чи каші і в той день ми непогано поїли. Але більш їсти не було чого. Бачачи, як плачуть брат і сестра, я вирішив вкрати трохи картоплі. Я знав, що в 15 кілометрах від нас було убане колгоспне поле картоплі, і, як я вважав, там не було охорони. Це було взимку, я вийшов ввечері, щоб добратися до поля вночі. Але вночі я заблукав і знайшов поле тільки вранці. На ньому лежав сніг. Я взяв паличку і почав копати. Десь через годину я найшов першу зморщену картоплину, розміром з горошину. Через 3 години я найшов їх уже 8 штук, мерзлих, іноді згнивших, але картоплин. Але не доніс я картоплин додому, мене піймали і засудили до 4-х років позбавлення волі. Більше я своїх рідних не бачив. І ось недавно, два роки назад, я зустрів мого брата, і він розповів мені, що тітка вмерла майже зразу після мого уходу, а сестру було викрадено на слідуючий день. Її знайшли в полі, точніше те, що від неї залишилося, а залишилися лише кістки. А брата забрала до себе самотня бабуся, і вони разом пережили голод.

Після цієї розмови я зрозумів, що навіть в ті важкі часи були люди, які допомагали іншим за рахунок свого достатку.

Свідчення зібрав: Кондратенко Д.В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 6. 05. 1996 р.

№ 74

Перепилиця Роман Степанович,

27. 08. 1914 р.н., с. Ганівка, Козельщинський район, Полтавська обл.

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження:

Перепилиця Роман Степанович 27. 08. 1914 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбулися події, пов'язані з голодомором, про які розповідає свідок:

с. Ганівка Козельщинського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голод?

Я зі своєю сім'єю пережив голод в с. Бригадирівка Козельщинського району Полтавської області.

4. У чому, на Ваш погляд, криються причини голоду?

Це було розкуркулення селян у 1928 р. Худобу, всі речі, зерно – усе забирали, будівлі розбивали.

5. Як довго тривав голод, скільки людей загинуло?

Голод тривав протягом 3 років. Загинуло багато людей, односельчан, були часто випадки вимирання цілих сімей.

6. Чи було відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, методи її проведення?

У зв'язку з незадовільним ходом виконання плану хлібозаготівель партія вимагала від обласних баз промисловості, торгівлі повністю призупинити відправку товарів на села різних районів. Таким чином держава вимагала виконання плану хлібозаготівель від селян.

7. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду найтяжчий?

Декілька сімей, зокрема й мою, зганяли взимку в одну велику хату. Відпускали лише навесні у свої двори, де не було чого їсти. Збирали все їстівне, що тільки було – сушили бур'янці, квіти. Страждали й багатші, й бідніші – не було шматка хліба. Так загинуло 3 члени нашої родини – батько і дві сестри.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї, які потерпіли від голоду.

У сім'ї Сердюків було 7 чоловік. У них також забрали хліб, все господарство. В живих залишилась одна донька Ганна Іванівна, а четверо дітей померло. По селу їздили підводами збирати померлих.

9. Як страждали діти, люди похилого віку?

Найбільш страждали діти й люди похилого віку. Вони були не в змозі вижити. Дітям потрібно було належне харчування, людям

похилого віку – ліки, але цього не було, і найбільша ймовірність смерті була в дітей і людей похилого віку.

Свідчення зібрав: Бутенко І.О., студент КДПУ, гр. А-11-Д.

Дата опитування: 17. 05. 1996 р.

№ 75

Попенко Олена Михайлівна,

1913 р.н., с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район, Полтавська обл.

Коли почався цей голод, ми жили в селі Червона Знам'янка. В сім'ї нас було шестеро дітей. Жили ми з батьком, тому що мати в нас померла.

В цьому році урожай був не дуже поганий. Приходили люди, які забирали усе зерно. Ми ховали його в хованки, але його знаходили і все одно забирали. Люди поміж собою казали, що цей голод було пороблено.

Голод тривав аж до 1934 року, бо в тому році був гарний урожай.

Людей у селі померло дуже багато. Кожен день помирало кілька чоловік. Коли люди збиралися або зустрічалися – балачки були тільки про смерть.

В цей рік нам було дуже тяжко. Ми працювали у колгоспі. Батько теж там робив, але потім пішов робити у військовий шпиталь. І ми вижили тільки тому, що батько іноді приносив що-небудь із шпиталю. А ми з сестрами ходили по людях і міняли різні речі на що-небудь, чим можна було похарчуватися.

У мене були дві подруги-сестри: Малишко Даша і Маруся, 1914 р. н. їх батько і мати були дуже хворі і сиділи вдома, а вони ходили по людях та збирали різні коріння. Але і цього їм не вистачало і вони померли від голоду.

Свідчення зібрав: Бутенко І.О., студент КДПУ, гр. А-11-Д.

Дата опитування: 17. 05. 1996 р.

№ 76

Постольник Марія Капитонівна,

5 січня 1920 р. н., с. Рокитне, хутір Іванці Кременчуцький район,
Полтавська область

1. Назва населеного пункту, де відбулися події, пов'язані з голодомором, про які розповідає свідок.

Село Рокитне, хутір Іванці.

2. У чому, на Ваш погляд, криються причини голоду?

У селі проходило розкуркулення. Ходили по хатах і забирали хліб у людей. Хліб ховали у річках і закопували в землю. Я вважаю, що причина голоду була в тому, що у людей забирали хліб.

3. Як довго тривав голод, скільки людей загинуло?

Голод тривав 8 місяців до нового урожаю. На хуторі вмерло від голоду близько 70 чоловік.

4. Чи було відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, методи її проведення?

Були створені комісії, які ходили по хатах і забирали хліб у людей. В комісію входили люди, які організовували колгосп.

5. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду найтяжчий?

Важко було пережити голод. Їли все, що могли знайти. Найтяжчий період голоду – весна і початок літа 1933 року.

6. Розкажіть про конкретні сім'ї, які потерпіли від голоду.

Саме більше терпіли від голоду найбільшні сім'ї і сім'ї, в яких було багато дітей.

7. Як страждали діти, люди похилого віку?

Люди похилого віку не витримували і помирали. В кого залишилися хоч невеличкі запаси, викормлювали дітей, а самі помирали.

Не дай Бог, щоб повторився 1933 рік.

Свідчення зібрав: Бутенко І.О., студент КДПУ, гр. А-11-Д.

Дата опитування: 17. 05. 1996 р.

№ 77**Савченко Галина Яківна,**

1909 р.н., с. Іванове-Селище, Глобинський район, Полтавська обл.

У 1932 р. не було чого їсти у всьому селі, ми, як тільки знімалися пости з поля (де росла пшениця), то ми ходили і збирали, хто жменьку, хто пів-жмені. А одного разу я принесла додому аж 5 жмень, і тоді ми проміняли його на 200 грамів хліба. Але про це нікому в селі не можна було розповідати, бо якби про це дізналися в міліції, то забрали б усе, що ми мали і чого не мали. Але треба було ризикувати, аби вижити. Багато людей було схоплено з зерном. Так, наших сусідів спіймали зимою, коли вони хотіли трошки вкрасти сіна з колгоспної скирти. Йому присудили 5 років позбавлення волі.

Таких випадків було багато, але взагалі наше село, якщо зрівнювати з тими селами, де були випадки людоїдства, жило не дуже погано.

Свідчення зібрав: Кондратенко Д.В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 6. 05. 1996 р.

№ 78

Сипало Олександра Петрівна,

1913 р.н., с. В'язівка, Лубенський район, Полтавська область

Зараз проживає у місті Дніпропетровськ.

У 1933 році до нас нахлинуло багато людей звідусіль. Корів вигнали з сараю – загін для них зробили надворі. Людей помістили в корівнику, бо їх ніде було помістити. І нам почали пайок давати. Давали спочатку по одному кілограму 200 грам чоловікам і по одному кілограму жінкам на день. Підліткам по 400-700 грам залежно від віку.

Люди з інших сіл, які приходили до нас, казали, що людей у них ховали по 10-15 душ в одній ямі – вони вмирали з голоду. Голод лютував у В'язівці і у селі Хоружівці – це якийсь кілометр від нас. У Хоружівці люди з голоду, кажуть, і дітей своїх їли.

Як почали у нас давати пайок, люди на зборах стали кричати «не приймайте більше сторонніх». Люди ці були здебільшого з навколишніх сіл. Наш голова Василь Мефодійович Ганін тоді й каже: «Якщо ми приймемо людей, то і ті будуть живі. По-іншому не можна робити». Якось у 1933 році Василь Мефодійович їхав у Лубни і взяв мене, щоб я коло підводи сиділа. Коли підходить у Лубнах до мене такий пухлий, негодящий чоловік, та й каже: «Дай мені, дитино, хоч отакий кусочок хліба». А в нас же масло було, і сало, і хліб. Я йому одрізала ножиком сала. Хліба дала. Він те з'їв. Потім дивлюся – людей купа. І я туди пішла. Той чоловік вмер, а я й кажу: «Та я ж йому ось недавно хліба давала і сала. Отако він, – кажуть, – наївся, голодний і помер».

Свідчення зібрав: Бондаренко В.І., студент КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 79

Скриль Ефросинія Кузьмівна,

1901 р.н., с. Мозоліївка, Глобинський район, Полтавська область

Жила вона з чоловіком і 2 синами в селі Мозоліївка Глобинського району Полтавської області.

У тих місцях найважчим періодом був 1933 рік. Коли зібрали урожай, потрібно було здати державі певну кількість зерна. Норми здачі були дуже високі. Людям мало залишилося від урожаю, щоб

зиму пережити та до нового урожаю протриматися. Відібрала прабабуся небагато зерна на посів і заховала його на печі, так щоб сини не могли знайти, тому що вона бачила, що не вистачить зерна на сім'ю до нового урожаю. Відчувала вона, що зима буде дуже важка, голодна. А пізніше восени стали ходити по будинках «комітетники» і забирати все до зернятка. Не допомагали ні сльози голодних дітей, ні прохання, ні благання. Говорять, що поступила вказівка від уряду забирати все зерно у людей, не залишаючи навіть на посів. На питання чим годувати дітей, як дожити до весни, була одна відповідь: «наказано здати все зерно і ми, що б то не стало, повинні виконати наказ, інакше нас розстріляють». Але люди в селі думали, що не міг уряд прирікати народ на голодну смерть. Швидше за все, це керівники на місцях перекручували накази зверху.

Забрали у прабабусі посівне зерно і те, яке залишалося на зиму. Але як мовиться, «голота на вигадки хитра». Трохи зерна бабуся заховала в тайнику в печі і замазала глиною. Це зерно не знайшли «комітетники» і з'явилася надія, що вдасться уберегти дітей від голодної смерті. Але коли жінка дісталася до свого тайника, то вона заплакала навзрид, оскільки все зерно згоріло. Що робити? Як вижити? Варили картопляне лушпиння, бурякове бадилля. Але зиму на такій їжі не пережити. Тоді прадідусь виїхав до Харкова. Там йому вдалося влаштуватися на роботу, де він отримував трохи хліба. Двічі в місяць він прислав в село посилки: по дві булки хліба. А в селі на пошті працював його друг. Він отримував посилки і передавав їх прабабусі. Завдяки цим посилкам сім'я протрималася до весни. Коли з'явилася зелень, діти збирали в луках дику цибулю, часник, щавель, кульбаби. Все це йшло в їжу. Ловили рибу, а потім з'явилися фрукти. Отже влітку вже стало трохи легше. За цей період: зима-весна 1933 вимерла третина села. Люди ходили розпухлі з голоду, на ходу падали, вмирили і так залякли залишалися лежати на вулицях: не було ні сил, ні можливостей у живих ховати мертвих.

Свідчення зібрав: Скриль М.В.,
студент КДПУ, ЕМФ.
Дата опитування: 1996 р.

№ 80**Маркова Інна Василівна**

1927 р. н., м. Кременчук, Полтавська область

У місті ще важче було пережити голод. Бабуся моя, Маркова Інна Василівна, розповідала, що вона погано пам'ятає події тих років. Їй у той час було 5 років. Одне їй запам'яталося, що постійно просила у мами їсти, а мама відправляла її на вулицю гуляти. У бабусі вже не було сил рухати опухлі ноги і не могла зрозуміти, чому так сильно хочеться їсти, а мама не дає. І ще їй запам'яталося, як вона з мамою навесні напівроздязнена ходила в найближчі села міняти одяг на які-небудь продукти. Але вже і одягу не було. Тоді її мама зняла обручку і золоті сережки і віддала за якісь крихти їстівного, завдяки цьому сім'ї вдалося дожити до появи зелені, фруктів. Потім варили юшку з кропиви, кульбаб. Влітку сім'я перебралася жити в село. Доводилося багато працювати в полі, на городі, та зате з'явилася надія врятуватися від голодної смерті.

Свідчення зібрав: Скриль М.В., студент КДПУ, ЕМФ.

Дата опитування: 1996 р.

№ 81**Стецун Дарія Сергіївна,**

1914 р.н, с. Стінка, Чутівський район, Полтавська область

1. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодом, про які розповіли свідки.

Під час голодомору Дарія Сергіївна проживала в селі Стінка Чутівського району Харківської області. Село в той час було невелике, незаможне.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

На думку свідка, причина голоду крилась у неврожаю.

3. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті? Скільки людей померло від голоду?

У Чутівському районі голод був у 1932-1933 рр. та у 1946-1947 рр., в результаті цих страждань в селі загинуло більше ніж 150 чоловік.

4. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що вам відомо про методи їх проведення?

5. Як ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

За хлібом приїжджали з Харкова група чоловіків, забирали пшеницю, ячмінь, жито. Вони примушували навіть вночі молотити. І потім вивозили зерно. Куди – невідомо.

У 1933 р. працювала в колгоспі, було трохи легше, хоча і тяжко працювала. А в 1947 р. – була пухла.

6. Розкажіть про конкретні сім'ї чи людей, що терпіли від голоду.

Гинули найчастіше ті сім'ї, в яких було багато дітей і малі діти. Наприклад, загинула подруга Хитушка Векла, жила вона сама без чоловіка, він загинув раніше, а потім і троє її дітей. У 1933 р. Кортенко Горпина вбила свою дитину і, зваривши, з'їла її.

Дата опитування: 28. 01. 1996р.

№ 82

Таран Любов Анатоліївна,

1917 р.н., с. Гриньки, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження.

Таран Любов Анатоліївна, 1917 р. народження.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодом:

с. Гриньки Глобинського району.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

С. Гриньки Глобинського району.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

Надмірні плани хлібозаготовок.

5. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті? Скільки людей померло від голоду?

Важко сказати. Одні померли і поховані в одній могилі, інші з надією на краще залишили село і виїхали.

6. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що Вам відомо про методи їх проведення?

Хліб вилучали насильно, іноді застосовуючи зброю.

7. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

Настала осінь 1932 року. Зерно вже зібрали, але воно залишалося не обмолоченим. Від голоду померли сестра і брат. Пізніше померла мати. І тоді я пішла у колгосп просити борошна, а голова колгоспу Безкровний Василь почав мені казати, що може моя мати ще жива, а я вже прийшла борошно просити. Мені стало гірко.

Хіба б я сказала на живу, що вона вмерла, заплакала та пішла додому з нічим.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї чи людей, що терпіли від голоду.

Голодали всі однаково. Пухли і вмирали.

9. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дітям та старим було найтяжче. У сусідній хаті жила дівчина, її звали Тетяна. Ця сусідня родина, де вона жила, була багатодітною, у них було 5 дітей, і коли почався голод, не було чого їсти, навіть родині із двох чоловік. Сусідам нашим було найтяжче. Тетянка була маленька і гарненька дівчина. Часто приходила до нас, і коли ще моя мати була жива, вона чимось пригощала її. Минали дні, і я помітила, що Тетяни не видно. Я пішла до них в хату навідати їх. В хаті не було нікого, в печі горів вогонь. В чавуні щось варилося. Я зазирнула туди. І від жаху в мене піднялося волосся, звідти виглядали дитячі пальчики. Я з переляку кинулась із хати і довго не могла заспокоїтись. Цілий день я просиділа в кутку і проплакала. Я боялася усього, боялася тепер вийти з хати, перед очами була маленька Тетянка. Це я запам'ятала на все життя. До чого довів голод людей, якщо мати підняла руку на своє дитя.

Свідчення зібрав: Мануйло О. М., студент КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: травень, 1996 р.

№ 83

Чередник Параска Денисівна,

с. Максимівка, Градизький район, Харківська область

Вона розповіла, що під час голодомору 1933 року її родина жила у цьому ж селі. У Параски Денисівни помер брат 22 років і батько. А вона з мамою вижили у цей важкий голодний рік.

Причини голоду точно не знає Параска Денисівна, але вважає, що у голодній смерті багатьох односельців були винні активісти, які проводили хлібозаготівлі варварськими засобами. Вони ходили по дворах, обшукували оселі, горища, підвали, комори, не питаючи дозволу хазяїв. Забирали збіжжя все до останньої зернинки. Але не відмовлялись і від городини та курей. Заготівники були бездушні, не задумувались, що своїми жорстокими діями вони залишають односельців зовсім без хліба, без посівного зерна, прирікаючи їх на голодну смерть. Голод в Максимівці тривав з зими до нового врожаю 1933 року. Вимерло півсела. Найважчим періодом була весна. Тим, хто працював, давали суп, але його треба було понести

додому голодним дітям. Селяни вимушені були шукати якоїсь їжі. А, як кажуть люди: «голота на видумки хитра», то ж і додумались односельці Параски Денисівни ловити черепах та варити з них суп. А ще запікали у печі їжаків, їли очерет. Мати Параски Денисівни терла пусті качани та стебла кукурудзи, добавляла висівки і смажила млинці. Поряд з ними жила велика багатодітна родина, з якої залишилось живими тільки три чоловіки.

Найскрутніше доводилось старим, бо вони не спроможні були працювати, не могли добувати собі їжі. А ті крихти харчів, що добували їх рідні, старі люди намагались віддавати дітям та тим родичам, що могли хоч як-небудь працювати, щоб прогодувати себе і своїх дітей. Тому після голодного 1933 року у Максимівці майже не залишилося старих людей – всі померли.

Та не тільки старих людей забрав той суворий жорстокий рік. Померло багато дітей, молоді, які могли б працювати і принести багато користі суспільству.

Свідчення збрала: Скриль Марина, студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 05. 05. 1996 р.

№ 84

Шестидесятка Мотрона Антонівна,

1912 р.н., с. Градизьк, Харківська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження.

Шестидесятка Мотрона Антонівна. 1912 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодом.

Події ці відбувалися у селищі Градизьк Харківської області.

3. Де Вам довелося пережити голод?

Тут же, у селищі Градизьк.

4. У чому, на Ваш погляд, крилися причини голоду?

Ходила комісія і забирала хліб. А де він дівався, не знаю. Чи може вони його десь відправляли, чи собі, хтозна.

5. Як довго тривав голод у селі, скільки людей померло від голоду?

Голод почався з ранньої весни 1933 року, тривав до осені. Коли у колгоспі почало достигати посаджене, то тоді стало менше помирати. А вже під осінь саме більше було померлих, бо наїдалися, а так як до цього довго не їли, то об'їдалися і гинули. Конкретно не знаю, скільки померло, але дуже-дуже багато померло дітей, старих людей.

6. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що Вам відомо про методи їх проведення?

Коли достигала пшениця, починалося збирання врожаю. А врожай 1933-го був добрим, бо йшли дощі. Косили косами, косарками чоловіки, а жінки в'язали снопи. Працювали як вдень, так і вночі під місячним сяйвом. Позаду їхала парова машина, що молотила; потім віяли зерно. Снопи складали на підводу. Важко було, бо не було, як тепер, ні комбайнів, ні машин.

7. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найтяжчим?

Батько і мати померли ще до голоду, і я залишилася з братом Гуком Сергієм Антоновичем. Ми з ним працювали у колгоспі. Я була дояркою, але тоді коли виводили корів у плавні пасти, я захворіла малярією. Тоді багато хто хворів цією хворобою. З цієї причини мене перевели до свиней. Там я, коли вдавалося, брала комбікорм, ховала його під одяг і виносила з колгоспу. Потім міняла на їжу. Особливо тяжко було у 1932-1933 рр, а в 1947 р. було трохи легше.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї та людей, що терпіли від голоду.

Корнієнки Галина і Лідія. Батько їх покинув, а мати своїми силами намагалася їх прогодувати. Одного разу мати пішла шукати їжу, а вони попухлі від голоду маленькі дівчатка, прийшли до нас, лягли біля порогу, схилились одна до одної і померли.

Гук Тетяна – молода жінка, померла в 1933 р. з голоду. Залишила дітей. Не вистачило сили їх годувати, і вона назавжди отримала спокій.

Берест Іван. Коли дозріла цибуля у плавнях, він пішов туди і наївся її. Забив собі шлунок, від чого і помер.

9. Як страждали від голоду діти та люди літнього віку?

Раніше у нас були плавні, там росли щавель, цибуля. І всі намагалися знайти собі їжу. Траплялися випадки, коли люди ловили дітей і їх їли, але це було рідко. Важко було всім: і дітям, і старим, і молодим. Старі люди здебільшого були слабими і безпомічними, тож їм було найтяжче.

Свідчення зібрала: Салімон А. М., студентка КДПУ, гр. Е-12-Д.

Дата опитування: 12. 06. 1996 р.

№ 85

Селич Оксана Григорівна,

1914 р.н., с. Шушвалівка, колгосп «Червоний партизан»,

Градизький район, Харківська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод я переживала в селі Шушвалівка.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Кажуть, що по приказу з району чи області була дана команда забирати у людей все, що було з продуктів. Забирали свої люди, забирали з «руками» все, що є в хаті: зерно, крупи, картоплю, навіть маленькі вузлики з насінням. І все це вивозили кудись невідомо. І ось коли все забрали, то людям залишилося тільки голодувати.

3. Як довго тривав голод у селі, скільки людей померло від голоду?

Все це було десь під осінь 1932 року і до нового урожаю 1933 року. Людей умирало від голоду дуже багато. Вимирали цілі сім'ї, а були сім'ї, що у них вмирало двоє, троє людей, і були сім'ї, у яких всі залишилися живими.

4. Чи відомо Вам, як проходила хлібзаготівля та методи її проведення?

Урожай в 1932 році був дуже хороший.

5. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Нашій сім'ї якось вдалося закопати 2 мішки проса у діжці на грядці. І так воно нам допомогло, ми чудом осталися живі. Я з сестрою ще й до цього ловили рибу у річці Сула, було, день і ніч у воді лазимо і падаємо у воду від безсилля, а ще я з сестрою ходили у колгосп і там ловили тюльку, за це нам давали пайок: якоїсь каші чи супу (похльобки) і кусочок хліба, то я з сестрою кашу поїмо, а хліб несемо додому, бо вдома батько, мати і дві сестри. Найтяжче було весною 1933 року. Ну приходилось їсти і кору з дерев, і лободу і рогіз з болота, ходили по ріллі, шукали обгнившу картоплю, потім її сушили і пекли оладки, ще крали молоді колосочки із жита та пшениці.

6. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Була коло нас сім'я Журавлів: Антон та Палажка і діти: Ольга, Костя, Петро, Оксана, Ілько, Федір – всі померли. Сім'я Бука була велика, то в живих залишився тільки син Іван. У Симоненків батьки повмирали, а діти залишилися живими. Василь та Микола та й дідусь Юхим залишився живим, бо він дер кору із дерев і сушив, тоді товк її і їли таке. У сім'ї Хайно: були батько, мати та діти, то повмирали всі.

У сім'ї Герасимчуків батьки десь виїхали, а залишилися діти, так їх хтось направив у Кременчук до вчителя, який раніше жив у нашому селі. Він і залишив їх у себе, і вони так і вижили.

Люди ходили пухлими від голоду, на ходу вмирили, було таке, що і ховати не в змозі були, за померлими і не плакали, бо самі очікували із дня на день смерті.

7. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Так, діткам та стареньким приходилося найтяжче в період голоду.

Свідчення зібрав: Селич А.О., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1995 р.

№ 86

Козел Софія Гнатівна,

1912 р.н., с. Підлужжя, Кременчуцький район,

Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод я переживала у селі Підлужжя Кременчуцького району Полтавської області.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод став через те, що у нас позабирали все, що є в хаті: зерно, крупи. Ходили люди, шукали в хатах, у сараях і забирали, куди – невідомо.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав десь рік: від урожаю до урожаю.

4. Скільки людей померло від голоду?

Людей від голоду померло дуже багато, ну були такі, що і пережили таке страшне голодування.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Урожай у 1932 році був дуже високий, убирали як і завжди.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я жила удвох із сином, робила у колгоспі, варила їсти. Зварю супу, роздам людям, а сама стінки казана обшкрібаю та й несу додому. Була в нас корова, то як отелилась, то вже було дуже гарно, було що поїсти, а комірник був такий, що дасть жменьку зерна, то я його потовчу і спечу млинчик, ну а також приходилося їсти і рогіз, і калачики і козельки, що тільки не шукали собі їсти.

Важко було весною.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Сім'я Прядка Андрія: були батько, мати, 4 сини і дочка, то батьки і сини повмирили, а дочка залишилась живою.

Сім'я Прядко Степаниди Герасимівни: то вона померла і дві дочки теж померли.

Сім'я Прядка Сергія Семеновича вимерла вся.

Воно так і трапляється, що в одній сім'ї вимирало двоє чи троє, а в другій всі виживали. Про таке не можна спокійно згадувати.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

В період голоду було всім, тяжко все це переживали, ну а найбільше важко було діткам (їх багато помирало) і старикам.

Свідчення зібрав: Селич А.О., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1995 р.

№ 87

Сливець Іван Трохимович,

1912 р.н., с. Пирого, Глобинський район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод я пережив в селі Пирого.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Винуватили тоді ми всі керівництво, але про себе, бо всі боялися. Та й зараз я притримуюся цієї думки. Сталін та його посібники жили добре, а ми не жили, а існували.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав майже 2 роки – 1932-1933 роки.

4. Скільки людей померло від голоду?

Людей загинуло багато. Село майже все вимерло, більше половини, а село у нас було велике.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, та методи її проведення?

Про це мені також відомо. Наші люди між собою їх називали «буксирами». Ці продзагони ходили по селу і забирали хліб, вимагали квасолу, картоплю, а хто не давав, то до того застосовували силу. У моєї матері був деякий посуд, зроблений з кабаків, в якому вона зберігала насіння, вони забрали і те насіння, і той посуд, як мати не просила. Було в нас також пшениці трішки в діжці, так і ту забрали, навіть витрусили. Забрали картоплю, а нам залишили таку як ягідки. Цією картоплею ми й жили. В цих продзагонах були військові, яких спеціально для цього прислали, і деякі люди з села: голова сільради Куриленко Кирило, Черкес Трохим, вповноважений Царенко, Войтенко Порфирій.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим.

Тяжко було. Нас в сім'ї було дев'ятеро, але біля матері на той час жили лише ми з сестрою, бо батько помер. Я з старшим братом їздив до Білорусії, аби виміняти одежину на їжу. За той період, що я їздив, майже все вивозив з одежі. В Білорусії на той час було все. Але й того, що вимінював, нам надовго не хватило. Потім я вирішив поїхати на заробітки. Але там мене на роботу не брали, був дуже пухлий.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Кузьменко Тихін Павлович: померла його сестра Оришка, його дочка Надя (11 років) і він сам помер з голоду. Залишилися дружина й син. Страшно навіть сказати. Коли у Тихона померла сестра Оришка, вони обрізали з неї м'ясо, а кістки викинули в садок і закидали листям. Потім цим м'ясом годували пухлих дітей. Коли помер Тихон, син просив: «Мамо, доріж з тата м'ясо, він все рівно мертвий.»

Марсун Феодосій: померли син Андрій, жінка, сам він також помер, залишився лише один син Григорій.

Пікуль Марія: померла вона, мати, сини Костя, Грицько і дочка Галя, вся сім'я вимерла.

Людей, котрі помирали, забирали в віз, потім відвозили в яму, скидали і навіть не загрибали.

Свідчення зібрав: Селич А.О., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1995 р.

№ 88, 89

Куркач Галина Микитівна,

1912 р.н., с. Зоряне, Ружинський район, Житомирська область

Куркач Федір Аркадійович,

1905 р.н., с. Зоряне, Ружинський район, Житомирська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Нам довелося пережити голод у нашому рідному селі, де ми прожили все своє життя.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Галина Микитівна: У ті страшні часи ми мало балакали про причини голодомору. Ми усі думали лише про те, як вижити. Зараз я розумію, що голодомор був штучний і був створений самим Сталіним і його прибічниками. Хоча тоді ми всі вірили у світле майбутнє і працювали, не жаліючи своїх сил. Тоді йшли роки

індустріалізації. І всі кошти, які були вилучені з села, йшли на розвинення тяжкої промисловості і воєнної.

Федір Аркадійович: Я хочу ще додати те, що цей штучний голодомор був створений з метою пригнічення українського народу, щоб поставити волелюбний народ на коліна, показати цим голодомором, що Україна повністю залежить від старшого брата – Росії.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод у нашому селі тривав близько 2-х років. Все почалося восени 32-го, хоча ще весною нам перестали видавати зерно. Але хлібозаготівлі восени 1932 р. були початком страшних часів.

4. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі жило близько 600 чоловік. З них померло близько 160. Це не так багато, як в інших селах, де вмирало більше половини, а то і усе село. Причина в тому, що село наше було багате: добряча земля (чорнозем), і люди встигли заготовити щось, а то і заховати.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, та методи її проведення?

Хлібозаготівлі у ті роки в нашому селі проводилися страшними методами, йшло масове вилучення хліба. Тоді всіх нас загнали у колгосп (це було ще у 1928 році). З колгоспу вивозили все підряд: зерно, скот, все що можливо. Активісти ходили по хатах, збирали худобу, зерно, всю їжу. Люди і ховали зерно, і закопували хліб, але все це знаходили і відбирали. При цьому керівники говорили, що нам потрібно виконати план хлібозаготівлі і наклали на нас непосильний податок. У нас з хати все було винесено – і кріх не залишилося.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Галина Микитівна: Ох, це були важкі часи. Я вже була достатньо дорослою людиною, і я якось викарабкиувалася, виживала. Але не пощастило моїм братам. У нас була велика сім'я і горе не минуло наш дім. У мене померло три брати. Це були самі трагічні хвилини життя. Я працювала у колгоспі, але нам за це нічого не давали, збирали по крихітці хліб і приносили додому, але цього не вистачало. Літом ще було не так тяжко: ходили в ліс по гриби, ягоди, ловили рибу; але зимою – це було щось страшне. Наша вся сім'я була на грані смерті. Мені приходилося їздити аж у Москву за продуктами. Так, було і таке: ми гуртом йшли з нашого села на станцію і залазили на дах поїздів. Нас знімали з дахів, гнали додому, але ми все ж таки добивалися свого. Я кілька раз була у Москві,

купувала продукти і везла додому. По дорозі їх бувало крали, відбирали, бували бійки. Але ж все таки довозила додому. Як наша сім'я була рада мені. Но мені все ж страшно згадувати ті часи.

Свідчення зібрав: Куркач К.М., студент КДПУ, гр.А-11-Д.

Дата опитування: 1995 р.

№ 90

Кравцова Тетяна Олександрівна,

1918 р. н., с. Ламане, Глобинський район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод довелося пережити у цьому ж селі, в своїй хаті. Хати були побудовані з глини, а покрівлі солом'яні. Вікна невеличкі.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На Україні в 1932-1933 рр. стався страшний голод, який забрав життя у сотні моїх співвітчизників. Що ж насправді сталося? Хто ж зробив цю жахливу трагедію?

Голод був організований спеціально. Під керівництвом Сталіна, який хотів стерти з лиця землі трудолюбивий український народ, комуністи забирали у людей хліб і різні продукти. У той час були «буксири». Ці люди були дуже жорстокі і виконували приказні роботи. Вони ходили по хатах і забирали в людей все що було, до останньої крихітки хліба. Ще одна із причин голоду – невеликий урожай.

3. Як довго тривав голод у селі?

Конкретно про це сказати не можна. Голод ще продовжувався не один рік, але не такий, як в 1932-1933 рр. Вже вводилася карточна система, залишали хліб на кожного члена сім'ї.

4. Скільки людей померло від голоду?

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, та методи її проведення?

Держава давала план колгоспам по хлібозаготівлі. Кожен колгосп повинен виконати його і вирощене зерно віддати державі, а вже залишок, який зостанеться, розділити на всіх людей в селі. Також виганяли людей працювати на поле. Наприклад, садити картоплю, і люди в кирзових чоботях йшли на цю працю, а щоб хоч як-небудь прокормити свою сім'ю, вони напихали в чоботи половинки з картоплі, і йшли додому, ледве пересуваючи ноги.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Як було не важко, голодували, всього було, але ж моя сім'я пережила голод, вижили всі. Терли хрін, варили, а потім їли. Також з гнилої картоплі пекли блиндоси. Ловили черепашок з річки. Рвали траву щиріцу, товкли її і їли.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У голодних людей забирали все, що можна було взяти. Люди їли буряк, жаб, собак, кішок. Якщо у людей була якась квасолина чи горох, трохи зерна чи борошна, вони все це закопували на городах, ховали в сараях, але ж все це шукали «буксири» і забирали. Навіть у хатах розбивали печі, грубки, щоб люди нічого не ховали. Якщо в печі варився борщ чи якась каша, його перекидали. Люди зав'язували у маленьких мішечках зерно чи квасолі, і підвішували на гвіздку на стіні, а зверху висіло рядно, і все одно буксири пронизували шпигами все і забирали. Також люди варили мамалігу: рвали бур'ян, товкли його, і якщо була жменька якихось крупів, потім варили і різали як коржі.

Жила ще одна сім'я в селі, мати, голодуючи, порізала на кусочки своїх рідних діточок і поїла. Виживали хто як міг. Також робили людям щеплення від різних захворювань. Якщо людина погоджувалась на це щеплення, то їй давали хлібну картку або похльобку.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Помирали і пухли від голоду цілі сім'ї, вимирали села. Людей не встигали навіть поховати. А саме страшне в цей жахливий голодомор помирали нічим невинні діти, навіть немовлята, бо у їхніх голодних матерів не було молока. Одна знайома бабуса говорила, що у неї забрали останню торбинку квасолі, навіть не звернули увагу на дітей, які своїми оченятами благали, щоб не забирали, бо вони дуже хотіли їсти. Але про це не можна було нікому говорити. Ще залишилися свідки тієї чорної справи. Вони розказують нам про цю подію.

Українці покидали свою землю, їхали на чужбину, щоб там хоч як-небудь вижити. Все це навіть жахливо чути. Це був страшний урок нашої історії, який пережили наші діди і прадіди.

Не дай, Бог, щоб таке коли-небудь повторилося. Це страшне горе нашої історії, яке відбулося в 1932-1933 рр.

Бог їм суддя.

Вічна пам'ять жертвам, які загинули від голодомору.

Свідчення зібрав: Дудко А.С., студент КДПУ.

Дата опитування: 1995 р.

№ 91**Ковальчук Антон Якович,**1913 р.н., с. Великий Правутин, Славутський район,
Хмельницька область

Мій дід, нині покійний, Ковальчук Антон Якович, який народився в 1913 році в селі Великий Правутин, що на Хмельниччині, багато розповідав про події 1932-1933-го років. В їх сім'ї було п'ятеро синів, він наймолодший. На початку 1930-х років він залишився коло батька сам, а інші сини відокремилися. В 1932-му році він не жив тимчасово дома, а підробляв на торфорозробках і лише інколи навідувався до батьків. В цей час по селах прокотилася хвиля розкуркулення, яка зачепила його сім'ю. Батька за те, що він не хотів віддати єдину корову, признали куркулем і забрали все, що було. Активісти ходили по хатах і шукали зерно, м'ясо і все, що знаходили, забирали. Під час відвідин батька мого діда заарештували і засудили до 3-х років позбавлення волі за те, що він нібито хотів розвалити колгосп. Але він не розумів за що його засудили, якщо, з його слів, в ті часи, за одне слово проти давали 10 років табору. Батько його залишився в селі, і як багато його односельців, помер від голоду в 1932-му році, хоча й був здоровим чоловіком. Разом з дідом Антоном Яковичем з села забрали 40 чоловік, а повернулося назад тільки троє, в тому числі і він. Він за часи засудження робив на будівництві Біломорського каналу, який «прославився» тим, що там загинуло дуже багато українців. У селі після його повернення залишилося лише половина людей, всі інші повмирали від голоду, а інші зникли в невідомому напрямку. Багато людей засудили до таборів за те, що збирали колосся на полі після збору урожаю.

Свідчення зібрав: Ковальчук Олександр, студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 6. 06. 1996 р.

№ 92**Титаренко Микола Олексійович,**

1923 р.н., м. Кременчук

Ця розповідь записана з слів мого сусіда, Титаренка Миколи Олексійовича, 1923 року народження, що постійно жив у Кременчуці. В 1932-му році він ходив до школи, але вимушений був кинути школу і піти робити, бо тим, хто робив, видавали хліб, а також годували два рази на день. Кожна сім'я тоді повинна була

здавати продукти харчування, і в них не вистачило двох кілограмів м'яса. Тому забрали корову, яка кормила всю сім'ю, де було п'ятеро дітей. Потім через кілька тижнів м'ясо віддали і корову повернули, але вона захворіла через те, що її не доїли. Вилікували корову і завдяки їй вижили в ті голодні роки.

Інші сім'ї дуже тяжко переживали голод. Люди залишилися без крихти хліба після перевірки активістами їх осель. Дуже багато людей померло від голоду, їх звозили возами на цвинтар у велику яму. Ввечері померлих ледь присипали землею, а на ранок привозили нових.

Багато людей приходило з сіл, де було ще гірше. Часто чули про випадки людодівства і труподівства. Люди ходили опухлі від голоду. Багато божеволіло. Одного разу мати придбала на базарі м'яса і серед шматків знайшла палець людини. Звичайно, ніхто не зміг потім їсти цього м'яса.

Микола Олексійович розповідає, що це були найстрашніші роки його життя і він радий, що залишився у строю і як би тяжко не було зараз, все одно люди живуть набагато краще, спокійніше, і люди вже ніколи не визнають голоду, бо голодна смерть, з його слів, найстрашніше, що може трапитись з людиною.

Свідчення зібрав: Ковальчук Олександр, студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 6. 06. 1996 р.

№ 93

Коваль Іван Іванович,

1922 р. н., с. Ковалі, Кременчуцький район, Полтавська область

Розповідь записана зі слів Ковалю Івана Івановича, 1922 року народження, який народився і виріс в селі Ковалі Кременчуцького району. Як і багато інших селян, його батько попав під розкуркулення. Забирали все, що могли. Комсомольці ходили по хатах і довгими списками протикали стіни в пошуках зерна, його, молодого хлопця побили комсомольці, як сина куркуля, і він залишився калікою на все життя.

Голод у них і в сусідньому селі Обізнівці лютував дуже сильно. Люди вмирали, як мухи. Багато божеволіло. Люди їли все що могли: полову, варили бур'ян, осот, гнили картоплю, яку знаходили на полях.

Доходило до того, що коли один брат казав іншому, що він і його сім'я не вмруть від голоду, бо в печі він заховав мішок

пшениці, то другий йшов і доповідав на нього. Забирали все, брат і сім'я вмирили, хоча вмирав і той, хто доповідав. Більше половини людей в селі вмирили. Непогано жили лише комсомольці і сім'ї місцевих комуністів. В них був і хліб, і молоко. А мертві люди лежали прямо на вулицях, їх інколи забирали і відвозили на цвинтар. Хоча зі слів Івана Івановича врожай в 1932-1933-му році був гарний, якби все не забрали, люди б не голодували. А так, в селі залишилося менше половини мешканців.

Свідчення зібрав: Ковальчук Олександр, студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 6. 06. 1996 р.

№ 94

Кобенко Раїса Федорівна,

1914 р. н., с. Соколова Балка, Новосанжарський район,

Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голодомор пережила зі своїм чоловіком в селищі Соколова Балка.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, причина такої великої трагедії 1932-1933-го року крилася в тому, що правителі нашої країни показували свою неперевершеність перед іншими країнами, вивозили хліб і допомагали всім, крім свого народу, котрий гинув на очах.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав півроку, але це були дуже важкі часи.

4. Скільки людей померло від голоду?

Наше селище було середнього типу і завжди квітучим. Але коли прийшов «голод», то люди кинули свої домівки і пішли до міста, бо там можна було вкрасти чого-небудь. Наші сусіди вмерли від голоду, бо не дочекались приходу свого діда з міста.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, та методи її проведення?

На жаль, ні, бо в той час я була зайнята своїм чоловіком, він страждав від раку легенів, котрий отримав у тюрмі за те, що взяв зів'ялий буряк з поля.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Як я вже сказала, голодомор переживали ми дуже тяжко. Багато з сусідів померли. Вимирали навіть сім'ями. Так, сім'я Опришків вмерла від того, що з'їсти було нічого, і вони, не

діждавшись свого діда Грицька, з'їли собачку, а вона хворіла на чумку.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Більш за все потерпали від голоду ті сім'ї, що втратили батька, або ж матір. Вони просто пухли від голоду. Я також втратила свого чоловіка. Його хвороба дуже сильно прогресувала, а в мене не було навіть копійки, щоб купити ліки. А перед смертю він просив молока, і я взяла стакан і побігла до Мотрі, але в неї його не було, а коли я повернулась, він уже помер.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Моя бабуся померла від опуху шлунку. Їй тоді було 79 років, а сусідній хлопчик, котрому було майже шість років, вмер прямо на дорозі, коли ішов додому. Взагалі більш за все страждали малі діти та люди похилого віку, бо в такі літа треба повноцінно їсти, а в них навіть шматка черствого хліба не було.

Дата опитування: 15. 12. 2002 р.

№ 95

Ярош Анастасія Семенівна,

1921 р.н., с. Недогарки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Переживала голод у селі разом з дідусем та бабусею, ходила до школи. Але як підеш до школи, і якщо нема дитини 2-3 дні, то вже знали, що можна більше і не чекати – дитина померла.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Мало запасів зерна, їжі, влада собі більше забирала, аби собі вижити, а простим селянам залишалось те, що було. Взагалі точно не знаю, бо була мала і не розуміла.

3. Як довго тривав голод у селі?

Взагалі у нас сильно був помітний такий голод, як в інших містах, але тривав близько року.

4. Скільки людей померло від голоду?

Приблизно 450-500 мешканців села.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Під час хлібозаготівель велися обшуки, і тому люди ховали, що могли, то трохи борошна та крупи.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Як почався голод, їй було 11 років. Згадує, як харчувалися буряками, листям дерев, травою. Інколи варили зелену юшку.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Згадує Анастасія Семенівна, що були сім'ї такі, як Шапаренків та Сосновських, в яких була велика сім'я. В цих сім'ях майже з кожним днем гинуло по одному члену сім'ї і залишалися діти, яким трудніше знайти харчі, які згодом і померли також.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дітей, в яких померли родичі, віддавали у дитбудинок, дітям було тяжко жити, але батьки намагались щось знайти поїсти і накормити дітей.

Дата опитування: 14. 12. 2002 р.

№ 96

Настенко Анастасія Карпівна,

1921 р.н., с. Бодаква, Лохвицький район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі Бодаква.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Одним з головних причин були колективізація і примусова хлібозаготівля.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод у селі тривав з січня 1933 р. «неврожайного року», і до липня 1933 р., коли зібрали хороший врожай.

4. Скільки людей померло від голоду?

Цю цифру дуже важко назвати, в селі не тільки хати були порожні, а й цілі вулиці.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Навесні озброєні солдати вломлювались в хати, робили обшук і забирали все, як мітлою вимітали.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Ми чудом його пережили. На горищі висіла кожа теляти, ото різали її і варили, а весною їли корінці, калачики, різну зелень. Кінець зими – найтяжчий період.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У сім'ї Ярошів було двоє дівчат, одна померла, а інша пішла по їжу, але її впіймала сім'я Дриги і з'їла, це було тяжким ударом для батьків дівчини.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Саме дітям і людям похилого віку було найтяжче, бо їх організм швидко слаб, вони пухли і помирали від голоду.

Дата опитування: 14. 12. 2002 р.

№ 97

Деркач Євдокія Іванівна,

1922 р.н., с. Гонтів Яр, Валківський район,

Харківська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Вдома, але коли не стало чого їсти, то батько відвіз мене до Москви. Там голодуючим подавали милостиню.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Влітку 1933 року люди вже могли б наїстися. На полях визрів новий врожай хліба. Однак було видано наказ, яким заборонялось брати до рота жодної зернини. Якщо хтось не слухався, то забивали плітями.

3. Як довго тривав голод у селі?

У нашому селі голод тривав майже рік. Від 1932 до 1933 року.

4. Скільки людей померло від голоду?

Приблизно 400 душ, але деяких хоронили в братських могилах.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Під час хлібозаготівель по хатах робили обшук і забирали все, що знаходили, навіть кілька жмень борошна чи склянку квасолі.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Навесні 1933-го люди вже пухнули з голоду. Пригадую, молочай рвали, очерет. Почистиш, в сіль вмочиш, водою зап'єш та й усе. Ноги як мішки, шкіра на них лопається, вода тече. Боже, як же їсти хотілось!

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У 1933-му прямо в нашому дворі сконали від голоду мамин брат і два тітчиних сини, які без сили добрались, сподіваючись на нашу допомогу, але було пізно.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Кількість дітей зменшувалась з кожним днем. У школі траплялись випадки, коли діти помирали на уроках.

Дата опитування: 11. 12. 2002 р.

№ 98

Третяк Іван Степанович,

1914 р.н., с. Павлівка, Новогеоргіївський район (нині
Світловодський), Кіровоградська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Щоб не померти з голоду, я поїхав на Донбас працювати в шахті, а моя мати і брат з сестрою залишились в селі. З хати їх вигнали. Мати просила їсти, тому і вижила, а я вижив завдяки роботі на шахті.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина крилася в тому, що влада забирала хліб для Росії. Велася диктатура пролетаріату. В основному люди помирали на селі.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав майже рік.

4. Скільки людей померло від голоду?

Точно не знаю, але багато, дуже багато, мабуть, більша половина села.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Забирали усе зерно, не питаючи і не залишаючи нічого: найдуть стакан квасолі – і те заберуть.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Працював у шахті, одержував пайок, тому голод переживав не так тяжко як інші.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Шевченко Марія, сусідка, ходила по полях, збирала мерзлу картоплю, буряк, варила буряки, лободу, їла їжаків. Друга сім'я: Кувшикова Галина Петрівна з дітьми голод перенесли легше. Їхня родичка жила у Харкові і присилала їм посилки.

8. Страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти та старі страждали найтяжче. Старі люди ходили попід дворами, старцювали, ноги пухли від голоду. Була і така сім'я: жінка без чоловіка, дітей 9 і, щоб старші діти не померли, їли менших дітей, але все рівно всі померли.

Дата опитування: 23. 11. 2002 р.

№ 99

Семенець Людмила Сидорівна,
1924 р.н., с. Оріхове, Солонянський район,
Дніпропетровська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Мені довелося пережити голодомор у себе в селі Оріхове. Ми мали невеликий будиночок із загородним садом.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На той час я нічого про причини голоду не знала, але згодом пішли чутки, що причиною була жорстка, політика Сталіна. Тоді розпочалося так зване розкуркулення, яке торкнулося не лише заможних, але й простих селян, що таки було однією з причин.

3. Як довго тривав голод у селі?

Ці страшні події розпочалися у 1932 році і тривали майже цілий рік.

4. Скільки людей померло від голоду?

У цей час люди мерли, мов мухи. За цей страшний рік село майже повністю опустіло. Деякі залишили свої хати, йдучи шукати рятунку невідомо куди. Цифри я назвати не можу, бо ніхто про це не говорив.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівлі проводились насильницькими методами. Почалась зима. «Ударники» ходять по хатах. Люди здали хліб. «Ударники» добавляють: ще вивозь, ще... А селом їде червона валка з багатьох підвод, попереду червоний прапор і на червоному: «Долой куркуля! Хліб державі!» Всі були голодні.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Спочатку у нас забрали коня. На другий день корову, а на третій – прийшли з піками і дурно перекопали весь двір і город. Главар Альошка Красюк сам поліз під піч, знайшов там пуд відходів, які батько заховав на чорний день, і все вигріб. Знаходили десь сухарик, потім кісточку від абрикос, а потім – нічого. Найважче було в середині зими.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Жила у нашому селі одна сім'я Купрієнків, хазяїн десь пішов у пошуках хліба чи чогось їстівного і не повернувся. А молода жінка з двома дітьми залишилися голодні. Одного дня жінка

відчаєна до ставка пішла і заходилася діток своїх кидати у воду. А сама впала у нього і заснула назавжди.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти кожного дня мерли від голоду. Вони лежали на вулицях, а ті, хто ще здумали ходити, то йшли на колгоспні поля і шукали чогось їстівного. Одну 12-літню дівчинку спіймали і засудили на 10 років. Люди похилого віку теж швидко мерли від голоду, бо не в силі були знайти собі щось їстівне.

Дата опитування: 08. 12. 2002 р.

№ 100

Танцюра Параска Миколаївна,

1916 р.н., вул. Ворошилова, м. Крюків-на-Дніпрі,

Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

м. Крюків-на-Дніпрі Полтавська область.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голодомору була в масовому вилученні хліба, байдуже й безвідповідальне зволікання з розподілом прибутків на зароблені колгоспниками трудовні.

3. Як довго тривав голод у місті?

Голод тривав 10 місяців.

4. Скільки людей померло від голоду?

У 1933-му тільки на нашому кутку вулиці померло 13 чоловік. В хатах лишилося по одному – двоє, вмирали й цілими сім'ями. Щодо моєї сім'ї, то вона була велика – 6 чоловік. В період страшного голоду помер мій найменший брат у віці 5 років.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Насильницькі хлібозаготівлі призвели до матеріального зубожіння села. Скрутне становище спонукало селян різними шляхами здобувати харчі. 7 серпня 1932 року приймають постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності». У народі цей акт називали «Закон про 5 колосків». Єдиним місцем, де ще можна було дістати харчі, були Ромни, Суми.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Наша сім'я, в якій було шестеро дітей, вижила завдяки тому, що батько працював сторожем біля колгоспних коней і приносив з ферми в кишені якогось корму. Мав рушницю й ходив на полювання. Навесні обривали бруньки на деревах, розминали й робили з «борошна» плескачі, що заміняли хліб, саме весна 1933р. була найтяжчою.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У сім'ї Боровика Миколи (це наш сусід) померли від голоду два брати й бабуса. Вимерла сім'я сусідів, яку вигнали з хати. Подружжя Романенків мали двох дітей – восьмирічного Костю та одинадцятирічну Віру. Поки мати сиділа один рік у в'язниці, за те, що назбирала на колгоспному полі колосків, чоловік, який втратив розум, в безумстві вбив власних дітей.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найважче вижити було дітям та людям похилого віку, які не в змозі були працювати і отримувати за роботу хоч якусь їжу.

Дата опитування: 11. 12. 2002 р.

№ 101

Тупикова Марія Дмитрівна,

1921 р.н., с. Тимченки, Чернобаївський район,

Черкаська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Марії Дмитрівні довелося пережити голодомор у своєму селі.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мою думку, причина голодомору була у масовому вилученні хліба.

3. Як довго тривав голод у селі?

У село голод прийшов в вересні 1932 року і закінчився після уборки врожаю в 1933 році.

4. Скільки людей померло від голоду?

На Україні голодною смертю радянсько-комуністичний режим замучив від 8 до 12 млн. чоловік.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Сільське господарство знаходилося у такому стані, що неспроможне було справитись з планом хлібоздачі.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

З розповіді Марії Дмитрівни, вони пережили голод дякуючи матері. Найважче було взимку.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

До врожаю 1933 року не дожило багато людей. Вмирили цілі сім'ї, вулиці. Селом їздила похоронна бригада. Померлих за ноги витягали з домівок, як снопи, скидали на підводи і везли на цвинтар.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Якби ви ніколи не знали, як страждають люди, які помирають від голоду. Люди спочатку пухли, потім пухле тіло лопалося, люди непритомніли і помирали.

Дата опитування: 17. 12. 2002 р.

№ 102

Янчук Зіновій Дмитрович,

1922 р.н., с. Бирлівка, Бершадський район, Вінницька область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

У с. Бирлівка.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Поганий урожай 1932-1933 рр.

3. Як довго тривав голод у селі?

З осені 1932 р. до літа 1933 рр.

4. Скільки людей померло від голоду?

Приблизно 1000 чоловік.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Не було ніякої заготівлі, бо не було що заготовлять.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод пережили тяжко. Самий найважчий період – це весна 1933 року.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Померло троє дітей та дід з сусідньої хати.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Опухли, ходити не могли.

Дата опитування: 30. 11. 2002 р.

№ 103**Тимошенко Катерина Феодосіївна,**

1919 р.н., с. Низи, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

На хуторі біля с. Низи.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голоду крилась у тому, що хлібозаготівельні плани не виконувались. Комісія перевела Україну на блокадне становище. Райони, села, що не виконували план, заносилися на «чорну дошку»; це прирікало людей на голодну смерть. У селян ДПУ відбирали не тільки залишки зерна, а й інші харчові запаси.

3. Як довго тривав голод у селі?

Як довго тривав голод у селі, не пам'ятаю.

4. Скільки людей померло від голоду?

Половина хутора вимерло.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Восени, як зібрали урожай, увесь вивезли на заготівельні пункти, собирали жито і кукурудзу, навіть, по домівках селян. Приходили і обшукували домівки, погребі, сараї і забирали все, що знаходили.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Моя сім'я вся пережила голодомор, а вижили тому, що ділили все порівну. Їли в голод запарену макуху, а також рвали щавель, кропиву. Від голоду опухали руки, ноги, лице. Найтяжче було ранньою весною, макуха закінчувалась, а зелені ще не було.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.**8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?**

Старі люди швидко помирали, а особливо страждали діти від голоду і помирали найтяжче. Були навіть поодинокі випадки, коли батьки їли дітей.

Дата опитування: грудень, 2002 р.

№ 104**Андрущенко Валентина Федорівна,**

с. Білецьківка, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод я пережила в цьому ж селі.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У нашому селі причиною голоду було те, що в 1932 році був неврожай, і колгосп не здав державі норму хліба, внаслідок цього розпочався процес вилучення хліба у селян, а потім, коли хліба вже не залишилось, вилучались усі продовольчі запаси: сухарі, картопля, буряк, сало. У нас навіть вузлик пшона – і той забрали.

3. Як довго тривав голод у селі?

У селі голод тривав протягом 1932-1933 рр.

4. Скільки людей померло від голоду?

За цей час вимерло десь 40% жителів села.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля проходила з-під бича. Селяни не хотіли віддавати свій хліб, бо було зрозуміло, що це може призвести до тяжких наслідків, але протистояти цьому ми не могли. Підїжджали НКВДісти, заходили в хату і забирали усе, що було їстівного, шукали по всіх закутках, могли, навіть, перекопати весь город, щоб знайти захований шматочок сала або м'яса.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Було дуже тяжко, ходили опухлі, вижили тільки завдяки тому, що була корова, хоч різати домашню худобу не дозволялось, але завжди було молоко. На початку літа, щоб вижити, рвали цвіт акації і їли з молоком. Найтяжче пережили весну 1933-го, коли усі запаси скінчились, а те, що було, позабирали.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду?**8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?**

Найтяжче доводилось малим дітям та старикам, їх найбільше загинуло за цей час.

Дата опитування: грудень, 2002 р.

№ 105

Малюченко Наталя Омелянівна,

1919 р.н., с. Закаміння, Кіровоградська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод мені довелося пережити у цьому ж селі.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мою думку, причина голоду крилась у тому, що селян насильно заганяли в колгоспи. Колгоспники працювали за трудовні, які нічого не значили. Через незацікавленість колгоспників працювати почала гинути худоба, а в 1932 році неврожай. Крім того, почалась хлібозаготовка. У селян вилучались усі продукти. Це й привело до тяжких наслідків.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод був доки не зібрали врожай 1933 року.

4. Скільки людей померло від голоду?

Людей померло багато, приблизно половина села.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Від голоду померли мої батьки, старший брат поїхав на заробітки до Донбасу, а я залишилась зі своїм середнім братом. Мені тоді було тринадцять років, а йому п'ятнадцять. Ми вижили тільки завдяки тому, що нам допомагали сусіди. Під час жнив в 1933 р. вони допомогли нам зібрати і змолотити пшеницю. Вони спекли дві хлібини, принесли нам, нас в цей час дома не було, і вони залишили їх на столі, слідом за ними приїхали заготовителі, зайшли до хати, вигребли усю пшеницю, борошно і навіть забрали спечений хліб.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Після того, як померли батьки, я залишилась з братом. Нам не було чого їсти, і він ходив в сусіднє село міняти батькову одягу на їжу, а я залишалась одна, збирала на колгоспному полі мерзлу картоплю. А влітку їла лободу. Найтяжче було наприкінці зими-початку весни, коли їсти зовсім нічого не залишилось.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Померли мої молодші дві сестри і брат. Сусіди, щоб вижити, їли уліток і посліпили.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Маленькі діти на селі майже усі померли.

Дата опитування: грудень, 2002 р.

№ 106

Піменова Ольга Миколаївна,

с. Таборище, Кіровоградська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод пережила тут же.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина у збиранні хліба у селян, шукали, де тільки було можливо, і селянам нічого не залишали.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав майже рік.

4. Скільки людей померло від голоду?

Померло десь 30% села, не було жодної сім'ї, де б ніхто не помер.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Приходили заготовителі разом з працівниками НКВД, заходили у двір, навіть коли нікого не було дома, і шукали скрізь – у хаті, в сараї, в огороді.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Було дуже тяжко, не було чого їсти. Я зосталась з матір'ю. Ходили опухші, міняли одяг на їжу. Взимку я ледь не померла від голоду.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Багато було сімей, які вимерли повністю.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найбільш гинули від голоду діти та старики. Були, навіть, випадки трупоїдства.

Дата опитування: 09. 06. 1995 р.

№ 107

Пашенко Галина Пантелеймонівна,

1926 р.н., смт Козельщина, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

У смт Козельщина.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Щодо причин голоду, я можу зараз сказати, але існують різні версії. На мою думку, голод став наслідком незадоволення кремлівського керівництва темпами колективізації в Україні. Всіх примушували йти в колгоспи. Селяни, звісно, основну увагу приділяли власній землі. Щоб їх провчити, був організований терор голодом.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав майже рік.

4. Скільки людей померло від голоду?

Я чітко не пам'ятаю точної цифри, але померло близько 2000 душ. Повністю вимирали сім'ї, їх навіть нікому було закопати на кладовищі, прикидали тільки попелом біля хати.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля проходила насильницькими методами. У селян забирали все їстівне, зерно, хліб, овочі. Забирали корів, коней, велику рогату худобу.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я кругла сирота, а кругом голод. П'ять чи шість років мені було – не знаю. Зосталась я з братом. Я була старша за брата, проворніша, щось та й знайду. А братик маленький мій опух і помер.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Того страшного року в колгоспі повністю вимерла сім'я Павла Білоуса, їх навіть нікому було закопати на кладовищі, прикидали попелом біля хати, а собаки тягали трупи пустирями. Два парубки Микола Коляда і Сергій Коляник з відчаю пішли шукати харчів у сусіднє село, а там їх половили людожери і поїли.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

А що про дітей, то й годі говорити, бо вони гинули щодня десятками і їх закопували, як щенят, де доведеться.

Дата опитування: 10. 12. 2002 р.

№ 108

Волошина Лариса Андріївна,

1927 р.н., м. Крюків-на-Дніпрі, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

М. Крюків-на-Дніпрі, Полтавська область

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вважаю, що причинами голоду були намагання Сталіна приборкати українське селянство, навчити його уму-розуму через насильницьке вилучення хліба та інших продуктів у селян.

3. Як довго тривав голод у місті?

Голод тривав з зими 1933-го року по літо 1933-го року.

4. Скільки людей померло від голоду?

Я не пам'ятаю, щоб помер хтось з моїх знайомих. Багато людей почали боліти, у зв'язку з поганим харчуванням. Моя мати в цей період захворіла на туберкульоз і в 1935-му році померла.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Я не була свідком проведення хлібозаготівлі. Але пізніше я дізналась, як проходило масове вилучення хліба у селян, як забирали останній шматок, як блокували цілі села і нікого з них не пускали і не випускали. Тоді це дуже замовчувалось.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Мій батько був комуністом і працював у бібліотеці, потім став завідуючим. Йому давали невеликий пайок, якого ледве вистачало. Найтяжче було ранньою весною 1933 р. Саме в цей час моя мати і заболіла.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду:

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Мені здається, що більше всього від голоду постраждали самі слабкі верстви населення, а саме діти та старі.

Дата опитування: 08. 06. 1996 р.

№ 109

Корецька Любов Мусіївна,

1922 р.н., с. Харченки, Козельщинський район,

Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

С. Харченки, Козельщинський район, Полтавська область

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Неврожай, насильна хлібозаготівля.

3. Як довго тривав голод у селі?

Близько 4 місяців.

4. Скільки людей померло від голоду?

Більше 70% всіх жителів, але точної цифри не знаю, бо обліку не вела.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Спеціальні бригади ходили по хатах і забирали все, що було, не залишаючи нічого.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Усі, хто вижив, переживали по-однаковому: хтось щось заховав. У нас батько заховав мішок зерна, і завдяки ньому ми вижили. Найважчий період голоду – на початку 1933 року.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Не пам'ятаю.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти плакали, бігали по селу, просили їсти. Старі люди страждали, як і всі. Не було нічого їсти. За ними не так дивились, як за дітьми. А пізніше всі були пухлі і нічого не могли робити.

Дата опитування: 10. 12. 2002 р.

№ 110

Скрипник Віра Іванівна,

1914 р.н., с. Вербки, Семенівський район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі, де я народилася, село Вербки.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Зменшить кількість населення України шляхом штучного голодомору.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав з осені 1932 року до літа 1933 р.

4. Скільки людей померло від голоду?

Більша половина села, значна частина з яких діти та старики.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хліб заготовлявся вручну і збирався до останнього колоска. Зерно охороняли озброєні охоронці.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Літом їла щирицю, коріння лопухів та інше, а зимою варила лемішку з малої кількості будь-якого зерна. Друга половина зими була найтяжчою.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Сім'я Петра Ступки складалась з десятиох чоловік, та вижило тільки троє старших дітей і батько з матір'ю, всі інші померли.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Літом вони пухли від голоду, навіть не було сил передвигатись, а зимою просто замерзали.

Дата опитування: 30. 11. 2002 р.

№ 111

Піддубна Антоніна Михайлівна,

18 червня 1924 р. н., с. Говтва, Козельщинський район,
Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Піддубна Антоніна Михайлівна, народилась 18 червня 1924 року у селі Говтва Козельщинського району Полтавської області. Родина Антоніни Михайлівни була розкуркулена, тому що вони були заможними селянами і на них працювали прості селяни.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

Події, пов'язані з голодомором, відбувалися у селі Говтва та навколишніх хуторах.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Спочатку я пережила голод на Україні у своєму рідному селі. Тоді ми були втрех: я, моя сестра і мама. Але десь у грудні 1933 р. ми переїхали до північного Кавказу у місто Грозний, де переховувався мій батько. На Кавказі ми також зазнали голоду.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, головною причиною голоду було створення колгоспів, у які насильно заганяли всіх селян, а хто не хотів вступати до колгоспів, відсилали до Сибіру. Ці колгоспи вимагали від селян передати їм свою землю й худобу, але селяни не хотіли цього, тому що тоді проходили примусові хлібозаготовки. Як би не ці хлібозаготовки, то голоду не було б. Я сама знаю, що того хліба, який намолотила наша сім'я, вистачило б на все село. Деяку частину заготовленого зерна у нашій сім'ї забрали, а іншу, як потім сказала мама, вона висипала у р. Псел. Деякі люди заривали своє зерно у землю, але потім так і не змогли ним скористатися, тому що воно згнило, тому що йшли дощі, а зерно було просто у землі.

5. Як довго тривав голод у селі?

Люди вже почали пухнути десь у лютому 1933 р. А вже після вересня 1933 р. ми вже наїдалися досита.

6. Скільки людей померло від голоду?

Я точно не знаю, але могу сказати, що дуже багато, у нашому селі в кожній родині повмирали люди.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготовки проходили так: одного ранку до нашого села приїхали так звані партійні активісти. Вони зібрали всіх людей біля церкви і поставили якусь трибуну. Потім один з них почав розповідати про радянську владу, про колгоспи в інших селах, про те, як у них чудово живеться людям. Все село стояло й слухало, а тим часом інші його спідручні лазили по всіх хатах, сараях і збирали все зерно.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я не знаю, як я пережила цю страшну годину. Ми їли все, що можна було їсти. У нашому селі було дуже багато шовковиці, але ми її з'їдали ще зеленою. Також ми робили «лепеники» з кропиви, щавлю та іншої трави. Одного разу у наше село привозили деякі продукти з району, але їх не вистачило на всіх. Найтяжчим був початок 1933 р., бо те, що нам позалишали, ми вже поїли, а весна ще не настала.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Голод пережили такі сім'ї як Гармашів, але в них померло троє дітей; також померла від голоду моя бабуся Євдокія, яка жила у той час в Кременчуці. Також пережила голод сім'я Каничів, вірніше, пережив голод тільки Тимофій Канич, а його дружина та дві доньки померли.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найтяжче було дітям та старикам, тому що їх залишали їхні родичі, які тікали від голоду у Решетилівку, Козельщину, Кременчук, тобто у великі міста, тому що в цих містах ще можна було знайти щось поїсти і вижити. В основному від голоду страждали незаможні селяни, які не могли купити чи обміняти їжу, діти та старики.

Дата опитування: 2002 р.

№ 112

Пацовська Віра Іванівна,

село Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Пацовська Віра Іванівна.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська обл.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод 1933 р. я пережила у рідному селі Кам'яні Потоки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причини голоду крилися, на мій погляд, у тому, що забрали все: хліб, картоплю, жито, просо, худобу. І ще тому, що були великі податки і не було чим їх сплачувати.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав близько чотирьох років. На той час стала колективізація і люди пішли робити у колгосп, та ще були засухи. Що вродить треба було віддати государству. Залишки треба було залишити на весну на посів, а людям нічого не платили, і вони змушені були зимою збирати на полі залишки кукурудзи.

6. Скільки людей померло від голоду? _____**7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**

Мій батько був змушений вивезти усі запаси. Але цього було недосить для государства. Приходили шукати хліб, вважали, що ми його заховали. І знайшли у нашому погребі картоплю, і забрали усю до однієї. Ввечері забрали батька і у школі його судили, дали йому 10 років, ще й 500 рублів штрафу за цю картоплю. А на другий день прийшли і забрали корову. І нас залишилось п'ятеро дітей.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим? _____**9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.**

Наша сусідка Чирва Галина, у неї було троє дітей, померла від голоду разом з дітьми в один день. Мужа її я не пам'ятаю, бо він помер ще раніше. В їх хаті на припічку стояв горщик, у якому одні черви, вони їх їли, бо нічого більше не було.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Хто був здоровіший, той ходив та шукав що-небудь. А старі та малі діти вмирили.

Дата опитування: 2002 р.

№ 113**Бобло Мотря Степанівна,**

1921 р. н., с. Кравченки, Великобагачанський район,
Полтавська область

Голод Мотря Степанівна переживала в цьому ж селі. Вона мала батька, матір, двох братів і сестру. «Буксири» все позабирали, зосталася порожня хата.

Батько працював у колгоспі, всі були голодні, коли в колгоспі сіяли навесні 1933 р, батько ходив за сівалкою, наївся сухого зерна і помер. Діти залишилися з матір'ю. Їли з берестка листя, варили буряки, з того й жили.

Мати восени працювала біля комори на колгоспному току, вкрала в кишеню один кг зерна для дітей. В обід украла, а ввечері вже й засудили на 7 років. Відправили в Божково, недалеко від Полтави. Діти залишилися самі, картоплю викопали сусіди і забрали, а діти залишилися голодні. Мати втекла з місць позбавлення волі до дітей, ховалася, щоб ніхто не бачив, але дізналися і присудили 6 місяців примусової праці. Так уже з матір'ю діти врятувалися.

Померли з голоду члени сімей – Олефір, Івченко, Коваленко, Ковнір, Хмелик.

Дата опитування: 2002 р.

№ 114

Коломієць Тетяна Іванівна,

31 січня 1905 р. н., с. Павлівка, Глобинський район,
Полтавська область

Коломієць Тетяна Іванівна народилася 31 січня 1905р. в селі Павлівка Глобинського району Полтавської області. Голод переживала у Коломицівці, де жила з чоловіком і дітьми. Під час голоду заготовачі позабирали все. Чудом залишилася яма з буряками, ловили рибу, варили з рибою борщ. В сім'ї було четверо дітей.

Тетяна Іванівна і її чоловік Антон Антонович були пухлі. Дітей врятувало те, що були в яслах, там хоч і погано, але годували.

Коли чоловік трохи піддужчав, то їздив у Росію міняти речі на їжу. Привозив картоплю, кукурудзяну муку. Останній раз повезло, бо довів додому 2 клунки картоплі і два клунки борошна. З того й жили. А потім на огороді піросло жито, різали зеленим, варили кутю. Уночі ходили по колоски, потім мололи млинком і пекли маторженики.

Найгірше було старим і малим. Малі рятувалися тим, що їли зелень, калачики, акації, смоктали сік із квіток, лободу, в болоті рвали молодий очерет та їли.

Померло в селі багато. Жили на хуторі багато сімей з прізвищем Коломієць, багато померло з такими прізвищами, горе прийшло в сім'ї Заградських, де помер батько, у сім'ї Кошубів помер дід, у сім'ї Жуків вимерли батько і мати, у сім'ї Левуцьких дідусь і бабуся.

Дата опитування: 1995 р.

№ 115

Коломієць Тетяна Остапівна,

1925 р.н., с. Малі Кринки, Глобинський район, Полтавська область
Коломієць Тетяна Остапівна народилась 5 травня 1925 року в с. Малі Кринки Глобинського району Полтавської області.

Під час голоду проживала в цьому ж селі з батьком Гончаренком Остапом Івановичем, матір'ю Марфою Гнатівною, сестрою Марією, братом Іваном. Під час голоду 1932-1933 рр. батьки працювали в колгоспі на різних роботах. Тетяна Остапівна пам'ятає, що під той час активісти забирали все з хати, в неї з рук видерли навіть вузлик з насінням, забирали навіть качани з капусти.

Батько спочатку їздив в Білорусію, міняв речі на продукти. Так їздив кілька разів. Але одного разу його в поїзді обікрали, батько повернувся додому знесилений, хворий. Тепер він лежав опухлий у хаті. Свого сина віддав у Великі Кринки до сестри, в якій син працював трактористом і одержував пайок хліба. Батько хотів врятувати хоч сина.

Мати із старшою дочкою ходили в поле, віяли мишій, потім пекли коржики, які називали мишіяники, і їли. А найменша дочка залишалась доглядати батька.

Перед смертю батько хотів хоч подивитися на хліб. По сусідству жив Стець Іван, робив механіком у колгоспі, в них було що їсти. Дочка попросила для батька шматочок хліба. Несла. По дорозі не з'їла й крихітки, тільки нюхала хліб. Але батько тільки подивився на хліб, а сили не мав уже його з'їсти. Помер батько весною, приїхали по нього копачі, на підводі було десять померлих, його поклали одинадцятим, прикрили рядом, ховали в одній могилі усіх.

У цей важкий час харчувалися, чим могли. Тетяна Остапівна згадує, що одного разу вона з сусідськими дітьми понаїдалися зелених стручків з акації та отруїлися. Добре, що жили недалеко від лікарні, там їм допомогли. Потім опухла і мати. Хата заросла бур'янами. Одна лікарка порадила матері зійти з дому, щоб врятувати дітей, бо в селі був інтернат для круглих сиріт.

Мати пішла до сестри в с. Демченки цього ж району, стала працювати на фермі, а дітей забрали в інтернат. В інтернаті двічі на день давали їсти, хоч була їжа погана, але можна було врятуватися. Діти дуже мерли, були брудні, мали багато вошей. Мати ходила до дітей вночі, щоб ніхто не бачив. Бо дітей би вигнали з інтернату. Так і пережили голод, там в інтернаті ходили в школу.

Померло багато дорослих і дітей в їхньому селі. Такі сім'ї потерпіли від голоду: Швачки, Гончаренки, Стеці, Лободи, Голобородьки.

Дата опитування: 1995 р.

№ 116

Бацевіч Іван Васильович,

1923 р.н., с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район,
Полтавська область

Згадую тяжкий 1933 рік. Мені було 10 років, я був старший в сім'ї. Тепер вже, знаючи історію і як колишній історик, я знаю, що це був штучний голод, бо щорічно Центр публікував «Положення про сільгосподаток». У 1920 році були встановлені норми прибутковості: 1 га посіву зернових – 40 крб.; 1 га городу – 150 крб.; саду – 140 крб.; сінокосу – 16 крб.; коня – 20 крб.; корови – 15 крб. У 1931-1932 роках податковий пресинг посилювався. У 1932 році на 20% була підвищена норма прибутковості на зернових; на 40% зросла норма прибутковості городів. Все це лягло тяжким тягарем на людей.

Наша сім'я була велика – 6 дітей і я, як старший, повинен був ходити в чергу за хлібом. Чергу займали ще з вечора, збиралось 300-400 чоловік. Ночі проводили на асфальті, підклавши куфайку. Коли ж вранці, часів в 10 привозили хліб, то зголоднілі дорослі часто відштовхували нас, дітей, і нам приходилось ще довго чекати, щоб одержати півбуханки (на всю сім'ю) глевкого чорного хліба. Якщо був довісок, ми щасливі з'їдали його, соромлячись, що крали у своїх рідних, але голод брав своє. Літом ще було так-сяк. Мама варила суп з лободи, з листів буряка (ми мали маленький город), а саме страшне було взимку: від голоду пухли батьки, бо все, що можна, віддавали дітям. Дуже смачними ми вважали очистки від картоплі. Весною, як тільки сховався сніг, ми ходили за город (де зараз нафтопереробний завод), рились у землі і шукали картоплю, що залишилась по осені. Якщо вдавалось знайти за день 5-6 картоплин – були щасливі. Мати товкла їх, змішувала з отрубями і смажила чорні млинці, яким ми були дуже раді. Нашій сім'ї ще поталанило, бо ніхто не вмер, бо живий був батько, який ходив на заробітки, а от у сусідів майже вся сім'я вимерла. Таким жахливим був той рік, який залишився у моїх спогадах назавжди.

Дата опитування: 1996 р.

№ 117

Баранько Іван Дмитрович,

1924 р. н., м. Березань, Київська область.

1. Рік народження. 1924 рік.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

м. Березань Київської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У даному населеному пункті.

4. У чому, на Ваш погляд, крилась причина голодомору?

Людам не давали необхідної кількості продукції з «урожаю», який вивозили за межі України.

5. Як довго тривав голод у селі (місті)?

Приблизно 7 місяців.

6. Скільки людей померло від голоду?

Приблизно 700-800 чоловік, в основному люди похилого віку.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У людей вилучили все, що вважали за потрібне: зерно, картоплю та інші продукти. Ті, які відмовлялися здавати хліб, жорстоко піддавалися побоям. Сталін «розкуркулив» господарство заможних селян.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Харчувалися переважно гниллю гарбузів, буряків, картоплинним шкуринням. Найважче було весною, коли нічого уже не було, все поз'їдали в кінці лютого.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Сім'я Мирошніченків. Марія (60 років) мала сина, який помер. Головними харчами в них були: хрін та якісь коріння із капусти, соняшника, кукурудзи, сушена солома, трава.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Люди похилого віку сиділи й чекали, коли помруть, а то й разом з дітьми харчувались відходами, трупами кішок та собак, розтирали полову.

Свідчення зібрала: Стуга Ганна,
студентка КДПУ, гр. МО-02-1.
Дата опитування: 14. 12. 2002 р.

№ 118

Бегма Ніна Іванівна,1919 р.н., с. Безборощне (с. Держинське), Кременчуцький район,
Полтавська область**1. Рік народження.** 1919 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.**с. Безборощне (с. Держинське), Кременчуцький район,
Полтавська область.**3. Де Вам довелося пережити голодомор?**

У селі Безборощне.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голодомор 1932-1933 рр. зроблено штучно більшовиками для того, щоб викачати з України золото для казни держави більшовиків. Голодомор 1946 р. був по причині післявоєнної розрухи господарства та неврожаю.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голодомор 1932-1933 рр. тривав зиму – весну до нового врожаю. Голодомор 1946 р. тривав зимою до весни.

6. Скільки людей померло від голоду?

Приблизно третя частина села вимерла під час голодомору 1932-1933 рр. А у 1946 році втрати населення села були незначні, мерли старі та хворі люди.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля проводилася насильницькими методами. Кожному селянину потрібно було здати намічену норму зерна. Але ця норма була непосильною. І тоді бригади, які прибули з Кременчука, забирали все до остатку.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважчим періодом голодомору була весна 1933 р. Хоча із сім'ї ніхто не помер, але ходили опухлі, їли траву, відвари з трав. А вижили завдяки тому, що в колгоспі один раз у день годували.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У голодомор вижили сім'ї, які працювали в колгоспі, бо там давали 150 г хліба, який схожий був на тирсу, і тарілку супу (вода та кілька картоплин).

Сусіди – сім'я Козлових з семи чоловік у колгоспі не працювали і їх там не годували, тому вони всі померли.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найпершими у селі померли люди похилого віку та діти. Я була свідком смерті від голоду свого однокласника Дружка Івана, який помер прямо в класі. Всього померло 10 моїх однокласників з 20.

Свідчення зібрала: Пастушенко Наталія, студентка КДПУ, гр. МО-02-2.

Дата опитування: 16. 11. 2002 р.

№ 119

Боздугац Григорій Лаврентійович

1920 р.н., Хутір Радики, село Жовніно, Градизький район,
Харківська область

1. Рік народження. 1920.

2. Назва населеного пункту, де відбувались події, пов'язані з голодомором.

Хутір Радики, село Жовніно Градизького району Харківської обл.

3. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

Раніше такого не можна було казати, але головною причиною був не неврожай, а політика, яку проводив наш уряд. В той час якраз проводилась колективізація, але люди не хотіли йти працювати в колгоспи, тому у них забиралося насильно все зерно, всі продукти.

4. Як довго тривав голод у цьому селі? Скільки людей померло від голоду?

Почався голод десь аж весною (на початку), а закінчився десь влітку. Людей померло багато. Вони пухли від голоду. У мене у самого ноги були пухлі.

5. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі? Що Вам відомо про методи їх проведення?

На кожний двір у селі був наданий план здачі хліба. Люди і так з великими труднощами виконували його, але потім ввели ще додатковий план, якого люди вже виконати не могли. Отже, почали ходити по дворах і силою забирати зерно і всі інші продукти. Вони ні з чим не рахувалися. Тих, хто хоч щось на них говорив, заарештовували і вели до суду, який у нас називали «тройка». Там судили швидко і без свідків – відправляли до Сибіру, звідкіля ніхто не вертався.

6. Як Ви особисто пережили голод?

Не думав, що залишусь живим. Мені йшов тоді тринадцятий рік. Я влаштувався працювати у селі Семенівка, де отримував по 400 грамів хліба.

7. Який період був найтяжчим?

Квітень – серпень 1933 року.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дуже страждали. Багато вмерло. Варили трави, товкли жолуді і серцевину із качанів кукурудзи. Люди істощали вже до того, що ще живі, а не могли вже ходити. Іноді, якась сім'я доставала хліб, але люди були настільки голодні, що не знали міри. Вони з'їдали його, а потім помирали від цього. У Кременчуці був такий магазин (Торгсін – Г.К.), де у такий важкий час усе було, що тільки захочеш, але воно обмінювалось тільки на коштовності. Багато людей їздило туди здавати золото, щоб хоч чимось прокормитися.

Дата опитування: листопад 2002 р.

№ 120

Бугайченко Ольга Михайлівна,

1926 р. н., с. Протопопівка, Олександрійський район,
Кіровоградська область.

1. Рік народження. 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Протопопівка, Олександрійський район, Кіровоградська обл.

Батька не було, загинув, мати померла, залишилося нас 4 сироти, після цього залишилися з мачухою, з якою батько одружився після смерті матері, а потім і сам загинув. Мати померла під час пологів. У сім років мене і брата та двох сестер віддали до інтернату при селі Протопопівка, мачуха покинула нас. Вона знайшла собі іншого чоловіка і втекла з ним, потім у них народилася дитина, тому ми 4 сироти вже були не потрібні їй. У роду в мене було три брати двоюрідних, два дядьки, три сестри-сироти також, два брати – і всі померли від голоду. А ми залишилися тому, що були в інтернаті. У сім'ї я була найстарша, і вербовщик, який приїхав в інтернат, забрав мене на залізницю працювати за 1 кг хліба, робити важкого нічого я не могла, тому носила воду. Після того, як отримувала хліб, я забиравала сестер до себе і ми хліб їли разом. Мого брата середнього забрали в ФЗО. Після того, як брат від'їхав на потязі, він кинув туфлі, які були великі для нього і ми, за рахунок того, що ці туфлі

продали, прожили ще кілька днів. Потім ми, як не було чого їсти, на залізниці збирали залишки макухи та інших продуктів, які залишилися після того, як проїздив потяг. Прожили ми з сестрами рік, потім приїхав вербовщик із Сибіру і забрав нашу меншу сестру викопувати коріння кедру, потім через 10 років вона вийшла заміж і створила сім'ю, так там і залишилася до сьогодні. Також, як не було чого їсти, ми ходили по полю і збирали залишки картоплі на блини. Була у нас сусідка, у якої було 3 діточок, яких вона з'їла, коли інші сусіди дізналися, було вже пізно, залишилася тільки одна дитина і та засолена в бочці. Після цього її забрали і ми вже її не бачили. Продаючи хліб, який тоді коштував 10 рублів скибочка, ми купували одяг.

Свідчення зібрав: Бугайченко Артур, студент КДПУ, гр. ЄС-04-02.

Дата опитування: листопад, 2002 р.

№ 121

Валіуліна Катерина Гаврилівна,

1924 р.н., с. Білецьківка, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Рік народження. 1924 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

С. Білецьківка, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Мені було тоді 9 років, сім'я налічувала 6 чоловік: мати, три моїх старших сестри та мій молодший брат. Батька у нас не було, його ще у 1929 році розкуркулили, забрали, і ми більше його не бачили.

4. У чому, на Ваш погляд, крилися причини голоду?

У високих планах хлібозаготівель.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався восени і тривав майже рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі майже в кожній хаті хтось помер. Смертей було приблизно стільки, скільки в роки Великої Вітчизняної війни.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У нас був невеликий шматок землі, на якому росли кукурудза та картопля. Коли почалася хлібозаготівля 1932 р., хліба у колгоспі взяли мало, бо був не дуже урожайний рік. Тоді почали забирати всі продовольчі запаси. Забирали хліб, крупи, худобу та інше. Мати

встигла заховати частину кукурудзи на горищі, розкидала її у сіно, а картоплю закопала. До нас приходили люди з колгоспу, а пізніше приїжджали військові, але нічого не знайшли.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найтяжчим?

Це були найтяжчі часи мого життя. Я не пам'ятаю такого навіть у часи війни. Я дуже схудла, у мене почали випадати зуби та волосся. На селі не залишилося ні одної собаки та кішки. Люди ходили в ліс та на плавні, сподіваючись знайти там що-небудь їстівне. Найтяжче всього було зимою та на початку весни.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, які терпіли від голоду.

Сусідами у нас була одна родина (прізвища не пам'ятаю): чоловік, жінка та троє дітей. Чоловіка, як і мого батька, ще раніше заарештували за крадіжку соціалістичного майна. Під час голоду померли двоє дітей, і мати, взявши останнього, поїхала в місто. Більше ми їх не бачили. В той час багато людей від'їжджало з села.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Під час голоду померли мої сестра та молодший брат (в один день), а також дідусь з бабусею. Більше всього помирали старі та малі.

Дата опитування: 9. 06. 1996 р.

№ 122

Ванжула Марія Федорівна,

1925 р.н., с. Щербаки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Рік народження. 1925.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Щербаки, Кременчуцький район, Полтавська область

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі з батьками.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Позабирали всі запаси продовольства. Приїжджали продотряди і забирали усе, що було, казали, що для армії. Це був штучний голодомор.

5. Як довго тривав голод у селі?

До літа 1933 року, доки з'явилася зелень, люди почали їсти лободу, кропиву, кульбабу.

6. Скільки людей померло від голоду?

У кожній сім'ї помирало по одному, по два чоловіка, інколи вимирали сім'ями.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Їздили продзагони, одягнуті в будьоновки – це були люди із міста. Вони забирали у людей все, що було: домашню худобу та все зерно.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період був найважчим?

Кінець осені та зима 1933 р. Цей період був найважчим. Хліб пекли з відходів, отрубів, потім ділили на багато маленьких шматочків, щоб вистачило на декілька днів, а в сім'ї нас було п'ятеро.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

Сім'я Старушків, наші сусіди, ловили гав, щоб хоч якось прокормити сім'ю.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Недоїдали, помирало дуже багато дітей. Ноги були пухлі, як колодки. По дорозі йшли та втрачали свідомість, дадуть водички чи кусочок хліба, які «відходили», а які вмирали.

Свідчення збрала: Кур'єр Олена, студентка КДПУ, гр. МЗ-02-2.

Дата опитування: 9. 01. 2003

№ 123

В'юн Дарина Василівна,

1928 р.н., м. Миргород, Полтавська область

Рік народження. 1928 р.

Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

м. Миргород, Полтавська область.

Родина наша нараховувала вісім душ. «Дуже добре» жилося в ті роки. Їсти не було чого. Ото було нарвемо березні, висушимо, а мама потім у ступці зітре та робить блинчики. Видно, у тому шлуманні березовім щось липке було, що як вилити на сковорідку, то воно і трималося. Тато робили в сільському клубі та якось принесли шелухи з проса. Мати їх натовкла у ступці, зробила блинчиків. Ми їх поїли та мало не помирали, бо шлуночки стали. В сусідки всі п'ятеро померли, а в нас – нічого. Було ото трошки зерна. Заховали ми його під припічком, заклали дошками і замазали.

А тоді ходили ці комісії, що все у людей забирали. Прийшли вони і до нас та й кажуть: «У вас десь є хліб». Батько кажуть, що нічого в нас немає. Тоді полізла ця комісія на горище. Все перерили. Було

прядиво з коноплі – і те поскидали. А один із тих, що шукав, то родич наш був – двоюрідний брат чоловіка нашої тітки. Злізли з горища та й давай все у хаті обшукувати. «А ось тут під припічком немає?» – питає один. «Немає», – кажуть тато. Взяв один якусь палку з вістрям та почав штрикати туди, де лежав хліб. А так, як там дошками було закладено, то й нічого не знайшли. А в сусідки знайшли там зерно, от вона і померла зі своїми дітьми від голоду, бо ж забрали останнє.

У 1934 р. почали стягати в колгосп. У тата забрали коня, бичка, а корову залишили. Приїхали возом, поскладали весь той інвентар, що був у нас, запрягли у воза бичка та коня та й поїхали. А так, як робить було нічим, то з 1934 р. записались батьки у колгосп.

Свідчення зібрала: Ольхова Ю.О., студентка КДПУ, гр. КС-03-3.

Дата опитування: листопад, 2003 р.

№ 124

Галузенко Марія Миколаївна,

1925 р.н., с. Крамаренки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Рік народження. 1925 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Крамаренки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

С. Крамаренки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вважаю, що причина голодомору була в тому, що Сталін і його партія (верхівка) вивозили хліб та продукти харчування за кордон, цей голод був штучним.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голодомор у нашому селі тривав трохи менше року.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі померло трохи менше половини населення.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У людей, яких називали куркулями, забирали не лише продукти харчування, але навіть все те, що могло бути цінним. А зокрема: зерно, худобу, матеріальну цінність.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважче було зимою, бо весь урожай було забрано, люди сохли від голоду. Доходило навіть до людодїства.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У нашому селі була молода сім'я, яка складалася з восьми дітей і матері. Вони дуже тяжко переживали голод, все село допомагало їм вижити, але у смерті немає жалю, і померли дві маленькі дівчинки, згодом померли мати і старший син. Діти залишилися без опіки, що призвело до їхньої смерті.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

Діти та люди похилого віку помирали першими. Хто був найслабшим, той і гинув.

Свідчення зібрала: Бойчук І.І., студентка КДПУ.

Дата опитування: 11. 12. 2002 р.

№ 125

Гашко Петро Якович,

1920 р.н., с. Ганівка, Козельщинський район, Полтавська область

1. Рік народження. 1920 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором?

С. Ганівка, Козельщинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод 1932-1933 рр. пережив у с. Ганівка Козельщинського району Полтавської області, де працював у колгоспі.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мою думку, причини голоду крилися в тій політиці, яку проводила партія. Адже планові завдання були досить високі і абсолютно нереальні. Саме це і спричинило голод серед колгоспників.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав протягом 2-3 років, а особливо жорстокі були 1932-1933 роки.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі загинуло від голоду по меншій мірі 150 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Всі створені в селі фонди посівний і фуражний були вилучені державою. Треба було готуватись до сівби, а насіння не було. Хлібозаготівля проводилась жорсткими грабіжницькими методами.

В людей вилучалось зерно, яке було передбачене для сівби і для харчування.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голодомор пережив у тяжких життєвих умовах, як і всі свідки того часу. Сім'я в нас була великою – 7 чоловік. У нашій сім'ї було велике господарство, яке потім вилучили. Харчувалися переважно фруктами і тим, що вдалось приховати від державних заготівельників.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

Пригадую, восени 1933 р. для поповнення робочою силою приїхало до нас декілька сімей від малого до великого.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Намагаючись врятувати від голодної смерті дітей, селяни з навколишніх сіл везли їх до Кременчука і залишали в установах, лікарнях, просто на вулиці. Сотні підкидьків створювали проблеми в місті.

Дата опитування: 17. 05. 1996.

№ 126

Гвоздь Дарина Омелянівна,

1920 р.н., с. Дібрівка, Золотоніський район, Черкаська область

«Батько ще в 1921 році помер від тифу. Ми жили з мамою.

Одного ясного теплого дня до нашої хати під'їхав підводою заготівельник. Він зі своїми помічниками вдерлися у хату й побачили у сінях три мішки жита. Не слухаючи материнських протестів і вмовлянь, заготівельники забрали все до зернини. Нас із братами, щоб не заважали плачем, заштовхнули у кімнату, а матері наказали мовчати, а якщо ні, то вб'ють.

Обшукавши всю господу й нічого більше не знайшовши, вони поїхали. Нам залишилися лише жменя квасолі та ще декілька гарбузів. Коли гарбузи скінчилися, ми їли кукурудзяні качани без зерна і товкли їх у ступі, і мати пекла з них оладки. Борщ засмажували гарбузовим насінням. Можна сказати, нам ще пощастило – сусіди, маючи велику сім'ю, змушені були ловити кішок та собак. А коли їх не стало – їжаків, болотяних жаб, молюсків. Люди з опухлими ногами, животами, темні, як тіні, падали на дорозі.

Навесні з'явився щавель, на акаціях висіли стрючки з зернятами. Ми їх збирали і їли.

Коли налилося зерно, люди почали потихеньку зрізати колоски. За це жорстоко карали, але все одно йшли на ризик. Це був жах...»

Свідчення зібрала Гонза Т. Г., студентка КДПУ, гр. ЗК-04-2.
Дата опитування: 04. 10. 2004 р.

№ 127

Гусар Поліна Трохимівна,

1926 р.н., с. Млинок, Кіровоградська область

1. Рік народження. 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Млинок, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод 1932-1933 рр. пережила у с. Млинок Кіровоградської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мою думку, причини голоду крилися в тій політиці, яку проводила партія. Адже планові завдання були досить високі і абсолютно нереальні. Саме це і сприяло голоду колгоспників.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав протягом 2-3 років, а особливо тяжким був 1 рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

В нашому селі загинуло від голоду багато людей.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Всі запаси зерна в селі відбирали силою. Хто працював як проклятий, того вважали куркулями. Цих людей кудись забирали, і більше ми їх ніколи не бачили.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Сильний голод у нашому селі тривав десь приблизно 1 рік. Мені було 7 років. Батько працював поштарем і за це отримував 3 кг сорго. Його ми товкли і їли. Все, що в нас було – одержу, якісь речі, господарський інструмент – міняли на хліб та муку. І так робили всі. Але хліба було дуже мало. Мати перетирала полову, терла мерзлу картоплю, змішувала все це з різними листями вишні, а потім пекла коржі. Спече і ділить між нами усіма. Свій шматок сховає, а потім і його віддасть нам.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

У селі траплялося багато трагічних випадків. Один хлопчик наївся акації і помер. Моя мати ходила з возиком по селу і збирала возиком померлих дітей, щоб поховати їх. Деякі діти просто зникали – їх крали цигани. Бувало й так, що діти пухли від голоду, падали прямо на дорозі і вмирали.

Одного разу від нас вийшов сусід і серед вулиці впав і помер. Коли прийшли до нього додому, щоб поховати його, під піччю лише кістки, а поруч, у хаті, лежала його померла дочка.

По селу ходили різні страшні чутки. Наприклад, у моєї сестри пропали діти і люди стали казати, що це вона їх з'їла. І вже потім, коли померла сестра від голоду й горя, дівчата знайшлися.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дуже багато мерло людей. В першу чергу це були діти та люди похилого віку. Наступного року був дуже хороший урожай, але збирати його було нікому.

Дата опитування: 2002 р.

№ 128

Данилейко Микола Антонович,

1925 р.н., с. Вільна Терешківка, Кременчуцький район,
Полтавська область

1. Рік народження. 1925 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Вільна Терешківка, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де вам довелося пережити голодомор?

Коли був голодомор, я був ще зовсім малим, мені було тоді 7 років, я жив разом із батьками та маленькою сестрою в селі.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У 1932-1933 рр., я вважаю, що причиною голодомору було те, що поставлені перед селянами плани хлібозаготівлі були дуже завищені. Політика колективізації дозволила збільшити збір зерна, але труднощі із заготівлею залишилися.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голодомор тривав приблизно один рік, який дуже повільно спливав, а люди помирали надто швидко.

6. Скільки людей померло від голоду?

Дуже тяжко визначити саме скільки померло людей від голоду, але в селі дуже помітно зменшилося населення, приблизно в половину (можливо, трішки менше), а в 1946-1947 рр. – втрати були незначні.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Одним із найвідоміших методів політиків була продрозкладка. Селянам навесні 1932 р. вдалося засіяти більше половини запланованих площ. Вже тоді план здачі хліба державі опинився під загрозою зриву. Водночас почався голодомор.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Звичайно, мені було тяжко й боязно під час голодомору, як і кожному в той час, але я ще дуже переживав за своїх рідних, за сестру. Під час голодомору я тяжко захворів, але, на щастя, врятувався. Найтяжчим періодом, звісно, була зима, не було чим харчуватися.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

В одній із сімей був випадок, коли чоловік у стані афекту мало не зарізав свою дружину. І на той час це був непоодиноким такий випадок, тоді такі дії не дуже вражали народ.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Голодні люди збирали колоски пшениці, залишені на полях, для того, щоб прогодувати своїх дітей. Малі діти та люди похилого віку частіше пухли від голоду та помирали. Старі люди намагалися чимось допомогти молодим, жертвували заради них собою.

Дата опитування: 03. 12. 2002 р.

№ 129

Задорожня Парасковія Артемівна,

1922 р.н., с. Петрівка, Онуфріївський район, Кіровоградська обл.

1. Рік народження. 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

С. Петрівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод пережила у селі Петрівка Онуфріївського району Кіровоградської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

У нашому селі голод тривав приблизно рік, але найтяжчим був період з весни до нового урожаю.

6. Скільки людей померло від голоду?**7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**

Вивозили все. Ходили по хатах і шукали, що люди ховали. Забирали худобу, зерно, картоплю. Пасіки теж забирали.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Нас було 4 дітей у сім'ї. Всі багато працювали, але на життя не вистачало. Батько працював у колгоспі ковалем і отримував за один трудовень дуже мало, тому він ще пас свиней у сусідніх селах. Цим трохи заробляв на хліб і крупу. Ще нас спасало від голоду те, що у нас була корова. В нас було своє молоко, але їли все: лопухи, щавель, курай.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

Пам'ятаю, мені було 11 років, коли я понесла своїй тітці, яка мешкала за 7 кілометрів від нашого села, молоко і буряк. Тітка була вже пухла від голоду. В неї ще було двоє дітей на руках. Один малюк вже на той час помер від голоду. По дорозі мені зустрівся пухлий чоловік. Коли він побачив в моїх руках глечик з молоком, то став намагатися забрати його в мене. Я втекла від того чоловіка, сховалася у одній хаті і там переждала. Потім, коли я розповіла свою пригоду, в мене стали запитувати про те, як мені вдалося врятуватися. Як виявилося пізніше, мешканці тієї хати їли людей.

Від голоду тоді потерпало багато сімей. Одного разу до нас зайшов сусід. Він вже пух від голоду. Коли він побачив на столі зерно, яке приніс батько, то підбіг і почав його швидко їсти. Потім він відійшов від столу, впав і помер.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Половина нашого села вимерла за 1933-й рік. Особливо страждали діти. Вони смоктали пальці до крові, до кісток. Багато дітей помирало. Люди ходили й забирали мертвих дітей та возили трупи возиками за село.

У селі моєї тітки багато людей вимерло від голоду, тому вона з малою дитиною змушена була піти жити в сусіднє село, в Орлівку.

Дата опитування: 25. 05. 1996 р.

№ 130

Кашлан Парасковія Федорівна,

1922 р.н., м. Кременчук, Полтавська область

1. Рік народження. 1922 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

м. Кременчук, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод пережила у Полтавській області у м. Кременчуці, по вулиці Кіровоградській, де мешкаю і зараз.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вважаю, що голодомор був викликаний викачкою хліба у населення. Плани по заготівлі хліба були досить великі, і ми були не в змозі їх виконати.

5. Як довго тривав голод у місті?

Важко було фактично один рік, але перед голодомором була повинь, яка завдала багато шкоди.

6. Скільки людей померло від голоду?**7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**

Якщо ти був не в змозі виконати план по заготівлі зерна, то забирали все що маєш: або корову, або коня, або свиней...

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Важко було фактично один рік. В сім'ї нас було п'ятеро дітей, але брат і сестра (тобто двоє) померли від голоду. Хто працював на заводі, ті отримували пайки, а хто не працював там, то і не мав нічого. Сталося так, що в нашій сім'ї на заводі ніхто не робив. Батько мій був теслею і каменярем, але на той час його робота нікому не була потрібна. Мати сіяла у парниках розсаду, а потім торгувала нею. Одного разу до мами на базарі підійшла сусідка, щоб купити розсади. Мама з неї нічого не взяла, а попросила, щоб та занесла нам, тобто дітям, скибочку хліба... Але сусідка так до нас і не заходила і ніякого хліба не приносила.

Мама боялася нас самих увечері випускати на вулицю, бо були випадки, коли діти зникали. Їх крали та їли. А на базарі торгували пиріжками і в них люди знаходили нігті.

У мами були простині, родові коштовності, одежа. Все це вона продавала або міняла на хліб чи крупу. Ми ходили по селах та міняли якісь речі на картоплю та буряк. У кого що було.

Потім батька заарештували, і нам стало жити ще важче.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

Біля нас, по вулиці Енгельса, син та невістка спалили матір і з'їли.

Дата опитування: 25. 05.1996 р.

№ 131

Кірій Віктор Іванович,

15 серпня 1926 р.н., с. Вишняки, Хорольський район,

Полтавська область

1. Рік народження. 15 серпня 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Вишняки, Хорольський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі Вишняки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод був пов'язаний з ціллю винищення українського народу.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у селі тривав півтора року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Щодня вмирали знесилені, опухлі від голоду люди. Одні вмирали, а замість них нескінченним голодоморним конвеєром йшли, повзли ще живі, але приречені на смерть, кожушані мерці. Людей померло у селі сотні.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Бригада «Комнезам» збирала хліб у населення на відправку у Росію. Бригада забиравала у людей в господарстві все продуктове забезпечення. Збори харчів проходили щотижня. Керівником бригади «Комнезаму» був Косіор.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Шукали останньої надії хоча б на якийсь рятівний сухар, хоча б на якусь крихту хліба або картоплину. Сподівалися, що хтось щось подасть. Згодом почав здобувати рятівну їжу. Усіх собак і кішок у нашому селищі давно з'їли.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Сім'я Хоменко мали шістьох дітей (2 дітей померли від голоду). Сім'я Деркач дуже тяжко переживали цей період. Спочатку померли діточки, потім дружина, а чоловік вже згодом.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

Умирили просто неба, грабарі, під наглядом військових, у зірчатих будьонівських шоломах возами звозили на кладовище. Звозили і скидали в ями, заливаючих мерців вапном. А потім засипали, закидали могилу мерзлою, грудкастою землею. Лежать вони, як невідомі солдати, які загинули під час найстрашнішої у світі трагедії.

Свідчення збрала: Квачко Ірина, студентка КДПУ, гр. МО-02-1.

Дата опитування: 21. 12. 2002 р.

№ 132

Козуб Олена Сергіївна,

1926 р.н., с. Нагірне, Кіровоградська область

1. Рік народження. 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Нагірне, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Мені довелося пережити голод у своєму рідному селі разом зі своєю сім'єю.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причинами голоду було жорстоке ставлення правлячої верхівки до населення України, свій відбиток наклав і неврожай.

5. Як довго тривав голод у селі?

Майже шість місяців.

6. Скільки людей померло від голоду?

Від голоду померла майже третина всього села.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

На жаль, цього в моїй пам'яті не збереглося.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Наша сім'я пережила голод дуже тяжко, адже ми жили без батька. Найтяжче нам було взимку.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У моєї найкращої подруги від голоду померли молодший брат та бабуся.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

Дітям та людям похилого віку в той час було найтяжче, багато померло людей похилого віку, що жили одні.

Свідчення зібрала: Швецова Раїса, студентка КДПУ.

Дата опитування: 25. 12. 2002 р.

№ 133

Корноценко Анастасія Гнатівна,

1920 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область

1. Рік народження. 1920 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод пережила у селі Крива Руда Семенівського району Полтавської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

3 осені 1932 року селом прокотилася хвиля законних грабежів.

5. Як довго тривав голод у селі?

У нашому селі голод тривав до початку 1934 року. Пік голоду настав весною 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

На Україні у той час за день голодною смертю помирало 25 тис. чоловік, щогодини – 1 тисяча, щохвилини – 17. Серед цих смертей 3,5 тисячі були криворудські.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Грабіжники-активісти по декілька раз проходили село, «витрушуючи» з односельців все, що можна було використати на харч. Навіть шкіряні речі забирали, щоб їх не варили і не їли. Тому люди почали страждати від голоду, адже їсти було зовсім нічого.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Більше батько боротися не зміг – заліг і скоро вмер. І тоді, слідом за батьком, стали помирати одне за одним діти: спочатку дві сестри, потім – брат.

Я лишилася з сестрою, старшою од мене на 2 роки. Їй було 13. Одного разу до нас прийшов сусід, щоб допомогти нам з харчами. Він укосив жита і приніс нам трохи. Сестра підсушила колоски, пом'яла їх і наїлася того зерна. Враз їй стало погано – схопило живіт – і невдовзі вона померла. Залишилася я одна. Уціліла чудом. Коли стало тепло – то я весь час «паслася» на листі з черешень. Пам'ятаю, ноги були дуже пухлі й важкі, то я «рачком» долізу в садочок і там «пасуся». А яке було важке сирітство! Скільки я горя зазнала, поки вибилася в люди! Зараз мені вже 76 років, та я не можу згадувати все те без сліз.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпіли від голоду.

Тяжко жилося не лише нам. Страждали всі. Люди немовби стали хворі психічно. Все втрачало ціну, крім хліба. За шматок хліба можна було виміняти навіть золото. У селі було декілька таких людей, що міняли зерно на дорогі речі. Де вони брали зерно – ніхто не знав. Їх родини і зараз живуть, тому прізвища їх називати не буду.

А взагалі, люди, які мали полотно, вишивали рушники, сорочки і ходили міняти їх на харчі у Іванівку. Дехто навіть їздив в інші області. Та це було небезпечно, бо у Гребінці, Ромодані на вокзалах стояли спеціальні загони, які стежили за тим, щоб ніхто не вивозив такі речі. Часто ці речі відбирали, залишаючи людину помирати голодною смертю.

І весною, і влітку село справляло гнітюче враження. Моторошно було від тиші. Не гавкали собаки, не цвірінкали горобці, навіть діти не плакали. Голими стояли обірвані дерева, пустими хати, навіть вулиці. Всі боялися. Одні – голодної смерті, другі – щоб не забрали того, що так дорого було куплене чи виміняне, а ще інші – щоб ніхто не дізнався про їх злочин...

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Багато, дуже багато померло людей. Серед них – велика кількість дітей. Ось деякі прізвища людей, що терпіли від голоду: Овчаренко Пелагея Іванівна, Синьовид Олена Лаврентіївна, Новохацька Марія Іванівна, Бражник Іван Андрійович, Калита Марія Андріївна, Гриценко Надія Миколаївна.

То хай же молоді знають про те, як нам довелося жити, як тяжко робити і якою несправедливістю мучитися. І тільки тепер можна сказати гірку правду про все те пережите.

Дата опитування: 25. 05. 1996 р.

№ 134

Курило Ганна Степанівна,

1908 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

У колгоспі працювала з самої його організації. Жили вдвох з чоловіком. Голодували, але вижила. Переконана: коли б не відбирали тоді хліб, то й голоду не було б.

У 1930-ті роки розгайнували мого батька. Він вважався куркулем, мав пару коней, корову і кінну молотарку (на двох із сусідом) та 1,5 га землі. Після розкуркулювання його вигнали з дому і нам заборонили брати його до себе. В голодовку ходив він попід хатами, просив їсти, та так і помер. Померло багато людей, які прийшли із сіл, де був ще лютіший голод: Лозуватки, Зибкового, Іванівки, Мар'івки; знаходили їх понад дорогою, в парку і хоронили в одній ямі. Конфіскацією зерна займалися місцеві активісти: Яким Письменний та Степанида Горобець.

Свідчення зібрала жителька с. Попівка Онуфріївського району Кіровоградської області Піценко Валентина Іванівна.

Дата опитування: вересень – листопад 1995 року.

№ 135

Курило Павел Сергеевич,

Год рождения. 1919 г.

Название населенного пункта, где происходили события, связанные с голодомором:

с. Омельник, Онуфриевский район, Кировоградская область.

Картина, которую я видел апрельским утром, потрясла меня и осталась в памяти на всю жизнь. Это было на Украине, в с. Омельник Кировоградской области, в голодное лихолетье.

Я зашёл в одну из хат и окаменел. У самой стены на деревянной лавке лежал почти высохший ребёнок лет пяти-шести, над ним склонилась мать, держа в руке нож, и с трудом старалась отрезать ему голову. Нож и руки были в крови, ребёнок конвульсивно дёргал ногами. Она меня не видела, но инстинктивно почувствовала присутствие постороннего. Медленно повернулась в мою сторону и тут же с ножом бросилась ко мне. На миг я уловил её взгляд, она смотрела на меня, но вряд ли видела, её глаза были сухие, лишены всякого блеска и напоминали глаза мертвеца, которому ещё не закрыли веки. Её руки и ноги были настолько

худы, что, казалось, вот-вот переломятся. Она подняла на меня нож и тут же упала, как подкошенная.

Не помню, как я выскочил из этой хаты, как и сколько времени бежал. Пришёл в себя только в дверях сельского совета. Председатель и двое дежурных, ещё не успевших отошать, хотя голод уже коснулся и их внешности, равнодушно заметили, что случаи, когда родители ели своих детей, в селе не единичны. Через час мы вошли в хату, чтобы зафиксировать и этот случай людоедства, но увидели упомянутую мною женщину лежавшей на земляном полу вверх лицом с открытыми мёртвыми глазами, стеклянно смотревшими в закопченный до темноты потолок. К груди она прижимала отрезанную головку ребёнка.

В эту весну не было двора, где бы от голода кто-то не умер. Умирали целыми семьями, некому было рыть братские могилы. Мобилизованные сельским советом люди с трудом копали землю, и многие тут же умирали сами. Неделями в хатах лежали разложившиеся трупы. Зловоние стояло далеко за пределами сёл. К началу июня в сёлах осталось не более четверти населения, да и те были неспособны к труду.

Кроме голода, зимой 1932-1933 гг. в республике свирепствовал холод. В сёлах не было топлива, и все, кто ещё имел силы, ломали заборы, разбивали пустые хаты, вырубали сады и всё это сжигали.

Домашних животных в сёлах не было, как и не было собак, кошек и прочей живности. Воробьи, и те с опаской появлялись на улицах. Всё было съедено. Ели живое и неживое, варили кожаную обувь, древесные опилки, солому и полову. На полях, после того, как растаял снег, вылавливали сусликов, кротов, мышей и прочих грызунов – всё съедали.

Улицы городов были малолюдны, и только на рынках да окраинах, где в тесных лавочках велась продажа «коммерческого» хлеба, стоял невероятный шум.

Огромные массы людей в несколько рядов на целые кварталы, подобно гигантскому удаву, двигались, извивались, кричали, стонали и плакали. Чтобы купить килограмм ржаного, пополам с половой хлеба, люди стояли в очереди по несколько суток.

Тысячная очередь подвигалась медленно, одни стояли, другие лежали просто на мостовой в пыли и грязи, у них не было сил стоять. Одни из них были настолько измождёнными и высохшими,

что напоминали скелеты, обтянутые кожей, другие невероятно толстыми, опухшими от голода, их тела были прозрачными, глаза – еле заметные щели.

К концу дня в очередях насчитывали сотни трупов, а ночью их подбирали, грузили, как дрова, на автомашины и подводы, специально выделенные для этой цели, вывозили за город, где сбрасывали в заранее вырытые ямы – котлованы и засыпали землёй. Такие захоронения продолжались вплоть до июля месяца 1933 года.

Кто они и откуда родом, никто не интересовался, да и узнать было невозможно, ведь в то время в стране не было паспортизации, действовали справки с места жительства, да и их мало кто имел. Справок в сёлах не давали, а без них железная дорога не продавала билеты на поезд, и люди шли в города пешком сотни километров.

В Харькове, Киеве, Днепропетровске, Запорожье, Луганске и других крупных городах, особенно массово протекал процесс голодной гибели людей. В сёлах коммерческих магазинов по продаже хлеба не было, и там смерть косила всех с ещё большей яростью и трагизмом.

В этот год невиданный урожай озимых культур. Изголодавшийся народ тысячами шёл в поле. Резал и рвал колосья, набивал ими сумки или тут же отделял ещё не созревшие зёрна и жадно поедал их.

Отощавшие желудки не способны были переварить сырые разбухшие зёрна, и многие находили свою смерть тут же на поле.

Как же так случилось, что от голода только на Украине погиб не один миллион человек? Ведь голода могло не быть. Хлеб в стране был. Об этом красноречиво говорили факты коммерческой торговли хлебом в городах, не считая сети магазинов, торгующих хлебом по рабочим карточкам.

Чтобы правильно оценить случившееся, нужно знать обстановку тех лет в целом по стране, а она была чрезвычайно сложной, особенно на селе. На Украине сплошная коллективизация сельского хозяйства должна была завершиться осенью 1931 г. или весной 1932 г. Фактически она была завершена намного раньше, так как методы вовлечения в колхозы были в основном принудительные – угрозы, шантаж.

Бедняков, не желающих идти в колхоз, называли подкулачниками и грозили им высылкой. Одновременно с организацией колхозов проводилась кампания по ликвидации кулачества как класса. Под эту категорию нередко попадали и середняки.

Весь процесс коллективизации и ликвидации кулачества осуществлялся местным «активом», в основном людьми неграмотными, умственно ограниченными и озлобленными. Раскулачивали семьи, которые никогда не пользовались наёмным трудом и совсем не подходили к категории кулаков. Их выселяли из хат в морозы полураздетыми, забирали у них всё имущество и одежду, усаживали на подводы и отправляли на железнодорожные станции. Многие дети и старики в пути замерзали.

Многочисленные уполномоченные из районов и областей поощряли действия актива. Народ озлоблялся. Перед вступлением в колхозы уничтожали домашний скот и даже птицу, считали, что всё равно всё будет обобществлено. Если в 1931 г. основным поставщиком зерна государству были мощные хозяйства «кулаков» и середняков, то теперь ситуация резко изменилась.

«Кулачество» и многие средние хозяйства были ликвидированы, а созданные колхозы были бедны, не было сельскохозяйственных машин, не хватало инвентаря, тягловой силы и рабочих рук. В связи с плохой обработкой почвы резко снизились урожаи. Хлебопоставки государству сократились. Собранный урожай не мог обеспечить выполнение плана, а просить центральное правительство уменьшить его республиканские и областные руководители не решались, тем более, что из районов и областей поступали дутые сводки.

После сева озимых культур осенью 1932 г. в сёла были направлены тысячи всяких уполномоченных из районов и областей. С их «помощью» с колхозных хранилищ почти под метлу всё было вывезено на приемные пункты госпоставок. В личном пользовании колхозников хлеба не было. Они ничего не получили на трудодень и тем самым были обречены на голодную смерть.

Сведения собрала: Гниденко Н.В., студентка КГПУ, гр. ЭО-02-1.

Дата опроса: 25. 12. 2002 г.

№ 136

Мазур Марія Іванівна,

1918 р.н., с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область

На мою думку, причиною голодомору було те, що нічого не вродило, їсти не було нічого. Грошей не було, купити не можна нічого, голод тривав цілу весну, поки не вродила пшениця.

Їсти не було чого, ми ходили на болото, рвали рогіз і їли його. У кого були гарні платки або інші гарні вироби, ходили в Глобино

міняти їх на цукрові буряки. Ці буряки варили, як кашку, вона була солодка і туди кидали зелені абрикоси і яблука.

Ми жили вчетвером: мати, старша сестра, брат і я. Батько помер перед голодом. У школу я не ходила, бо не було в чому. У нас були тільки одні чоботи.

Ми ходили в колгосп, брали недогнвшу картоплю і моркву і варили з неї суп. Як жито почало дозрівати, ми ночами його рвали і «паслися». Від голоду багато людей пухло і вмирало.

Були люди, які ходили по хатах і забирали муку, горох, квасоллю. Щоб вижити, ми ховали від них їжу у печі, за комином, у землю. Хто міг ходив у колгосп працювати, а за кращу працю там давали їсти кашу і деколи молоко. Кашу варили з меленої кукурудзи і давали їсти.

Я пам'ятаю сім'ю, в якій було двоє дітей. Під час голоду батько, мати і дочка померли, залишився тільки один син, йому було тоді років чотирнадцять. У нього у сім'ї було багато дітей, їхні батьки везли їх в Кременчук і там залишали біля притулку.

Похилим людям жилося дуже гірко, вони пухли від голоду і вмирали. Ховали людей, замотавши в ряднину, та кидали в одну яму по 5-6 чоловік. Отак ми жили.

Свідчення зібрав: Кулинич Д., студент КДПУ, гр. Е-11Д.

Дата опитування 8. 06. 1996 р.

№ 137

Манжелій Трохим Максимович,

1. Рік народження. 1910 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувались події, пов'язані з голодомором.

Хутір Радики, село Жовніно, Градизький район, Харківська обл.

3. Де Вам довелось пережити голод?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

У всьому була винна ця хлібозаготівля. У людей забирали все.

5. Як довго тривав голод у цьому селі?

Десять близько трьох – чотирьох місяців.

6. Скільки людей померло від голоду?

Умерло дуже багато. Раніше у селі хати вкривалися соломою. Люди знімали цю соломку і годували нею скотину, щоб було молоко.

Потім вже якось ділили його між собою. Були в селі навіть випадки, коли люди їли один одного.

6. Як Ви особисто пережили голод?

У нас була річка Сула, тому ми ловили рибу. Пекли оладки із трави, пили молоко.

7. Чи відомо Вам, як проводились хлібозаготівлі і якими методами проводили?

Ходили по хатах, забирали зерно силою. Людям не залишалось нічого їсти.

8. Який період був найтяжчим?

Весна 1933 р.

9. Як страждали від голоду діти і старі?

Майже у всіх дітей були пухлі ноги. Я пам'ятаю колись йшов по дорозі, а на обочині сидить стара жінка. Я до неї поздоровкався, але вона нічого не відповіла. Через годину я йшов назад. Знову ця жінка сиділа на тому ж місті. Я знову поздоровкався до неї, але вона не відповіла. Потім я вже узнав, що вона була мертва.

Дата опитування: 1996 р.

№ 138

Михайлик Надія Михайлівна,

1. Рік народження. 1915.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Глушки, Велико-Кринківський район (нині Глобинський район), Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Раніше Надія Михайлівна жила в іншому селі, але через те, що його зруйнували під час Великої Вітчизняної війни, вона мусила переїхати в с. Глушки. Її сім'я складалася з семи чоловік. В господарстві мали хату, дві корови, свиней, млин-вітряк, молотарку. Сім'ю їхню розкуркулили, все забрали і виселили з хати. Жили в той час по чужих кутках, а потім збудували літню кухню. Померли всі її рідні, серед них троє дітей. Залишилася зовсім сама.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голоду?

На думку Надії Михайлівни, причина голоду-геноциду в 1932-1933 рр. крилася не тільки в сталінському режимі. Голод-геноцид 1933-го тісно пов'язаний з системою репресивних заходів російського самодержавства, а згодом і радянського тоталітаризму,

спрямованого на знищення українського народу. Причини голоднечі крилися також в масовому вилученні хліба.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав не більше більше двох років, бо майже всі мешканці села померли від голоду. Село спустіло, залишилося дві або три сім'ї, та й ті вирушили в пошуках «нового життя».

6. Скільки людей померло від голоду?

Коли почався голод, біля нашого села було багато хуторів, зараз же в цих місцях пусто. Збереглися лише могили. У 1932-1933 рр. тут померло близько 200 чоловік. А хутори та село були не такі, як теперішні, значно менші. От у нашому селі, наприклад, було всього лише 10 чи 15 хат.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля продовжувалася і в період голодомору, коли селяни почали вже помирати від голоду. Тоді в селі вже практично не було великих запасів продовольства. Працездатним видавали 200-300г хліба, але його було дуже мало. З листопада влада припинила видавати і ті крихти. Наскільки мені відомо, хліб вивозили за кордон, в той час, коли сотні тисяч людей на Україні помирали від голоду.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

«У 1933 р. першою померла мати, – розповідає Надія Михайлівна, – за нею батько і два брати. Залишилася я та дві сестри: Наталка та Марія. Я в цей час працювала в степу. Приїхала додому провідати рідних. Відчинила двері, а на порозі лежить брат Іван, в хаті батько та брат Дмитро. Через кілька тижнів знайшла в коморі сестер, біля них лежала недопечена жаба, сама я просто дивом залишилася живою».

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Дуже тяжко пережив голодомор мій нинішній сусід, дід Матвій. Він розповідав, що коли померла його дружина і двоє дітей, залишилася з ним донька, і коли їх ховали, він попросив копачів, щоб коли і він помре, то щоб і його поховали в цю ж яму, з рідними. Але він вижив.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Наскільки я пам'ятаю, діти їли всяку зелень (листя вишні, акації, спориш). Від цього вони ще дужче пухли і помирали. Мій

сусід завжди говорив, щоб вони не їли бур'яну – будуть довше жити. А як будуть їсти – помирають. Люди похилого віку навіть не намагались знайти щось собі поїсти. Сидячи на печі або біля вікна назавжди засинали. Вони знали, що рано чи пізно вони залишать цей жорстокий світ.

Свідчення зібрала: Ткаченко Олександра, студентка КДПУ.

Дата опитування: 1996 р.

№ 139

Мокра Ганна Василівна,

1911 р.н., м. Кременчук вул. Керченська, 20.

У родині нашій дітей було троє. Я була середульша і двоє братиків: Левко та Андрійко. Голодомор забрав у мене всю мою сім'ю. Андрійко був найменшим. Якось, будучи дуже голодним, побіг він у поле та назбирав там житніх колосків молочної стиглості. З'їв та помер, бо шлуночок став. А старший мій брат Левко ще до голоду поїхав на Донбас на заробітки. Працюючи на дуже небезпечних роботах, втратив там ногу та ще й заніс туди інфекцію, що і стало причиною його смерті.

Після оголошення продрозкладки прийшли активісти і до нас. Все перерили знадвору, в сараї, на горищі. Забрали навіть жолуді, що назбирали ми восени для хазяйства. А тоді направились до печі. Подивились під припічком, за самою піччю, а тоді й розвалили її. Крім того, що залишили без їжі, ще й покинули замерзати взимку від холоду. Від такого стресу та безвиході померла мама. А доки була жива, то ще якось перебивались. Мама працювала на заводі, а тим, хто дуже ослаб, давали стакан кофії та пару блинчиків, щоб хоч якось тримати сили та працювати. Довели нас до того, що приходилось золото обмінювати на перлову крупу і кістковий жир.

Бувало, йдеш зранку на роботу, а там, там лежить мертве тіло. Раз в кілька днів проїжджав віз та збирав мертвих. Скидували ці тіла на тому місці, де стоїть ринок «Молодіжний». Згодом там і кладовище стало.

Вулиця наша невеличка, а тому голодомор заглянув у кожну хату. Стільки померло людей, а серед них діточок! Виживали ті, хто вступав в колгосп або мав якісь зв'язки з цими загонами. Люди втікали на заробітки, а то й взагалі покидали Україну.

Свідчення збирала Ольхова Ю.О., студентка КДПУ, гр. КС-03-3.

Дата опитування: листопад, 2003 р.

№ 140

Мороз Ніна Іванівна**1. Рік народження.** 1924 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Федоренки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Виросла і провела своє дитинство у с. Федоренки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У 1932 році батькові та брату, які працювали на заводі, дали по 5 пудів хліба на трудовень. Через кілька місяців керівництвом вищих ешелонів було видано наказ, залишити по 12 пудів хліба на душу населення до кінця року, а залишки здати державі. То хліба вже не було. Люди готувалися до зими: хто валянки купив, хто фуфайку... Але ж хліб то числився. От його й шукали... Ходили й забирали все, що знаходили... Якби про цю заготівлю повідомили раніше, то кожен би якось розраховував на це і такого голоду, можливо, і не було б.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Нас в сім'ї було троє: я, брат, сестра, не рахуючи батьків. Працювали на заводі лише батько та брат. У лютому почався страшний голод. Ловили рибу та їли. Після риби хотілося пити багато води. А від тієї води та від голоду почали пухнути. Коли поспіла шовковиця – рятувалися нею. Їли все: буряк, лободу, листя від буряка, щавель...

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Біля нас жила сім'я Єрміліних. У них було п'ятеро дітей. То від голоду вимерла вся ця сім'я.

Дата опитування: 26. 05. 1996 р.

№ 141**Невмивака Марія Степанівна,**

1923 р.н., с. Дібрівка, Золотоніський район, Черкаська область

У голодний рік не тільки селянам не було чого їсти, а й горобцям. Їли бур'яни, кропиву, спориш. Від тих харчів люди розпухали, як колоди, тріскалася шкіра.

Мертві лежали не тільки по хатах, а й по вулицях та городах. Під час того штучного голодомору чимало випадків людоїдства, коли батьки їли своїх дітей. Половина хат у селі стояли порожні.

Бабуся закінчила свою розповідь уривком з народної пісні, яку люди склали у ті невеселі часи:

Нема хліба, нема моні,
А ми плескаєм в долоні.
Встань-но, Ленін, подивися,
Як колгоспи розжилися:
Гарби раком, трактор боком,
І кобила з одним оком.
Їде Сталін на тарані,
Оселедці два в кармані!
Цибулькою поганяє –
Америку доганяє.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть та голод.

Свідчення зібрала Гонза Т.Г., студентка КДПУ, гр. ЗК-04-2,
Дата опитування: 04. 10. 2004 р.

№ 142**Ніколенко Олексій Демидович,**

с. Якимівка, Оратівський район, Вінницька область

1. Рік народження. 1923 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Якимівка, Оратівський район, Вінницька область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

С. Якимівка, Оратівський район, Вінницька область

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Ходили по хатам та забирали їжу, яка була.

5. Як довго тривав голод у селі?

1932-1933 роки.

6. Скільки людей померло від голоду?

Багато, точно сказати не можу.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Ні, подробиць не знаю, але створювали колгоспи і радгоспи, записували в них людей для праці без плати і забирали майно: корови, свиней, коней.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

1933 р. був найважчим. Було дуже важко, багато з рідних померло. Моя маленька сестра йшла по дорозі і померла.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Погано пам'ятаю, але були сім'ї, що вмирили повністю.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

І тих, і тих загинуло дуже багато. Люди пухли і вмирили прямо на дорозі.

Свідчення зібрав: Коваленко Андрій, студент КДПУ, гр. ПА-03-1.

Дата опитування: 2001 р.

№ 143**Носенко Микола Олександрович,**

1920 р.н., с. Дібрівка, Золотоніський район, Черкаська область

Коли з Центру прийшло розпорядження повторно здати зерно, люди не розуміли цього – почали ховати, де могли: хто в лісі, хто на городі.

Одного дня й до нашої господи завітали збирачі. Вони помітили на столі декілька крихот хліба і почали допитувати батьків, де зерно. Але мама і тато мовчали. А ці суворі люди віддирали долівку, металевими штирями протикали землю в городі. Але нічого не знайшли, бо нічого вже й не залишилось. Люди змінилися. Злиденні, беззахисні, вони почали боятися один одного.

Зберігши жменю зерна, мололи його вдома на жорнах пізно вночі або в негоду, коли активістам було лінь ходити на догляди.

Вичерпалися останні запаси продовольства. Люди, доведені муками голоду, почали вживати як їжу все, що можна й не можна їсти.

Спочатку їли кішок, собак, навіть щурів і мишей, потім кропиву, лободу, листя дерев. У селі стояла моторошна тиша: ні співу півнів, ні гавкання собак, ні гомону людей.

Але я вижив, бо наша сусідка мала корову. Кожного дня я бігав до неї, і вона пригощала мене склянкою молока. Це було моє спасіння.

Свідчення зібрала Гонза Т.Г., студентка КДПУ, гр. ЗК-04-2.

Дата опитування: 04. 10. 2004 р.

№ 144

Омельченко Марія Іванівна,

1914 р.н., с. Водяна Балка, Полтавська область

Жінка, яка пережила тяжкі роки голодомору – сусідка, живе вона у моєму під'їзді.

Я завітав до Марії Іванівни і попросив її відповісти на такі мої запитання:

Скільки Вам років?

Мені 81 рік. Народилася я в 1914 році. Пережила тяжкі роки голоду, холоду та війни.

Де Ви народилися?

Народилась я у Полтавській області, у селі Водяна Балка.

Яка у батьків була сім'я, чи мали Ви якесь господарство?

Я в сім'ї була старша, був ще молодший брат Микола. Жили мої батьки добре, мали корову, курей, був дуже гарний садок, земля. Батьки були роботящі, день і ніч працювали. Нас, дітей, теж привчали до роботи.

Як почався голод?

Мені було 7 років, як нашу сім'ю проголосили куркулями.

А кого проголошували куркулями?

Під це означення потрапляв будь-хто, чиє майно запало в око до якогось «начальника». У чесних селян-трудівників забирали все, що вони нажили.

Що у Вас тоді забрали?

Збрали практично все: корову, пшеницю, ячмінь, гречку, а потім прийшли забрати ще і хатнє майно. Побили батька і матір.

Так почався голод?

Він почався не у 1933 році, а ще у перші роки радянської влади. Люди мерли на ходу. Мама хворіла.

Як склалося далі ваше життя?

Батько працював, робота була за нарядом, важка, непосильна, без вихідних. Ми з братом порались вдома доглядали маму. Пекли маторженики з коріння, насіння, кори, листя. Хліб – найкращі солодощі, був чорний, як земля, гіркий, як полин. На зубах тріщав,

як пісок. Мама вже не вставала, вона недосипала, недоїдала, бо від свого рота відривала, поки не злягла. Потім мати померла, батько поклав її на возика і повіз у ліс та похоронив.

Ці роки, мабуть, для дітей були жахливим випробуванням у житті?

Хліб давали тільки на трудовні. Діти гинули масово. Коли почалося людодїство, то страшно було кудись піти. Батько нас закривав у хаті, коли йшов на роботу. Від такого жаху можна було збожеволіти.

Багато людей тоді померло у Вашому селі?

У селі вимерло більше половини людей. Воно було велике і нараховувало 500 душ. Ховали без труни і хреста.

Зараз Ви живете у Кременчуці. А хто залишився там у Вашій Водяній Балці?

Залишились далекі родичі, брат Микола помер у цьому році, батько давно помер. Раніше часто їздила на могилу до батька та матері, а зараз не можу стара стала, часто хворію та і коштів мало.

Маріє Іванівно, Ви засуджуєте сталінізм?

Засуджую не тільки за фізичне винищення мільйонів людей, а й за духовне закріпачення цілих поколінь. Мене запрошували до шкіл, технікумів, та скрізь, де я не знаходжусь, намагаюсь донести правду про найстрашніші сторінки історії. Нехай знають наші діти, онуки правду.

Дата опитування: 1995 р.

№ 145

Омельченко Наталія Петрівна,

с. Лашки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Рік народження. 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Лашки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Я пережила голод у своєму рідному селі Лашки зі своєю родиною: батько, мати, бабуса, я та мій молодший брат.

4. У чому, на Ваш погляд, крилась причина голодомору?

Причина голоду полягала в тому, що увесь хліб забрала з України Москва.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався восени 1932 р. і тривав до літа 1933 р.

6. Скільки людей померло від голоду?

Мерло дуже багато людей. Але більш усього мерли старі, слабкі та діти. Багато людей, які ходили до товарної станції в м. Кременчук, де відправляли вагони з зерном, загинули від куль НКВД та ДПУ.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

До села приїжджали машини, котрі вивозили весь хліб, що назбирали колгоспники. Навіть не вистачало на те, щоб розрахуватися з ними за трудовні.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод почався ще восени 1932 р. Я і мій брат бігали до поля, де вже зібрали хліб, і шукали колоски, що залишилися. Але це було дуже небезпечно, по полям їздила сторожа на конях і зі зброєю. Потім померла бабуса. Батько поїхав до міста, де влаштувався працювати на будівництво. Звідти він привозив що-небудь поїсти. Полегшало аж весною, коли почали рости фрукти, овочі.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

На краю села жила родина Гавриленків, чоловік, жінка та їх син, який тільки народився. Чоловік пішов на станцію, та не повернувся. Потім його жінку ніхто довго не бачив. Аж навесні, коли люди зайшли у їхню хату, то знайшли напівз'їдений гризунами труп малюка та матір, що повісилась.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Перші завжди вмирали старі та діти. Ще восени померла бабуса, якій було 97 років. Мені з братом на диво повезло, що ми залишилися жити.

Дата опитування: 9. 06. 1996 р. Свідок проживає за адресою:
м. Кременчук, вул. Верхньодніпровська, 37.

№ 146**Охріменко Марфа Іванівна**

1. Рік народження. 1916 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Кононівка, Лубенський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У рідному селі, де я й народилась, разом зі своєю родиною.

4. У чому, на Ваш погляд, крилися причини голодомору?

Перш за все, винна влада, у 1932 році був небувалий врожай, в селах збирали по 30 тонн зерна. Та весь цей хліб забирали і вивозили. Люди залишалися зовсім без хліба.

5. Як довго тривав голод у селі?

3 січня 1933 року і аж до серпня місяця. В 1932 році влітку й навесні люди не вмирили, якимось виживали, ловили рибу, збирали гриби, ягоди, їли лободу.

6. Скільки людей померло від голоду?

Майже все село. З моєї родини вижило лише троє: я, моя сестра й мати. Двоє моїх братів Олег та Івась разом з батьком Охріменком Кузьмою Ларіоновичем попухли і повмирили від голоду.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Приїжджала міська влада, деякі їхні представники у селах, наш голова сільської ради та інші слідкували за збором зерна, потім навантажувалися великі машини і весь хліб вивозили невідомо куди. Також робили обшук у кожній оселі, вивозили худобу, забирали хліб.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважчим періодом була зима 1933 року, саме тоді помер мій батько, хлопці померли навесні. Ми працювали в колгоспі (я, сестра Леся і наша мати – Василиса Іванівна). Кожен день нам давали по мисці поганенького супу і 100 г хліба.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У нашому селі жили майже самі Степаненки. Одна сім'я Степаненко, їх було вісім чоловік. Вижили тільки дорослі діти і стара баба. По сусідству жила молода сім'я Терещенко. Спершу у них померло немовля, потім мати Одарка і молодий Петро.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Як і всі. Хіба що діти першими помирали від голоду, особливо грудні немовлята. Помирали хворі старі люди. А потім і всі інші. Голод «покосив» багато життів і молодих, і дітей, і людей похилого віку.

Свідчення збрала: Михайлова Вікторія,
студентка КДПУ, гр. МО-02-2.
Дата опитування: 25. 11. 2002 р.

№ 147

Подорожня Ольга Михайлівна

1. Рік народження. 1906 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

Вийшла заміж і разом з чоловіком жила в с. Броварках на хуторі Черепаківка Глобинського району Полтавської області

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Усе почалося з розкуркулювання. Під час розкуркулювання людей виганяли з хат, роззували, роздягали, виносили все з хати, забирали всі харчі. Коли прийшли «буксири» – люди, що розкуркулювали, в основному це були комсомольці, до нашої хати, то мене першу розділи, зняли з мене все, що можна було зняти: залишили лише у полотняній сорочці. Вивели на вулицю і кинули на землю. Мою доньку також розділи. Позабирали з хати все, що можна було забрати і винести. Навіть бабусю 1888 року народження роздягли і вигнали з хати. «Буксири» не жаліли нікого: ні дітей, ні молодих, ні старих, ні здорових, ні хворих. «Буксири» забирали всю їжу: картоплю, моркву, буряк. Навіть витягали з печі борщ. Перед тим, як розкуркулювали, люди ховали їжу, закопували в землю. Але «буксири» підманювали дітей цукерками, пряниками і випитували, де закопана картопля, де заховані гроші. Коли з хати все повиносили, моя донька сиділа на печі, була взута в черевики, а зверху калоші. І в тих калошах були заховані гроші. До неї підійшов «буксир» і каже: «На тобі цукерок, розкажи, де заховали хліб і гроші?» І дитина розказала. Вони все забрали.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Під час розкуркулювання людей не вбивали. Забирали все до останнього. Після розкуркулювання «буксири» забивали двері і вікна. З «буксирами» ходили голова колгоспу і голова сільпо. Забраний одяг здавали в магазини, були торги. Забирали навіть ряднини, ліжники. Люди спали на печі в соломі. Людей пухлих від

голоду вкидали у ями і закопували ще живими. Деякі люди накладали на себе руки.

Один комсомолец, молодий здоровий хлопець, він розкуркулював, а потім повісився, бо було дуже соромно перед людьми. Чоловіки добровільно йшли в комсомольці, в основному це були безпритульні люди.

В 1933 році вродила добре пшениця, її молотили і роздавали людям, кормили нею худобу. Коли забирали свиней у людей, то організовували такі невеликі колгоспи. Уже пухлих дітей ловили і вкидали у загін до кнура. Голова колгоспу Яруха Малько зловив малого хлопця, вимореного голодом, і вкинув до кнура, де той хлопця розірвав на шматки, прізвище того хлопця Винокур, мати і батько його померли, жили вони в Броварках. За те, що зробив Малько, його не наказали. А після війни, у 1944 році він був головою колгоспу в с. Жуки. Керівники, що хотіли, те і робили, хоча самі вони не були багаті, але не голодували, як інші люди.

Але були і люди, які допомагали. Це директор заводу Кібець і агроном Лівець. У 1933 році, коли вродив добрий врожай пшениці, голод закінчився. Люди були вже в колгоспах, але наша родина не вступила в колгосп, хоча як тяжко їм не було.

Я залишилася одна жива з цілого села, інші померли. І ті люди, які пережили голод, подавали на реабілітацію. І в 1992-1993 рр. їм виплачували гроші, за те, що в них позабирали під час розкуркулювання.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Їсти не було що. В основному їли те, що хтось давав. Сусіди допомагали, давали і картоплю, і буряк, і борошно. Коли мене роздягли, то сусіди не залишили нас в біді, принесли що в кого було: один спідницю, інший сорочку. Батьки посилали дітей ходити по селу і просити хліба. Діти надівали торбину через плече і просили. І люди давали, якщо був хліб. Наприкінці весни ми всією сім'єю переїхали в Глобино. Пішли працювати на цегляному заводі. Директор заводу Кібець допомагав людям. Навіть в Глобино нас розкуркулювали вдруге. Директор заводу купив у Вербках корів. Діти і жінки пасли їх. Я доїла корів, випалювала на заводі цеглу, батько мій був конюхом, а мати куховаркою. Чоловік мій теж працював на заводі, випалював цеглу.

Нам виплачували невелику зарплатню. Зібраний хліб зберігали в коморах в колгоспі, а навесні засіяли поля. На той час одяг в основному був свій, в магазинах продавали цукерки і солодоші. В 1933 році, коли садили картоплю, то садили тільки лушпиння, видовбували вічка з картоплі, а картоплю варили робочим. У цьому році картопля вродила добре.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У Броварках від голоду померло дуже багато людей. Вимирали цілі сім'ї. Із Броварок йшла в Глобино сім'я: чоловік і жінка, дітей в них не було. Вони під Опришками знесилені, голодні померли. Померли від голоду Маркобог Федір і Оксана і двоє їхніх дітей. Також померли всі члени сім'ї Наконешників. Піддубний Онисько і Ольга, 2 дітей також не пережили голод. Пугач Федоська і маленький син. Казій Олексій, його жінка і 2 дітей дуже голодували, згодом теж померли. Коли в дітей помирали батьки, то їх забирали сусіди у свої сім'ї.

Дата опитування: 10. 04. 1996 р.

№ 148

Помуран Андрій Ілліч

1. Рік народження. 1925 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

Хутір Оленки, Куліщівська сільрада, Градизький район, Харківська область; зараз проживає у м. Кременчуці.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голодомор пережив у сім'ї моїх рідних на х. Оленки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голодомор був штучно організований за наказом самого Сталіна.

5. Як довго тривав голод у селі?

Початок голодомору був із весни 1932 року і закінчився у кінці 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Людей померло дуже багато. У процентному відношенні 60-90 %.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Мені відомо, як проходила хлібозаготівля, методи її були наступні: були організовані підрозділи із самих селян, які групами

ходили по дворах з лопатами, вилами і мішками, де знаходили хліб, картоплю, буряк, все, що можна їсти і все це забирали в колгосп, а коли не було чого вже збирати і вони були так само жебраками.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Особисто пережив голодомор дуже тяжко: багато хворів, тому що не було чого їсти. Мати брала качани з кукурудзи, товкла, сушила і робила коржики.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Не пам'ятаю.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

Безумовно, найбільше страждали від голоду діти і люди похилого віку. Мій дід Оленко Пилип помер у 1933 році від голоду.

Свідчення зібрала: Помуран Тетяна, студентка КДПУ, гр. МЗ-02-2.

Дата опитування: 8. 12. 2002 р.

№ 149

Радіонова Марія,

с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Рік народження. 1920 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

С. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У рідному селі Кам'яні Потоки Кременчуцького району.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

З України було вивезено весь врожай, хоча ми, діти, чули це від старших, які говорили про це тайком.

5. Як довго тривав голод у селі?

З осені 1932 року до наступного врожаю.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашій родині померла майже вся сім'я: двоє братів, батько, мати, мене відправили у дитячий будинок.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Рік був дуже врожайний, але все було вивезено. Виїжджати за межі України заборонялось.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Після смерті батька й матері мене відправили до дитячого будинку, де нас годували хоч чим-небудь.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У родині Пащенко Катерини Іванівни, яка одна годувала своїх трьох дітей (робила на кар'єрі і отримувала 700 гр. хліба), двоє дітей померло.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти й старі помирали в першу чергу.

Дата опитування: 10. 06. 1996 р.

№ 150

Радченко Надія Тихонівна

1. Рік народження. 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

смт Глобино Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голоду була в масовому вилученні хліба, байдуже і безвідповідальне зволікання з розподілом прибутків на зароблені колгоспниками трудовні. Завдання по хлібозаготівлі надходили безперервно, їх можна було виконати тільки за рахунок масового вилучення всього наявного хліба. Про які ж остаточні розрахунки могла йти мова, коли забирали навіть вже зароблене. Ще у 1932 році жодного кілограма зерна не видали колгоспникам країни.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у нас тривав приблизно рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

У цей рік (1932-1933 рр.) померло від голоду дуже багато людей. Мої дядьки, тітки, двоюрідні брати і сестри. Радченко Петро Васильович, його жінка Радченко Марія. Мої рідні сестри Люба та Галя, ще зовсім маленькі. Також багато людей засуджували за те, що вони брали з колгоспного поля снопи жита. Після закінчення строку їм забороняли жити дома, а їх діти ще довго були дітьми ворогів народу.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Відомо, що зерно збиралось з полів і на машинах кудись вивозилось. Що з ним було далі – невідомо. На питання: «Куди?», відповідали: «Куди треба!» Майже все населення працювало в полі, але їсти на столі від цього не більшало. Дуже багато людей померло на полі. Тогочасний девіз: «Помер хтось із нас – не біда, ми кормимо всю країну».

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Щоб вижити, наша мама їздила й продавала свої вишиті сорочки, рушники, полотно чи міняла це все на кукурудзу, просо, сухарі. А те, що вона поміняла або заробила, треба було ще довести додому, щоб не вкрали. Колись мама поїхала за продуктами, вдома не було чого їсти. Я вже не могла ходити до школи, лежала і тільки спала. Вранці я встала з печі на лежанку і стала гукати: «Любо, Галю, вставайте, годі спати», – а вони мовчали. Я почала їх тормошити, але нічого. І я зрозуміла, що вони мертві. Так ось вони і лежали, поки не приїхала мати і їх не поховали. У Глобино на старому кладовищі є їх могила. Щороку приходжу сюди, приношу квіти, кольорові стрічки. На цьому кладовищі багато таких безіменних горбиків, могил людей, які загинули голодною смертю.

Ті, хто дожив до врожаю, раділи. Пшениця вродила добре, тільки збирати було її дуже тяжко. Косили косарками, коні слабкі, а діти збирали колоски. Зібрали, обмолотили, провіяли на вітрі і до млина. Так ми і вижили цей страшний голод. Закінчивши школу, я усе життя працювала у колгоспі.

Дата опитування: 30. 06. 1995 р.

№ 151**Розлошенко Акулина Трохимівна**

1. Рік народження. 1905 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

м. Кременчук вул. Салганна, 35.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же, із своїм чоловіком і двома дітьми. Ми жили на краю міста, район Занасипу. Дітям було 4 і 2 роки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Говорили нам, що по селах неврожай. Коли був Сталін, то розумних людей, керівників, уночі хватили і вивозили, ніхто не знав куди. Так щезло багато людей. Силою забирали хліб, забирали до горошиночки. Де тільки краще люди жили, то їх розкуркулювали. Люди, ставши не по своїй волі колгоспниками, почали виходити з колгоспу. Вони не в змозі були голодні працювати, дуже великі були норми виробітки. План хлібоздачі був дуже великий. Люди старалися хоча б трішечки заховати зерна то у погребі, то в стіні, але знаходили і тоді взагалі виганяли сім'ю з хати.

5. Як довго тривав голод у місті?

Голод тривав десь півтора роки. Люди пухли від голоду і мерли, як мухи, не було такої хати, де б хтось не вмер. Вранці їздили підводи забирали мертвих і відвозили на цвинтар. Там трупи ледь присипали землею.

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Дуже великий був план здачі зерна на селі, і тому у людей забирали все. Активісти ходили по хатах, колупали долівки, печі, лазили на горище, стріхи.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

У місті було легше в той період. Тим, хто робив, давали по 200 г хліба, хто не робив – по 100 г, а на дітей не давали. Я звечора йшла займати чергу за хлібом. Копали коріння трав, збирали насіння з трав, борщ варили з жаливи, лободу рвали, із зерен трави пекли хліб. Вижили ми завдяки тому, що була корова. Товкли зерно, заливали молоком і таку густу мамалигу їли. Ходили ми ще на поля ближні, збирали мерзлу картоплю, шукали, що де залишилося на полях. Найтяжче було взимку, бо не було трав. На полях все замерзло.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У мене свекор жив на селі (с. Заруддя Кременчуцького району). Звали його Розлошенко Андрій Степанович. Було йому тоді 70 років. Він узяв і заховав у баночці трішки зерна, закопав у погребі і був радий, що вони виживуть. Одного разу прийшов до нього брат, свекор і відкрив таємницю. А на другий день, уранці, прийшли сільські активісти і знайшли зерно. Свекор опух і помер. Голод штовхав людей на злочини, на совісті брата осталася смерть

мого свекра. Свекор розказував, як хлопці брали воду, йшли у поля і, найшовши пару хом'яків, починали вимивати. Так ловили вони хом'яків, потім на вогні їх пекли і їли.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найтяжче в період голоду було старим і дітям. Це через те, що старі не могли піти у поле, не могли знайти собі хоч щось попоїсти. Також тяжко було дітям, тому що організм потребував багато їжі, бо йому треба було рости.

Дата опитування: 5. 12. 1995 р.

№ 152

Романець Євдокія Григорівна

1. Рік народження. 1921 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Антонівка, Оврахівська сільська рада, Світловодський район, (колишній Новогеоргіївський район), Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Однією з головних причин голоду була насильницька колективізація і розкуркулювання. Адже розкуркулювали не тільки заможних селян, а й середняків. Так у 1929 році була розкуркулена і наша сім'я. Мій дід, Шевченко Микита, був заможним селянином, але все, що мав, заробив своїми руками. У нього були коні, пара волів, жатка, хата з господарчими будівлями, пасіка. Під час розкуркулювання в нього забрали все, а його вигнали з хати. Так він і помер під своїм тином.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався з зими 1933 року і тривав до літа наступного року, до нового врожаю.

6. Скільки людей померло від голоду?

Під час цих страшних подій людей померло дуже багато. Майже одна третина села. Пам'ятаю прізвища деяких померлих: Дробот Олена Харитонівна, 1914 р.; Ільченко Степанида та її четверо дітей Савка, Михайло, Антон, Тетяна; Ільченко Микита та вся його родина; Романець Ганна, 1910 р., і двоє її малолітніх дітей; Пшеничних Кузьма і Катерина та троє їх дітей.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля проходила восени 1932 року і на початку зими 1933 року. Забирали хліб свої ж селяни, так звані активісти: Ільченко Данило, Ільченко Гнат, Пшенична Пріська, Рожновський Омелько. Це були безпартійні, неграмотні люди, підбурені сільською радою. Вони забирали хліб і звозили його в сільську комору. У нас забрали ячмінь, просо і навіть коня з возом і плуг. Не пожаліли самотню жінку з трьома дітьми.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Після розкуркулювання ми лишилися всякої підтримки з боку родичів. У нашій сім'ї було четверо осіб: мати Соломія Микитівна і троє дітей – я, Анастасія та Іван. Я була старша з дітей, і тому всі піклування лягли на мене. Я змалку ходила в колгосп на роботу.

Взимку 1932-1933 р. почався голод. Ми їли все, що було і все, що могли знайти: сирі буряки, капусту. Деякі люди з села їздили в Білорусію по сухий жом, це залишки буряку після переробки на цукровому заводі. Потім розпарювали його і пекли коржі. Ми вижили тільки завдяки корові, яка залишилася із усього господарства.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Майже кожен день, в селі помирали люди. Мертвих можна було знайти в різних місцях: в хатах, на вулицях, у дворах, біля ставка. Пригадую, що Добробута Олексу знайшли в лісі, через який він переходив, намагаючись потрапити до сусіднього села. Ховали померлих люди, яких призначив колгосп. Випадків людоїдства у нас у селі начебто не було. Але були такі сім'ї, які вимирали повністю. В деяких сім'ях вимирали тільки діти. Так у сім'ї Шальових з 5 дітей пережив голод тільки один – Василь. Весною, коли з'явилася трава та перші квіти, то з них люди почали пекти різні коржики. А коли зацвіла акація, то її їли сирію.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

На дітей та старих людей голод вплинув найбільше. Вони більше інших хворіли й помирали. Батьки намагалися допомогти своїм дітям, все, що мали, віддавали їм. Страшні то були роки. Бережи Вас Бог від такого життя.

Дата опитування: 03. 12. 1995 р.

№ 153

Рубан Катерина Миколаївна

1. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Соніно, Олександрійський район, Кіровоградська область.

2. Де Вам довелося пережити голодомор?

У своєму селі.

3. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Посуха, що викликала неврожай усіх сільськогосподарських культур; великі податки; розширення посівних площ.

4. Як довго тривав голод у селі?

Два роки.

5. Скільки людей померло від голоду?

Село було невелике, тому померла приблизно половина селян, тобто близько 70 чоловік, з них найбільше було чоловіків та дітей.

6. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Багато працювали на степах: сіяли, збирали, молотили під наглядом. Наглядали, щоб ніхто не крав, перевіряли кожного, коли після роботи йшли додому. Працювати на степу потрібно було зранку до ночі, сили не було, а працювати необхідно було ще й на городі.

7. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважчим був період спочатку, коли усвідомлювали, що закінчується їжа. Вбивали спочатку птахів, потім собак, їли кору з дерев, траву «калацики».

8. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Найважче приходилося тим сім'ям, у яких було багато дітей, у них спочатку помирали від голоду найменші діти. Було й таке, що першими помирали батьки, а діти ходили попід дворами і просили поїсти.

9. Як страждали діти та люди похилого віку?

Діти ходили попід хатами, просили їсти. А деякі старі їли своїх померлих родичів. З цих двох категорій діти помирали першими.

Свідчення збирала: Демченко О.,
студентка КДПУ, гр. МО-02-1.
Дата опитування: 16. 12. 2002 р.

№ 154

Самков Андрій Петрович

1920 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

Народився я в селі в сім'ї хліборобів після того, як мій батько, червоноармієць, повернувся з громадянської війни. Тому, як впроваджувався НЕП, мені невідомо, але добре пам'ятаю кінець нової економічної політики, суцільну колективізацію і знищення куркуля як класу.

Зима 1932-1933 років була сувора і голодна. Хліба людям не дали. Почався голод. У кожній хаті гупала ступа – добували «борошно» на маторженики. Це так називали тоді сурогат хліба з лущинням, полови та інших відходів, хто які міг роздобути. Ходили люди по степах, лісосмугах і вишукували мишачі купи, перевівали полову, збирали жолуді, здирали кору з молодих дерев. Весною, як підсихала земля, на обгорілих, неораних полях змітали насіння бур'янів. Все це пересушували і товкли в ступах на «муку». Все живе, що можна було зловити, люди з'їли.

У хатах, на подвір'ях, на шляхах лежали мертві. Ніхто за ними не тужив. А хоронити їх живі люди нездужали. Керівництво не з'являлося. Потім хтось дав наказ – створити похоронну команду і хоронити померлих. У нашому хуторі було два кладовища. На кожному викопали по великій ямі і туди звозили померлих. Інколи потрапляли ще живі, непритомні. Хоронили без довідки про смерть, без труни, в тому, в чому знайшли. Скидали всіх в одну яму.

Померло тоді багато, цілі сім'ї. Своїх односельців я добре пам'ятаю. Знаю, де їх поховано. «Братські» могили зрівнялися і поросли бур'яном та колючим терном.

У ту страшну весну 1933 р. у нашій сім'ї всі були пухлі від голоду. Наша мати, знесилена голодом, пухла, не в силах була ходити, перестала мене тримати біля себе, і я з моїм другом дитинства Яшою Гольневим стали добувати собі їжу самостійно. Тоді нам довелося скуштувати всіх диких птахів та їхні яйця, всі рослини та все, що водилося в нашій річці. Наші ровесники висмикували молоді пагони очерету-шпичаки так, щоб ці рослини відростали потім заново. Дно річки було повністю очищено від молюсків. З настанням теплих днів ми з Яшею пристосувалися ловити ховрахів і варити з них юшку з травою. На наше щастя цих гризунів на толоках було багато. На цих харчах ми стали на ноги.

У той жажливий голод люди без їжі гинули, але не крали. Поряд була колгоспна комора з продуктами харчування та зерном. Але пограбувань не було. Які це були люди – діти природи. Вони з молоком матері всмоктали той людський святий девіз: не твоє – не чіпай, не бери.

Поступово закінчилися чорні голодні дні. В колгоспах стали видавати зерно на трудодні. Люди розвели худобу. Зміцніла молодь, стала одружуватися, народжувалися діти. Життя входило в своє русло.

Свідчення збирала жителька села Попівка Онуфріївського району Кіровоградської області Піценко Валентина Іванівна.

Дата опитування: вересень – листопад 1995 року.

№ 155

Середа Іван Пилипович,

1926 р.н., с. Кагарлик (тепер Набережне), Глобинський район,
Полтавська область

1. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

С. Кагарлик (тепер Набережне) Глобинського району Полтавської області.

2. Де Вам довелося пережити голодомор?

Від початку до кінця голодомору проживав там же.

3. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, у відповідь на директиви зверху, неосвічені сільські хлопці і дівчата, так звані активісти, фанатично переймані новими соціалістичними ідеями, сліпо виконуючи накази, не тільки їх суворо дотримувались, а й чинили свавілля, не замислюючись, що буде потім. Адже частина з них і самі загинули від голоду в тому ж 1933-му році. Доходило до того, що страви з печі вони витягали і забирали з собою, очевидно для власного споживання. Скидали з горищ давно забуті торбинки з квасолею і пасльоном, навіть пучки сухої калини. Зазначу, що рік 1932 був середній по врожаю. Без жорсткої викачки харчів – голоду не було б.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод вже почався з зими і набув кульмінації в квітні і травні 1933 року. Легше стало, коли достигла шовковиця і вишня та налилося житнє колосся.

6. Скільки людей померло від голоду?

У селі налічувалось 120 дворів і близько 800 мешканців. По неповних підрахунках загинуло від голоду 370 чоловік, або 45% населення. Сім'ї тоді були багатодітні, але більше 20 осель вимерло повністю. В багатьох сім'ях залишилися одиниці.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У 1932 році в нашому селі вже було організовано колективне господарство ім. Орджонікідзе. Земля, худоба, реманент вже було усупільнено. Тому спочатку хліб було вивезено з комори колгоспу. Окрім того, при сільських радах організували так звані «буксирні» загони, які насильно відбирали залишки хліба в особистих обійстях селян. Вони влаштовували щоденні облави і обшуки. Для солідності надівали будьонівки і двометровими залізними щупами наскрізь прошивали копни соломи чи хмизу, обнюхували кожний метр житла і двору. Скільки сліз і крику було, коли в багатодітних сім'ях безжально забирали останню зернину. Так тривало осінь і зиму. Хліб вантажили на підводи і везли на приймальний пункт в м. Глобино. Село було приречене на голод.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Коли розпочався повальний голод, мені тільки-но виповнилося сім років, але я окремі дні і події запам'ятав на все життя. Адже таке не забувається до скону.

Мій покійний дідусь Митрофан, щоб я не вмер з голоду, кожного дня піклувався, щоб я йшов до ясел, які організували в колишній куркульській хаті на дві половини із хатиною посередині. Крита бляхою простора ця хата стояла над самим битим шляхом Кременчук – Ромодан. Там нас пригощали двічі по тарілочці ріденького кулішу чи затірки, але хліба я там не бачив і напоказ. Все ж таки, це була якась підтримка. В першій половині хати і в хатині збиралось кожного дня до півсотні малюків. Пам'ятаю нашу рятівницю виховательку Варвару Володимирівну. Та не в її силах було нас вберегти. Всі діти пухли з голоду і щодня мерли на очах. Тоді тих, що ще рухались, заставляли мерців перетягати в суміжне приміщення до другої половини хати, яка служила нам моргом. Там лежало по кілька трупів. З рота в них текла-клубочилась біла піна і спадала на долівку, а очі маленьких мерців були відкриті і нерухомі. Двічі в тиждень до ясел під'їжджала підвода, два літніх чоловіки вкидали в тарантас померлих і відвозили на цвинтар. Часом і ми ходили на кладовище. Там на просторому бугрі

вириті на південно-західному схилі дві квадратних ями, в них вкидали мерців, потім дядько залазив до ями і впорядковував щільніше тіло до тіла. Навіть батькам тоді було не до дітей, коли з дня на день і їм загрожувала голодна смерть. Побіля ясел був садок. Коли на двох шовковицях з'явилося листя, ми, мов гуси, накинулися на них, адже листочки були смаку несоленої страви. Через кілька днів дерева стояли голі. Вишням повезло: в них листя надто гірке і пекуче. Позаду ясел в округлій ямі росли дорідні гірчаки – рослина метрового зросту з колючим листям, але з м'ясистим ледь солодкуватим стовбуром. Ми його качали в своїх долоньках, відділяли плівку і жадібно їли. Згодом завітла біла акація. На високі дерева вилазити бракувало вже сил. Ми обривали їх суцвіття з безліччю мошки, від якої з часом розвивалася довга блювота. Тільки-но в нашій домашній садку забурили ягоди шовковиці та вишні, стало легше. Кожного дня, ще до ясел я встигав трохи ними підкріпитися. А згодом дідусь десь дістав колосочки жита, і матуся увечері почала варити наваристий суп сіруватого кольору. Він був нудним і силіхтоподібним, але він подав перші ознаки і надії на життя. Хіба перелічиш, що доводилось їсти, щоб тільки не смотало під ложечкою. Мені все ж поталанило. Я все ж вижив. Та майже половину своїх ясельних юних товаришів я втратив.

У нашій родині, особисто, першою померла моя добра бабуся Марія. Вона якось заснула і більше не прокинулася.

Пам'ятаю, що, мабуть, від отупіння, вже ніхто не плакав. Десь на початку травня мій дідусь збирався на базар в с. Погреби, щоб купити пшона, та заодно провідати свого батька, а мого прадіда Луку Антоновича. На моє настирливе прохання дідусь погодився взяти і мене з собою. По дорозі в чотири кілометрів ми кілька разів сідали відпочивати. Коли прийшли, двері нам відкрила кульгава бабуся. І відразу ми почули кволий голос прадіда, він просив їсти і дивився на нас жалібними очима. Але допомогти йому ми нічим не змогли. Того ж дня на малолюдному базарі мій дідусь все ж купив 3 стакани проса. Вдома в ступі стовкли, а з лузги моя матінка спекла кілька ламких маторжеників. Потайки поклали мені в кишеню штанців. По дорозі в ясла я відчув тепло і був радий знахідці. Апетитно їх з'їв, а вранці наступного дня перестав бачити. Від дії підступної блекоти, що була в просі, я осліп. За два кроки я вже нічого не бачив, переді мною розстелявся густий білий туман. Спочатку дідусь водив мене за ручку, а згодом я приноровився ходити і сам. Лише дуже боявся по дорозі глибоких округлих

силосих ям і тому брав правіше, і завжди натрапляв на довгу клуню дядька Андріана. Неділь за три хвороба стала проходити.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Відтоді минуло 60 років, свідків голодомору вже залишилося в списку досить мало:

1. Чирва Опанас Олександрович (з дружиною)
2. Ричка Володимир Романович
3. Ричка Охриста
4. Мурашкіна Меланія
5. Чирва Андрій Семенович
6. Мацак Ганна Макарівна
7. Чирва Петро Петрович

Всі вони проживають і нині в селі Набережне Глобинського району.

У нашому селі жив дядько Федір. Його родина налічувала шестеро дітей – одне за одним, старенька мати і двоє молодих господарів. Всіх їх, за двома під'їздами вивезли на цвинтар. Я бачив, як їх штабелювали, вже знайомі дядьки, на довгу червонясту пожежну платформу. Їх хата ще довго стояла пустою і лякала мене.

Р. С. Отож, після голоду, позаростали бур'янами без господарів подвір'я, побитими вікнами лякали перехожих оселі, в них плодилися тхори і колоніями навіть нападали на перехожих. Та згодом люди знов потяглися до життя. Які гіркі по тому наші спогади...

Дата опитування: 1995 р.

№ 156

Симоненко Марія Іванівна

1. Рік народження. 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

хутір Гришаї, Васильківський район, Дніпропетровська область – справжній центр України з її родючими землями.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

В той час мені було сім років, я жила з батьками: батько Симоненко Іван Мар'янович, 1886 року народження, мати Симоненко Уляна Олексіївна. В хуторі було приблизно 150-200 чоловік. Вимерли майже всі.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Це був штучно зроблений голод, котрий робився для того, щоб пригнітити і зробити покірними людей.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Врожай 1933 року був хороший. Ніякого голоду ми не відчували, якби не ходили по дворах і хатах представники сільради і комуністи. Спочатку вони забирали хліб як податок, котрий звався в той час «продрозверстка», але потім вони забирали силою в людей все, що можна було їсти. Слово «продрозверстка» на той час приводила людей в великий жах, тому що люди повинні були здавати велику кількість зерна, а виходило так, що люди віддавали майже весь хліб. У деяких людей не вистачало хліба до норми, то ці представники добирали харчами, одежею і всім іншим. Одним словом, робили справжній штучний голод.

Особливо це сказалося на тих людях, які не хотіли вступати в колгосп, і людей, які виступали проти існуючої влади, то тих знищували разом з сім'єю і близькими.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Ми спасалися від голоду тим, що їли різні трави, ходили по хатах та збирали по пригоршні будь-які крупи. На зиму сушили всякий буряк, потім його перетирали і робили маторженики. Свідком голоду 1933 року та 1947 була ще й моя бабуся, яка вже померла. У неї було четверо дітей: три доньки і син. Одна із старших доньок – це моя матуся. Коли був голод 1932-1933 років, бабуся розповідала, що комуністи теж забирали все, залишаючи чотирьох дітей голодними. Але їм допомагала тітка Олена, яка працювала на хлібозаготівлі. Вона заходила у чоботях в зерно і зерно засипалося за стернище, а потім вона приходила додому і висипала зерно на підлогу. Так, дякуючи їй, моя родина і я вижили.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дуже тяжко було дітям і старим людям. Вони ходили немічні і пухли від голоду. Багато мертвих людей лежало на вулицях по кілька днів. Ні в кого не було сил поховати померлих. Виживали ті, хто міг подбати про себе.

Дата опитування: 03. 05. 1996 р.

№ 157

Ситник Іван Михайлович

1. Рік народження. 1925 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Бреусівка Козельщинського району і с. Дрижине Кобеляцького району.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Я пережив голод у с. Бреусівка Козельщинського району і с. Дрижине Кобеляцького району, радгосп ім. Луценка на той час.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, причина голоду крилася в тому, що мій батько відносився до середняків і в свій час працював в молочно-товарному споживчому товаристві (як було на той час), та ще моя мати була донькою заможного землевласника і сестрою купця другої гільдії. Не дивлячись на те, що мій батько, Ситник Михайло Михайлович, був засновником колгоспу в с. Бреусівка, до якого вступив на початку 1929 року, і все своє майно, худобу та сільськогосподарський інвентар усупільнив у колгосп, який спершу називався СОЗ і працював до 1930 року, а потім поступив на курси полеводів при Козельщинській МТС (с. Бригадирівка), які успішно закінчив, після чого працював полеводом у цьому ж колгоспі до осені 1932 року, восени 1932 року був посаджений у тюрму за наклепом. А тим часом колгоспна громада описала все наше майно (хату і надвірні будівлі) і все продали з торгів, а нас вигнали з хати. Ця подія відбулася 21 січня 1933 року. Я тоді був учнем 1-го класу Бреусівської середньої школи, а моя старша сестра – учениця 2-го класу. І ті, що проводили торги, дали нам з сестрою два пуди зерна, так як ми навчалися в школі. Всіх нас з матір'ю, бабусею було 6 чоловік. На інших не дали нічого. Решту городини та картоплі забрала сім'я Нечупоренків, які в цей день вселилися в нашу хату. Сам Нечупоренко в той час був головою сільської ради і на запитання моєї бабусі: «Як ми будемо жити без нічого?» відповів «Здихай!». В цей день моя мати була відсутня, вона носила передачу батькові в тюрму. Так що нас пограбували без дорослих. Після цього ми зерно перевезли в дядькову хату, там нас і знайшла мати. В той день було багато снігу і сильний мороз. У мене дуже замерзли руки і ноги і коли ми прийшли до школи, то

директор школи рятував нас, щоб ми не відморозили руки і ноги. Отже, не всі були варварами.

5. Як довго тривав голод у селі?

У моєму рідному селі голод тривав до урожаю 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі людей померло не занадто багато. Але в моїй сім'ї загинуло два дядьки, бабуса і мати.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У людей, яким ставили клеймо куркуль, а пізніше і середняк, відібрали все до зернини. Стався такий випадок з моєю тіткою. Один раз вона виміняла на золоті обручки трішки борошна, а воно було сирувате. Тітка розстелила його на печі. Тільки вона це зробила, як тут іде загін комсомольців, котрі відбирали все. Тітка накрила його хусткою, а потім ще й рядом, а зверху посадила бабусю. Вони зайшли в хату, скрізь пошарили і нічого не знайшли. Тоді один з них на прізвище Пурас Іван Микитович, котрий потім у Москві став великим чиновником, стяг бабусю з печі, борошно зав'язав у вузол і забрав, хоча моя тітка доводилась йому кумою. Це вона йому не могла ні простити, ні забути до самої смерті.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Після того, як вигнали нас із хати, ми залишилися без засобів для існування. Ті два пуди я кожен день товк на борошно. Крупа, яка залишалася, йшла на куліш, а в борошно обмазували лузгу з товчених качанів і їли замість хліба. Через два тижні після того, як в нас скінчилися всі продукти, батька було виправдано судом і повинні були повернути все майно, але його вже все розтягли. То він, ідучи додому через село Панасівку, зайшов до сестри, їх не розкуркулювали, бо в неї чоловік був безземельним чоботарем. Вони дали батькові пуд жита і сто карбованців, за які батько купив коров'ячу шкіру, забиту контрабандою, бо тоді не дозволяли різати худобу. Вночі приніс туди, де ми жили. Батько шкіру осмалив, вишкріб, порізав на дрібні шматочки і посолив в діжці. І так стало у нас пуд борошна і діжечка з шматочками шкіри, яку треба було майже день варити, щоб потім можна було їсти. Тому кожен день я мусив товкти кукурудзяних стержнів, без зерен, які випадково збереглися неспалені в печі. Після чого бабуса робила кульки,

обмазувала в борошні і тоді ми їли з вареною шкірою. Для мене найтяжчим було після качанів оправлятися.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Мій рідний дядько Савченко Григорій Ілліч, уродженець села Рибалки Козельщинського району, був вигнаний повністю з своєї хати. Пішов на заробітки на Донбас, так як документів у нього не було, його ніде не приймали на роботу, тому він вимушений був повернутися додому. Коли дядько повернувся, його рідна мати не впізнала, а він був настільки слабкий, що не передати, через кілька днів він помер. Також померли його сестра і мати.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

В період голоду діти мерли, як мухи. Ми були вже на грані смерті, пухлі, але нас врятував наш батько. Після повернення він подався на Дрижине, де його прийняли в колгосп старшим бригадиром відділу. Бригада висаджувала буряки на насіння. Мій батько вніс пропозицію висаджувати одні верхівки, а десь 50-60 % залишалися їсти людям. Коли ми прийшли до нього, то на батьковій квартирі було десь 2 центнери обрізаних буряків. То ми їх їли і печені і варені. «Спершу їжте потрошку, щоб не повмирати!» – сказав батько. А потім з'явилася кропива, бугеля і печериця. Під час збору печериць на пустій садибі я натрапив на бабу, яка різала дітей, які там з'являлись. За 10 метрів, не дійшовши до неї, я побачив в її руці закривавлений ніж. Я побіг що є духу по стежці, якою ходили робочі радгоспу, а йдучи їли буряки, залишаючи колючки на стежці. А я ж біг босий, де й загнав багато колючок у ноги. Після цього я більше не ходив по гриби і два дні трусився від жаху та болю в ногах. Отак і приходилося дітям переживати голод. Найтяжчим був день смерті моєї матері. Я і мої три сестри залишилися сиротами. Але після смерті матері нам почали давати пайок. Так ми й вижили.

Дата опитування: 26. 11. 1995 р.

№ 158

Скиба Лідія Костянтинівна

1. Рік народження. 1921 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Мала Кохнівка, Кременчуцький район, Полтавська область.
Проживає нині у м. Кременчуці по вул. Левітана, 21.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

С. Мала Кохнівка, Кременчуцький район, Полтавська область.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У ті страшні роки справжньої причини ніхто не знав. А хоча, можливо, хтось і здогадувався, та боявся подумати, не те, щоб ще й комусь про це сказати. Принаймні у моїй родині це питання не обговорювалось. Тоді важливішим було врятувати дітей, а не шукати винних. Одним словом, не було сил думати простому селянину ще й про це. Сьогодні, згадуючи минуле, я з боєм визнаю, що все те, що довелось нам пережити, – не випадковість, а чітко й безжалісно сплановане дійство тогочасної влади.

Мені важко судити, чи то було зроблено для власної наживи? Чи то від якоїсь жажливої ненависті до людей? А, може, є якась глибша та серйозніша причина, пов'язана з політикою? Більш за все, що все це разом і стало причиною голоду. Але ніяк не засуха та неврожай, як нам колись казали.

5. Як довго тривав голод у селі?

Якихось точних цифр і дат я назвати не можу, бо була ще малою і запам'ятовувати їх я не намагалась. Але пам'ятаю, що без продуктів село залишилося вже восени 1932 р., і так було до весни. Бо весною уже почало щось рости, діти бігали ловити ховрахів. Шукали і розкрадали їх нори, можна сказати, що не одна сім'я вижила на зимових запасах цих тваринок. Та село стало на ноги ще не скоро. Здається, і наступний рік був не з легких.

6. Скільки людей померло від голоду?

Та все ж таки найважчою була зима 1933 р. У багатьох людей не вистачило сил її пережити. У результаті село зменшилося у два рази, це точно, а інших подробиць моя пам'ять не зафіксувала.

Не пам'ятаю, щоб складали списки померлих для сільради. Може, не було кому. А може, це нікому не було потрібно.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібзаготівля та методи її проведення?

Спочатку скликалися збори, на яких людям казали, що в містах зараз дуже важко і треба допомогти тим, хто тяжко працює на заводах і фабриках. Селяни з цим погоджувалися і були готові поділитися тим, чим можуть. Та згодом усе це зайшло надто далеко і перетворилося на примусове пограбування.

Приїхав уповноважений із столиці, вимагав, щоб здавали зерно. Цей чоловік запевняв усіх: Сталін та керівництво знають, що роблять, коли треба буде, дадуть людям зерно. А уповноважені з

району вимагали від села надпланового продажу зерна державі. І всі вірили своїм керівникам, віддавали хліб.

Проте більшість людей уже були пухлі. Тому дехто приховував зерно в сараї чи погребі. Та уповноважені з райкому, голова сільради та вчитель із сусіднього села так ретельно обшукували залізними ціпами комори, садки, городи, що у людей зовсім не залишилося продуктів.

8. Як ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Восени 1932 р. мені виповнилося 11 років. Крім мене, у батька з матір'ю було ще три хлопчики, менших за мене. Тому кращі харчі, якщо можна так сказати, звичайно, віддавалися їм. Не знаю, як скоро, але у мене почали пухнути ноги. Це помітила моя тітка, яка на той час жила сама і не мала своїх дітей. Вона пожаліла мене і забрала до себе. Більше року я жила у неї, ми недоїдали, часто голодували, та врешті-решт пережили ту страшну зиму. Батьки та брати теж вижили. Їх врятувало тільки те, що мій батько виріс у сім'ї рибаків і завжди основним прибутком і продуктом була риба. Риба нам допомогла і в ту холодну зиму. Та був час, коли життя кожного було під загрозою.

Мати дуже заслабла, згодом захворіла й майже не вставала. Тоді батько зібрав якісь речі, серед яких, немов зараз пам'ятаю, були стара одежа, дві святкові хустинки, і велів їх віднести сусідці. За ці речі ми отримали стакан пшона і були такі раді! Це пшоно на якийсь час замінило мамі ліки і їжу. Отак ми виживали у страшну зиму 1933 р.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У нашому селі був такий випадок: дід не міг більше дивитися, як голодують його малі внуки і при цьому, як він вважав, відбирати у них кусень хліба. Думаючи не про себе, а про свою родину, він повісився. Правильно він вчинив чи ні, не нам судити. Але стає очевидним, що людина була доведена до відчаю і, не знаючи чим допомогти, пожертвувала своїм життям заради життя інших.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Цим категоріям населення було найважче. Відомо, що серед померлих найбільше було саме дітей та людей похилого віку.

Свідчення збрала: Скиба Олена,
студентка КДПУ, гр. ЄО-02-2.

Дата опитування: листопад, 2002 р.

№ 159

Скляниченко Григорій Іванович

1. Рік народження. 1920 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Могутнє, колишня П'ята Іванівка, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

На північному заході від Кіровограда лежить село Могутнє. Раніше воно називалося П'ята Іванівка, а в давнину Селевина. До голодомору це було заможне, квітуче селище, в якому проживало більше тисячі мешканців.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Зловісна біда насунулась на людей з більшовицької Москви, де керівником цього був Сталін. В наших краях очолював все це якийсь Бурсов з Росії, що залишив після себе страшні спогади.

5. Як довго тривав голод у селі?

Ще з лютого-березня 1933 року в селі почався голод. Весна довго не прокидалася, і в промерзлій землі на полях непросто було знайти мерзлу картоплину чи бурячину. Торішню соломку, яка залишилася після довгої зими, і половину перетрушували по кілька разів, шукаючи зерна. Дерли з дерев кору, видаляли сиром'ятні кінські вуздечки, товкли в ступах шкуринку, споживали всякі трави, їли дохлу конину.

6. Скільки людей померло від голоду?**7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**

«Буксири» шастали по дворах з довгими залізними піками – шупами, штрикали ними в скирти соломи, в полови, в землю, вишукували хліб.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Коли почали наливатися колоски жита й пшениці всі, що ще zostалися жити – старі й малі, полізли на поля рятувати свою душу. Та для багатьох вони, ці колоски воскової стиглості, стали останньою їжею. Переївши, люди корчилились, кричали від болю в животах і з того поля вже не повертались.

Крім того, для багатьох ті колоски повертались довгими роками тюрми, бо колгоспні поля пильно охоронялись сторожами з

вишок і об'їждчиками-активістами. За зірвані колоски німечини людей били нагайками. В селі люди пригадують: мого шістнадцятирічного дядька Митю Складниченка, пухлого від голоду, застали на колосках і засудили на 5 років тюрми. Із тих років він так і не повернувся. Мій батько, Іван Складниченко, колишній чорноморський моряк, мав 5 десятин землі, коня і корову. Він нізачо не хотів іти до колгоспу, що називався тоді «Червоне об'єднання». За такий непослух Бурсов з активом постановили нашу сім'ю вислати за межі України, а все майно забрати в колгосп, що й зробили. Батьки були вимушені разом з дітьми тимчасово переховуватися в рідних (село Лелеківка). Ранньої весни 1933 року ми, голодні й босі, без куска хліба, вернулися до своєї обідраної хати. За висилку правда уже не згадували, та й не до того вже було.

Наша родина вся була пухла. Рятувалися, як і всі люди, чим можна і як тільки вижили – не знаю... Виручав молочай, який щедро ріс по балках і ярах. Ми, діти, приносили його додому цілими паками, чистили і всією сім'єю гризли солодкі стебла, як зайці.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Люди почали пухнути з голоду і мерти. Першими почали мерти люди літні, рятуючи собою своїх рідних і діточок, бо пухлі матері уже нічого не могли їм дати. На нашій кутку чи не з перших помер від голоду мій дід Антон Складниченко, якому тоді було близько п'ятдесяти років; далі ровесники дідові Кияті і їхні сини Сергій та Федір 16-18 років. Вимерла вся родина лікарів – сім душ. На цьому кутку може засталося 3-4 хати, де були живі люди. Мерці подовгу лежали в хатах, їх нікому було похоронити, бо ті, що ще не вмерли – пухлі і охлялі не могли витягти їх з хати.

Через село їхала велика гарба, запряжена вкрай виснаженими кіннями, з двома, трьома грабарями. Для нас, дітей, страшні то були люди: в довгих, просякнутих креоліном киреях, підперезані вірьовками в гостроверхих башликах, в чорних рукавицях, в чорних пов'язках на роті й носі, з довгими металевими гаками в руках. Такими на все життя запам'ятав тих моторошних «привидів смерті», що згоджувались на цю «роботу» за кусок чорного хліба. Грабарі витягали гаками з хат померлих, клали в гарби, везли на цвинтар і скидали в братські могили. Все це я бачив на власні очі.

Дата опитування: 07. 11. 1996 р.

№ 160

Смішко (в дівочтві Сурмило) Параска Іванівна,

1903 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

Навесні 1932 року від хвороби помер мій чоловік, на руках лишилося двоє дітей. Літо ще не віщувало нічого поганого, але коли восени люди зібрали урожай, то його почали відбирати. Нам говорили, що все піде на купівлю машин і тракторів. Люди почали ховати, хто що зміг. Я закопала в траншеї декілька пудів буряків, то ми харчувалися буряками. У 1933 р. померла мама і двоє її племінників, а також зять Герасим Кучеренко і четверо його дітей.

У колгоспі давали на обід вариво із пшона, то батьки надливали в пляшки дітям і підтримували їх, як могли. Хоч були випадки й протилежні: Тарас Пилипенко забирав харчі у дітей, тому сам вижив, а двоє його дітей померли.

При колективізації у нас забрали коня та корову, але корову повернули, тому підтримка, хоч невеличка, була. Щоб прогодувати корову, доводилося соломі смикати зі стріхи або красти в колгоспі. Це було небезпечно, бо людей за це наказували.

Від голоду врятувалися ті, хто дожив до весни, коли можна було їсти молоді пагони дерев, бруньки, траву... Колгоспні бригадири та активісти не голодували. Їм завжди щось перепадало з того, що вони конфіскували у людей. На нашому кутку займалися конфіскацією активісти Яким Кохно та Федір Григорович Сурмило. Звозив померлих до загальних ям Йосип Лисенко, але й сам він згодом помер.

Свідчення зібрала жителька села Попівка Онуфріївського району Кіровоградської області Піценко Валентина Іванівна.

Дата опитування: вересень – листопад 1995 року.

№ 161

Сорока (в дівочтві Плічко) Домаха Харитонівна

1915 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

На той час наша сім'я складалася з чотирьох чоловік. Я з 1930 р. працювала в колгоспі «Жовтнева перемога». Восени 1932 р., коли з колгоспних комор було забрано зерно, почалася скрута; спочатку перебивалися тим, що лишилося вдома, але під весну вже не стало нічого. Опухли молодший брат Петро і мати. В цей час померла сестра Плічко Євдокія Харитонівна, а потім її маленька донька Клава, якій було тільки півтора року. Перед смертю вона не

плакала, а тільки тягнула до нас рученята і слабенько пхикала, бо дуже хотіла їсти, та у нас нічого не було.

Хто працював у колгоспі, тих двічі на день годували, давали по 100 г меляси і 100 г хліба. Інколи варили затірку. Продати з речей теж не було чого, тому що ще восени описали й забрали з хати все за несплату податку. Забирали не чужі, а свої сільські активісти Зінченко Михайло Антонович, Сорока Яхрем, Сорока Петро Павлович.

Навесні стало краще: збирали і їли черепашки, а як стали підростати молоді бур'яни, то їли їх. Померлих на нашій вулиці звозив чоловік на прізвище Логвин. Хоронили людей у загальних ямах посеред села.

Свідчення збрала жителька села Попівка Онуфріївського району Кіровоградської області Піценко Валентина Іванівна.

Дата опитування: вересень – листопад 1995 року.

№ 162

Сорочинська Ніна Петрівна

1. Рік народження. 1927 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.

Під час голодомору 1932-1933 рр. мешкала у м. Макіївка Донецької області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голодомор 1932-1933 рр. переживала у м. Макіївці Донецької області та протягом невеликої кількості часу у м. Донецьк.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причиною голодомору 1932-1933 рр. напевне, був антиукраїнський настрій правлячих сил; ще одним фактором було несприйняття українського селянства, запровадження колективізації 1929 року, і як наслідок голод 1932-1933 рр.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод 1932-1933 рр. тривав приблизно з кінця осені 1932 р. до літа 1933 р. у Донецькій обл.

6. Скільки людей померло від голоду?

Приблизно третя частина населення м. Макіївка.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля проходила дуже жорсткими методами: приходили люди та забирали усю їжу з собою, нічого не залишаючи

в сім'ї. Інколи навіть те, що люди закопували вночі, поліцейські приходили і відкопували, бо їм хтось міг про це розповісти або вони самі бачили. Якщо ж хтось не підкорювався їм, вони могли спокійно вбити або забрати із собою.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я пережила голод завдяки тому, що ми один відрізок часу зі своєю сім'єю були у Донецьку, а там можна було як-небудь знайти їжу. До того ж мій батько був столяром і з ним розплачувалися не тільки грошима, а й їжею (а заробіток у нього був, бо було багато мертвих, а ховати їх було потрібно).

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Якщо розказувати про якісь приклади, то наші сусіди, наприклад, інколи навіть пробували залізти до нас у хату, щоб забрати наші харчі; вночі ходили по різних чужих городах – шукали собі їжу. Але їх протягом одного дня не було видно, і другого, і третього, бо тієї їжі, що вони знаходили, було недостатньо, і тому вони померли. Були випадки, коли вмирали якісь тварини, їх закопували вдень, а вже вночі інші люди розкопували та їли. А інколи їх навіть не закопували.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

У мене була сестра Анна та брат Олексій, які, як і я, недоїдали, схуднули, але, на відміну від мене, вони не вижили – одного ранку вони просто не прокинулись. Інших дітей батьки привозили до великих міст та кидали там, адже там був хоч якийсь шанс вижити. Щодо людей похилого віку, то в них було дуже мало можливостей вижити. Так, наприклад, у Донецьку вони просто виходили на вулицю та ходили шукали або просили собі їжі. А коли в них не було вже сил, вони просто сідали на землю, потім лягали і засинали і вже більше не прокидалися.

Свідчення зібрав: Сорочинський Олексій, студент КДПУ, гр. МО-02-1.

Дата опитування: 12. 12. 2002 р.

№ 163

Старча Ганна Максимівна

1924 р.н., с. Оврагово, Світловодський район (колишній Новогеоргіївський), Кіровоградська область

Старча Ганна Максимівна народилася і виросла в цьому селі. Проживала в ньому і під час голоду 1932-33 років. Голод в тій

місцевості почався зимою 1933 року. Але недостатність продуктів харчування відчувалась з кінця 1932 року – листопада місяця. Колективізація, яка йшла по всій Україні, проходила і в цьому районі. І всі її страшні наслідки лягли в більшості на людей середнього достатку і бідних, які не мали можливості прогодувати свої великі сім'ї.

Основні причини голоду, на думку Ганни Максимівни, походили ще з колективізації, щоб зменшувалась кількість особистих господарств, за допомогою яких селяни годували свої сім'ї. Також важливою причиною була «хижацька» заготівля хліба. Держава вимагала від колгоспів, а колгоспи в свою чергу від селян. «Правляча верхівка» організованого в Оврагово колгоспу боялась, що колгосп потрапить до чорного списку боржників за здачу малої кількості хліба або за несвоєчасну заготівлю. В малих селах забирали все, що можна, і в більшості випадків люди в них вимирали.

Батько Ганни Максимівни, Пономаренко Максим Федорович, 1888 року народження, мав своє господарство, свою землю. Під час колективізації він не захотів вступити до колгоспу, щоб не втратити те, що нажив тяжкою працею. Його лякали виселенням з усією родиною на Північ і конфіскацією всього майна. Але допомагали добрі люди – односельчани, які своїми проханнями відтягували це покарання. Та це продовжувалось недовго. З хати Максима Федоровича в один день винесли все, навіть зошити забрали, з якими діти ходили до школи. Зостався тільки будинок та його господарі. До колгоспу відвели корову, коня, забрали курей, вибрали все зерно і майже всю картоплю. Таким чином сім'ю приговорили до голодної смерті.

У січні 1933 року почався голод. За відсутністю нормальних продуктів харчування люди їли все, що могли знайти – собак, котів, навіть людей. Але, як повідомила Ганна Максимівна, в тому селі, де вона проживала, випадків людодства не було. Під час голоду три сини Максима Федоровича поїхали в Крим шукати кращої долі, залишилось в хаті четверо: батько, мати та дві доньки. Ганні Максимівні дуже боляче згадувати своїх батьків у той період. «Мама і тато, віддаючи все дітям, самі пухли з голоду», – згадує вона.

Одного дня, під вечір, до них прийшла старенька бабуся. «Я і до цього часу не можу забути, як вона просила їсти, того голосу, який ледве було чути. Вона померла біля нашого двору. Це страшно, коли немає чим допомогти людині», – говорить Ганна Максимівна.

Вранці її поховали на кладовищі люди, які спеціально були виділені для похорон.

Сім'я Пономаренків вижила за допомогою рідних, хто чим міг допомагав – давали буряки, капусту, квасолі. Добре допоміг їм брат Максима Федоровича – Іван, який жив у сусідньому селі. Під час вивозу хліба він зумів приховати деяку частину. Діти Івана Федоровича вступили до колгоспу, тому і в них дещо залилось. Весною Максим Федорович дуже захворів, він ледве ходив: ноги опухли, шкіра лопалась і з ран текла якась рідина. А допомогти йому ніхто нічим не міг, адже це захворювання було від голоду. Щоб врятувати батька, діти і жінка повинні були знайти хоча б невелику кількість їжі. Тоді вони звернулися до рідних – Івана Федоровича. На другий день він приніс картоплі, пшона та квасолі. Через декілька днів здоров'я Максима Федоровича трохи покращало. Але коли закінчились продукти, голод знову «постукав у двері». За тиждень до великого християнського свята Пасхи – в хаті не залилось нічого їстівного. Ганна Максимівна пригадує такий випадок: «З вечора перед святом ми лягли відпочивати, як майже завжди, голодні. Ранком прокинулись від матиного вигуку. Піднявшись, ми побачили серед хати справжнісінького кроля. Батько впіймав його. І тоді він сказав нам: «Це Божий дар. Помоліться і подякуйте Богові за його дарунок (мабуть, все ж таки Бог змилостився над нами)».

Коли потеплішало і почали цвісти дерева і квіти, мати Ганни Максимівни пекла з цвіту якісь коржики, добавляючи в «тісто» товчені качани з кукурудзи. Можна було впіймати то їжачка, то ховрашка чи деяких інших звірів і поласувати їхнім м'ясом. Так вони дожили до нового врожаю хліба.

Як повідомила Ганна Максимівна, дуже страждали під час голодомору люди похилого віку, тому що в більшості випадків не було чого їсти, а якщо з'являлись деякі продукти, їх майже завжди віддавали дітям. Тому діти мерли тільки в тих сім'ях, у яких зовсім не було продуктів харчування і не було підтримки з боку рідних.

Від голодомору в селі померли:

Овчаренко Порфирій Степанович, 1884 р.н.

Овчаренко Параска Іванівна, 1895 р.н.

Овчаренко Ярина Антонівна, 1912 р.н. і двоє її малих дітей.

Давиденко Тетяна Семенівна, 1913 р.н.

Давиденко Іван Семенович, 1917 р.н.
Давиденко Василь Іванович, 1887 р.н.
Давиденко Данило, 1868 р.н.
Давиденко Харитина, 1863 р.н.
Давиденко Векла, 1888 р.н.
Давиденко Оксана, 1915 р.н.
Бублик Микола Федорович, 1890 р.н.
Бублик Антон Миколайович, 1920 р.н.
Бублик Іван Миколайович, 1926 р.н.
Пономаренко Одарка, 1863 р.н.
Пономаренко Гордій, 1858 р.н.
Вільна Олена, 1853 р.н.
Товстов'як Карпо, 1883 р.н.
Шишкін Михайло, 1883 р.н.
Шишкіна Любов, 1922 р.н.
Шишкін Павло, 1924 р.н.
Шишкін Іван 1926 р.н.

Кількість жителів за рік зменшилась майже наполовину.

Розповідь свою я хочу завершити словами Ганни Максимівни: «Тяжко пригадувати весну 1933 року. Але коли б не вивозили хліб, то голоду не було б. Не хочу називати прізвища людей, які були якими виконавцями хлібозаготівлі, їх немає вже; вони все життя не були людьми з честю. Залишились їхні діти, хай живуть. Так говорив мій тато – Бог їм суддя».

Дата опитування: 1995 р.

№ 164

Тарасенко Марія Петрівна

1. Рік народження. 1923.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Під час голоду я разом зі своєю родиною жила у рідному селі. В той час я навчалася в школі, у другому класі. Нам в селі було значно легше пережити голодомор, ніж людям, котрі жили в місті, бо ж селян деякою мірою рятував огоролик та садочок.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мою думку, голодомор 1932-1933 рр. – це страшний злочин сталінського режиму, його спровокувала радянська влада, а все це було зроблено для масового вступу селян до колгоспів.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав близько року, але за цей час він приніс багато лиха, горя, сліз та крові. Цілий рік, щоденно помирали невинні люди, а ті, що вижили – назавжди це запам'ятали.

6. Скільки людей померло від голоду?

Точне число сказати не може ніхто, але якщо брати за приклад наше село, то в період з 1932 по 1933 рр. померла приблизно половина мешканців.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Здійснювалося постачання хліба державі за рахунок додаткової хлібозаготівлі. Проводилася тоді так звана політика продрозкладки. Селяни вже були надто знесилені і тому не змогли ефективно провести посів навесні 1932 р.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Особисто мені було дуже важко пережити обидва голодомори (особливо 1932-1933 рр.) тому, що я була ще маленькою дівчинкою, а найважчим періодом голоду була зима 1933 р., коли і в полі, і на деревах все позамерзло; коли нема чого ні назбирати, ні накопати.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Мені запам'яталась сумна історія однієї з сільських сімей, коли мати відправила до армії двох синів, а сама залишилася з дев'ятирічною донькою, коли сини повернулись додому зі служби, матір живую вони вже не застали, але, на щастя, їх зустріла маленька сестричка, яка з допомогою односельчан зуміла вижити.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Маленькі діти, які щойно народились, майже всі помирали, хоча й тоді їх народжувалось небагато, та все ж батьки не в змозі були їх врятувати; а що стосується людей похилого віку, то вони вже й не намагалися врятувати своє життя, вони вважали, що краще померти, ніж терпіти тяжкі муки.

Свідчення зібрала: Бейгул Олена,
студентка КДПУ.

Дата опитування: 22. 11. 2002 р.

№ 165

Тарасенко Ольга Яківна

1. Рік народження. 1927.**2. Назва населеного пункту, де відбувались події, пов'язані з голодомором:**

с. Мусіївка, Хорольський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голодомор 1932-1933, 1946 рр. довелося пережити у рідному селі Мусіївка.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Найголовнішою причиною голодомору було вивезення зерна з населених пунктів.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод 1932-1933 рр. тривав не так і довго – 6 місяців, але це були місяці каторги і знущання над людьми.

6. Скільки людей померло від голоду?

У селі Мусіївка від голоду померло близько 300 чоловік (а всього в селі жило близько 485 чоловік), половина померлих – діти та люди похилого віку. Але ці дані, на жаль, з кожним роком збільшуються, бо тоді нелегко було встановити точне число померлих.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля під час голоду була основним питанням, на селі вона проводилась вручну. Нею займалися лише ті люди, що змогли протистояти хоч якось голоду. Вони косили хліб косами, потім ціпами молотили. За допомогою коней звозили увесь зібраний урожай у так звані комори, де він і зберігався.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод 1932-1933 рр. був найважчим, бо у тих людей, хто не хотів записуватися до колгоспу, забирали все. Для того щоб якось вижити, люди сушили листя із дерев, із кропиви пекли паляниці, їли будяки. Тим, хто був у колгоспі, давали хлопкову макуху. Те ж саме було і у 1947 р., але трішки допомагала продуктами Західна Україна, що допомогла вижити багатьом сім'ям, які міняли товари на продукти.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Трапився у нас у селі і випадок людоїдства. В одній із сімей мати і син зарізали меншу дівчинку, посолили мясо і склали у посудину.

Селяни, які дізналися про це, негайно зійшлися до них і забили їх до смерті, щоб вони не вирізали всіх людей. Особливо допоміг людям радгосп, створений у районі. Туди брали сильних людей, які могли працювати цілими днями і раз на день отримували хлібну заготовку.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Особливо тяжко страждали від голоду найнезахищеніші верстви населення – діти та люди похилого віку. Якщо сім'я мала багато дітей, то батьки не в змозі були прогодувати і себе, і дітей, тому виживали лише найвитриваліші діти. Були випадки, що помирали і діти, і батьки. Престарілі люди, які не мали дітей, чи діти, які не в змозі були допомогти батькам, теж швидко помирали.

Свідчення зібрала: Тарасенко Юлія, студентка КДПУ, гр. МО-02-1.

Дата опитування: 11. 11. 2002 р.

№ 166

Татарчук Ганна Михайлівна

1. Рік народження. 1923 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Дровець, Полтавська область.

Село розташоване посеред степової рівнини. Легенди розповідають, що колись через це місце проїздили козаки і поставили церкву, навколо якої і заснували село.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Наша сім'я нараховувала 4-х чоловік: батько Михайло Сергійович, мати Надія Вікторівна, я і моя старша сестра Катерина.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод прийшов у село ще восени 1932-го року. Село було невелике, але дуже старовинне, мало десь приблизно 60 дворів. Село було багате. Кожен господар мав своє хазяйство, держав худобу.

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібзаготівля та методи її проведення?

Восени 1932-го року в селі була утворена комісія по хлібоздачі. Очолювали її люди з сусіднього колгоспу «Зорянськ». Вони ходили по селах аж до весни 1933-го року, поки не було здане

все зерно з насінням включно – «добровільно». Заходили в кожен двір, не минали нікого, і якщо хазяїна не було вдома, його дожидали. Шукали всюди: в сараях, в хаті, в погребях. Забирали крупи та насіння. В нашому погребі залишилось тільки трохи картоплі, моркви і буряків, з круп – тільки квасоля. Люди записувались в колгосп, де на «колгоспній кухні» варили обід з буряків і видавали кожен день пайок на сім'ю, який часто заміняли просом. Діти ходили до школи, де готували рідку їжу з одних буряків, іноді картоплі. Мені, як і іншим дітям, видавали по скибці хліба на день, яка зразу з'їдалася.

Голод приходив поступово. Деякі люди живилися старими запасами, деякі прихованим хлібом. Люди їли м'ясо конини, до весни в селі не залишилося жодної корови. Весною люди ходили по інших селах, на станцію, міняли свої речі на картоплю, крупи. На день до нашої хати приходили мінятися 5-6 чоловік, і йшли із нічим, бо самим не було що їсти. Я з матір'ю на городі викопувала стару, напівгнилу картоплю, яка зосталася з осені, з якої ми пекли плацики. Взагалі вмирили люди похилого віку, хворі, малі діти. Багато людей попухло від голоду. Коли з'явилася трава, стало трохи легше, стали їсти козельки, квасець.

До літа 1933-го року дожила вся наша сім'я. До весни міг працювати тільки батько. Він приносив з колгоспу на трудовні хліб, який і прогодував нас.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У наших сусідів захворіла і померла мати Горпинченко Ольга, її дітей – одинадцятирічного Сашка та чотирьохрічного Мишка віддали в дитячий будинок.

Дата опитування: 15. 04. 1996 р.

№ 167

Таценюк Валентина Іванівна

1. Рік народження. 1924 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

м. Кременчук, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

м. Кременчук, Полтавська область.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод було створено штучно, винне керівництво, бо весь врожай було вивезено за межі України.

5. Як довго тривав голод у місті?

З 1932 року до осені 1933 року, доки не з'явився новий врожай.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашій родині було 8 чоловік, із них двоє померло від голоду.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Весь врожай було вивезено за межі України. Забрали все: кукурудзу, пшеницю. Заставляли здавати все, що було, не залишаючи нічого для прогодування сім'ї.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Самий тяжкий період були зима і весна 1933 року. В той час люди вимирали цілими сім'ями, хоронили прямо в погребях.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У родині Калайди Килини Миколаївни, яка складалася із 7 чоловік, не вижив ніхто. Переживши осінь, взимку почали помирати по черзі діти, яких закопували прямо у дворі. Останньою, переживши своїх дітей, померла мати, яку сусіди поховали у погребі.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Від недоїдання діти були схожі на живі скелети. Мерли, в першу чергу, діти і старі.

Дата опитування: 10. 06. 1996 р.

№ 168

Тверезовська Марія Степанівна

1. Рік народження. 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

м. Кременчук.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Для мене і моїх рідних голодомор розпочався навесні 1932 року. Я навчалася в 10-й фабрично-заводській неповно-середній школі в 3-му класі. Вдома не було чого їсти. Нас було вісім членів сім'ї. Мати варила суп з кукурудзи, насипала трішечки в тарілку. В

школі у їдальні нам давали котлетки із тюльки та лушпайок картоплі, черга була довга, а голодних дітей завжди було багато. Був випадок у нашій класі. Дівчинка посунулася під парту, там і померла.

4. У чому, на ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина була в тім, що все забирали у людей із запасів. Пам'ятаю, що на полях стояли вежі, а на тих вежах стояли наглядачі. А у пшеницю лізли діти з ножицями, щоб стригти колоски нестигли. Був наказ Постишева – стерегти пшеницю, жито. У дітей з вежі стріляли.

5. Як довго тривав голод у місті?

Голод продовжувався і до 1933 р. Мене батько відвіз в Білорусію і влаштував там пасти свиней.

6. Скільки людей померло від голоду?

Я і молодша сестра спаслися від голоду. А в місті стояли великі черги за хлібом. У чергах люди помирали. Скільки померло, я не знаю, але валялися трупи під магазинами, в чергах, на вокзалах та по дорогах.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Мені невідомо, як проводилася хлібозаготівля, бо я жила в місті. У с. Кохнівка бачила пусті хати із закритими тряпками вікнами. Із сіл ішли в місто люди, щоб не померти з голоду, але їх настигала смерть в степу. Вони були пухлі, з ніг текла рідина.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період був найважчим?

Я, особисто, із сестричкою середину голодомору пережили в Білорусії в Бобруйській області. То був час найважчим – кінець 1932 р. і початок 1933 р. У Білорусії були в наймах. Там люди не знали голоду. А батько привіз нас восени 1933 року додому, то ще був голод.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я не знаю конкретних сімей, що терпіли голод. А знаю, що в класі, на уроках, помирали діти. Так, Пасько Марія, в котрої уже померли батьки, приходила до школи голодна, як і всі учні, в класі вона і померла, її винесли на палицях.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Пам'ятаю, до нас прийшла знайома мамі жінка з двома дітьми. Мама дала, що було, дітям. А далі жінка повела дітей в місто. Хотіла залишити їх на вулиці, думала, щоб міліція їх підбрала. Сама заховалася за рогом будинку. Дітей ніхто не забрав. Жінка так і повела їх у своє село помирати дома.

Дата опитування: 16. 01. 2003 р.

№ 169**Темна Єфросія Іванівна****1. Рік народження.** 1919 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором.**

Народилася і проживала в с. Писарщина, Глобинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же. В селі було 300 дворів.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?**5. Як довго тривав голод у селі?****6. Скільки людей померло від голоду?**

Люди голодували. Було багато пухлих людей. В кожній хаті був покійник. Особливо страждали діти. Мертвих звозили на кладовище і хоронили в одній ямі. Звозили туди людей, які ще були живі, але дуже слабі. По три дні в ямах ворушилися люди, поки не вмирили. За період голодомору 1932-1933 року вимерло більше половини села.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Люди працювали в колгоспі, а одержували мізерну платню. Був не зовсім врожайний рік, але й те, що вродило, забирали на хлібозаготівлю. Забирали не тільки хліб, а й всі продукти і худобу. Обшуки проводили «активісти» – з району і сільської ради. Забирали все навіть з горщиків.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Моя родина складалася з 9 чоловік – двоє вмерло. Самим тяжким для нас був 1933 рік.

Дата опитування: 27. 05. 1996 р.

№ 170**Фень Галина Іванівна****1. Рік народження.** 1897 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Фенічка (зараз біля Комсомольська) Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?**5. Як довго тривав голод у селі?**

Голод був з 1933 по 1934 рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Приїжджали активісти в шкіряних куртках на конях. Лазили по всіх амбарах. Один раз нас всіх ледве не розстріляли. Пережили голод завдяки тому, що жили на Дніпрі. Збирали ракушки, ловили рибу, а також вживали різноманітні трави.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Мені в той час було 35 років. В сім'ї було 14 чоловік. Усі працювали. Жили ми в одній великій хаті. Мали 10 десятин землі. Самі обробляли, інколи зі сторони наймали двох-трьох чоловік. Була власна парова молотилка. Під час колективізації батьків наших вислали на Урал. Де вони померли, мені невідомо.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Із старших людей в селі майже нікого не залишилося.

Дата опитування: 28. 05. 1996 р.

№ 171**Фоміна Олександра Григорівна****1. Рік народження. 1919 р.****2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

вул. Пролетарська, 3 (вул. Докучаєва, 3) м. Кременчук, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Забирали хліб, домашню худобу та птицю. Забрали корову, гусей.

5. Як довго тривав голод у місті?

Протягом усього 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Родина Назаренко – 3 чол.

Родина Ющенко – 4 чол.

Родина Василенко – 2 чол.

Родина Самогородських – 2 чол.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Батько робив на залізничній станції у Крюкові і був свідком вивезення зерна (дуже багато – вагонами).

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Було дуже важко. Вижили завдяки тому, що батько робив там, де був хліб – завдяки тому, що ховали один від одного хліб, носили його в пазусі. Літо 1933 року було найтяжчим.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Родина Назаренків була заможна, робити не вміли. Члени родини Христичів – помирили на вулиці. Родина Василенків – були багаті, практично не працювали. Андрійко Карпо Андрійович – наївся хліба і вмер. Раніше в них забрали корову, вулики.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Страждали якнайхудіше. Ходили по хатам просили їжі, ходили по смітникам, їли траву. Померлих людей закопували в землю не глибоко, без нічого.

P.S. По вулицях валялися трупи. В школи, театри, кіно не ходили. Не віриться, що вижили. Батько приносив жменьку зерна додому. Це зерно подрібнювали на «круподерці» й варили суп з лободою.

Мій дядько, Черноног Антон Іванович, був закрійником на фабриці Кагановича. Я приїхала до них, а вони їли. Я стояла ждала. Антон Іванович сказав жінці, щоб вона насипала щось поїсти. Жінка насипала борщ чи суп та долила води.

Їли котів, собак.

Дата опитування: 8. 06. 1996 р.

№ 172

Велімовський Броніслав Степанович,

1911 р.н., с. Старовичі, Іванківський район, Київська область

1. Де Вам вдалось пережити голод?

З осені 1930 року до літа 1933 року він працював учителем у сільських школах Розважівського району (тепер Іванківського району) Київської області. Спочатку в селі Старовичі, а потім в селі Дубова.

2. У чому, на Ваш погляд, крилися причини голоду? Як проходили хлібозаготівлі?

Тоді всі сільські вчителі, медики, активісти вірили комуністичній партії, яка закликала одноосібних селян об'єднуватись у колективні господарства – колгоспи. Хліборобська праця одноосібного селянина була дуже важка. Орати, сіяти, боронувати і особливо збирати й обмолочувати зерно ціпом було тяжко. А придбати техніку: трактора, сівалку, комбайна тощо одноосібне господарство не мало коштів. Та й працювати на невеликій площі великій техніці незручно. Тому й об'єднувались у колгоспи, щоб можна було земельні площі об'єднати в великі лани. Отже, колгоспи створили, а техніку не встигли придбати. Тому обробляли землю й збирали врожай по-старому. Були втрати. А хлібоздачу державі велику здали. Та прийшло розпорядження, щоб селяни ще здавали зерно. Для цього були організовані бригади, які ходили по дворах, шукали зерно в коморах, клунях, на горищах, в садках. У березні 1933 року востаннє в нашій місцевості ходили бригади «по викачуванню зерна». Розумні активісти, які поважали людей, просили здавати селян стільки зерна, скільки зможуть. Але були й такі «старателі», які насильно забирали все зерно, яке знаходили. А хто хлібоздачу не виконав, у того забирали все, що під руки попадало: корову, воза, колеса від воза, муку, пшоно, отже після такої насильницької бригади у селянській сім'ї нічого не залишалось. Спочатку сусіди підтримували один одного, ділилися харчами, поки було чим. Люди шукали виходу з голодної біди різними способами: одні до міста з деякими цінностями, щоб виміняти хліба, інші в Білорусію направлялись, щоб купити за гроші, чи виміняти за одягу, чи за взуття, якогось зерна. Дехто в Білорусії наймався на роботу, щоб прохарчуватись до нового врожаю. А дехто у лісі шукав воронячі гнізда і збирав воронят, інші вишукували корінці рослин і живились ними, збирали гриби, ягоди, вишукували їжачі гнізда, вбивали їжаків, котів, собак, птиць. Викрадали коней, лошат, овець, різали і варили їх та їли. За крадіжку колгоспних тварин судили й саджали до в'язниці.

На залізничних станціях Коростень, Олевськ, Сарни, які недалеко від республіки Білорусь, дуже багато було нещасних, голодних, опухлих людей, які добирались до Білорусії, щоб порятуватись від голоду, але не всім це вдавалось. Багато людей вмирало по дорозі, їх місцева влада підбирала й хоронила в «братських» могилах. Хто залишався дома, теж помирили, бо харчуватись було нічим.

У сестри мами – тітки Саньки Шатило (Олександр Федорівни Шатило) помер чоловік Іван (45 років), донька Ніна, сини Олександр, Броніслав, Костянтин, будучи у віці 20, 14, 12, 10 років. Вони жили в селі Романівка за 8 км від с. Петрівське (тепер називається Орджонікідзе). Але до цього сам свідок їздив за хлібом в Білорусію з різними речами, щоб обміняти їх на зерно чи муку або пшоно. Броніслава Степановича там зустріли вороже, як спекулянта. Деякі речі відібрали. Він звернувся до місцевого прокурора в райцентрі Копиля з проханням допомогти повернути його речі, які забрав фініспектор. Прокурор обіцяв розібратися, але так і не розібрався, бо ніби не мав часу. Він зрозумів, що прокурор не має наміру захищати його інтереси. Він хвилювався, щоб скоріше допомогти голодній сім'ї. Було це в кінці квітня – на початку травня 1933 р. Настало потепління, Броніслав Степанович продав пальто і купив 2 пуди (32 кг) муки і пуд (16 кг) пшона. З великими труднощами привіз додому. «У нашій сім'ї ніхто не помер, але у батька вже опухли ноги від довгого голодування. Виручало молоко», – каже Броніслав Степанович. Була своя корова в господарстві. Вчасно привезені мука й пшоно підтримали сім'ю. Мати пекла хліб, змішуючи муку з липовою корою та розтертими жолудями з дуба. В лісі гриби, ягоди іноді можна було знайти. В поліських селах людям було легше, ніж у степових, на півдні України, де лісів немає.

3. Як страждали від голоду діти і люди похилого віку? Як довго тривав голод?

У селі Петрівське Димірської сільради Розважівського (тепер Іванківського району) Київської області, де жили батьки Броніслава Степановича, померло від голоду десять чоловік. Найтяжче було в березні – квітні до нового врожаю. Діти, які вчилися в школі, не помирили, бо харчувались в шкільній їдальні.

У селі було 75 дворів. Кожна сім'я терпіла голод. Діти вирощували самі: огірки, капусту, картоплю, квасолю. У сім'ї Мегедя Лукаша: померли дві доньки (сестри Савроня і Надя), залишилися мати Людмила, син Сава. Помер самотній Петро Австрієць. Керував хлібозаготівками в с. Петрівське голова сільради Клоцько Петро та районний представник – Ревенчук.

Голод у с. Петрівське тривав з березня до серпня 1933 року.

Свідчення зібрані: Литвиненко О.А., студент КДПУ, гр. Е-16-Д,

Омельченко О.В., студент КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 14. 12. 1995 р.

№ 173

Гайлович Галина Григорівна

1932 р.н., м. Кременчук, Полтавська область

Я народилась в Кременчуці 7 грудня 1932 року. В цей час на Україні був дуже страшний голодомор. І в ці роки від голоду загинули мої батьки і я маленькою дівчинкою стала сиротою, нікому не потрібна. Ось який слід залишили в моїй долі ці роки.

Свідчення зібрала: Дорошева О.М.,
студентка КДПУ, гр. М-12-3.

Дата опитування: 25. 09. 1996 р.

№ 174

Фісенко Яків Іванович

1919 р.н., с. Савинці, Миргородський район, Полтавська область
проживає за адресою: м. Кременчук, пр. Героїв Бреста, буд. 47, кв. 112

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод я пережив у селі Савинці зі своєю матір'ю та її батьками. У 1932 році мені було 13 років. Я навчався в Савинській школі у 5 класі. Кілька разів нам видавали у школі хліб (по 200 гр), а звичайно вчилися й голодні. Зимою було не так тяжко. Годувалися своїми запасами. Міняли деякі речі на їжу. Одежі в нас зовсім не було. Ходили у тій, яка вже була стара й мала. На ноги обували лапті, які сплітали самі. Це був дуже жакливий час. Було дуже холодно й голодно. Іноді здавалося, що це ніколи не закінчиться.

2. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Це, звичайно, весна 1933 року, коли всі запаси, які в нас були, закінчилися. Не було ніяких продуктів харчування, тому що ще нічого не виростило. Їсти було нічого. Мати моя брала деякі речі та ходила по селам і міняла їх на продукти харчування. Але й цього не вистачало. Коли почали цвісти квіти та різні рослини, люди та й ми їли кору дерев, листя, молоді паростки. У цей час вже з'явилися й птахи, й комахи. Їх теж вживали у їжу. Бували й такі хвилини, коли зовсім не було нічого їсти. Це було дуже жакливо. І я бажаю своїм дітям та й молодому поколінню цього ніколи не пережити.

3. Скажіть, будь ласка, скільки людей померло від голоду?

У нашому селі люди помирали цілими сім'ями. У літні канікули страшно було бігти селом, порожні хати з розбитими

вікнами, зарослі бур'яном садиби, трупи померлих людей створювали жахливу картину. Прізвища багатьох я не пам'ятаю, бо був ще малий, а ось наші далекі родичі проживали на хуторі і всі вони загинули від голоду. Їх прізвище Стешенко. Там було багато й малих дітей, У ці жахливі роки і в нашій сім'ї було велике горе. Помер мій дідусь по батьку Фісенко Федір. Я його дуже любив і він залишився в моїй пам'яті назавжди. Голод у нас усіх забрав багато дорогих нам людей.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод 1932-1933 рр. – одна з найбільш трагічних сторінок історії України. Він травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які вона носить до сьогодні. Найважливішим у трагедії голоду є те, що його можна було уникнути. Врожай 1932 року лише на 12% був менше середнього показника 1926 – 1930 рр. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава систематично конфісковувала більшу їх частину для власного вжитку. Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 році на 44%. Це рішення й та жорстокість, із якою режим виконував його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який можна назвати не інакше як штучним. Також я вважаю, що голод був для Сталіна засобом послаблення українського націоналізму. Можна дійти висновку, що у кращому випадку Сталін вважав смерть мільйонів людей необхідною ціною індустріалізації.

5. Що Вас найбільше вразило із пережитого горя?

Смерть близької людини, дідуся – це було для мене найстрашнішим. Я, пам'ятаю, тоді дуже тяжко переживав, був постійно сумний. Я іноді хотів теж бути з дідом. Для мене всі ці роки були самими жахливими. Все вражало мене!

6. Скажіть, будь ласка, як переживали голод діти та люди похилого віку?

Більше гинуло від голоду дорослих. Першими вмирили чоловіки. Потім діти. В останню чергу помирали жінки. Але перш ніж померти, люди часто божеволіли, втрачали своє людське єство. Дуже страшно було дивитися на зовсім маленьких діток, висохлі, як у скелета, кінцівки яких звисали з роздутого живота. Голод стер з їхніх облич усі сліди дитинства, перетворив їх на замордованих примар; і лише в очах ще лишився відблиск далекого дитинства.

7. Що Ви пам'ятаєте про те, як переживали голод Ваші сусіди?

Багато моїх сусідів та родичів їли оладки з качанів кукурудзи без зерна, які товкли в ступі, потім мололи на жорна, з макухи. Але коли і цього не стало, весною почали пекти оладки з листя береста, кропиви, буряків, кропу, цвіту акації.

Свідчення зібрала: Дорошева О.М.,
студентка КДПУ, гр. М-12-З.
Дата опитування: 25. 09. 1996 р.

№ 175

Гуля Григорій Іванович

1925 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область

Голод мені довелося пережити у рідному селі Крива Руда, що на Полтавщині. Настала осінь 1932 року. Зерно вже зібрали, але воно було ще не молочене. Від голоду помирали люди, їсти було нічого. Дехто їв листя з вишні, терли мерзлу картоплю, їли рогіз, рожки з очерету. Ходили на поле красти картоплю, зерно, кукурудзу, але там завжди були охоронці, тому тікали, щоб не вловили.

Захоронення трупів було ще однією страшною сторінкою цієї трагедії. Змучені голодом і стражданнями, люди не могли поховати своїх рідних. На це не було ні фізичних сил, ні засобів. Трупі часто довго лежали в хатах, у дворах, навіть на вулицях, починали розкладатися, загрожуючи селу новим лихом – епідемією. Померлі селяни-колгоспники вже нікого не цікавили.

Всіх померлих ховали на двох кладовищах, вони називались Центральним і Триняківським. Звозили людей кіньми. Бригади ці були по два чоловіка з наряду. Їм за день такої роботи видавали по 130 грамів хліба. Часто згоджувались на цю роботу тільки через хліб.

Спочатку бригади, що звозили мерців, приїжджали на кладовище, копали яму, потім звозили трупи, складаючи їх, присипаючи землею. А коли яма була мала, то із землі часто виглядали лікті, ноги, руки людей.

Найстрашнішим для багатьох із нас був звук, коли по вулиці їхала підвода. Всі знали, що це забирають мертвих. Але часто, щоб не вертатися через декілька днів у ту саму хату, на підводі скидали і напівживих людей. А найгірше було помирати на кладовищі серед трупів, прикиданих землею. Тому часто, почувши стукіт колес, напівмертві люди повзли в бур'яни, за хату, в хлівець, щоб уже звідти не вийти ніколи, але не бути закопаним живою.

Одного разу до нашого двору під'їхала ця підвода. Мати лежала вже мертва, батько ще був живий, але вже не говорив, я був теж опухлий. Коли він побачив, хто прийшов, то махнув мені рукою, щоб я тікав з хати. Я як міг швидко виповз з хати і сховався неподалік в бур'яні. Звідти я бачив, як склали на підводі матір, потім ще живого батька, далі почали заглядати по двору, шукаючи мене. Але, напевне того, що роботи було багато, вони далі не стали мене шукати. І так я залишився живий.

Наша сім'я жила у великій хаті на дві половини: в одній – ми, в іншій – сусіди. Одного разу до сусідньої родини зайшли чоловіки з «чорної бригади». Так називали тих, хто забирав зерно та інші харчові продукти. Вони почали оглядати все кругом, шукаючи припаси. На питання: «Чи є зерно?» – ми відповіли, що нічого немає і ті пішли. Всі, хто був у хаті, полегшено зітхнули, бо трохи кукурудзяного зерна було сховано під лежачою бабусею. То були їх останні харчі і остання надія.

Голод у Кривій Руді тривав приблизно рік. І за цей тривалий час померло десь 4 тисячі чоловік. Найбільше страждали діти та люди похилого віку, бо сил пережити такі муки в них було дуже мало. Діти пухли з голоду. Було дуже боляче дивитись на їх страждання. Згадувати ті страшні події без сліз неможливо і не дай, Боже, щоб це повторилось знову.

Я можу назвати деякі прізвища людей, що терпіли голод:

Лотош Марія Василівна;

Лотош Іван Васильович;

Прохоренко Іван Якович;

Прохоренко Наталія Лаврентіївна.

Свідчення зібрала: Саворонова О., студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 176

Дейкало Євдокія Макарівна,

1919 р.н., с. Войниха, Лубенський район, Полтавська область

Голод мені довелося пережити в рідному селі. На період голоду 1932 року мені було 13 років. Але я пам'ятаю, бо в цей важкий час працювала разом із старшими на тракторній бригаді, готувала для трактористів куліш, затірку. Для мене малої це було дуже важко, але, щоб не померти з голоду, треба було працювати. До нас на кухню приходили діти та навіть і дорослі просити хоч

кусочок хліба чи так званого кулішу, бо в ньому, окрім води і трохи пшона, нічого не було. В той час багато людей було пухлих, тому що вони дуже страждали від голоду.

Голодомор тривав десь три роки. Скільки людей померло, точно сказати не можемо.

Я вважаю, що голодомор був штучним. У той період в колгоспах були великі врожаї і пшениці, і жита, а куди воно все йшло, невідомо.

У нас у селі хліб забирали представники сільради. Якщо в когось залишалось яке зерно, то його забирали без останку, не дивлячись на те, що купа малих дітей і сім'я практично приречена на голод. Хліб шукали кругом: і на грядках, і на горищах. Коли хліб знаходили на грядках, то його викопували з ями і забирали.

Для нас найтяжчим періодом були останні роки голодомору. В нашому селі майже немає таких сімей, яким більш-менш жилося добре в час голоду. В нас по-сусідству жила сім'я Дейкало Прокопа Юхимовича та Горпини Миколаївни. У них було четверо дітей, але троє із них померли під час голоду. Вік їх був: 2, 4 і 15 років. Батьки не могли дати їм хоч якоїсь їжі. Корова здохла, не доживши кілька днів до весни, до тої жаданої зелені, яка допомогла б їй вижити, а також і отим померлим діткам. І діти може б вижили весною, якби були вже калачики та цвіт акації, який діти того періоду дуже полюбили, а зараз на нього і дивитися не хочеться.

З іншого боку жили мати і дочка Роман Галина Іванівна та Христя Петрівна. В них не було маленьких дітей, але і їм самим доводилось важко. Вони були пухлі, і їм сусіди іноді приносили, що могли.

Звичайно ж дітям було найважче. Взагалі діти переносять такі речі дуже важко, маленькі діти взагалі не розуміли, що відбувається, і просили їсти. Що матері могли їм дати, коли вони самі голодували, тому вони у тряпку нав'язували пожованого хліба і давали їм їсти.

Свідчення зібрала: Карпець А.М. студентка КДПУ.

Дата опитування: 12. 05. 1996 р.

№ 177

Роман Килина Юхимівна,

1907 р.н., с. Солониця, Лубенський район, Полтавська область

Голодовку пережила у своєму рідному селі. Причини голоду були не у відсутності врожаю на хліб, бо врожай хліба на Україні був у ті роки гарний, а в тому, що на Україну було направлено

хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим, яка мала надзвичайні повноваження. Такі ж комісії були створені і на місцях.

Голод тривав десь два, два з половиною роки. Яка кількість людей померла від голоду, конкретно сказати не можу.

У 1933 році було розкулачування людей, їх вигонили з хат і висилали на Сибір.

Ми особисто вважалися середняками. І до нас додому прийшли комсомольські активісти і забрали 17 мішків хліба, діжку проса на 40 пудів також забрали.

Я на період голоду працювала в колгоспі, у ланці. Нам на трудовень давали по 500 грамів хліба, грошей по 50 копійок. Батьки жили з нами поряд, то батько ловив рибу і продавав, так і жили. А працював батько сторожем на перевалочній станції, то йому давали по 500 грамів хліба, а мати не працювала, то на неї давали по 200-300 грамів хліба. В кого була корова, тому було легше пережити голод.

У нас ще дітей не було, то нам цей період вдалось пережити легше, а в кого були діти, так, наприклад, в Роман Мар'яни (по батькові не пам'ятаю) померли у 1933 р. син і дочка. В Колісник Ганни померли сини Яків, Андрій та дочка Марія. І залишилася вона одна-однісінька.

Діти ждали приходу весни. Я пам'ятаю, як діти наїлися зелених яблук і померли. Це були Моренець Сергій та Варка, Шевченко Трохим.

Свідчення зібрала: Карпець А.М. студентка КДПУ.

Дата опитування: 12. 05. 1996 р.

№ 178

Дорошенко Олександра Макарівна,

1910 р.н., с. Солониця, Лубенський район, Полтавська область

У 1932 році врожай хліба був гарний, але колгоспникам його не давали. І все це з наказу Сталіна, який прийняв холоднокривне рішення вилучити в українських селян всі їстівні припаси, а потім заборонити будь-яку допомогу з інших країн.

У кожному, мабуть, селі було організовано комісії по відбиранню хліба у селян. У нас таку комісію очолював голова сільради Іван Криворотько. Вони лазили кругом, шукали хліб. Прийшовши до нас, забрали трохи гороху і муки. Один з комісії і каже: треба глянути на горищі. Цей голова комісії каже, що я сам полізу подивлюся. А у нас на горищі було розстелено пшеницю.

Він піднявся по драбині на горище, глянув і сказав, що немає нічого. Так нам допоміг, а не навредив голова комісії.

У нас у колгоспі забирали все у людей більш заможних, а у бідняків не брали нічого.

Самим важким був 1933-й рік. Хто у 1932-му пішов у колгосп і здав туди весь свій реманент, воли, корову, коней, з того також нічого не брали. Для того, щоб пережити голод, пекли млинці з гречаної чи житньої полови. У колгоспі годували селян: давали по 150-200 грамів хліба і суп. Молотили жито і пекли перепічки. У нас були жорна, ми мололи зерно і пекли хліб. Приходили сусіди змолоти, за те, що мололи, вони давали стакан муки.

Щоб не вмерти з голоду, батько їздив у Москву по хліб. Робили такі ящики для 20-30 хлібин, кладали їх туди і привозили. А бували і такі випадки, що на станціях чи у вагонах бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни за великі гроші придбали або обмінювали на речі.

Їздили у Васильків Київської області, міняли коноплі (прядиво) на хліб. В 1933-му батько ловив і здавав рибу, її зараховували як трудовдень в колгоспі. Для того, щоб придбати хліб, біля магазину вистроювалась черга з вечора, там же люди ночували, то їх ніхто ніколи не грабував і не бив. Був такий випадок. Мачуга Павло Антонович у Лубнах поміняв борошно і йшов додому у с. Шершнівку, а комсомольська група відібрала у нього мішок. Тоді він, прийшовши додому, взяв з собою двох синів і відвів до дитбудинку у Лубнах. Самі ж вони з жінкою померли. А діти, мовби, лишилися живими, бо вже аж після війни подавали звісточку родичам. В Горгулі Прокопа померло 5 душ з голоду, також у Радченка Григорія.

Свідчення зібрала: Карпець А.М., студентка КДПУ.

Дата опитування: 12. 05. 1996 р.

№ 179

Дригваль Антон Йосипович,

1918 р.н., с. Глобино, Полтавська область

Як і всі люди, ми жили в селі. Самі обробляли землю. Сім'я складалася з 10 чоловік. Мали десятину землі, коня, воза, корів, овець. Вівців випасали, шили кожухи, чоботи. Сам дід мого батька

був сапожником. Все, що виготовляли, возили на базар, продавали. За рахунок цього жили.

Коли почали організовувати колгоспи, люди не хотіли йти в колгоспи. Почали відбирати землю, худобу, щоб ішли в колгосп. Почалося масове розкуркулення. Хто не хотів йти в колгосп, того виселяли. Так під це виселення попала і дідова сім'я. Один із знайомих батька мого діда посовітував, що краще переїхати на Полтавщину. І так мій прадід із своєю сім'єю з Дніпропетровської області переїхав в село Глобино. Це було весною 1932 року. І тут їх застав голод. Їсти не було чого, все позабирали. Їли все, що находили: траву, коріння, дохлу конину, ягоди, листя буряків, макуху, маляс. Розказував далі мій дід, що як наїсися малясу, пити хочеться, нап'єшся води, опухаєш і вмираєш. Жили в землянці. Зимою 1932-1933 років було найважче. Чуть не попухли з голоду. Якби не комірник, який завідував тракторами та сільською коморою, то б і не вижили. В ту пору моєму дідові було 14 років, він був ще малий і не зовсім усвідомлював всі ті події.

1. У чому, на Ваш погляд, крилися причини голодомору?

У розкуркуленні і масовому вилученні продовольства.

2. Як довго тривав голод у селі, районі, скільки людей померло?

Померло дуже багато людей, голод тривав приблизно з осені 1932 р. по осінь 1933 р., аж поки ми не отримали наступний врожай.

3. Як страждали від голоду діти, люди похилого віку?

Дуже тяжко страждали, і діти пухли з голоду, так як вони найтяжче переносять його.

Свідчення зібрав: Мельник В.В., студент КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 9. 05. 1996 р.

№ 180

Дротенко Пелагея Дмитрівна,

1921 р.н., с. Соколів, Зміївський район, Харківська область

проживає за адресою: Полтавська область, м. Хорол, вул.

Українська, 6.

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

В містах Куп'янськ, Кустанай, Омськ, Томськ, Махачкала, Тбілісі, Курськ.

2. В чому, на Вашу думку, крилась причина голоду?

Причина голоду крилась у тому, що у людей забирали пшеницю та інші продукти харчування загони більшовиків.

3. Як довго тривав у цьому селі голод і скільки людей померло від голоду?

Пелагея Дмитрівна не знає, бо вона разом з батьком, сестрами і братами перебралися з села у пошуках місця, де можна було б перебути роки голоду.

4. Чи відомо Вам, як проходили хлібозаготівлі, що Вам відомо про методи їх проведення?

Відбувалось масове вилучення хліба та інших продуктів у селян. Тих людей, які не хотіли віддавати харчі, заарештовували і вивозили на Сибір.

5. Як Ви особисто пережили голод, який період був найтяжчим?

У пошуках їжі моя бабуся з сім'єю на поїзді переїздили з місця на місце, побували восени і взимку 1932 р. в Росії (Омськ, Томськ, Курськ), у 1933 р. – на Кавказі. Там вони ходили по селах, просили картоплю, хліб, іли галок.

6. Як страждали від голоду діти і люди похилого віку?

Старі люди об'їдали на собі тіло. Під час цього важкого періоду у бабусі помер від голоду батько, молодших її братів забрали у дитбудинки, а старшу сестру – в будинок для інвалідів.

Свідчення збирила Устименко Н.В., студентка КДПУ, гр. ЕО-02-2.

Дата опитування: 2002 р.

№ 181

Карпуть Іван Григорович,

1915 р.н., с. Галаганівка, Глобинський район, Полтавська область

Голод 1932-1933 років мене застав у рідному селі Галаганівці, де я проживав разом із сім'єю (батько, мати, три брати і дві сестри). Було мені на той час вже 17 років і дещо з того, що відбувалося в селі, я розумів. Наша сім'я жила бідно. Батько, мати, старший брат і я працювали в колгоспі. У нас був хороший голова колгоспу, до осені ми заробили трохи хліба. Але голову колгоспу забрали. Сказали за бандитизм, що він був «ворогом народу». Восени в селі почали забирати хліб. Спочатку дехто сховав частину. Але десь через місяць був наступний обшук, і в кого щось находили, забирали все до останньої крихти.

З початком зими почався голод і в нашій сім'ї. У лютому 1933 року померла найменша сестра. Мати дуже побивалася за нею. У нас у сім'ї було три дорослих чоловіки, і мою сестричку поховали в могилі саму. А інших людей, які мерли в селі, скидали у велику яму

і пригортати землею. На другий день сюди ще звозили людей, бо їх мерло дуже багато. Вимерли сусіди по обидва боки від нашої хати. Спочатку одних не було видно 2 дні. Коли ми увійшли в хату до їх, побачили мертвих чоловіка, жінку і дитину. Це була сім'я Кожухів. З іншого боку вмерли батько з двома малими хлопцями, їх прізвища не пам'ятаю. Коли почалася весна, жити стало трохи легше. Ми збирали різні трави, лободу, конюшину, цвіт акації і змішували їх із товченими качанами кукурудзи. Із цієї суміші пекли щось схоже на блини. Вони були дуже несмачні, але завдяки їм ми вижили.

Причиною голодомору 1933 року, на мою думку, було те, що в людей забрали хліб. Врожай 1932 року був непоганий.

Усього в нашому селі вмерло близько четверті людей – 160.

Свідчення зібрав: Соломаха В., студент КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 10. 06. 1996 р.

№ 182

Сухинський Никифор Петрович,

1911 р.н., с. Загрівово, Куп'янський район, Харківська область

Одержав лист на нашому курсі один студент (колишній учитель) від своїх дітей: «Тату, приїзди додому, як будеш їхати, привези хоч маленький кусочок хліба...». Заплакав студент гірко і поїхав до сім'ї.

Я теж полишив університет і влаштувався учителем у Загрівівській школі. Бухгалтер місцевого колгоспу і ще один чоловік сказали, що люди на трудовень одержали дуже мало, не вистачить на прохарчування. На другий день у нашій школі виїзний суд засудив кожного з них на 6 років далеких таборів. А мене загнали в комісію хліб викачувати. Ось зайшли в першу хату, де жила бідна жінка з двома маленькими дітьми. В неї знайшли кілограм проса на печі, а ніде вже не було ні зернини. Після того не пішов я більше нікуди. Але та жінка загинула з двома дітьми, і мор почався несусвітений, і з'явилися на Харківщині села запечатані. Я бачив, як було написано на дошках дьогтем: «В село в'їзд заборонено. Немає жодної живої людини».

А ті, що вижили, хліб косили. Мені дали ділянку на городі вимерлої сім'ї. Викосив, намолотив, змолів. І поїхав з клунком борошна в рідне село, на Кіровоградщину, свою неньку з двома дітьми рятувати. Мати з ліжка не піднімається. Я її хлібцем

підкріпив, і вона пішла працювати в школу прибиральницею. Жили ми ще рік на лушпинні картопляному...

А з 1949 по 1955 роки був на «курортах» вимушених. Там зустрівся з одним емігрантом з Парижа, що теж був ув'язнений в Пісчанларі. Розповів емігрант: «У 1933 році в Парижі на вітрині магазину лежав копчений гусак ціною три крб. й було підписано: «Надлишки з України». «Який на Україні рай!» – дивувалися парижани, на вітрину дивлячись.

Свідчення зібрала: Мазур Б.А., студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 183

Литовченко Надія Григорівна,

1912 р.н. с. Захлюпанка, Карлівський район, Полтавська область

1. Де Вам довелось пережити голод?

Голод довелось пережити в селі Захлюпанка (тепер село Попівка).

2. У чому, на Вашу думку, крилися причини голоду?

Причини голоду, на мою думку, крилися в тому, що у людей забирали зерно насильно. Урожай був хороший у селі. Але приходили активісти і забирали все.

3. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті?

Голод у селі тривав приблизно рік.

4. Скільки людей померло від голоду?

Мерли люди дуже. Я працювала в лікарні, так прямо на очах йшли люди дорогою і падали під забором, не могли йти, просили кусочок хліба.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Отож, так і проходили хлібозаготівлі, забирали у людей все.

6. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

Вижила за рахунок того, що працювала у лікарні, а там давали пайок, то хоч і мало було їсти, а з голоду не померли.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпали від голоду.

Люди помирали цілими сім'ями, сім'я Таранів, сім'я Трохима та багато інших.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Страждали дуже від голоду діти. Пішла до сусідки, а там діти їдять сиру курицю. Хватають, як собаки. Їли все, що вдавалось знайти. Ходили по полю, шукали сиру картоплю та буряки.

Свідчення зібрав: Дзизенко В.В., студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 184

Зінченко Іван Тимофійович,

1914 р.н., с. Варварівка, Карлівський район, Полтавська область

1. У чому, на Вашу думку, крилися причини голоду?

Причини голоду, на мій погляд, крилися в політиці керівництва держави. Платня за працю була один раз на рік приблизно 60 карбованців.

2. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті?

Голод у селі тривав понад один рік.

3. Скільки людей померло від голоду?

Від голоду люди мерли цілими сім'ями. Був виділений чоловік, який їздив і збирав мертвих, та відвозив на звалище в яму.

4. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Господарства були індивідуальні, початок колективізації. Хлібозаготівлю проводили методом обшуку, забирали все, що знаходили по наказу «верхушки».

5. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

Вижили за рахунок того, що було своє хазяйство: корова, крім того, батько ходив на заробітки до Харкова. Найтяжче було весною 1933 року.

6. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпали від голоду.

Помирали від голоду цілими сім'ями: Залімський Павло, Калюжний Іван і Василь. Мерли цілими вулицями, валялись під тинами.

7. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дітям і людям похилого віку було мабуть найтяжче. Вони були пухлі і не могли ходити.

Свідчення зібрав: Дзизенко В.В.,
студент КДПУ, гр. Е-14-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 185

Сидоненко Галина Гордіївна,

1915 р.н., с. Захлюпанка, Карлівський район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голод?

В селі Захлюпанка, тепер село Попівка-1, довелося пережити голод.

2. У чому, на Вашу думку, крилась причина голоду?

Я вважаю, що це робилось спеціально, бо врожай був хороший і вистачило б їсти до наступного року. А на станції, куди ввозили зерно, воно пропадало, пріло, а його нікуди не відправляли.

3. Як довго тривав голод у цьому населеному пункті?

Голод тривав приблизно рік.

4. Скільки людей померло від голоду?

Померло з голоду дуже багато людей, я й не пам'ятаю їхніх прізвищ, мерли цілими вулицями.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У кожного була корова, було хазяйство, сіяли хліб, але як приходили забирати, то забирали все до зернини, до квасоліни. Люди ховали зерно, закопували, але все одно находили і забирали все.

6. Як Ви особисто пережили голод? Який період був найтяжчим?

З голоду не пухли, бо як забрали корову, то купили пізніше другу, а батько робив на заводі, там давали пайок, то перебивались сяк-так. А як батька звільнили з роботи, бо звільняли тих, хто жив у селі, то тоді стало важко.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпали від голоду.

Сім'я сусідів Бровка Гаврила дуже голодувала. Вони зарізали свою дочку, якій було 8 років, і з'їли її, а потім все одно померли. Люди йшли на поле, шукали там гнилу картоплю, буряки, а потім, весною, їли зелень; наїдяться зелені і вмирають.

Їздили за тисячу кілометрів в Росію шукати хліба, обміняти якусь одежину чи платок на кусочок хліба чи зерна. Скидали з себе останні чоботи, аби десь випросити чи обміняти на хліб. Взагалі було дуже тяжко.

Свідчення зібрав: Дзизенко В.В.,
студент КДПУ, гр. Е-14-Д.
Дата опитування: 1996 р.

№ 186

Лобурець Мотря Іванівна,

1921 р.н., с. Зубівка, Миргородський район, Полтавська область

Голод 1933 року пам'ятаю добре, бо мені вже було 12 років. Почався він вже на початку зими 32-го року, коли в людей закінчилися припаси. Грошей чи зерна в колгоспі не давали і не було за що виміняти їжі. Діставали дукачі, рушники та інший домашній скарб і вимінювали на зерно. Його не використовували для випікання хліба, а робили «заколотьку» на воді.

Незважаючи на скруту, на нашій вулиці люди не мерли, але в селі були випадки смерті. Запам'яталась історія Ольги Вітрячки. Вона жила без чоловіка з трьома малими дітьми. Взимку всі діти померли з голоду. Вона ще кілька днів ходила по степу пухла, а потім і сама померла.

У нашій сім'ї було четверо дітей. Батько працював писарем у сільраді і мав можливість дістати трохи зерна. Через це наша сім'я і вижила.

Найбільший голод був ранньою весною 1933 року. У кожного на городі сіяли жито. Чомусь найбільше тоді довіряли саме йому. Хто як міг діставали зерно і сіяли, щоб не голодувати наступного року. Також на власних городах саджали картоплю. Хорошого насіння у людей не залишилось, і тому саджали лушпиння та різні висівки.

Коли люди почали виходити в поле, то назад часто їх везли кіньми, бо вони втрачали силу, навіть нічого не роблячи на полі. Людина пухла, на руках і ногах тріскалась шкіра і текла кров. То було страшне видовище. Я й до цього часу пам'ятаю, як одного разу побачила таку людину.

Я думаю, що причини голоду в тому, що була неправильно проведена хлібозаготівля. По всьому селі у людей забирали велику частину хліба. А на тому, що залишилось, нормально прожити було неможливо. А закінчився голод в кінці весни, на початку літа, коли люди могли щось зібрати з огородини.

Свідчення зібрав: Соломаха В., студент КДПУ.

Дата опитування: 1996 р.

№ 187

Макаренко Василь Олексійович,

1918 р.н., с. Миронівка, тепер Черкаська область

У 1928 році ми з батьком із своєї ниви намолотили 280 пудів зерна, а нас обклали податком в 350 пудів. Потім батька засадили у

колонію, за те, що він мов би вивіз брудний хліб державі. До нас приїжджали агітатори, казали, що колгосп все одно буде. Коли батько повернувся у 1929 році, написав заяву до колгоспу, вписав матір і мене. За це селяни батька ледве не вбили. Він помер з голоду в 1933 році.

По 20 душ активістів щодня навідувались до нашої хати. Все обшукували. Шукали хліб по шафах, скринях. Як знайдуть кіло квасолі – і те заберуть. Голод був зроблений спеціально.

За 2 роки голоду померло дуже багато людей, скільки саме, сказати не можу. Мерли старі і малі. Навіть хрестів на могилах не ставили – не встигали. Та й могили найчастіше були братськими.

Ходили комісари з односельцями, обшукували оселі. Забирали все до зернини, хоч було немало багатодітних сімей. Якось викликали в сільраду і мене. Одного разу я з комісаром зайшов до оселі Хоми Дмитровича. Комісар звелів шукати зерно. А в цей час на скрині і лавах лежало п'ять мертвих дітей. На печі лежало поряд з дітьми зерно. Комісар вигукнув: «Бери зерно!» Довелось йому сказати, що в дітей якісь висипи на тілі, можливо віспа. Тоді він вискочив з хати.

Зерно ніде було взяти, даром ніхто не дасть, хіба обміняєш на одєжину чи взуття. Все віддавали, аби щось в рот кинути. В хаті нічого не залишалось, все повіддавали за жменю збіжжя.

Були такі сім'ї, що геть усі вимерли. Сім'я Гаврила Устимовича Миколаєнка вся вимерла (він і два сини, жінки не було). У Віктора Кириловича Зінченка всі шість душ померли.

Багато людей померло на початку літа, коли жито почало наливатися. Вони йшли в поле, їли молоде зерно. Там же, в полі, і помирали. Дітей звідти приносили на цвинтар, а дорослих ховали на місці.

Свідчення зібрав: Малий С.В., студент КДПУ, гр. А-11-Д.
Дата опитування: 20. 05. 1996 р.

№ 188

Кравцов Леонід Миколайович,

1926 р.н., с. Кіндрівка, Кременчуцький район, Полтавська область

На початку 1933 року від хвороби помер мій батько, залишивши матір з двома малими дітьми (мені тоді було 7 років). Як зараз пригадую, в один із зимових днів до нашої хати припхались некликані гості – три військових, а також секретар сільради Степан

Басько. Вони почали обшукувати нашу хату і нищпорили по всіх кутках. Як не просила мати, обливаючись слізьми, але вони спокійно забрали мішок картоплі.

З настанням весни, тепла стало трохи легше, зацвіла акація, пішли в ріст різні трави. То ми й паслися. Та й хіба тільки ми. Все село. А ще zostалась стара шкіра з колись забитої телиці, то варили її і їли.

Не тільки на мій погляд, але і всі знають, що голод був зроблений спеціально. Голод тривав десь два роки. В селі Кіндрівка померло, мабуть, пів-села, а декотрі тікали з села, шукаючи іншу долю. Я знав один метод хлібозаготівель: хліб мішками забирали у людей.

Саме я голодував, коли перебував у патронаті, що розташовувався неподалік нашого села. Давали, пригадую, який-такий прісний суп, власне, й не суп, а якусь водяну бовтанку, та грамів сто глевкого хліба. Дуже багато померло дітей в патронаті. Виснажені, хворі, вони ніби передчували близьку голодну смерть.

Розкажу про одну родину, що складалась з 7 чоловік. Чоловіка забрали до тюрми за невиконання хлібопоставки. На руках його жінки Мотрі залишилось п'ятеро дітей. Діти просили в неньки їсти, а вона тільки плакала, бо нічого не могла зробити. Коли настала весна, то полегшення не було, стали помирати діти. Поховали: Анастасію, Тетяну, Леоніда, Віталія, Семена. Поховала Мотря дітей де могла – кого на кладовищі в спільній могилі, кого в порожній ямі, де колись зберігались зимою буряки.

Свідчення зібрав: Малий С.В., студент КДПУ, гр. А-11-Д.

Дата опитування: 20. 05. 1996 р.

№ 189

Прокопенко Павло Іванович,

1910 р.н., с. Велика Скульова, Світловодський район,

Кіровоградська область

Мої батьки померли від тифу в 1919 році. Нас залишилось п'ять дітей. У 1933 році вмер від голоду брат 1908 року народження. В 1933 р. я пішов у прицепщики, там давали їсти. Познайомився з комірником, він виявився людиною доброю, давав інколи хліба і картоплі. Отак я підтримував своїх сестер, щоб вони zostалися живими.

У роки голодомору та хлібозаготівель була організована компанія з активістів, яка вишукувала закопаний хліб, забирала його. Ходили по хатах, шукали хліб, заглядали куди попало. Заглядали навіть в піч, і що в печі знаходили, зварене чи спечене, забирали й те.

Люди вимирали масово. Я сам у селі поховав 18 душ. Хотілося кудись піти і загинути, щоб не бачити всього цього. Голодні діти кусали себе за пальці, просили хліба. В нашому селі два сини зарізали свою матір і з'їли її. Їли котів, собак, мишей, траву.

Свідчення зібрав: Малий С.В., студент КДПУ, гр. А-11-Д.
Дата опитування: 20. 05. 1996 р.

№ 190

Нестеренко Іван Денисович,

с. Млинок, Онуфріївський район, Кіровоградська область

Причина голоду крилась у тому, що урожай був невеликий, а план заготівлі державі хліба і різних продуктів треба було виконати. Податки на людей були немалі. Голод почався в кінці 1932 року і тривав до збору врожаю 1933 року. Людей у селі від голоду вимерло багато.

Незважаючи на те, що люди вже голодували, хлібозаготівля проводилась. Вона виконувалась представниками з району та з нашої сільради. Людей умовляли здавати хліб, городину, яку можна було здати державі. У нас не шукали, страшна була бідність, а в інших шукали і по горищах лазили, а знайшовши, то все забирали.

Наша сім'я дуже страждала від голоду взимку і весною 1933 року. Умерла старша сестра від голоду і дизентерії. А ми ходили по степу, розривали мурашники, знаходили там їхні запаси, забирали, товкли курай у ступі, рвали лободу, жаливу, з чого потім варили баланду і пекли такі оладки.

Батько з світової війни прийшов поранений і весь час був слабкий, а мати ходила на роботу в колгосп. Там давали якусь похльобку, інколи додому приносила з колгоспу якого-такого борошна грам 200, яке ми мішали з кураєм і обзелками з кукурудзи, пекли і їли. Голод нас примусив навіть з'їсти свого кота. Голод примусив людей вживати і неїстівні продукти, що не кожний міг і витримати. Так, у сім'ї Павлюченків умерло двоє дітей і дід. Люди похилого віку і малі діти не могли вижити на таких харчах. Та щоб їх і придбати потрібна була певна сила в людині, а в них уже її не було.

У час голоду були крадіжки окремими особами, які хотіли вижити за рахунок легкої наживи. Та мерли й злодії.

Свідчення зібрав: Чуб М. М., студент КДПУ.

Дата опитування: 1996 р.

№ 191

Овчарова Марія Іванівна,

1925 р.н., с. Скрипаї, Зміївський район, Харківська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голодомор мені довелося пережити в цьому ж селі Скрипаї, де народилася, вийшла заміж і постійно проживала.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голодомору крилася в тому, що був зрушений уклад українського селянства, який формувався віками. В селян були завжди великі сім'ї. В одній сім'ї жили прадіди, діди, сини, в яких було по десятеро дітей. Щоб прокормити сім'ю, вони тяжко працювали, скуповували землю та реманент, щоб обробити землю та прокормити сім'ю. Остатки продуктів харчування вони продавали, щоб забезпечити сім'ї необхідним одягом та іншими товарами. Будували комори, сараї та інші будівлі для зерна та худоби. Такі селяни називались середняками. Крім того, були багаті люди, які самі не обробляли землю, а користувались найманою робочою силою. Найманою силою була третя категорія людей, це бідняки, які з різних причин не мали ні землі, ні худоби. Вони і наймалися на роботи до багатих людей. Але багаті люди були різні по своєму характеру, а в основному жорстокі. Вони заставляли працювати найманих людей від зорі до зорі, кормили їх погано, а то й били, якщо хтось сяде відпочити. Бідняки були невдоволені жорстокістю багатців, і тому вони пішли за більшовиками з гаслами «Землю – селянам». Землю у власність вони так і не отримали, оскільки всі землі перейшли у власність колгоспів. Багаті селяни та середняки не хотіли віддати свої землі в колгоспи, і в них більшовики почали відбирати силою їх землі, незважаючи як буде далі жити сім'я. А хто сперечався – висилали на Соловки.

У колгоспах для оплати праці був введений трудовдень, на який після того, як збирали новий урожай видавали по 200 г зерна. Трудовдні записували бригадири на окремих листочках, а то й на коробці з сірників, потім губили їх. Та й не за кожну роботу платили трудовдень, а розмір був від 1 до 0,25 трудовдня. В колгоспах працювали тільки дорослі та трудоспособні працівники круглий рік, а діти та старі батьки не могли працювати. Заробленого зерна не хватало прокормити сім'ю, а на одяжу, взуття та інше, що необхідне для життя людини, взяти не було де. А ще сім'ї платили різні податки: за землю, м'ясо, яйця, молоко, вовну, свинячі шкури та інше.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод у селі Скрипаї тривав з осені 1932 року по серпень 1933 року. Найважча була зима 1932-1933 років. Було багато снігу, великі морози.

4. Скільки людей померло від голоду?

Загинуло людей десь до 1000 чоловік. Точно ніхто не знає.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Моя прабабуся добре пам'ятає хлібозаготівлі, так як зерно в селянина рівнялось дорожче золота.

Це було десь після того, як утворились колгоспи у 1930-1931 роках. Були створені групи, «ячейки», по 3-5 чоловік переважно з комсомольців, партійців та інших активістів. У нашій сім'ї було 14 чоловік: дідусь, бабуся, батько, мати та 10 дітей, 3 хлопці і 7 дівчат. Вік їх був від 1,5 до 15 років. Було у нас до розкуркулювання 1 га землі, 2 корови, 2 свиней, 2 коней, хлів, комора та птиця різна. Цим і кормились та одягались. Найтяжче було старшим дітям, Федору, Харитині та Парасці, які працювали разом з дорослими. Коли почули, що треба здати все в колгосп, то плакали і малі і дорослі. Коней, корів, свиней відвели в колгосп, а хліб здали не увесь, а оставили на прожиття до нового врожаю. Керівники колгоспу та сільської ради об'явили, що з району сказали, що цього мало і будуть ходити по дворах і забирати зерно, хто не повністю здав усього. Ходили по всьому селі одночасно, заглядали по всіх закутках і забирали до зернини. Ми ще малі були і не дуже розуміли, чому батьки гірко плачучи, згортали навіть з печі остатки зерна в мішок та віддавали чужим людям. На вулиці стояли підводи, туди скидали мішки і їхали до наступного двору. Такі «заготівки» тривали не один день, поки вичистили всі двори від хліба.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод супроводжував нашу сім'ю весь час від початку колективізації. Весною діти рвали кропиву, щавель, одуванчики і другі трави для салатів, борщів. З солодких буряків варили компоти, тикву смажили в духовці. Літом було легше, поспівали ягоди, калачики та інші овочі та фрукти, які старались сушити і на зиму. Картоплю в основному варили в кожухах, щоб не зрізати лишку.

Найтяжчим періодом була зима 1932-1933 рр. Я тоді пішла в початкову школу. Але ходити довго не прийшлося, бо зимою

одягатись не було в що, а вчитись не було як. В старших дітей були одні чоботи на всіх. Коли трохи потепліло, тоді почала знову ходити. А коли не ходила в школу, то старші сестри брали у вчителя уроки і з поміччю старших я занімалась дома. Дома були млинок і ступа. На млинку мололи кукурудзу і з неї пекли хліб. В ступі товкли пшоно і варили кашу. Мати була дуже доброю хазяйкою і вміла з нічого щось зварити чи спекти. На великі свята вона пекла короваї з суміші всякого зерна, добавляла картоплю. Повидло робила з буряків та макухи, компот з відвару буряків та фруктів. Кисіль з бузини. Але в ту зиму 1932-1933 рр. вже не було майже нічого. Дідусь і бабуса померли. Жалко їх було і радісно, що вже більше не будуть мучитись. До весни насилу дожили.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що потерпали від голоду.

Таких сімей було повне село. Які дома були, то хто помер, а хто остався живий. У сусідів Жуваків був син Петро, який поїхав десь на заробітки і там його вбили за кусок хліба. І таких заробітчани було багато, але вернулись одиниці.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найтяжче було батькам, які бачили як страждали їх батьки і діти, пухли з голоду, просили їсти, плакали, а вони не могли нічого вдіяти. Дуже процвітала крадіжка в той час. Старики і діти ходили просили в другі села, але там було також важко. Нічого не діставши їсти, вони крали, де буряк, де картоплину. А часто падали на вулицях і вмирали. Їх звозили на кладовище і ховали в одній ямі, бо не знали звідки вони.

Дата опитування: 24. 11. 2003 р.

№ 192

Охріменко Яків Петрович,

1921 р.н., с. Мануйлівка, Козельщинський район,
Полтавська область

Голод 1933 року пам'ятаю дуже добре. Я у той час жив у рідному селі Мануйлівка. Було мені 12 років, я ходив до школи. У мене був молодший брат і мати. Вона працювала в колгоспі. Робота була дуже тяжка, і мати дуже втомлювалася. Вона часто хворіла. Мені було її дуже жалко, я допомагав їй як міг. Восени 1932 року до нас прийшли уповноважені і почали шукати хліб. Але в нас його було дуже мало, і тому вони забрали ще й жорна. До Різдва ми якось дотягли, а потім стало зовсім сутужно.

Сусіди жили на той час добре, бо їх батько працював у сільській раді, тому їх діти ніколи не ходили голодними. Мати найнялася до них на роботу і приносила додому висівок. Ми розбавляли їх з водою і пекли коржі. Ось так ми і вижили.

Весною ми з братом рвали різні бур'яни і перетирали їх, змішували з «борошном». У школу я вже не ходив, бо взимку, коли мої однокласники почали вмирати, вчитель Іван Сергійович розпустив клас. По селу ходило дуже багато голодних людей, які просили їсти. Ніхто нічого їм не міг дати, і вони вмирали. У нас під парканом вмерло двоє, я боявся до них підходити. Вранці їх забрала підвода. Я ще довго не міг перебороти себе і підійти до того місця. Голод закінчився, коли збирали врожай 1933 року.

Свідчення зібрав: Соломаха В., студент КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 10. 06. 1996 р.

№ 193

Пазинич Іван Петрович,

1911 р.н., м. Миргород, Полтавська область,

а згодом – Донецька область.

Проживає за адресою: село Хомутець, Миргородський район,
Полтавська область.

У 1932 році я став навчатися у місті Миргороді на робітфаці. Тут готували до вступу у вищі навчальні заклади. Жив я у гуртожитку. Тричі на тиждень нам видавали буханку «хліба». Він був дуже поганої якості. Туди входили тільки відходи, сам він був малим, чорним і твердим. Одержавши хлібину, її тут же з'їдали – по-перше, боялися з кимось поділитись, а по-друге, дуже хотілось їсти.

До зими 1932-1933 рр. в місті з'явилося дуже багато людей, які ходили і просили їсти. Скрізь лежали мертві й напівмертві тіла, які збирала підвода. Часто збирали не тільки мертвих, а й живих, тому що залишалось мало коней, не було можливості забирати трупи. Зібрані трупи ховали в одну братську могилу, не роблячи ніяких поміток.

У селі, недалеко від Миргорода, у мене залишилися рідні: батько, мати, п'ять сестер і два брати. Серед них були ще зовсім діти (1928-1930 років народження). Я дуже хвилювався за свою сім'ю, бо знав, що в сім'ї голод лютує ще більше, але допомогти я нічим не міг. Мій батько двічі їздив міняти одяг, рушники на хліб.

Навесні 1933 року до мене приїхав друг з Донбасу. В нього було завдання загітувати п'ять чоловік навчатися на Донбасі в

гірничо-збагачувальному технікумі. Не закінчивши навчання на робітфаці, я разом з чотирма товаришами поїхав на Донбас.

Життя там було набагато краще, адже тут був промисловий центр, і голоду тут не відчували зовсім. Нам видавали пайки, я двічі, навіть, посилав продукти додому, але (як я потім дізнався) вони не дійшли до місця призначення. Мабуть, їх хтось перехопив у дорозі, бо часи тоді були справді скрутні для всіх. Після року навчання на Донбасі я повернувся додому до сім'ї, бо не зміг спускатись в шахту за станом здоров'я. Повернувся в 1934 р., тому не пам'ятаю, коли закінчився голод.

На мою думку, головною причиною голоду 1933 року була антинародна політика щодо українців, яку тоді проводили більшовики. З цим фактом мені довелося зустрітись самому, але пізніше, під час війни. Мого брата і товариша було вбито в перші дні війни, коли їх, роту солдатів-українців, слабо озброєних, кинули на фашистські танки. Те ж саме, на мою думку, було і в 1933 році. Насильницька колективізація, антиселянська хлібозаготівля восени 1932 р. були сплановані урядом Сталіна, щоб до кінця придушити українських селян. Місцеві активісти-висуванці забрали у нашої сім'ї (і не тільки в нашої) всі запаси зерна. Брали не тільки продукти, а й речі домашнього вжитку, а потім (сам бачив) продавали в центрі села. Конкретних людей я вже не пам'ятаю, але пам'ятаю, що тоді загинуло дуже багато людей від голоду.

Свідчення зібрав: Соломаха В., студент КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 10. 06. 1996 р.

№ 194

Радченко Анастасія Федорівна,

1924 р.н., с. Мозоліївка, Градизький район, Харківська область

У 1933 році вона з батьками і братом Миколою жила у тому ж селі. Було їй 8 років, але вона добре пам'ятає цей голодний рік. Анастасія Федорівна вважає, що причиною голоду у той час було перебільшення повноважень представниками влади на місцях та сільськими активістами. Під час хлібозаготівель вони забирали у селян все до останнього зернятка, не залишаючи навіть на посів. Голод тривав з грудня 1932 року до осені 1933 року, до нового врожаю. За цей період померло дуже багато односельців, майже половина села.

Хлібозаготівлі проводилися взимку і весною. Сільські активісти ходили по дворах по 5 чоловік, переважно вночі. Забирали все зерно, горох, квасолу, насіння. Де тільки не ховали люди посівне зерно, але

хлібозаготівники знаходили і забирали все. У селі було немало багатодітних родин. Діти дивилися голодними очима, благали заготівельників залишити «хоч трохи хлібця», але ті були невблаганні. Найлютіший був Жиров Михайло. Його люди боялися, як вогню.

Анастасія Федорівна вважає, що родина пережила голод непогано у порівнянні з іншими односельцями. Всі вони залишилися живими. У них на той час були корови і телиця. Завжди було молоко. Взимку зарізали телицю, то була і солонина. Не було тільки хліба. Але вони мололи порожні кукурудзяні качани, добавляли буряки, листя капусти і пекли млинці. Найважчий період був з січня по квітень 1933 року. А потім з'явилась зелень. Селяни ходили за 8 км на луки, збирали кінський щавель, дику цибулю, часник, жаливу, рвали і їли квіти акації. А на луки йти треба було болотами. Багато людей, виснажених голодом, не доходили до рятівного щавлю: падали, непритомніли, тонули в болоті.

Ті селяни, що працювали в колгоспі, один раз на день отримували обід – один черпак супу-кандьору. Батьки брали з собою на роботу дітей, які також працювали в колгоспі за черпак супу. Деякі люди несли цей суп додому, щоб хоч трохи підгодувати малих дітей та стариків, які неспроможні були працювати. А суп для селян варила старенька бабуся. Вона так заслабла, що одного разу знепритомніла і впала в котел з кип'ячим супом.

Родина Анастасії Федорівни вижила у цей голодний рік. А от їх сусідам (Кандулам) прийшлося дуже скрутно. З дванадцяти чоловік у цій родині вижили тільки чотири чоловіки, хоч брати і працювали в колгоспі. Але вони не змогли врятувати від голодної смерті своїх рідних. Поряд проживала багатодітна родина Свиначенків. Майже всі вони померли, залишилось три чоловіки, а один з них осліп, бо від голоду наївся блекоти.

Не тільки в одному селі, а по всій багатостраждальній Україні голод 1933 року забрав багато людських життів.

Свідчення зібрала: Скриль М., студентка КДПУ, Е-13-Д.

Дата опитування: 5. 05. 1996 р.

№ 195

Ромашко Галина Олексіївна,

1910 р.н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область
проживає за адресою: село Семенівка Полтавської області.

Бабуся часто любила говорити:

Тільки нам все жити, не вмирати,
Зерно сіять, зацвітати знов.
Тільки щастя нам дано багате.
То велике щастя наше – мати,
Батьківщина, правда і любов!

Рідна Україна – безмежна і широкопола, з синьою долиною і зоряними світанками, червоною калиною і вербами. Той рік видався багатим на урожай. Люди збирали урожай і ховали в закрома. Кожен вірив, що зиму перезимують.

Але не все так сталося. Вийшов наказ здати весь зібраний урожай, до останньої зернини. По селу їздили бригади чорноармійців на підводах, заходили у двори, збираючи все що було їстівного.

Люди були доведені до відчаю. Матерям не було чим годувати своїх дітей, а також чим топити в будинках. Холод і голод панував навколо. Люди від голоду пухли. Не було сили рухатись. Кругом попід дворами виднілися трупи людей, бригада із двох ще сильних чоловіків скидала їх на підводу і вивозила в одну яму для поховання. Щоб якось вижити, матері ходили в поле вибирати замерзлу картоплю, з якої потім випікали оладушки, добавивши в них тирси. Так і пройшла зима, зацвіли сади, появилась травичка спориш, а разом з тим у людей появилась надія, що цей жах скінчиться.

Свідчення збирала: Стовба М.В., студентка КДПУ, гр. ЗК-04-1.

Дата опитування: листопад, 2004 р.

№ 196

Тверезовська Марія Степанівна,

1920 р.н., село Потоки; село Демидівка, Кременчуцький район,
Полтавська область, а потім Сумська область.

1. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод 1933 роки був навмисно запланований. Біля влади стояв деспотичний і цілеспрямований Каганович. Незважаючи на хороший урожай 1932 року, на достаток продуктів, які були на Україні, штучно був проведений голодомор з метою загнати селян в колгоспи, силою примусити поступити туди, у разі відмови запаси продовольства вилучалися і вивозились за межі України. Така була політика правління Кагановича.

2. Як довго тривав голод у Вашому селі?

Голод почався в кінці 1932 року і тривав майже 2 роки.

3. Скільки людей померло з голоду?

Наскільки я пам'ятаю, загинуло близько 8 мільйонів людей в Україні.

4. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, що Вам відомо про методи її проведення?

Те, що зібрали в 1932 році, було вивезено. Мішки із зерном знищували, спалювали. Ходили по хатинах люди, одягнені в кожані куртки, робили обшуки, і, якщо знаходили хоч які запаси продовольства, то їх або забирали, або спалювали, обливаючи бензином. Пам'ятаю, як у нас у дворі ходив чоловік з гвинтівкою і штиком протикав землю, шукаючи захований хліб. Наша сім'я була заможна, так от, після одного такого приходу людей в штатському, ми залишилися жебраками; забрали все, що можна було винести, батька заарештували як «ворога народу», тому що не хотів вступати в колгосп. То ми більше його не бачили. Мати залишилася одна з чотирма дітьми.

5. Як Ви особисто пережили голод, який період був найважчим?

Я ходила в школу, мені було 13 років і я все гарно пам'ятаю. Голод – страшніше за війну. Люди в мирний час гинули, це страшно! Поки у кого-небудь залишалися заховані продукти, ще абияк терпіли, потім поїли всі. Ходили по полях, збирали мерзлу картоплю. Мати ходила по найближчих селах і в місто, обмінювала речі на продукти.

Був, пам'ятаю, випадок, як одного хлопчика пристрелили, коли він збирав колоски, що залишилися після збирання врожаю, і їв їх сирими. У селі не залишилося худоби, птиці. Люди падали і вмирили, а потім вони могли лежати і день, і два. У нашому класі дівчинка померла під час уроку, впала і все. І ніхто до неї не підійшов, так вона і пролежала до вечора. У людей не було сил, проте ми вчилися.

У місті було трохи легше, оскільки там хоча б видавали продовольчі картки на хліб, сіль, цукор, маргарин. У селі цього не було. Найважчим був 1933 рік, особливо зима.

6. Розкажіть про конкретні сім'ї і людей, які потерпали від голоду.

Я не зможу сказати про якусь окрему сім'ю, яка постраждала від голоду, оскільки страждали всі. Не було сім'ї, якої не торкнулася кістлява рука голоду, в кожній сім'ї були померлі. Поїли кішок, собак, не було навіть ворон. Влітку було трохи легше, оскільки з'явилися ягоди. А взимку було дуже важко.

7. Як страждали під час голоду діти і люди похилого віку?

Найважче було людям похилого віку, особливо самотнім. Старі і хворі, вони перші почали вмирати. Дітям було не легше, хоча батьки і прагнули віддавати їм все, що могли роздобути. Але молодий організм, що росте, вимагав свого. Поряд з нашим будинком жила сім'я, у них було двоє маленьких дітей. Діти померли, а потім і батьки. Ходили чутки, що вони з'їли своїх дітей, а самі потім виїхали до Білорусії. Так, були випадки людодїства, але на це ніхто не звертав уваги, зникла людина – значить померла з голоду.

Свідчення зібрав: Сафронов Євген, студент КДПУ, гр. М-12-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 197

Худієнко Ганна Михайлівна,
(дівоче прізвище Козубенко)

1914 р.н., хутір Махнівка, Глобинський район, Полтавська область

Народилася я в 1914 році на хуторі Махнівка Глобинського району Полтавської області. Батько загинув під час першої світової війни, навіть не побачивши своїх доньок-близняток, у мене ще є сестра Катя. Жили ми з мамою, дідусем та бабусею. Мама, дідусь і бабуса важко працювали, щоб у домі був достаток.

Але прийшли страшні роки голоду, в нас все повідбирали сільські активісти, які стали членами партії. Вони ходили по дворах із загостреними залізними піками, перевіряли ними, чи немає де захованого хліба. Не було вже у нас нічого, то забрали навіть качани з капусти, які були в погребі для корови. Корову теж забрали. Наш хутір був невеликий, але дуже багато людей померло. Першими з нашої сім'ї померли дідусь і бабуса. Цілі сім'ї повимирали у братів Козубенків – Федота та Семена, вимерли всі члени сім'ї Луценка Корнія, з великої сім'ї Шевченків залишилась одна дівчина Ониська. Ми з сестрою теж почали пухнути з голоду. Але люди дізналися, що десь за три кілометри від нас на хуторі Трохимці організувався радгосп, яким керував Лебідь Федір Федорович, сам родом із Кременчука.

Першою пішла в радгосп я, тоді забрала й сестру. Виконували ми всі сільські роботи, там була спеціальна кухня, де годували робітників. Нам почали давати їсти.

Найважчим був той час, коли ми ще не були в радгоспі. Ми ходили в степ, розгрібали кучки з половиною, там відшукували зерно. Сушили листя з берестка і акації, сухим товкли його, їли.

З радгоспу кожного дня ходили додому провідати маму і приносили їй їжу. Ішли високими житами і часто натикались на людей, які були вже мертвими, але нічого не було вже страшно, люди тоді були байдужі, здавалось, що ніколи не закінчиться таке страхіття. Одного разу прибігли ми з сестрою додому після роботи вночі, але мами вже не застали, вона померла, навіть не знаємо і досі, де її поховано.

Влітку 1933 року йшли великі дощі, не було того дня, щоб не йшов дощ. Ми все одно працювали до того часу, поки вода не була по коліна. Потім ми з сестрою повернулися в свій хутір, дали нам з колгоспу хату, бо наша була розвалена. Дещо дали на трудовні в колгоспі. Вродили помідори, квасоля, гарбузи. Коли щось варили, то товкли кабачки, квасоллю, ними затовкували страву. Чавунами варили гарбузи. Вже тепер пішли люди жити. Пам'ятаю такий випадок, коли в радгоспі одного разу наварили пшоняного супу, а пшоно було з бур'яном – блекотою. Після того супу люди почали сміятися, танцювати. Страшенна була картина – опухлі від голоду люди танцюють, ледве переставляючи важкі ноги. Страшно згадувати цей час. Хай ніколи таке не повторюється. Не побажаю навіть ворогам таке пережити. Хай у людей завжди буде хліб, бо без хліба не можна прожити.

Свідчення зібрав: Худієнко А. І., студент КДПУ, гр. А-111-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 198

Черевань Ялосовета Микитівна,

1915 р.н., хутір Черевані, Пирогівська сільська рада,

Глобинський район, Полтавська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там, тобто в Череванях я й переживала голод.

2. У чому, на Ваш погляд, крилися причини голодомору?

Страшно навіть згадати, забирали все. Було вредітельство, душили народ. Врожаї ж були хороші.

3. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався у 1933 з зими, а закінчився в кінці 1933 року.

4. Скільки людей померло від голоду?

Відсотків 30 із села вимерло. Інші ж були на грані смерті.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівлі та методи їх проведення?

Ходили по селу «буксири» і ходили з піками протикали поли. Забирали все, що бачили їстівне. Бабуся засушила кабак, розіслала його на печі і накрила рядном. Вони його найшли й забрали, а потім вийшли на подвір'я й викинули в грязь.

Проходили хлібозаготівлі. На хуторі були продзагони, в яких були військові і люди-активісти з села: дід Пилип, Рудченко Ганна Семенівна, Пінчук Олита. Це були заядливі комуністи. Бабу Оксану надушили і зняли чоботи. А була серед них баба Марена, яку вигнали з активістів за те, що вона залишила у Черевань Оришки Федорівни трішки насіння. Зате люди її стали поважати. Інших же ненавиділи.

6. Як Ви особисто пережили голод? Який період для Вас був найважчим?

Була пухла, ходила на роботу в колгосп, де давали по 2 кг муки з нового врожаю. В сім'ї робило 5 чоловік і ми получили тоді 10 кг. Це був великий празник. В цю муку добавляли сухе листя і пекли коржі.

Навесні було ще тяжче. Ходили проривати буряки, прорвані буряки забирали. Потім ми їх мили і пекли. Кожна жінка не оставляла на полі навіть одного листочка. Мови про масло чи олію навіть не було. Єдине, що спасало сім'ю, це корова, в молоко наливали води, щоб було більше.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

По сусідству жила сім'я Ледах. Загинуло 2 дітей і чоловік. Залишилась лише мати Тетяна Антонівна яка сама ледве не померла.

У другій сім'ї пухло 2 дітей, в яких померли мати з батьком. Діти ходили в пустий клуб, ловили ластівок і їли їх.

Свідчення зібрала Ткаченко Т.Г., студентка КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 199

Яковлєв Микола Степанович,

1923 р.н., село Андрусівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

Голодомор я пережив на Кіровоградщині в селі Андрусівка. До весни ми якось ще жили. А навесні вже пішов справжній мор

людський. На моїх очах за одну ніч померло сім чоловік. Це була сім'я Ладики Семена, вони були нашими сусідами. Зайшов я до них у хату, а вони вже всі мертві лежать. Батько мій з дядьком відтягли їх і закопали. А через дорогу жила моя тітка, недалеко від неї хата Міщенко Петра. Колись іду я біля їхньої хати, коли схопила мене його дружина та й затигла у погріб, що під ліжком був. Я почав сильно кричати, а люди почули та й витягли з погребя.

А по селу ходила чутка, що діти зникають, то й давай у неї шукати і знайшли у погребі людські кістки. А ще був випадок, коли дід заколов свого внука. Грицько прийшов до діда у двір, а там на столі молоко стояло, а він дуже голодний був та й випив його, а тут дід заходе та й заколов свого онука. Ото таке було. Бува аж не віриться, що таке могло з людьми бути. Люди пухли від голоду, їх було дуже багато.

Свідчення зібрала Горбунова Л.М., студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 200

Малько Олена Никифорівна,

1918 р.н., с. Максимівка, Градизький район, Полтавська область

Нас було восьмеро в сім'ї: батько, мати, два брати, я і три моїх сестри. Було це на Полтавщині в селі Максимівка. До Різдва ще люди трималися. Хіба хтось там ходив підпухлий, а вже після Різдва і ближче до літа страхіття коїлось. Був у нас ще при здоров'ї чоловік Канівець Федір. Його назначили ями копати та возити всіх померлих на кладовище. Він возив чоловік 15 в одну яму. Помирало щонайменше один – двоє в одному дворі, а то ж сім'ями голод косив. В нашій сім'ї помер батько, брат і молодша сестра Галя. У Мулявки Андрія померло троє дівчат і двоє хлопців. Вимерла вся сім'я Ткаченків – п'ять душ. Діти пропадали, деякі божеволіли. Були такі, що різали та варили трупи, вбивали власних дітей та поїдали їх. Навесні люди почали їсти щавель та кропиву. Також ловили мишей та щурів, горобців, земляних гробаків. Мололи кістки на борошно і робили те ж саме із шкірами та підшвами від взуття. Зараз страшно згадати, що таке було.

Свідчення зібрала: Горбунова Л.М., студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 201**Шевченко Тарас Григорович,**

с. Горіхове, Житомирська область

Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухали обличчя, ноги та животи. Коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски, кропиву.

Жили ми тоді в селі Горіхове, недалеко від Житомира, лише 10 із 30 господарств мали живих мешканців у 1933 р. Цілі родини вимирали. У родині Війтовичів молодший син, йому тоді десь було 17 років, повертаючись зі школи в Шахворівці, помер край дороги. Старша дочка Палажка померла на колгоспному полі. Мати померла по дорозі на роботу. Тіло батька знайшли в Коростишівському лісі, наполовину з'їдене звірами. Антін Савченко помер з жінкою та сестрою і залишилось троє дітей. У родині Марченка теж лишилось троє дітей. Сидір Одноріг помер з жінкою та двома дочками, одна дівчинка залишилась. Був випадок, коли побили дитину до смерті на ділянці з цибулею.

Свідчення збрала: Горбунова Л.М., студентка КДПУ, гр. Е-13-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 202**Братська Галина Семенівна,**

с. Бугаївка, Глобинський район, Полтавська область

Головною причиною голодомору був вивіз продуктів сільського господарства із села з метою добитися масової колективізації і поставити Україну на коліна, витравити з її народу дух самостійності та козацьких вольностей. Масова колективізація, яка супроводжувалась руйнуванням індивідуального сільського господарства, тільки наблизилася, посилила та драматизувала всі жахи голоду.

Про голод нам часто розповідали і вчителі, і батьки. Я пам'ятаю, як ми з класним керівником Штурлак Лідою Степанівною побували у сільському музеї с. Горби (від нашого села 10 км). Мене вразив лист колгоспників, датований квітнем 1932 року, там писалось: Шановний тов. Сталін. Чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми колгоспники, не маємо вже з 1. 01. 1932 р. в своєму колгоспі ні

фунта хліба. І зараз поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати, що буде далі?

Питаємо: за що ми билися на фронтах? За те, щоб сидіть голодними, щоб бачить, як вмирають діти на корчах голоду?»

Залишилися в пам'яті уроки історії, які проводив наш учитель, Ткаченко Павло Афанасійович, він говорив нам: «Запам'ятайте, без війни, без епідемій гинули ні в чому не винні люди. Так «вождь народів» розправився з українським селом, де за приблизними підрахунками померло голодною смертю 7-9 мільйонів чоловік. У нашому селі Бугаївка від голодомору померло 693 чоловіки, а з війни не повернулися 242 чоловіки».

Люди вимирали цілими сім'ями. Так, повністю вимерла сім'я Чуйко Софії (вона, три сини, дочка і дитина дочки), Шушвала Івана (він, дружина, син, невістка і двоє їхніх дітей), Федорченка Кирила Гнатовича (він, дружина, три дочки і два сини), Кісліченко Ольги (вона, чотири дочки і двоє синів), Ротка Кирила Антоновича (він, чотири дочки і двоє синів).

Селяни з навколишніх сіл, а особливо із Шушвалівки, ходили в пошуках їжі в радгосп. Дорогою падали і помирали. Сюди, на дорогу, направляли вози з колгоспу. Ці люди, кількість яких досягала до 250 чоловік, були поховані в одній великій ямі в с. Бугаївка, на так званому Магдівському кладовищі.

Страшно було дивитись на тодішнє село. Хати зяли пустками, подвір'я, огороди і колгоспні поля позаростали бур'яном. Біля деяких хат сновигали поодинокі постаті. Смерті уже не боялися, її чекали, бо вона позбавляла всіх страждань. Та часто померлим не було спокою і на тім світі. Голодні розривали могили.... Люди втрачали все людське. Скільки треба було пережити матері, яка прийшла до сільської ради прохати дозволу.... з'їсти свою вже опухлу дитину. Батьки двох дітей, хлопчика і дівчинки, вирішували, кого залишити живим: його чи її. Були непоодинокі випадки канібалізму (особливо на Стівбуваті), але люди про це розповідають неохоче. Найтяжче голод було пережити взимку, а голод в нашому селі тривав з осені 1932 року до літа (врожаю) 1933 року (вісім місяців).

Урожай, перед голодом, по розповідях старожилів села, був непоганий, але його увесь вивезли з колгоспу, як держпоставку. Весною здавали зерно, щоб посіяти в колгоспі поле, бо там не було зерна. Село було ослаблене, а завдання по здачі зерна були дуже великими, їх неможливо було виконати.

У селі була створена комісія з комсомольців і бідноти. Вони ходили по хатах і забирали все. Розповідають, що із печі виймали горщики з їжею і висипали додолу, перемішували із землею, аби нічого не залишилось людям. Забирали все, шукали скрізь по дворах і просили давати на «красну валку».

У нас в сім'ї було 7 чоловік. Батько був плотником, працював у колгоспі. Він виготовляв бочки для води. Для тих, хто працював, варили галушки. Голод панував скрізь. Саме тяжче було пережити зиму, тому що був сніг і ніяк дістати із-під снігу щось їстівне. На кутку Галини Семенівни померло 6 сімей. В сім'ї Кисліченка Антона Романовича було 6 дітей і дружина-росіянка. В неї було дуже багато красивого одягу. Вона його ховала і не хотіла міняти на продукти харчування. Померли всі діти та дружина, залишився Антон Романович сам, він потроху міняв одяг на їжу і вижив. Сім'я Малика теж померла під час голодомору, спочатку померла бабуся, коли приїхали волами і погрузили її на віз, вона була в таких зморшках, самі кістки та шкіра, та ще очі ніби хотіли «втєкти» з очних ям. Через три дні помер син і дідусь, а ще через кілька днів і вся родина. А в сім'ї Зінченка Левка Михайловича також померли від голоду всі, залишилась одна донька Оленка.

Свідчення зібрав: Гордаш Р.В., студент КДПУ, гр. Е-15-Д.

Дата опитування: 16. 11. 1995 р.

№ 203

Вергал Антоніна Костівна,

1909 р.н., с. Жовніно, теперішня Черкаська область.

Дуже багато людей померло від голоду. Мерли скрізь на дорогах, під заборами. Особливо тяжко було дітям. Серце розривалося, коли бачиш голодних дітей і немає чого їм дати. Діти пухли з голоду і помирали.

А щоб якось вижити, люди збирали на полі мерзлу картоплю, мили і пекли її, сушили листя з дерев і перемішували на оладки. Товкли кукурудзяні стержні і пекли маторженики. Весною, коли з'явилась молоденька лобода і кропива, варили її і їли. Ловили горобців і їли теж. Птахів у селі залишилось дуже мало. Не чули ми ні співу солов'я, ні лелечого скреготу.

Свідчення зібрав: Гордаш Р.В.,

студент КДПУ, гр. Е-15-Д.

Дата опитування: 20. 12. 1995 р.

№ 204

Чалий Іван Тарасович,1917 р.н., с. Інгуло-Кам'янка, Новгородківський район,
Кіровоградська область**1. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**с. Інгуло-Кам'янка, Новгородківський район,
Кіровоградська область.**2. Де Вам довелося пережити голодомор?**Пережив голод 1933 року в селі Інгуло-Кам'янці
Новгородського району.**3. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?****4. Як довго тривав голод у селі?****5. Скільки людей померло від голоду?**

На той час за підрахунками 1937 року, коли я почав працювати в конторі колгоспу, було 112 дворів. Залишилися живими окремі члени сімей в 37 дворах. У 75 дворах жителі вимерли всі до одного. Деяких померлих похоронили, а більшість лежали мертвими до повного виснаження. Багато людей померло в 1933 голодному році, який був найтяжчим періодом в цьому селі.

6. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**7. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?**

Нас було в сім'ї шестеро. Найстарша моя сестричка померла з голоду. Померли також з голоду наші дідусь і бабуся. Ми опухли. Ловили в річці черепашок, збирали біля скірт соломи по зернинці зерно, збирали насіння березки й готували з цього їжу. Їли листя вишень, лободи, цвіт акації, зелені колоски жита. Мати щодня ходила на роботу перелопачувати зерно в приміщенні церкви. У селі було три церкви – і всі забиті зерном. Їй деколи вдавалось в трусах принести зерно, що теж було підмогою до нашого виживання.

8. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Серед літа я із своїм братом пішли до одного двору, на городі якого росли груші. Підійшли до хати. Двір і весь город були зарослі бур'яном в людський зріст. Ми пробралися до хати, зазирнули у

вікно. В хаті на лежанці лежав мертвий дядько, господар двору, а його дружина – на долівці, біля порогу, теж померла. Від страху ми вибігли з двору і вирішили обійти вулицею, аби добратися все ж таки до груш. Серед вулиці в заростях бур'янів стояв колодязь, біля якого ми побачили мертву дорослу дочку господаря двору. Труп був цілий, але руки й ноги висохли. Ми ледве повернулися назад. Розповіли батькам про все побачене. За самовільний вчинок нас добре посварили.

Моя тітка, Кабаченко Ольга, залишилася сама з трьома малолітніми дочками. Чоловіка відправили в тюрму за те, що він намагався забрати з колгоспу свого коня. Коні стояли без корму, виснажені, вони щодень гинули. Люди почали розтягувати дохлих коней і готувати для себе їжу. Тітка вже не могла роздобути собі і дітям щось їсти, зарізала двох старших дочок і з'їла їх. Десь у березні ми з матір'ю зайшли до тітчиної хати, і я особисто бачив на комині селянської печі дві голови її дочок. Третю дочку мати моя вирвала з рук безумної тітки і забрала до своєї хати, згодом передала дівчину до колгоспних дитячих ясел. Тітка померла. Дядько не вернувся з тюрми.

Дата опитування: 09. 10. 1996 р.

№ 205

Чеверда Марія Іванівна,

1919 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

1933 рік я не забуду до кінця свого життя. Батько, контужений на громадянській війні, помер в 1932 році. Нас, дівчат, залишилося дев'ятеро сиротами при матері. Найстарші – 1912 і 1914 року народження в голод кудись пішли і не повернулися. Вдома лишилося семеро. По хатах тоді ходила бригада й забирала геть усе чисто – хоч би й останнього піввідра квасолі. Мати працювала у колгоспі і приносила щодня свій пайок – п'ять галушок із сої. Від тих харчів найменші дві сестри – 1929 і 1931 років народження, померли.

Недалеко від нас знаходилася салотопильня; там дохлих коней топили на мило, а кістки і витопчене м'ясо викидали на смітник. Проте пробратися на той смітник за кістками було теж неможливо, бо він охоронявся озброєними людьми. Нашу матір двічі було поранено при спробі взяти тієї дохлятини, а сусідку нашу вбили наповал...

Їли ми і буряки, і жолуді. Рано навесні ноги в кожній попухли, ми не могли вже ходити. Тоді мати відтягнула нас через дорогу у степ, де стояли скирди намолоченого льону і залишила на день і ніч. Зразу ми їли той льон із половиною, бо несла було відібрати саме зерно. Та за два дні уже м'яли в руках і виминали зерно, запиваючи водою із струмочків. Так і врятувалися від смерті.

Ще згадується, як страшно було ходити, будь-де на людину чекала смерть, людоїди й на мою матір нападали, але якось вона убереглася. Від хати слабосилі боялися відходити, бо сильніші переслідували, могли задушити й з'їсти.

Свідчення збирила жителька села Попівка Онуфріївського району Кіровоградської області Піценко Валентина Іванівна.

Дата опитування: вересень-листопад 1995 року.

№ 206

Шаблій Марія Михайлівна,

1925 р.н., м. Кременчук

Тяжко жилося в ті роки. Сім'я у нас була велика. А як оголосили продподаток, то спершу і не розуміли, що воно таке. І тільки потім, коли почали все вилучати, все вигрібати, то стало зрозуміло, що держава хоче винищити українського господаря.

Спасало те, що тато повернувся з війни 1914 р., повернувся інвалідом (без руки), а тому були якісь льоти. У нас був погріб з картоплею. Тато все давав цим активістам, давав, а мама дуже сердилася на те: «Скільки можна – дай, дай, дай!» А тато на те відповідав: «Як не дамо, то самі прийдуть та й усе заберуть».

Одного разу йшов тато з колгоспу, а тут ця комісія. Кажуть: «Михайле Івановичу, йдіть до нас у комісію». Дуже не хотів батько, та довелося. Прийшли вони до сусіда нашого Максима Багрянного, а в нього ще троє дітей. Обшукали все в хаті, а тоді й кажуть татові, щоб залазив на горище та подивився, чи є там що. Тато виліз на горище і баче, що лежить там банячок з квасолею. Гукають знизу: «Чи є там що?» А тато на те: «Та ні! Саме павутиння!» Дуже перелякався тоді тато, бо якби не повірили і полізли б перевірити, то, мабуть, зразу б і розстріляли за брехню. А сусіда той тоді довго батькові дякував. Казав, що та квасоля врятувала його сім'ю від голодної смерті.

Страшний тоді голод був. Бувало йдеш – там лежить, там, там. По кілька днів лежали трупи, доки підводою не забирали їх. Бувало,

і живих забирали як мертвих, адже мало хто мав сили чи бажання перевіряти кожне тіло. Нам було легше, адже в нас була і корова, і земля. Ходили батьки до якоїсь начальниці та вимінювали в неї молоко на хліб. Бач, і серед таких траплялися добрі люди. А ще було в нас багато землі. Тато дуже боявся, що одберуть усе в колгосп. А тому поділив землю між моїми п'ятьма братами, роздав їм і по коню. Вони там швидко обустроїлись. То вже ж краще, що не в нього одного стільки землі, а в кожного по латочці.

Забирали у людей все добро та зносили до сусідки нашої – Ганни Пилипиhi. Ввечері голодні люди никають в пошуках чогось їстівного, а там світло, гульки, крики. А сусід наш Максим Залізний тоді робив на вагонобудівному заводі, а тому в нього першого на вулиці з'явилося вугілля. Так якось ця Пилипиha каже до активістів, що при обшуку треба було ще в нього відро вугілля взяти, щоб тепліше було.

Звісно, що жити в місті було значно легше, ніж у селі. Тут взяв якесь тряпчиння та пішов виміняв у робітника на кусок хліба, бо в того ж були пайки. Слава Богу, що не було і випадків людоїдства, як у селах.

Та страшно було ще й те, що після голодомору 1932-1933 рр. почався тиф, який ще піввулиці звалив.

Свідчення зібрала: Ольхова Ю. О., студентка КДПУ, гр. КС-03-3.

Дата опитування: 2003 р.

№ 207

Шамрай Олександра Данилівна

1. Рік народження. 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Велика Кохнівка, Кременчуцький район, Полтавська обл.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Мені тоді було 10 років. Моя сім'я налічувала 6 чоловік: мати, батько, я, три моїх старші брати жили в цьому селі.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Москва хотіла задавити Україну, тому ввела високі плани хлібозабору.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався десь під весну і тривав майже рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

Я точно не пам'ятаю, але Велика Кохнівка було велике село, майже 500 чоловік. В той рік я залишилася одна. Померли спочатку два брати, потім батько і мати з старшим братом.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хліб, худобу, крупи – все забирали силою. Батько замурував у печі трохи зерна, але і там знайшли, їздили по селу підводою, все вивантажували і вивозили. У одного був металевий прут (щуп), яким він шукав зерно у підполі, у погребі.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Усі кішки, собаки зникли з двору. По селу чути було тільки стогін. Ніякої худоби. Їли шкаралупу від картоплі, грицики (трохи їстівна трава), пили воду, лизали сіль.

Дата опитування: 02. 06. 1996 р.

№ 208

Шаповал Марія Іванівна

1. Рік народження. 1921 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором: селище Градизьк, Харківська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Зерно, хліб вивозили в Росію, Білорусію. Урожай з присадибних ділянок, з фруктових дерев обкладався великими податками. У людей після сплати податків майже нічого не залишалося. З цієї причини майже всі сади в селищі були вирубані. Коли урожай не відвозив сам, приїжджали комнезамівці і забирали.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав довго. Закінчився, можна сказати, в 50-роках. Найтяжчими були 1932-1933 роки.

6. Скільки людей померло від голоду?

Людей померло багато як у селі, так і в районі. Точно сказати не можемо.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У Градизьку в ті роки був колгосп «Червоний партизан». Земля родила добрі врожаї, але весь хліб вивозили. Колгоспникам на трудодні давали зовсім мало. В той час в колгоспах майже не

крани. За 1 качан кукурудзи присуджували 10 років тюрми. На полях стояли вишки, на яких були дозори, що охороняли колгоспний врожай.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважче було жити взимку. На скопищах майже нічого не було їстівного, не росла трава, ставки вкриті кригою. Весною сушили цвіт акації і їли. Прямо на плиті (не на сковорідці) пекли лузгу з гречки. Я ходили до річки, збирала там черепашок, розлуплювала і їла сирими. Пізно восени збирала на скопищах мерзлу картоплю, буряк, мішали їх з картоплею, лободою і пекли коржі, які називались «лаценики».

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Поряд зі мною жила сім'я Салімонів. Чоловік, жінка і четверо діточок. Салімон Михайло народився у 1891 році. Становище у сім'ї склалося таке тяжке, що хазяїн мусив поміняти хату на 2 пуди хліба, щоб вижити. Хату віддав, а сам із сім'єю пішов тимчасово жити на гору Пивиху. Там в горі видовбав конуру і жив, поки не викопав землянку. Але хліб скінчився. Спочатку померла одна дитина, за нею дружина. Невдовзі померли ще двоє дітей. Залишилася дочка Віра. Вона й була свідком, як батько на кладовищі почав їсти своїх мертвих дітей. Помер Салімон Михайло у 1932 році. З сім'ї залишилася живою тільки дочка Віра.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Люди ходили пухлі, від цього лопалась шкіра на тілі. Діти годинами просиджували з вудочками на річці, ловили рибу і їли прямо з гачка, нечищену, несолену, сиру. Діти, люди похилого віку, матері з малими дітьми ходили просили милостиню. Їздили в Білорусію (там з хлібом було краще) міняти одяг на хліб. Люди падали на дорогах і вмирали з голоду. Було багато дітей сиріт. Жили вони з того, що їм видасть колгосп. Містилися вони в будинку, який називався патронатом. Але і це їх не рятувало. Діти пухли і часто вмирали.

Дата опитування: 26. 09. 1995 р.

№ 209

Шевченко Галина Григорівна,

(переказ почутого про голод 1932-1933 рр. від мами)

1. Рік народження. 1939 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Синявка, Менський район, Чернігівська область,

3. Де Вам довелося пережити голодомор:

с. Синявка. Мій дідусь був середняком, але його розкуркулили. Почався у 1932 р. страшний голод. Дідусь поїхав на заробітки у м. Брянськ, а до них у хату підселили ще бідніших за нашу сім'ю. Ці люди жили в одній кімнаті. Одного разу вночі вони зарізали старшу дитину і з'їли. Мати дуже плакала, але батько сказав, що так врятують інших двох дітей. А потім цей чоловік теж поїхав на заробітки в Росію.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голодомору в тому, що з українських сіл усе забрали і вивезли, у сім'ях навіть не залишилося 2-3 кг зерна, вибирали з погребів картоплю і вивозили.

5. Як довго тривав голод у селі?

У селі голодомор тривав 2 роки, а потім стало краще, люди вижили, бо новий врожай трохи допоміг.

6. Скільки людей померло від голоду?

Від голоду вимерла третина села. Кругом були пухлі люди, мертвих хоронили без гробів, прямо заривали в садку, біля хати, на городі.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Мама розповідала: приходять у двір і вибирають усе в засіці, а якщо там мало, то ходять по всьому двору, городу і спеціальними щупами шукають, чи не закопав селянин десь, щось уночі. Якщо знаходили – вибирали все до зернини.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

10. Як страждали діти та люди похилого віку?

Від голоду найбільше страждали діти і старі. Тим, хто був на роботі в полі, варили хоч якусь похльобку, а дітям і старим не давали нічого. Мама скільки жила, стільки і говорила: «Не дай, Боже, пережити таке, як ми пережили».

Свідчення зібрав: Шаповал Андрій,

студент КДПУ, гр. МЗ-02-2,

Дата опитування: 24. 12. 2002 р.

№ 210

Шевченко Галина Сидорівна

1. Рік народження. 1918 р.**2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Бреусівка, Козельщинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі Бреусівка.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причини невідомі. Почалася колективізація. Я розумію, коли розкулачували тих, хто мав по 50 соток землі, а навіщо було чіпати нас, бідняків?

5. Як довго тривав голод у селі?

Не можу сказати точно, але десь рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі голод забрав десь 120 чоловік, а з війни не повернулося значно менше.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Прийшли до нас у двір, рили ями, шукали хліб. Знайшли мішок кукурудзи в качанах. Кричали дуже, що ми кулаки. За це батька посадили.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважчі часи були восени, коли нас вигнали з дому. Потім ми жили у сусіда, у якого і без нас було 11 чоловік в родині. Повесні нам наказали виїздити до Уралу, але в цей час померла мати, і над нами змилостивились. Пам'ятаю, мати останній одяг повезла продавати, повернулася з крупою. З неї приготувала галушки. Ми наїлися, а вранці прийшли уповноважені і все, що залишилося, забрали. Потім я працювала на швейній фабриці у Кременчуці, так від голоду і врятувалися. Під час голоду вмерли батько, мати і брат.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.**10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?**

Діти навіть збирали качани і товкли їх, щоб напекти з них млинців. Дрібну солому перевиювали, якщо знаходили зернини, ілі.

Дата опитування: 10. 06. 1996 р.

№ 211

Шевченко Віра Федорівна**1. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Салівка, Кременчуцький район, Полтавська область.

2. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

3. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Якщо брати по моєму селу, то мені здається, що причина голоду крилася в тому, що у 1932 році був неврожай. І в нашому колгоспі, та й у людей взагалі було мало хліба, не було чим прогодувати худобу. Тож запасів продуктів було замало. Але можливо були якісь інші причини.

4. Як довго тривав голод у селі?

Як на мою думку, то голод почався з початку літа 1932 року, бо старі запаси вже скінчилися, деяка частина пішла на те, щоб засіяти землю, а так як не було врожаю, то от і почався голод. Стало вже легше, коли вродив новий врожай 1933 року. Тобто голодували цілий рік.

5. Скільки людей померло від голоду?

Це важко пригадати, але якщо порахувати двори, які залишилися пустими, то на хуторі, де я жила, їх було близько 16, тобто приблизно 50 душ, а в селі, як стало потім відомо, померло 156 чоловік.

6. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Все населення обкладалося податком і повинно було здавати у колгосп, а так як ніхто не здавав, бо було мало продуктів, то ходили зборщики і забирали усе насильно. Забирали коней, худобу, хліб та ще й били тих, у кого забирали.

7. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

У нашій сім'ї, слава Богу, ніхто не помер. Бо літом їли шпичаки з очерету і підбирали з землі все, що найдемо, та ще щось й залишилось. Влітку і взимку ловили рибу. Найтяжчим періодом була зима, але літом мерло більше людей.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

З нами по сусідству жила сім'я Потапів. У них в сім'ї було 8 чоловік, померло 3 дітей. Одного разу я бачила, як йшло двоє дівчат, коли пригріло сонце, то вони попадали і померли. Жахливе

було видовище. А ще була жінка, не пам'ятаю її прізвища, так вона з'їла грудного хлопчика, знайшли тільки голову. Так її потім посадили в тюрму.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Безперечно, найбільш лихої долі в той час зазнали люди похилого віку. Їм було важко добувати собі їжу, бо всі піклувалися лише за себе, і вони були мало схожі на людей, а більше на тварин.

Дата опитування: 1995 р.

№ 212

Шепеленко Олександр Іванович

Рік народження. 1922 р.

Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Пузикове, Глобинський район, Полтавська область.

Я, Шепеленко Олександр Іванович, народився в 1922 році в с. Пузикове Глобинського району Полтавської області. У моїй сім'ї було три сестри і один брат. До початку голодомору нам жилося добре. Пригадую, восени 1933 р. для поповнення колгоспу робочою силою приїхало до нас чимало сімей – переселенців з Росії, Білорусі. Йшло планове знищення українського народу, яке розпочалося 1928 року розкуркуленням селян. Худобу, господарські речі, знаряддя праці, зерно, їжу – усе забирали активісти колгоспу. В 1930-1931 рр. кілька сімей вивозили на Урал. Їсти не було чого. Грабували, не даючи щось виростити, а виростили – знову забирають.

Навіть не було шматка хліба. Особливо тяжко нам жилося взимку. Весною рвали з акації квіти, сушили їх, перетирали, робили муку, а потім смажили оладки. Обдерті качани перетирали на жорнах і теж робили муку. Їсти не вистачало. А з лободи варили суп. Багато людей помирало, хоронити не було кому. По селу їздили підводами, збирали померлих, скидали їх, як снопи, один на одного, а хто ще живий – того клали зверху.

Біля нашої хати жила сім'я, яка складалася з семи чоловік. У господарстві вони мали хату, двоє коней, дві корови, жилося їм добре. В 1933 р. в них забрали все: худобу, зерно. Вони голодали і від голоду померли всі. Серед них п'ятеро діточок. Пам'ятаю, як мати розповідала мені, що люди їли черепашок, кішок, собак, ягоди.

У нашому селі тільки на іншій вулиці від нас жила багатодітна сім'я. Коли розпочався голодомор, в живих залишилися

тільки донька Оленка та її мати. Одного дня до них прийшли активісти і забрали останню крихту хліба. Оленка була дуже голодна, без пам'яті і вирішила зарубати матір, що вона й зробила. Потім вона порубала її на шматки, склала в діжку, щоб не було видно, що це людське тіло. Чи думала продавати, чи ховала сліди – бозна. Сама невдовзі збожеволіла, ходила кругом села, доки й не померла. Цю історію розповіла мені мама.

Також не минуло горе й мою сім'ю. У мене помер рідний брат Мишко: він наївся лободи, його дуже обдуло, і від цього він помер.

Дуже хочеться, щоб цей страшний голодомор ніколи не повторився в нашій країні.

Свідчення зібрав: Капинос О.В., студент КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: листопад 2003 р.

№ 213

Шилаєн Микола Васильович

1. Рік народження. 1922.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

м. Кременчук, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод пережив у місті Кременчуці Полтавської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібзаготівля та методи її проведення?

У 1932 році батькові та брату, які працювали на заводі, дали по 5 пудів хліба на трудовень. Через кілька місяців керівництвом вищих ешелонів було видано наказ: залишити по 12 пудів хліба на душу населення до кінця року, а залишки здати державі. Та хліба вже не було. Люди готувалися до зими: хто валянки купив, хто фуфайку... Але ж хліб-то числився. От його й шукали. Ходили й забирали все, що знаходили... Якби про цю заготівлю повідомили раніше, то кожен би якось розраховував на це і такого голоду, можливо, і не було б.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Нас в сім'ї було троє: я, брат, сестра, не рахуючи батьків. Працювали на заводі лише батько та брат. У лютому почався страшний голод. Ловили рибу та їли. Після риби хотілося пити багато води. А від тієї води та від голоду почали пухнути. Коли поспіла шовковиця – рятувалися нею. Їли все: буряк, лободу, листя від буряка, щавель....

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Біля нас жила сім'я Єрміліних. У них було п'ятеро дітей. То від голоду вимерла вся оця сім'я.

Дата опитування: 26. 05. 1996 р.

№ 214**Шульц Олександра Степанівна****1. Рік народження. 1927.****2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**

с. Шелуднівка, Харківська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Голод 1933 р. пережила у селі Шелуднівка, Харківської області.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Великі норми здачі зерна.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав протягом 1932-1933 років.

6. Скільки людей померло від голоду?

Дуже багато людей вмирало від голоду. Часто вимирали цілі сім'ї.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Ходили по хатах і забирали зерно насильно.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Моя мама працювала у дитячому будинку м. Харкова, а ми з сестрою жили у тітки у селі. Хоч їсти й не було чого, але на роботу до колгоспу наша тітка ходила. Працювала вона дуже тяжко – цілий день – і все заради того, щоб хоч трохи хліба дали.

Щоб не померти з голоду, ми збирали лушпайки з горіхів і варили їх. Також було в нас трохи картоплі, її перетирали з чимось і пекли. По картоплю і колоски ходили на колгоспне поле, але там завжди були охоронці, і ми тікали, щоб нас не вловили.

Коли ми з сестрою вже почали пухнути від голоду, мама забрала нас до Харкова. З села несла мене в ряднині, бо не можна було нікому з села переїжджати до міста. Ще одна жінка забрала сестру. Скільки ми добиралися – не пам'ятаю, але їхали на поїзді. Одна жінка, побачивши мене, почала умовляти мою маму кинути мене в поїзді, мовляв, все одно не виживе. Своїх дітей вона так і залишила у тому вагоні.

У місті було краще становище, ніж у селі. Там ми і пережили решту часу, коли тривав голод.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Одного разу ми з дівчатами гуляли біля чийогось двору і побачили, як до воріт під'їхав легковий автомобіль. З нього вийшли люди у військовій формі з району і почали обшук у дворі і в хаті. Хтось з односельців доніс про трупоїдство у цій сім'ї. Через деякий час з хати витягли двох мертвих людей, не членів цієї сім'ї. Згодом за хатою відкопали велику діжку. Коли її відкрили, то ми всі побачили жахливе видовище: в діжці плавали порубані великі шматки людського м'яса, залиті кров'ю. Цю сім'ю забрали в район, і більше нікого з них ми не бачили.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дуже багато людей пухли від голоду і вмирали. Першими це були діти і люди похилого віку. Та й молодим було тяжко.

Дата опитування: 26. 05. 1996р.

№ 215

Гриценко Митрофан

1927 р.н., с. Мусіївка, Зіньківський район, Полтавська область

Було мені шість років, згадує Митрофан Гриценко, але пам'ять зберегла чимало подробиць страхітливого голодомору. Добре пам'ятаю, як ходили «буксирні» бригади, озброєні шпичками, зондували ґрунт, шукали сховане зерно. Коли мати довідувалася, що хутором ходить бригада, діставала невеличкі вузлики з борошном, квасолею чи кукурудзою і клала нам під сіднички, наказуючи не вставати, як прийдуть чужі дяді.

Якось залетіла до нас бригада. Поштрикали шпичаками на городі, побували на горищі, заглянули в порожні засіки. В хліві була полова, поставили віялку – перевіряли, знайшли кілька кілограмів жита – забрали. В хаті заглянули в піч, простукали підлогу. Знайшли під припічком торбину з квасолею, забрали. Невдовзі помер братик, а через день і сестра. Схоронили їх в одній могилі, без домовини, разом із калічкою від дитинства дядьком Тимофієм.

Були у матері дукати – віднесла в Зіньків в Торгсин. Дівоче вбрання поміняла на макуху, буряки, борошно. Щоб не вмерти з голоду, варили кінський щавель, обривали листя з липи, сушили, товкли, добавляючи трішечки борошна, варили галушки – зелені, слизькі, їх не треба було жувати – самі лізли в рота, щоправда, цілком і виходили... В їжу йшли лобода, калачики, спориш, будяки, лопухи. Ще до того, як опухнути, батько зробив ступу і жорна. Не у всіх були жорна, тому сусіди приходили до нас молоти зерно, давали склянку розміну. Були у нас і «м'ясні дні»: коли батькові вдавалося спіймати горобців або їжака.

Я не пух, це і врятувало від смерті. Весною, як тільки лід в лузі осів на дно, лазив по кущах, шукав качині гнізда. Від крижаної води в ноги заходили зашпори, на ногах з'являлися «курчата», ночами вони щеміли, не давали заснути. Щоб їх позбутися, уже тоді я познайомився з урінотерапією, і повинен сказати, що діяла вона ефективно. Дикою кішкою залазив я на дерева, де були пташині гнізда, збирав яйця, обмазував у болоті і пік у вогні. Одного разу зламалася гілка і я впав, пошкодив хребет. На картопляному полі інколи вдавалося знайти картоплину. Якось пішов я до діда Григорія, батькового батька. Він жив у лісі біля річки. Думаю, може дід риби спіймав... Приходжу, а дід біля невеликої ями дістає жаб та кладе в цеберку, щоб потім зварити.

Був у мене товариш Василько. Одного разу вирішив піти з нами на луг за щавлем. Прийшов до хати, кликав-кликав, ніхто не озивався і не вийшов. А незабаром в хutorі всі узнали, що тітка Марина і дядько Роман з'їли свого Василька...

Батько наш був проти вступу до колгоспу, але коли померло двоє дітей, а залишилося ще троє, а сам він почав вже пухнути, дав згоду, і мій старший брат Іван написав заяву. Це було десь у квітні-травні 1933 року. Мати пішла в ланку полоти цукрові буряки. Брала з собою старших синів – Івана (15 років) і Микиту (13 років), займала три рядки, ставала поміж дітей, полола свій рядок і

допомагала хлопцям. В обід давали якусь баланду, але це була їжа, яка гарантувала життя. А коли на колгоспному полі налилося просо, за проханням матері батька поставили сторожувати. Поле розкинулося неподалік від нашої садиби. Та опухлий батько не міг пересуватися, тож ми клали його на воза і відвозили до проса. Мені часто доводилося бігати уздовж поля і відганяти нахабних горобців. Батькові ми приносили колгоспний пайок. Щедре сонце, чисте повітря, матеріна увага і турбота допомогли батькові стати на ноги.

Свідчення зібрав: Лебедко Роман, студент КДПУ, гр. КС-03-2.

Дата опитування: грудень, 2002 р.

№ 216

Мішина Анастасія Олексіївна,

1918 р.н., с. Фрунзівка, Глобинський район, Полтавська область

Я, Мішина Анастасія Олексіївна, народилась у селі Фрунзівка (зараз Миколаївка) Глобинського району Полтавської області у 1918 році.

Голодомор я зустріла у своєму селі з батьками та братами. Урожай осінню 1932 року був добрий, та прийшов наказ з району, щоб увесь хліб забрали. Люди зібрали хліб і віддали його партійним робітникам. Голод у селі був від початку осені 1932 року до осені 1933 року, до нового врожаю. Хто залишився живий, пішли на поправку. Багато людей померло від того, що спочатку багато з'їли. Коли почався голодомор, батько міняв будь-які речі на продукти харчування. Найстрашніше було те, що в селі не було ні собак, ні котів, навіть жаб не було в річці – все люд голодний з'їв. Ще було й таке, одна сім'я їла дітей. По вулицях було страшно ходити, так як були випадки канібалізму. Люди вмирили сім'ями, залишалось багато сиріт. Скільки людей загинуло, я не знаю, я тоді була мала, але знаю точно, що пів-села вимерло.

Забирали все: м'ясо, хліб та інші продукти. Діти ходили в колгосп, там їм варили якийсь примітивний бульйон. Вони цілий день стояли у черзі, щоб отримати черпак бульйону.

Два моїх брати попухли (шкіра почала лопатися), а я та менший брат були худі (шкура та кістки). Восени 1933 року рятувались тим, що їли листя з дерев. У селі не було ні одного дерева з листям. Батько працював на млині, коли він обкатував камінь – там було небагато муки, і мама дома пекла блини з листя й тієї муки.

Коли почав поспівати хліб (літо 1933 року), діти ходили збирати колоски, але їх гнали звідти.

Ось так я прожила ці страшні роки в історії світу і українського народу.

Свідчення зібрав: Афанасьєв, студент КДПУ, гр. ПА-03-1.

Дата опитування: 2001 р.

№ 217

Балкова Євфросинія Данилівна,

1918 р.н., с. Білецьківка, хутір Радянський колишнє село Свистун,
Кременчуцький район, Полтавська область

Починаючи з 1930-х років по селу пішли чутки, що приходять люди і забирають зерно, волів, коней – все, що було в дворі. Це було наприкінці авгу́ста 1932-го року, до хати прийшло п'ятеро людей і почали шарити по хаті та сараям, на батька кричали і вимагали, щоб віддав все зерно, волів, коней, інвентар. Я й мої сестри та брат сиділи і через вікно у хаті бачили, як виносили мішки, виводили худобу. Батька примували йти у колгосп і казали: «Як не підеш – помреш з голоду». Мати проплакала цілу ніч, батько теж не спав. Дні зо два ми не їли нічого гарячого, де який сухар був – з'їли. Мати готувала похльобку з буряків, які залишилися на городі. Йшло діло до зими, а їсти не було нічого, окрім буряка і капусти. Мати й батько та й сестри похуділи, у батька почав пухнути живіт. Їли навіть жолуді, товкли їх, і мати випікала перепічки. Від сусідів чула, що від голоду почали вмирати люди. Я потім і сама бачила, як прямо на вулиці впала Нечипіриха, позбігалися люди і сказали, що умерла.

На початку 1933-го помер батько. Помер у муках, бо чула, як вночі стогнав і кричав. Мати проклинала тих, хто це робив і дуже плакала. Батька поховали. Я наступного дня пішла на кладовище, пом'янути батька, то ховали ще людей. Невдовзі помер брат, який в муках кричав: «Дайте хліба!» Поховати помогли сусіди, бо мати вже не могла ходити, ноги опухли та поробилися страшні язви.

Хліб бачили рідко і мало, його приносив сусід, який жив сам і працював у колгоспі. Кожен день по вулиці несли мертвих. Мати та й ми ходили на поле, де й рвали лободу, шукали козельки, і з усього цього варили суп і їли, але й це не дозволяли роботи. Приходив сільський голова і проганяв нас, казав, що крадемо державне майно і що тут пастимуть коней, а ви тут рвете траву. Всі ми стали пухлі,

голодні, ми постійно плакали і просили їсти. Все це змусило мене піти у колгосп, де теж на моїх очах помер хлопчик, що просив їсти. У колгоспі кожен день давали нам по сто грам хліба. Цей хліб я приносила додому і цим ми жили.

Свідчення зібрав: Куц Павло, студент КДПУ, гр. СУ-03-3.

Дата опитування: 2003 р.

№ 218

Тубелец Вера Афанасьевна,

10-го марта 1923 г.р. с. Мурафа, Краснокутский район,
Харьковская область

Будучи ребёнком, я была свидетелем голодомора 30-х годов. Мои родители были трудолюбивыми людьми и для того, чтобы прокормить семью, вместе обрабатывали землю с утра до вечера. Собирали урожай, но так как была засуха, он был не очень большим. Думали, что этих продуктов хватит, чтобы хоть как-то прокормить семью. Я отчётливо помню тот день, когда в наше село приехали люди с ружьями. Они ходили по хатам и забирали всё, что находили в доме. Они не обращали внимания на плач женщин и детей. Тех людей, которые не отдавали продукты, они убивали или отсылали в Сибирь. Некоторые люди закапывали мешки с зерном в землю, но их находили с помощью железных прутьев. Они забирали практически всё. От отчаяния и страха моя мать хотела отдать меня в более состоятельную семью. Я хватала маму за юбку и просила этого не делать. И в последний момент она отказалась и не отдала меня.

Тот год был очень страшным и тяжёлым. Люди пухли и умирали прямо под забором, а у оставшихся в живых не было сил их хоронить. Я до сих пор содрогаюсь, когда вижу, как люди выбрасывают остатки пищи.

Мне хотелось, чтобы последующее поколение не испытывали на себе голод.

Свідчення зібрав: Солошич Олександр, студент КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: листопад, 2003 р.

№ 219

Гаврик Леонід Федорович,

24 січня 1928 р.н., с. Градизьк, Харківська область

Крім мене на осінь 1932-го року були батьки: Федір і Параскева, дідусь Степан, бабуся Василина, старший брат Анатолій і сестра Лідія.

Голодомор я пам'ятаю добре, хоча був малий. Тепер я розумію, що голодомор 1932-1933-х років був створений штучно. Літо 1932-го року було неврожайним, але все те, що виростили колгоспники колгоспу «Промінь», було вивезено. І натомість нічого не ввезено. Навіть навпаки. Представники народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) ходили по хатах і виявлені продукти або забирали, або просто на очах знищували.

У нас таким представником був сусід Палій Іван, але крім нього ще приходило багато людей. Як тільки з димаря пішов дим або щось запахло, зразу в цьому дворі з'являються як з-під землі представники НКВС. Шапарюють по горшках, мисках і всіх закутках. Якщо нічого не знаходять, то погрожують. Якщо щось знаходять, то виливають на землю в присутності голодних людей.

Було дуже тяжко, навіть згадувати важко. Батька, як колгоспника колгоспу «Промінь», годували в колгоспі один раз на день. Мама була домогосподаркою. Мене віддали в дитячий садок, тому що там дітей кормили. Годували погано, але все ж годували. Пам'ятаю сестру – тоненька шия, тоненькі ручки і ніжки, великі очі. Мама варила лебеду, калачики. Їли все, що можна було їсти.

З нашої сім'ї з голоду ніхто не помер, бо батько разом з сусідом Миколою двічі їздили в Білорусію, в Гомель по хліб. Там їм ніхто не вірив, що на Україні голод, бо в Білорусії хліба було багато. Їхали вони на кришах вагонів, але і звідти їх стягали співробітники НКВС. Коли перший раз батько приїхав з Гомеля і привіз, крім борошна, хліб, калачі, булки, це було пізно вночі, але ми – троє дітей скочили з печі і кожний нагрібав до себе хліб і булки. Там, на ряднині, кожен біля своєї купи хліба й заснув. Після цього жити нам стало краще. Батько ще раз їздив до Гомеля по хліб.

Наша хата перша від кладовища, і ми бачили, як люди везуть на кладовище своїх померлих родичів – на санках, на тачках. Спочатку померлим копали яму, а потім просто відвозили на кладовище і там залишали тіло, бо у родичів вже не було сили рити могилу. Собаки зідали тіла до кісток. Але деякі хати ставали могилами для цілих сімей. Якщо в сім'ї не було молодого дужого чоловіка, то ця сім'я, у більшості випадків, була приречена на вимирання.

Голодною були весна і літо 1933-го року. І лише під осінь стало краще. У колгоспі з'явилися трактори, і батько став кращим трактористом, а потім і механіком МТС. Держава виділила зерно для посіву озимих, життя нормалізувалося. Але в кожній сім'ї були

людські втрати від голодомору. У дядька Миколи Степановича померли син і донька. В першу чергу помирали хворі, малі і старі. Матері, як правило, все віддавали дітям і теж швидко помирали.

Нам прийшлося скуштувати таке лихо, як голодомор 1932-33 рр. Не дай Боже нашим дітям, чи внукам, чи правнукам таке пережити.

Зараз я пенсіонер. Живу в селі Садки Кременчуцького району по вул. Молодіжній буд. 1.

Свідчення зібрав: Забірников Сергій, студент КДПУ, гр. КС-03-3.

Дата опитування: 2003 р.

№ 220

Хатина Анна Ирмовна,

1927 г.р., Кременчуг ул. Ленина, 26/36 кв. 96

Семьдесят лет прошло с момента страшной трагедии в Украине – голодомора 1932-1933 гг.

Мне хорошо помнится то страшное время, пережитое мною и моей семьёй. Мне тогда было 6 лет, когда началась эта страшная голодовка. В семье нас было пятеро: трое девочек и два мальчика. Самой старшей сестре было 10 лет. Жили мы в однокомнатной деревянной подвальной квартире на Безыменном переулке, д. 4 кв. 6. Электричества у нас не было, горела свеча, лампу керосиновую было очень трудно достать. Сколько буду жить, никогда не забуду, как люди ходили голодные, оборванные, рылись по помойкам в надежде найти хоть какую-нибудь еду, ели даже собак, кошек, бывали случаи людоедства.

Получали мы по 100 грамм хлеба на день черного и липкого, как глина, словно из тырсы. Старались жить, выжить. Мы всё время плакали и просили кушать, а кушать было нечего. Моя мама и папа каждый день ходили и собирали что придется: кожуру от очищенной картошки, зёрна пшеницы, разные растения и многое другое, иногда они приходили ни с чем. Многие из людей не переносили такую жизнь, накладывали на себя руки и умирали. Особенно тяжело было смотреть на маленьких детей, они всегда плакали и говорили: «Мама, я хочу кушать», но мать ничего не могла поделать, плакала и успокаивала, как могла. Голодовка забрала у меня младшего братика и сестричку.

Жаль только, что осталось мало таких людей, которые перенесли, и жили в такое страшное время. Я одна из них, которая ещё живая, и рассказываю о пережитом детям и внукам.

Молю Бога, щоб это время никогда не вернулось, ни дети, ни внуки, ни правнуки не узнали, что такое голодомор.

Свідчення зібрав: Василик Максим, студент КДПУ.

Дата опитування: 2003 р.

№ 221

Черничко Галина Василівна,

с. Тинівка, Жашківський район, Черкаська область

Сталін запланував знищення українського селянства як свідомої національної верстви і нещадно здійснив це на Україні в 1932-1933 рр. засобом штучного голоду. Ці роки залишилися трагічною сторінкою в історії нашої країни. Чорною дорогою пройшов голод по українській землі, забираючи з собою людські життя.

Свідчення зібрала: Тіторенко А. М., студентка КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: 2003 р.

№ 222

Тіторенко Микита Іванович,

1926 р.н., с. Червона Знам'янка, Кременчуцький район,
Полтавська область

Про ці страшні роки розповідає мій дідусь, Тіторенко Микита Іванович, свідок цих подій.

– На той час мені було лише 7 років, але ці моменти назавжди закарбувалися у моєму серці. У нашій сім'ї було 3 дітей: я і двоє сестер. Старший виповнилося вже 10 років, а молодший лише 2 роки, я й досі не розумію, як це горе обійшло нашу сім'ю. По всьому селі ходили якісь чоловіки і забирали все, що можна було їсти. Вони палили сараї, вбивали коней, щоб не тікали з села. Деяким дозволяли тримати корову, але більшу частину молока забирали. Їжу готували з листків, з кори дерев.

Кожного дня у селі хтось помирав. Люди ледь ходили, пухли від голоду. Майже за 3 місяці у селі не залишилося жодної кішки чи собаки. Неподалік від села був зроблений яр, у який скидали мертвих тварин, котрі гинули через те, що їх не було чим годувати. Людей, котрі намагалися щось приховати, заарештовували.

По селу їздив чоловік на конях, що збирав мертвих людей, котрих потім скидали у яр, інколи люди були ще живими, але на це ніхто не звертав уваги. Найстрашнішим було те, що вибратися з цього яру було неможливо, тому живі все рівно помирали.

Все, що було: зерно, деякі овочі заковували у землю на городі, але й там все це знаходили і забирали.

Стрімко поширювався канібалізм. Батьки забороняли своїм дітям самим виходити на вулицю, бо якщо сам підеш, то більше не повернешся. Так у нашому селі стався страшний випадок: на сусідній вулиці жила сім'я з 7 чоловік: батько, мати і 5 дітей. З часом люди почали помічати, що діти зникають, але жінка казала, що вони захворіли і померли, тому вона поховала їх. Згодом зник і чоловік цієї жінки, тоді вона сказала, що він захворів і теж помер. Всі підозрювали щось жахливе, але мовчали, поки не стався один випадок, який змусив побачити і зрозуміти, що всі підозри були правдивими. Одного разу ця жінка запросила до себе додому двох дівчаток, пообіцявши пригостити їх цукерками, тоді було не дивно, що діти пішли з нею. Розповідає одна з тих дівчаток, Черничко Галина Василівна, свідок тих подій.

– Ми з Марусею зайшли до хати, там було дуже брудно і неприємно. Я запропонувала подрузі піти додому, але вона відмовилася, бо дуже хотіла цукерок. Серед хати стояв стіл, на якому крім каструлі нічого не було. У кутку стояло ліжко, поряд з яким лежала торба.

Жінка сказала, щоб ми трохи зачекали поки вона натопить у хаті, щоб хоч трохи зігрітися. Мені стало моторошно і я сказала, що не можу чекати, тому йду додому, бо обіцяла матері поняньчити молодшого брата, але жінка запевняла, що довго чекати ми не будемо. Вона вийшла з кімнати і погукала Марусю, щоб та допомогла їй розтопити піч. Я почала вмовляти подругу піти додому, але вона не слухала мене і побігла до кімнати, де була жінка. Я вирішила зачекати Марусю і трошки посидіти на ліжку, але підійшовши до нього, я відчула неприємний запах, котрий йшов від торби. Цікавість переповнювала мене, і я розв'язала її. Те, що я побачила, було жахливо: у торбі лежали голови дітей і чоловіка цієї жінки. З переляку я почала плакати, але зрушити з місця не могла. Я погукала Марусю, але її голосу не почула, тому швидко вибігла з хати і побігла додому. Було темно, але це мене зовсім не лякало. Я ледь розповіла все батькам, слъози ковтали слова, трусилося все тіло.

Батько зібрав усіх сусідів і вони гуртом пішли до тієї жінки. Зайшовши до хати, вони побачили мертве тіло Марусі, її батько не стримав свого болю і порснув ножа у жінку, вона одразу померла.

Ніхто з людей не судив чоловіка за цей вчинок, бо всі розуміли, що втрата своєї дитини – це найстрашніше для батьків.

На очах у цієї бабусі виступали сльози, відчувався її біль, що вилився у спогадах. Я більше нічого не питала, бо розуміла, що їй дуже важко про це розповідати.

Минули роки, забулося багато чого, але все, що сталося у період голоду, не забудеться ніколи. Воно стало жахливою сторінкою життя тих людей, котрі пережили голодомор.

Пізніше про це село писалося у багатьох газетах, як про село, що пережило найстрашніший голод в Україні. Було багато написано і про випадок з двома дівчатами.

Здавалося, що все минуло, але війна не обійшла стороною те село...

Свідчення зібрала: Титоренко А. М., студентка КДПУ, гр. СУ-03-1.

Дата опитування: 2003 р.

№ 223

Сивінська Ольга Максимівна,

1926 р.н., с. Устимівка, Глобинський район, Полтавська область

Ольга Максимівна згадує ті роки з жахом в очах.

Восени 1932 року в селі зібрали нормальний врожай, який нічим не відрізнявся від минулорічних. Але спеціальні «красавчики» з району ходили по хатах і, нічого не пояснюючи, відбирали всі, хоч найменші, запаси їжі. Односельців, залякуючи, змушували допомагати їм. Люди переховували залишки харчів, закопували в землю, але молодчики й звідти діставали. А тих, хто ховав від них їжу, викликали до сільради і запитували: «Чи ти патріот?» Отже, ті молодчики були «патріотами». А голова сільради тим часом «жирував»: у нього було вдосталь картоплі та зерна.

Харчів не було, але потрібно було їсти хоч щось – щоб вижити, їли різноманітні залишки, які неймовірним чином збереглися. Бурячки були для селян розкішшю. Влітку їли акацію, а зимою ловили горобців. Того року з села зникли всі горобці. Так само, як і собаки та інша живність. На річці ловили в'юнів, але дуже скоро повиловлювали всю рибу. Кажуть, що одна жінка тайком з'їла власну дитину, а всім сказала, що та пропала. Голодні люди розривали нори мишей та вигрібали звідти зернятка. Переважно всю їжу, яку могли знайти, віддавали дітям, а дорослі їли бур'яни.

Ольга Максимівна, порівнюючи голод 1932-33-го та 1946 років, каже, що після війни люди жили у радгоспі, можна було хоч щось вкрасти, а взимку 1933-го року навіть красти було нічого.

Нерідкими були доноси односельчан один на одного за винагороду, тому люди боялися сусідів. Час від часу організовувались мітинги, виступи, але їх придушували, а учасників розстрілювали чи забирали до Сибіру.

Селяни доношували якесь дрантя, вимінюючи платки, штани та інший одяг на їжу. Від голоду вмирало дуже багато людей, їх збирали на підводи – просто скидали один на одного. Забирали іноді і напівпомерлих, мовляв, все одно загине, хоч люди, звісно, просили їх не чіпати. Ховали померлих в одну спільну яму за селом. За словами Ольги Максимівни, до того так не поводитися навіть з худобою.

У 1933 році родина Сивінських переїхала до Криму. Там ситуація була простішою, не було голодних людей. Мати Ольги Максимівни заробляла гроші у татар – підмазувала їм хати. Потім купувала на ці гроші їжу. Коли приносила хліб, діти дуже раділи, а суп для них був розкішшю.

Ольга Максимівна гадає, що причина голоду полягає зовсім не у поганому врожаї, а в тому, що всю їжу «повимітали» з домів. Вона каже, що більше жодного разу у них не забирали врожай.

Голодомор Ольга Максимівна називає страховищем і не розуміє, як люди вижили після цього жаху. Зараз вона завжди радіє, що є хліб.

Свідчення зібрав: Неборак Андрій, студент КДПУ, гр. СУ-03-2.

Дата опитування: 2003 р.

№ 224

Романченко Єфросинія Тимофіївна,

1920 р.н., с. Григоро-Бригадирівка, Кобеляцький район,

Полтавська область

Народилася я 7 липня 1920 року в селі Григоро-Бригадирівка. Сім'я наша мала небагато землі біля хати, на якій ми працювали з ранку до вечора. Важко було нашим батькам прогодувати нас: шестеро дітей.

У 1932 р. настав голод. Літо було сухе, тому був неврожай. Крім того, розпочалась повальна викачка хліба з дворів. По хатам ходили чоловіки односельчани. Зброї в них не було, лише довгі загострені палиці (піки), якими шукали зерно у землі, підлозі, соломі. Ці «активісти» забирали всі харчі, які знайдуть у хаті, а

також вибирали із сундуків найкращий одяг. Не обминули ці «активісти» і нашу хату.

Щоб якось вижити, батьки ходили навесні працювати на колгоспні поля, де давали їм трішки муки та інші продукти. Крім того, їли ми всяку-всячину: кукурудзяні качани, рогіз, цвіт акації, курай. Качани товкли і пекли блини. Залишки їжі ніде не ховали, бо їх все одно знайшли б. Якщо десь мама й тато роздобували якісь харчі, то вони зразу ж з'їдалися.

Залишки городини не дозволяли збирати на колгоспних полях. Людей, які збирали колоски, проганяли, назбиране ж відбирали. Але були й хороші люди в охороні, які лише проганяли з городини, а назбиране не відбирали.

Якось, коли не було вдома нічого їсти, ми з мамою пішли збирати колоски на колгоспне поле. Але нас швидко помітили, вартувий підійшов до нас, накричав і наказав більше не приходити на поле. Колоски в нас він не відібрав, за що йому ми всі були вдячні. Коли ми йшли додому, маму всю трусило – чи то від голоду, чи від того страху. Увійшовши в хату, ми швиденько розітерли пшеницю і напекли блинів. Їли ми їх гарячими і поспіхом, що аж кольки пішли по животі. Ось так виживала наша сім'я під час голодомору.

У містах також був голод. Тим людям, що працювали на фабриках, давали соєвий хліб, сухі пайки. Деякі люди продавали або обмінювали дорогоцінні речі на продукти. Через це в місті людей вижило більше, ніж у селі.

Люди почали помирати в кінці 1932 – на початку 1933 рр., тільки не стало чого їсти. Вимирали цілими сім'ями. Хоронячи їх не лічили. Люди, які мали хоч трішки сили, обгортали своїх рідних в ряднину, обв'язували мотузкою, виривали на кладовищі яму і ховали їх. В одній могилі було поховано дуже багато людей. Зараз на нашому кладовищі чотири такі могили.

Після 1933 р. люди всі ходили працювати на колгоспних полях. Ті, що були в комісіях «активістів», соромилися працювати з людьми, в яких вони відбирали останні крихти хліба, і самі стали гинути від голоду. Проте деякі виїжджали в місто і жили своїм життям.

Тяжко було нашій родині під час голодомору, але нам всім вдалося вижити.

Свідчення зібрала: Панасенко Вікторія Володимирівна,
вчитель історії Григоро-Бригадирівської школи.

Дата опитування: 2003 рік.

№ 225**Лещенко Марія Павлівна,**

4 серпня 1923 р.н., с. Григоро-Бригадирівка, Кобеляцький район,
Полтавська область

Сім'я наша жила бідно. Важкі часи настали після неврожайного 1932 року. Почали організовувати групи людей («активістів»), які ходили по хатах і забирали хліб до останньої крихти на користь держави. Ні просьби, ні сльози дітей і матерів не могли зупинити «активістів». Це так звані «активісти» були з нашого ж села. Вони та їх сім'ї жили спочатку не голодуючи, але згодом багато з них померло, як і багато інших жителів села.

Наша сім'я почала голодувати з весни 1933 року. До цього моменту батько їздив у місто торгувати і таким чином ми не голодували. Але на весну 1933р. у нас не залишилося нічого з господарства, що можна було продати. А зерно те що було у нас, «активісти» витрусили усе до нитки. Тому ми пекли блини з качанів кукурудзи, лободи, цвіту акації, щавлю. Їли зовсім мало, що аж руки і ноги пухли. А як же хотілося їсти! І так було аж до кінця літа.

На кінець літа 1933 року отримали урожай, і ми потроху почали набиратися сили. На дорогах було багато трупів, їх збирали і ховали в одну яму. Протягом 1932-1933 рр. кількість населення в селі зменшилась майже удвічі.

Отакими страхінням оказався для нашої сім'ї та інших родин 1932-1933 рр.

Свідчення зібрала: Панасенко Вікторія Володимирівна,
вчитель історії Григоро-Бригадирівської школи.

Дата опитування: 2003 рік.

№ 226**Овчаренко Надія Іванівна,**

10 серпня 1924 р.н., хутір Лещенки, Полтавська область

Жили ми бідно. Я народилася 10 серпня 1924 року на хуторі Лещенки. Голод 1932-1933 рр. я добре запам'ятала. Голод був штучний. Його причиною стало те, що у людей забирали всі продукти харчування.

Наша сім'я залишки їжі ховала у кушинах на горищі. Інші люди, у кого було зерно, закопували в землю. Але і там його знаходили активісти за допомогою довгих шпичаків. Одного з активістів прізвище було Каратай, а інших я не пам'ятаю. Їли ми

хліб з кураю і осердя (качанів) кукурудзи. Все це товкли у ступі, а потім пекли хліб. Собирали зерна сої, рогіз, шпичаки з очерету, щавель, козельки, цвіт акації. Коли зацвіло жито, всі йшли в поле, виминали колоски і їли зерно. Немало людей, що спробували зерна, померло прямо на полі.

Щоб вижити, багато людей вступало до колгоспу, бо давали 1 кг проса. Батько також працював у колгоспі. І хоч там давали зерно, його було відібрано «активістами». Тому не знаю, як нашій сім'ї вдалося вижити.

На хуторі Лещенки люди почали помирати із зими 1933 року, зокрема троє чоловік. Всіх померлих скидали в одну велику яму. Хоронили їх рідні, які були ще в силі це зробити. А на кінець зими люди почали мерти одне за одним, вимирали цілими сім'ями.

Бодай же ніколи не повториться подібне лихоліття! А моїм внукам та їх дітям нехай не доведеться побачити те, що випало на мої дитячі роки.

Свідчення зібрала: Панасенко Вікторія Володимирівна,
вчитель історії Григоро-Бригадирівської школи.

Дата опитування: 2003 рік.

№ 227

Лісненко Марія Іванівна,

1922 р.н., с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район,
Полтавська область

Я дуже добре пам'ятаю обидва голодомори. І перший голодомор 1932-1933 років, який був створений штучно, і другий голодомор 1946-1947 років, який стався від неврожаю.

Під час першого голодомору у людей силою відбирали їжу. З міста приїжджала комісія, члени партії, разом з головою колгоспу вони приходили до хат і забирали всі продукти. Деякі люди, щоб вижити, писали доноси на сусідів, бо вважали, що за це їм дадуть продукти харчування. Але за це нічого не давали. Просто приходили до того сусіда, нищпорили по всіх кутках, і якщо щось знаходили, то все забирали. У тих, хто приходив забирати продукти харчування, були документи від парткому. Хто працював на заводі і хотів потрапити до партії, того примушували писати доноси на знайомих, які заховали продукти. Якщо людина відмовлялась писати доноси, то до партії вона вже не могла вступити, а інколи і із заводу звільняли.

При відбиранні продуктів багато людей не віддавали добровільно, і тоді їх найчастіше відсилали в Сибір, рідше саджали до в'язниці. Ті, що відбирали продукти, не мали зброї. Всі й так знали, що нічого не вдієш і треба коритися. Можливо комусь і вдавалося приховати декілька зернин чи шматок хліба, але траплялося це дуже рідко. Коли приходила комісія, то вони нищпорили всюди: в сінях, в пічках, в хліву, на горищі і забирали все до крихти.

До хати приходили чоловіки по три-чотири. Це були сильні чоловіки, прислані від партії, комуністи. Люди намагалися заховати продукти де завгодно: замурували в стінах, заривали в землі біля хати чи сараю або ж на городі, клали в дупла дерев. В селі виживали лише ті, хто працював у колгоспі. Там для робітників варили супи. Крім продуктів харчування, у людей більше нічого не забирали, весь одяг, який залишався, міняли на продукти в місті.

Не можна було нічого забирати з полів. Під час першого голодомору існував закон про «п'ять колосків». Цей закон забороняв забирати з поля колоски, які залишилися після збору врожаю. Хоч ті колоски і пропадали, але забирати їх не дозволяли. Того, хто наважився це зробити, саджали у в'язницю. За один колосок саджали на один рік. Отже, скільки колосків – на стільки і саджали у в'язницю. Поля і колгоспні комори охороняли вартові зі зброєю. Так що люди нічого не могли взяти.

Зерно і продукти приходили забирати, як правило, вдень. Дуже рідко траплялися випадки, щоб за продуктами приходили вночі. Неможливо було приховати худобу. Люди були змушені віддавати її в колгосп. До хати приходили один раз і за раз забирали все. Вдруге приходили, якщо на цю людину доносили.

Вже на початку зими люди почали помирати від голоду. А навесні люди пухли від голоду і масово помирали. Якщо взимку щось і залишалось, то навесні вже не було зовсім чого їсти.

Дуже багато дітей залишилось сиротами, і тоді ними опікувалась влада, їх відправляли до сирітських дитячих притулків.

У селі не голодували лише члени партії і люди, які працювали. Вижили комуністи, члени партії, робітники колгоспів і заводів.

Люди не допомагали один одному, а точніше, не могли допомагати, кожний боровся за своє існування, їли кору м'яких дерев: акації, берези, клену, горобини, їли траву, листя дерев, калину, мишей, крис, змій, ящірок, кішок, собак, птахів, а інколи і

людей. Від голоду люди божеволіли і не розуміли своїх вчинків, не контролювали дії. У місті можна було за одяг виміняти хліб чи купити його за гроші. Ціни кожен продавець встановлював сам. В містах теж був голод, але набагато менший, ніж в селах. У місті голодували ті, хто не працював. В селах же помирала дуже велика кількість людей. Траплялися такі випадки, що вимирали цілі села.

Тіла померлих забирав голова колгоспу разом з декількома робітниками. Потім ці тіла хоронили в одній величезній ямі. На місцях захоронень не ставили, навіть, дерев'яних хрестів, і тепер мало відомо таких могил.

На мою думку, в масовій загибелі людей винні комуністи, партія.

Свідчення збрала: Бучек Ірина, студентка КДПУ.

Дата опитування: 10 жовтня 2004 року.

№ 228

Андрейко Віра Павлівна,

1 жовтня 1923 р.н., с. Андрійки, Пригарівська сільська рада,
Козельщинський район, Полтавська область

Зараз проживає в селищі Нова Галещина. Мені було всього 10 років, ходила в школу за 5 км, почувала себе слабенько, бо їли супи та кашу із зерна пшениці або пшона, і то по трішку ділила нам мама. Із розповіді мами пам'ятаю, що тяжко жилося всім людям, пухли від голоду, а маленькі діти помирала від поганої їжі, та ще й не вдосталь. Зерно забирали бригади, а люди якщо зуміли, то щось ховали. Наша мама ховала в чавунах в печі, в коритах і засипала половиною, а зимою ховала в кучугури снігу. Одне добре в нашій родині було, що мали корову, спасались молоком і тому не пухли від голоду. Вночі мама ходила за 15 кілометрів на станцію Кобеляки на базар і там за молоко могла виміняти трошки борошна не на хліб, а на блинчики, яких ми не могли їсти більше двох штук, відкладали на інші дні. Наша мама давала по стакану молока сусідським дітям і спасла їх від смерті.

Всі дні були одноманітними: ми боролися за життя, хоча все було проти нас і здавалося, що шансів вижити в нас не залишалося.

Багато наших односельців померло, особливо мерли діти і старі люди. На краю села була викопана велика яма, в яку складали всіх померлих, бо люди не мали сил кожного разу копати нові ями.

Свідчення збрала: Фидря Ольга, студентка КДПУ, гр. ДЗ-07-1.

Дата опитування: листопад, 2007 р.

№ 229**Штереверя Олександр Якимович,**

1926 р.н., с. Приліпка, Козельщинський район, Полтавська область
Зараз проживає в смт Нова Галещина. Олександр Якимович добре пам'ятає як почався голод. Налоги, які наклали на їхню сім'ю, позбавили п'ятох членів сім'ї всього хліба, навіть забрали усі овочі. Не один раз приходили до них з обшуками, залізними штирями перевіряли стріхи, сіно, землю у дворі, яка ще не замерзла. Їли хліб печений з мелених стержнів качанів кукурудзи, які їхній батько знайшов десь на смітнику, цей хліб був дуже несмачним. Олександр Якимович згадує, що його менший братик постійно запитував у мами, коли вони знову будуть їсти отой смачний хліб з дірочками. Збирали на полях мерзлу картоплю, буряки, та отак і жили. І ще у них була корова, годували її соломомою зі стріхи, бо сіно дуже швидко закінчилося.

Він пам'ятає як дорогою біля їхньої хати йшов чужий чоловік (не з їхнього села), сів перепочити під їхнім тином, там і помер. Зійшлися сусіди, викопали неглибоку яму і похоронили його на тому ж місці, бо не мали сил віднести його на кладовище. Кладовище в цьому селі знаходилося на горі, люди не мали сил ховати своїх рідних там. Найчастіше хоронили їх на своїх подвір'ях. Коли настала весна, він з іншими дітьми ходили в яри і рвали листя береста, сушили в печі, перетирали і добавляли до муки з качанів – і хліб трішки легше ївся.

А взагалі Олександрю Якимовичу дуже важко згадувати ті важкі часи, він говорить, що при одній згадці стає моторошно.

Свідчення збрала: Фидря Ольга, студентка КДПУ, гр. ДЗ-07-1.

Дата опитування: листопад, 2007 р.

№ 230**Огіренко Поліна Данилівна,**

1919 р.н., с. Приліпка, Козельщинський район, Полтавська область
Зараз проживає в селі Оленівка. Сім'я була із шести чоловік. Їхній батько Данило не захотів іти до колгоспу, старша сестра Галина пішла до колгоспу, всупереч батькам. Все зерно, яке в них було, забрали при обшукові. Але мати, Ольга, сховала мішечок квасолі в піч в коминак. Коли при повторному обшукові вони знайшли, то забрали все. Відкрили скриню, забрали всі рядна, платочки. Їсти не було чого, Галина, яка була в колгоспі, інколи

приносила бурячок чи пару картоплин, і це потім ділилося на всю сім'ю. Весною рвали лободу і цвіт акації, підсушували в печі, перетирали і пекли блинчики. Батько дуже ослаб від голоду і в скорості помер. У 1932 році у Галини народився син, але від виснажливої роботи і недоїдання у матері не було молока, щоб годувати сина, і в тримісячному віці немовля померло. По сусідству з ними жила жінка, котра поїла своїх мертвих дітей. І такі випадки, за словами Поліни Данилівни, в їхньому селі були непоодинокі.

Свідчення збрала: Фидря Ольга, студентка КДПУ, гр. ДЗ-07-1.

Дата опитування: листопад, 2007 р.

№ 231

Фидря Олександра Якимівна,

1925 р.н., с. Підгорівка, Козельщинський район, Полтавська область, зараз проживає в смт Нова Галещина.

Під час колективізації всю сім'ю комуністи вигнали з хати і сказали татові, щоб забрав своїх «щуценят» і йшов геть. Тоді наш батько забрав своїх сімох дітей і повів до своєї матері в село Запсілля, а там така бідність, сім душ в одній кімнаті, та ще й ми прийшли. Їсти зовсім не було чого. Наш тато на своїй садибі, звідки нас вигнали, закопав трохи зерна та картоплі, але ту хату зайняли комуністи. Він вночі пішов туди і підпалив свою хату, щоб вони вибралися звідти. Після того, як всі звідтіля повтікали, тато переніс їжу до бабусі. Так завдяки йому ми протягли рік, потім повернулися до згорілої хати і потихеньку відбудували її. Їли, що прийдеться: лободу та іншу всячину. Троє дітей померло, не витримали голоду, тато заслаб і зліг. Я сама ледве пережила ті голодні часи.

Свідчення збрала: Фидря Ольга, студентка КДПУ, гр. ДЗ-07-1.

Дата опитування: листопад, 2007 р.

№ 232

Лободюк Лідія Олександрівна,

1924 р.н., с. Малині, Решетилівський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Лободюк Лідія Олександрівна, 1924 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Малині Решетилівського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору:

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення:

Урожай 1932 року був середній, не більше і не менше, ніж у попередні роки. В селі було багато балачок про вилучення хліба. На зборах, де зібрали все село, повідомили про хлібоздачу. Були організовані загони активістів по збору хлібу. Забирали не тільки хліб, а й картоплю, інші харчі. Багато людей приховували хліб, рятуючись від голоду. Хліб закопували, мішки з мукою кидали у воду, в якій вони обмокали з усіх боків, а всередині мука залишалася придатна для їжі. В хаті неможливо було нічого сховати. Зривали долівки, все обшукували залізними списами.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Сім'я складалась з чотирьох чоловік: батько – Лободюк Іван Григорович, мати – Лободюк Олена Віталіївна, я і молодший брат Андрій. Хазяйство наше було велике. Держали корову, коня, птицю, батько вчасно сплачував податок державі. Наша сім'я жила заможнo, і активісти прийшли перш всього до нашої хати. Розвалили сарай, шукаючи хліб. Все зерно з горища було винесено і навантажено на вози. За багате хазяйство батька назвали підкулачником і побили, але вдалось уникнути арешту.

Найскрутніші часи були весною. Щоб уникнути голоду, батько забив усю домашню худобу, яку не забрали з хлібом. Коли голод почав лютувати, я з Андрієм ходила на сільський ставок і ловила рибу і пуголовки, яких кидали в окріп замість м'яса. Кістки виварювали по декілька разів. Їли рогіз, кору липи, качани з кукурудзи перетирали і додавали в тісто. Мене з братом врятувало те, що мати і батько робили в конторі на легкій роботі, де кожен день видавали по 650 г хліба на сім'ю.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

За незначні крадіжки на роботі дуже били і заарештовували. Мало хто з арештованих повертався, а коли повертався, то знаходив

розтягнуту або продану на колгоспних торгах власну хату. По селу пішли розмови про перших мерців. Вмирили першими старі і діти. Селом їздила бригада на підводах, яка збирала померлих. Людей звозили на кладовище, а ввечері ховали усіх разом. Були випадки, коли самотня людина вмирала в хаті і про це дізнавалися через кілька днів. Наша сусідка Капустян Надія в голод 1933 року жила з дочкою Настею і прийомним сином Сергієм. Чоловік її помер 1930-го року. В голодні дні вона намагалася підтримати тільки доньку, а син, якому ледь перепадало їжі, невдовзі помер. Смерть прийомного сина вона довго приховувала, і тільки через півмісяця підвода з іншими мерцями забрала його, а Капустян Надія невдовзі переїхала до своєї сестри. Люди тяжко працювали вдень за мізерну плату і за пайок хліба на роботі, а ввечері вдома на хазяйстві. Мало хто з самотніх людей, хто не працював по старості, зуміли дожити до літа.

Дата опитування: 01. 04. 1996 р.

№ 233

Маленька Ганна Андріївна,

1919 р.н., с. Турбаї, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Маленька Ганна Андріївна, 1919 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Турбаї Глобинського району.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Коли почався голодомор, мені було 13 років. У нас у селі особливого голоду не було, але й ми недоїдали.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору:

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

У нашому селі в ті роки мало вмерло людей.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У нас був невеликий шматок землі, на якому росли кукурудза та картопля. Коли почалась хлібозаготівля 1932 року, хліба з колгоспу взяли мало, бо був дуже неврожайний рік. Тоді почали забирати всі продовольчі запаси у людей. Забирали хліб, крупи,

худобу та ін. Мати встигла заховати частину кукурудзи на горищі, розкидала її у сіно, а картоплю закопала. До нас приходили люди з колгоспу, а раніше приїздили військові, але нічого не знайшли.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Продукти з села вивезти було важко, бо не було доріг, та й вивозити було нічого. Їли кропиву, листя буряка, висівки. Через село текла річка Хорол, а в селі всі були рибалки, які ставили ятір та ловили рибу мішками.

Дата опитування: 10. 05. 1996 р.

№ 234

Марчук Марфа Корніївна,

1926 р.н., с. Вереміївка, Градизький район, Харківська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Марчук Марфа Корніївна, 1926 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Вереміївка, Градизький район, Харківська область. Було дуже велике село, 12 колгоспів у одному селі.

3. Де Вам довелося пережити голодомор:

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору:

Неврожай. А головне великі хибні чиновницькі дії керівництва держави.

5. Як довго тривав голод у селі?

До врожаю 1934 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

В селі Вереміївка померло дуже багато людей. Вмирили цілими сім'ями. Залишалися хати без людей.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібзаготівля та методи її проведення?

Пам'ятаю, що приходили уповноважені і забирали все. Відомо, що доводився план хлібоздачі до кожного двору. Якщо він виконувався, то вони (уповноважені) додавали норму до здачі. А якщо людина не мала що здавати, то приходили і забирали все підряд.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Щоб пережити голод, їли все: кору товкли, весною часто їли рогіз, лопушки, кінський щавель і т.д. Лишилися живими лише тому, що наша родина виїхала до м. Кременчука в кінці 1933 року.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найбільше страждали старі люди та діти.

Дата опитування: 1996 р.

№ 235

Марчук Григорій Онуфрійович,

1923 р.н., с. Франківка, Овруцький район, Житомирська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Марчук Григорій Онуфрійович, 1923 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Франківка, Овруцький район, Житомирська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору:

На той час мені не було відомо причини голоду. І зараз я не знаю справжніх причин голоду.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав до врожаю 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду:

Я пам'ятаю одного чоловіка.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення:

У населення хліб не забирали – колгосп виконував план.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим:

Весною 1933 року мені прийшлося йти на минулорічну картоплю, прийшлося збирати картоплю малу й померзлу. І це прийшлося їсти. Дякуючи батьку, який не дав зарізати корову, це врятувало майже всю сім'ю. Найважчим був 1933 рік.

Дата опитування: 1996 р.

№ 236

Махиня (Калініченко) Віра Митрофанівна,

1929 р.н., с. Ганнівка, Світловодський район, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Махиня (Калініченко) Віра Митрофанівна, 1929 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Ганнівка, Світловодський район, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Це було штучне створення голоду. На це була направлена політика Сталіна. Той рік був неврожайний і тому всього було потроху. Але й те, що було у людей, все забирали. На мій погляд, ці обставини й спричинили голод у 1932-1933 роках.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

Спочатку люди доїдали те, що в них залишилося. Але все це скоро скінчилося. У людей наступала дистрофія, вони починали пухнути. Люди їли все що прийдеться: траву, сою, кукурудзяні початки, очистки від всього, що знаходили. Люди мерли щодня. Хліба по картках не давали, на відміну від міста. На селі голод проходив з більш тяжкими наслідками, ніж у місті. Люди почали їсти різних тварин: пацюків, собак, котів та ін. Навіть були випадки канібалізму. Під час голоду виникла велика кишкова епідемія. В нашому селі було 25-30 дворів. Село було невелике. Під час голодомору померло приблизно 100 осіб.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У той час я ще була дуже мала, тому не можу відповісти на це питання, пам'ятаю все тільки зі слів своїх батьків та односельчан. Все, що вдалося зібрати в той рік з ланів, все забрали. Якщо не хотіли віддавати, то забирали силою, нічого не даючи натомість і ніяких грошей.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Як я вже казала, я була ще дуже мала. Але все бачила і добре пам'ятаю. Про мене піклувалися мої батьки. Їли ми, як і всі, що прийдеться. Мені було дуже важко, мій організм потребував різноманітної і поживної їжі. Для нашого села самим найтяжчим періодом була весна. Усі запаси, які були приховані, з'їли, а нового врожаю ще не було.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я вже казала, що не все знаю про це. Знаю, що померла моя тітка Уляна і її два сини Сергій і Петро. Вони приїхали до нас з села Бабичівки і під час голодомору жили в нашому селі, де й померли. Також померла родина Санового Івана.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Під час голоду ця категорія населення страждала більше всього. Вжити під час голоду дітям і старим було дуже важко, іноді практично неможливо. Діти і старі помирали в першу чергу.

Дата опитування: 1996 р.

№ 237

Мацюна Килина Павлівна,

1911 р.н., Браїлівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Мацюна Килина Павлівна, 1911 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Я народилася в селі Браїлівка Онуфріївського району Кіровоградської області. До того часу, коли почався голод, я вже переїхала до с. Олексіївка Мовнівської сільради.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

В Олексіївку я переїхала з батьками у 1930 році. Мій батько працював на залізниці. Наша сім'я була так би мовити середняками, бо ми мали корову, сіяли окрім всього кукурудзу. Потім наступила колективізація, і мого батька, як середняка, звільнили з залізниці, а нам сказали, щоб вступали в колгосп. І вся моя сім'я стала працювати в колгоспі. Нашу коняку, воза, борону, плуг – все забрали в колгосп. Всього в колгоспі працювало 12 сімей з нашого хутора. А тих, хто не схотів вступати в колгосп, почали розкуркулювати: повиганяли з хат, худобу і майно позабирали, а їх повивозили в Росію. Мене теж посилали розкуркулювати людей, та я не схотіла цього робити, за це мене вигнали з колгоспу.

У 1933 році забрали багато хліба. У нас в Олексіївці був такий випадок: без дозволу райкому наш голова колгоспу дав всім по 500 грамів хліба. Коли про це дізналися, то й голова, й комірник, й бухгалтер пішли під суд. Далі було ще важче. Ніхто з селян не мав паспорту, чоловікам забороняли працювати. Наступав 1933 рік. Люті заморозки – отже, люди повимирали.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Головна причина – шкідництво влади. У нас забирали багато хліба і здавали державі. Це тривало з 1930 року. У 1933 році повторилося знову. Україна, згибаючи у смертельній агонії, віддавала майже весь хліб державі. А хліб був єдиною їжею на селі, бо колективізація призвела до падіння худоби.

5. Як довго тривав голод у селі?

Довго. Голод тривав аж до наступного врожаю, до його збору.

6. Скільки людей померло від голоду?

Мерло дуже багато людей, вимирали цілими сім'ями. Коли селяни почали мерти з голоду, то їх відвозили за хутір і там закопувати. За таку роботу збирачам трупів давали їжу. Моя сестра пасла там худобу і розповідала, як закопували ще живих людей. Вони кричали, що ще живі, але дядьки відповідали: «Ми самі пухнемо від голоду», і закопували.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Забирали хліб з колгоспів. З кожного гектару відвозили все зерно, залишали лише посівний матеріал. Якщо хтось намагався залишити собі зерно – вивозили в Сибір. А тим часом люди помирали в хатах, на шляхах, на дорозі...

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Зима 1933 року була дуже холодна. Мороз довершував справу голоду. Але верхівка голоду припала на весну і літо 1933 року, а найважче було в липні, а в серпні вже почали давати потрошку печеного хліба (по 600 г).

Я особисто і моя сім'я не дуже сильно голодували, тому що в нас була корова. Але наш батько пух без хліба. Ми їли мало, весь хліб віддавали батькові. Я пам'ятаю, як ми з сестрою снідали на полі: квіти акації і по пляшці молока. Я готувала так названі «чибрики». Це були коржики з шкуринки картоплі, кукурудзи і лободи. В той час мій чоловік вчителював, і йому за це давали пайок, який ми ділили на всю сім'ю. Ще я шила по дві години, коли приходила на обід, і вимінювала у кухарок хліб і крупу. Також ми міняли молоко нашої корови на хліб.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я добре пам'ятаю дві сім'ї в нашому селі: Швець і Комарівські. Швець – були бідні, але я вважаю, що бідні вони були тому, що були дуже ледачі. Вони не хотіли працювати. П'ять синів,

донька та батько померли швидко. Із дітей залишився середній син Іван, а їхня матір від горя помішалася, втратила розум.

У Комарівських батько був дуже хворий. Незабаром він вмер. А решта домочадців залишилися жити, бо вони працювали в колгоспі і там трохи їли.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Зрозуміло, що діти особливо тяжко переносили голод. Взагалі, ті люди, які працювали в колгоспі, трошки їли на роботі і не так страждали, а старі люди і діти дуже голодували. Бо для того, щоб принести трохи їжі додому, навіть своїм дітям, потрібна була велика сила волі.

Дата опитування: 1995р.

№ 238, 239

Михайленко Марія Сидорівна, 1921 р.н.

Михайленко Галина Сидорівна, 1923 р.н.

с. Остапівка, Лубенський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Михайленко Марія Сидорівна, 1921 р.н.

Михайленко Галина Сидорівна, 1923 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Остапівка Лубенського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голоду була в масовому вилученні хліба, круп, картоплі, буряка, овочів. Створювались комсомольські загони, які ходили по дворах і забирали свиней, корів, курей, волів. Могли навіть з печі забрати горщик з кашею. Все йшло нібито на податки, якими обкладали селян, які не хотіли йти в колгосп. А українські селяни не хотіли йти у колективне господарство, бо вони звикли працювати сім'ями на себе. І керівництво країни, на чолі із Сталіним, свідомо пішло на акцію по організації голоду, щоб залякати селянство. Країні потрібна була валюта для проведення індустріалізації, і забраний у селян хліб продавали за кордон. Більшість людей нашого села залишилися фактично без засобів до існування, а ті 300 г хліба, які видавали в колгоспі, не могли врятувати мене і всю мою родину.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у нашому селі розпочався восени 1932 року і тривав до 1934 року. Потім життя нібито стало краще, бо літом 1933 року був щедрий врожай пшениці. Потім з 1937 року життя знову погіршало.

6. Скільки людей померло від голоду?

Наше село було дуже велике. Люди вмирали від голоду та хвороб майже кожен день. Вмирали сім'ями, а сім'ї були чималі, по 10-12 чоловік. Усього у селі від голоду померло понад 500 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Розправившись з куркулями, сталінське керівництво переходило до масового знущання з українського селянства – насильницьких хлібозаготівель. Нашому батькові давали план здачі зерна. Наша сім'я спочатку здавала норму, але потім почали підвищувати. Ми тяглися з останніх сил, але виконували план. Батько запрягав коней, грузив підводи зерном і возив його в Пирятин або в Лазівки і здавав на зерносклад. Наша родина намагалась приховати хоча б трішки зерна, щоб було чим сіяти весною. Але приходили місцеві активісти і під час обшуку користувались спеціальними щупами, якими пронизували стіни, землю, соломі, дахи, шукаючи зерно. Викачування зерна привело до трагедії в нашій сім'ї.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Втративши уся надію на отримання заробленого хліба, батько сам заробляв його різними шляхами. Продавав власне майно, міняв особисті речі на зерно.

Наша сім'я була велика і складалася з 12 чоловік: Батько – Михайленко Сидір Григорович (1891 р.н.); мати – Михайленко Наталія Іванівна (1891 р.н.); сестри – Марія (1910 р.н.), Дар'я (1912 р.н.), Анастасія (1915 р.н.), Ольга (1920 р.н.), я – теж: Марія (1921 р.н.), Олена (1923 р.н.), Галина (1924 р.н.); брати – Михайло (1925 р.н.); Микола (1931 р.н.). З нами ще разом жили дід із бабою.

Наша сім'я була заможною. Мали 17 гектарів землі. У нас було більше десятка корів, свиней, троє коней, двоє волів і багато птиці. Мали великий фруктовий сад. На землі працювали усією родиною, ще й в жнива наймали робітників, щоб швидше зібрати врожай. Фрукти із саду, овочі продавали, сушили, варили варення. Коли з'являлися вільні кошти, батько ще купував землю, а не

золото, бо треба було годувати сім'ю, і за кожною донькою треба було готувати придане.

Але тут настала колективізація, і всі людські мрії, всі надії пішли прахом. Почалося поголовне розкуркулювання, яке зачепило чорним крилом нашу родину. Нашу сім'ю вигнали з хати і забрали усе майно, і ми пішли: хто в найми, жити в чужих сараях, а самі менші пішли поневірятися по людям. Батька забрали в тюрму в Лубни і допитували, де заховав зерно. А де ж те зерно взяти? Згодом його відпустили, і він вступив в колгосп. Але і в колгоспі було погано, бо все зерно пішло на податки.

Почався голод. Але ми трохи врятувались тим, що перед тим, як нас вигнали з хати, ми приховали в вулики картоплю, буряк, моркву і при обшуку їх не знайшли. Вночі ми з сестрою Настею і Галиною перенесли все це в сарай, де ми мешкали. Але цих продуктів було недостатньо, і п'ятеро моїх сестер померло від голоду.

Після смерті сестер батько відвів мене в найми у село Пишне і сказав: «Дайте, люди добрі, їй чвертку молока кожен день і вона не вмере». Я залилася там пасти корову, їла я те, що їли мої хазяїни. Млинці з листя береста, облуплені кукурудзяні качани товкли в ступі, на полях збирала мерзлу капусту, картоплю. Хазяїни казали, щоб я не ходила в яр пасти корову, бо там живе дід Коломієць, який їв людей, котів.

Одного вечора я дізналася, що померла моя мати. Я хотіла одразу йти додому, але хазяїни сказали, що підеш вранці. Я проплакала всю ніч. Коли я прийшла додому, то побачила, що мати вже лежала прибрана. Дід зробив з дощок труну, поклали на воза і повезли з батьком на цвинтар, позаду йшла баба і діти, які залилися живі. Матір поховали в 1933 році, а хреста не поставили. І багато могил залилося безіменними, і ми не пам'ятаємо, де похована мати.

У 1937 році батька знов заарештували і вислали в Киргизію, там він захворів на брюшний тиф і помер. А у 1994 році ми отримали документи на реабілітацію батька.

Найтяжчим періодом була зима і весна 1933 року. Люди гинули від інфекційних захворювань. Багато селян опухли від голоду. Знали, що коли опухнеш вдруге, то вже незабаром прийде смерть.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Біля нас по ту сторону ставка мешкав Горобець Максим, по батькові не пам'ятаю, то у нього теж була велика сім'я. Він сам 1890 р. народження, у нього була дружина Олена 1895 р.

народження. Сини Степан, Іван, Костянтин, Петро, Павло і донька Ольга, їх теж розкуркулили, вони їли теж, що і всі, але ж споживали й собак, котів. Вони всі померли від голоду. Їх поховали прямо у садку біля їхньої хати.

Донець Павло Іванович 1921 р. народження. Вся його родина померла від голоду, але він вижив у такий тяжкий час.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дуже страждали діти від голоду, були худі, немічні. Одна жінка підкормлювала хлопчика Буркацького Степана і казала, щоб він не їв багато, але на паску йому у кожній хаті дали хто що міг, він наївся і помер від переїдання. Була одна жінка, у котрої на очах вмирав чоловік, а в грудях кінчилося молоко, нічим було годувати шестимісячного малюка, збрала все, що було їстівне в хаті, останні крихти, закрутила у вузол і з останніх сил дочалапала з дитиною до залізничної станції. Підійшла до вагону якогось потягу, який йшов далеко, передала чужим людям дитину, разом з вузликом, кажучи: «Я зараз, ось тільки води у пляшку наберу...» Сама ж впала непритомною серед людей, а коли приходила до тями, то кричала: «Хай живе! Хай тільки живе! Я його знайду».

Страждали дуже від голоду і люди похилого віку. Один дід на залізничній станції узяв макуху, поки дійшов до села, усю її з'їв, впав і помер серед дороги. Старі люди гинули як мухи, їх ніхто не опікував, хто був в силах, сам віз їх на сільський цвинтар. Їздили по селу підводи і збирали людей померлих, і навіть ще живих, бо їм платили за це від кількості привезених душ.

Дата опитування: 1995 р.

№ 240

Михайлик Анастасія Василівна,

1927 р.н., с. Сидори, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Михайлик Анастасія Василівна, 1927 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Сидори Глобинського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голоду – поставити народ на коліна перед так званою радянською владою і активістами.

5. Як довго тривав голод у селі?

Як довго тривав голод, не можу точно сказати, я пам'ятаю найбільше 1933 рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

Народу померло дуже багато, вимирали сім'ї. Цифру назвати не можу. Знаю, на кладовищі і до цього часу видно, де був викопаний рів, куди скидали людей, яких возили возами.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Про хлібозаготівлю нічого не розповім. Я пам'ятаю, що зовсім не було чого їсти – і все.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

У батьків нас, дітей, було четверо. Вони все старалися зробити, щоб ми вижили, бо ходили пухлі від голоду. Ходили в село Кириянівку, міняли одяг на висівки та інші харчі. Все це ночами.

Активісти приходили і забирали все. Нам на тіло батьки прив'язували харчі, але й це не спасало, бо трясли і дітей і відбирали. Я ходила дуже пухла, одного разу ледве не піймав дядько Сподін, що людей їв. У нього сім'я вимерла, і він виживав у такий спосіб. Хотіли мене в другу сім'ю забрати, де не було дітей, але батьки мене не віддали. Пожальов голова колгоспу, приказав, щоб віддали в яслі, і я вижила. Це все відбувалося в 1933-1934 роках.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я знаю, що вимирали сім'ї, стояли пусті хати. Багато померло моїх рідних. В колгоспі жінки пололи буряк і прямо на рядках помирали. Стояв Грицько Юлинович з хлібом і говорив: «Досапаєш рядок, отримаєш хліб». При виді хліба у багатьох паморочилась голова. Про це мені розповідали моя мама Михайлик Ганна Карпівна, батько Михайлик Василь Дмитрович.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти страждали найбільш, бо організм був молодий і незахищений. Ловили горобців, гав, щоб їсти, а весною, як все цвіло, то шукали їстівні трави. В колгоспі викидали гнилу картоплю, то ходили і її збирали. Голова колгоспу, щоб підтримати дітей, організував яслі, де хоч щось дітям готували.

Дата опитування: 15. 03. 1995 р.

№ 241

Муха Марія Іванівна,

1920 р.н., с. Піщане, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Муха Марія Іванівна, 1920 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Піщане Кременчуцького району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У рідному селі Піщане Кременчуцького району. Нас було троє дітей, я і двоє братів, і батьки.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?**5. Як довго тривав голод у селі?**

З 1932 по 1933 рік.

6. Скільки людей померло від голоду?**7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?****8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?**

Йшов 1933 рік. Моя мати Ганна і батько Іван не йшли працювати в колгосп. Бо як піти в колгосп – треба віддавати корову, коня, віз. І батько не хотів цього. За це накладали податки. У тих, хто не пішов в колгосп, ходили по хатах і забирали все на світі. Люди пухли від голоду ледь не в колгоспному дворі. У нас була закопана картопля і морква біля садка, але один раз сусід дізнався про це і розповів бригаді. Так бригада прийшла і забрала. Ми ходили по степу, збирали недозрілу картоплю і моркву. Хто працював у колгоспі, тих не грабували. Хата в нас була старенька, крита очеретом. Так ми купили ліс, щоб зробити в хаті ремонт, але прийшла бригада й забрала той ліс. Найважчий період був по весні, не було чого їсти, як все позабирали, не було навіть на чому спати. Батько заніс купу соломи в хату, на тому з матір'ю і спали. А ми з братами спали на печі, на поганенькій ряднинці. Не було чого їсти, так мати ходила на болото, рвала рогіз й очерет, кришили його та їли. Тих, хто не сплачував податки, засуджували і виселяли з хати. Для померлих викопували загальну яму і вкидали по 4-5 чоловік, тоді

присипали землею і знову вкидали 4-5 чоловік. В основному діти і люди похилого віку вмирали. Це страхіття словами не передати.

Дата опитування: 08. 06. 1996 р.

№ 242

Назаренко Марія Пелагеївна,

1923 р.н, с. Велика Багачка, Глобинський район, Полтавська обл.

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Назаренко Марія Пелагеївна, 1923 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Велика Багачка Глобинського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У селі Велика Багачка Глобинського району. В сім'ї було 4 чоловіки: мати, батько, я і моя старша сестра.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, головною причиною було те, що Сталіну потрібен був хліб для підтримки стосунків з Європою.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався десь восени 1932 року і тривав майже рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

У кожній хаті побувала смерть. Вимерли навіть цілі сім'ї. Взагалі по селу я не можу точно сказати, приблизно десь 2000 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Все відбиралося під дулом гвинтівок. Батько заховав у погребі близько мішка зерна, але й там знайшли та ледь не застрелили батька за те, що хотів сховати зерно від них.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Ми з братом бігали на поле, де вже скошили пшеницю, і шукали колоски, які залишились, але це було небезпечно, бо по полях їздили сторожа з рушницями.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я цього не бачила, але люди розповідали, як зайшли до Павличихи і побачили, як вона їла свого чотирьохмісячного сина. На наступний день її знайшли повішеною в хаті. А взагалі люди падали з ніг прямо на дорозі.

Дата опитування: 20. 05. 1996 р.

№ 243**Нестеренко Марія Опанасівна,**

1929 р.н., хутір Березник, Ольховатський район, Харківська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Нестеренко Марія Опанасівна 1929 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

події відбувалися в Харківській області Ольховатському районі на хуторі Березник.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Мені довелося пережити голод на хуторі Березник.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд причина голоду крилася в тому, що у 1933 році комуністи та комсомольці розграбували та «порозкулачували» майже всіх людей, та повивозили весь хліб з усіх сіл України.

5. Як довго тривав голод у селі?

Найтяжчим був період з осені 1932 року по червень 1933 року. Тому, що всі запаси продуктів у людей забрали і взимку нічого було їсти. В цей час померло дуже багато людей з нашого хутора.

6. Скільки людей померло від голоду?**7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**

Мені невідомо, як проходив хлібозабір, але дещо я пам'ятаю, наприклад те, як в людей забирали весь хліб і нічого їм не залишали. Пам'ятаю, що в хаті навіть переміряли стіни, щоб знайти схованку для хліба. Знаю тільки те, що це був штучний голод. Багатьох людей називали кулаками, та розкулачували їх, забирали у цих людей все, вивозили з хутора в ліс чи ще кудись і там кидали.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Для нашої родини і для інших людей найтяжчим був період з осені 1932 р. по літо 1933 р. Щоб вижити, ми змушені були їсти траву, лободу, шукали всілякі корінці. Влітку стало трохи легше, з'явилася молода трава, де-не-де почали з'являтися фрукти.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я можу розповісти про свою подругу Валерич Клавдію Яківну. Ми разом з нею ходили за диким часником, викопували

коріння дикого щавлю. Ми були зелені, тому що годувалися травою та пухли від голоду.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найбільш страждали старі та діти. Старі лежали на сонці дуже слабі. Діти, які були старші, могли шукати собі їжу, а малі не виживали, тому що батьки не могли їх прокормити. Я на власні очі бачила, як мама, знайшовши кусочок бурячка, перемішувала його з макухою, давала своїм дітям, сама залишаючись голодною.

Дата опитування: 24. 12. 1995 р.

№ 244

Нечипоренко Галина Петрівна,

1922 р.н., с. Новоселиці, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Нечипоренко Галина Петрівна, 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Кіровоградська область, с. Новоселиці.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Мені здається що причиною голоду була продрозверстка, організована компартією Радянського Союзу. Найбільш сильно вона вдарила по Україні.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у нас тривав трохи більше року, з весни 1932 року по кінець літа 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Дуже багато. Люди вимирали цілими сім'ями. Кожен хотів вижити сам. Людей ніде було хоронити. Бувало, що людина помирала в себе в хаті, то так і залишалася там лежати, поки хтось випадково не знаходив. Хоронили прямо на огороді, і це не можна було назвати похороном. Людину як собаку закидали в землю, і ніхто не придавав цьому уваги. Кожен був зайнятий власним виживанням.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Мені запам'ятався один випадок. Це була зима 1933 року, під Новий рік. В нас залишилося трохи муки, і мама на честь свята приготувала нам трохи вареників. Але коли ми сіли їсти, в двері

почали стукати, то був ватажок міліції. Вони почали перевіряти усі кутки у нашій хаті, але нічого не знайшли. І тоді один з них перевернув стіл і почав своїми грязними чоботами топтати вареники. Ми з двома братами почали плакати, але він лише нагло посміхнувся і продовжував топтати їх.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Усих не перерахуєш. За один рік вимерла практично половина села. У кожній родині були втрати. Деякі сім'ї вимерли повністю. Люди не могли спати, вони хотіли їсти. У людей був звірячий вираз обличчя, вони ходили з ранку до вечора в пошуках їжі собі та близьким.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найбільш тяжко голод вдарив по дітях та стариках. Після цього періоду у селі практично не залишилося старих людей, а молоді всього лише за рік постаріли років на десять. Діти також тяжко переносили голод. У наших сусідів із семи дітей в живих залишилося всього троє, та і ті були худіше мизинця. Для мене голод 1932-1933 року був іще страшніший, ніж Велика Вітчизняна війна.

Дата опитування: 01. 06. 1995 р.

№ 245

Омельченко Наталія Петрівна,

1922 р.н., с. Лашки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Омельченко Наталія Петрівна, 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Лашки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Я пережила голод в своєму рідному селі Лашки зі своєю родиною: батько, мати, бабуса, я та мій молодший брат.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голоду полягала в тому, що увесь хліб забирала з України Москва.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод почався восени 1932 року і тривав до літа 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Мерло дуже багато людей, але більш усього мерли старі, слабкі та діти. Багато людей, які ходили до товарної станції в м. Кременчук, де відправляли вагони з зерном, загинули від куль НКВС та ДПУ.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібзаготівля та методи її проведення?

До села приїжджали машини, котрі вивозили весь хліб, що назбирали колгоспники. Навіть не вистачало на те, щоб розрахуватися з нами за трудовні.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод почався ще восени 1932 р. Я і мій брат бігали до поля, де вже зібрали хліб і шукали колоски, що залишились. Але це було дуже небезпечно. По полям їздили сторожа на конях зі зброєю. Потім померла бабуса. Батько поїхав до міста, де влаштувався працювати на будівництві. Звідти він привозив що-небудь поїсти. Полегшало аж восени, коли почали рости усілякі рослини, фрукти, овочі.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

На краю села жила родина Гавриленків: чоловік, жінка та їх син, який тільки народився. Чоловік пішов на станцію, та й не повернувся. Потім його жінку ніхто довго не бачив. Аж навесні, коли люди зайшли у їхню хату, то знайшли напівз'їдений гризунами труп малюка та матір, що повісилася.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Першими завжди вмирали старі та діти. Ще восени померла бабуса, якій було 97 років. Мені з братом на диво повезло, що ми залишилися жити.

P.S. Свідок проживає за адресою: м. Кременчук, вул. Верхньодніпровська, буд. 37.

Дата опитування: 09. 06. 1996 р.

№ 246**Пендюра Євдокія Петрівна,**

1925 р.н., с. Ялинці, Градизький район, Харківська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Пендюра Євдокія Петрівна, 1925 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Ялинці Градизького району Харківської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

У рідному селі Ялинці Градизького району.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, причина голодомору була одна, щоб народ по селах вимер. Забирали худобу, зерно. Представники рад ходили по дворах із залізними ломами, розшукували хліб, закопаний у землю.

5. Як довго тривав голод у селі?

В цілому в нашому селі голод тривав до 1934 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Під час голоду вимерло в селі дуже багато людей. Зосталося приблизно четверта частина населення. А в районі залишилася третя частина.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Населенню говорили, що проходить хлібозаготівля, а хліб вивозили за межі України. Цілими машинами з комор вивозили зерно, залишалися голі стіни. В людей забирали все, не залишалося, навіть, зернини.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

У нас в сім'ї було п'ятеро дітей, а вижило тільки двоє, помер також і батько. Люди ходили пухлі і на ходу помирали. Найважче було у 1933 році.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Коло нас жила сім'я, де було троє дітей, всі вони померли. В цілому, люди помирали, як з'їдять крихту хліба, так, наприклад, як мій брат: мама принесла нам назбираних колосків і ми їли зерно, і після того як він з'їв, відразу помер.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Багато дітей з нашого села були в дитячих домах, там на обід давали дві галушки. Одну з'їдали самі, а другу несли додому, щоб нагодувати своїх братів і сестер. Діти ходили збирати кожну зернину в полі, навіть, ходили просили по селу. Коли активісти забирали хліб, діти просили, щоб хоч по жменьці дали, але вони були безжалісні.

Дата опитування: 08. 06. 1996 р.

№ 247, 248**Петелько Марія Іванівна** 1930 р.н.,**Петелько Микола Павлович**, 1925 р.н.,

с. Вільна Терешківка, Кременчуцький район та

с. Гориславці, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Петелько Марія Іванівна, 1930 р., Петелько Микола Павлович, 1925 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Вільна Терешківка, Кременчуцький район,

с. Гориславці, Глобинський район.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На наш погляд, голод було зроблено штучно, а причини цього були пов'язані з розкуркулюванням.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав приблизно сім чи вісім місяців.

6. Скільки людей померло від голоду?

У с. Велика Терешківка загинуло майже половина жителів, а в с. Гориславці з 700 чоловік загинуло 200-250 осіб.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У кожному селі організовували комуністичну партію, що приходила в кожну хату і насильно забидала усе зерно, а посуд, в яких воно зберігалось, били.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод пережили кожен в своїй родині. Збирали бур'ян, акацію, жаливу. Найтяжчим період був 5-6 місяців до нового врожаю, коли не було ніякої зелені.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У Мазура Луки Івановича було багато дітей. Не витримавши голоду, він повісився, залишивши жінку і дітей самотніми.

Петелько Василь Опанасович. У нього померла вся сім'я: два сини, донька, дружина і він сам.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найбільше голод терпіли саме вони. Але коли для дітей-сиріт організували патронат, то для старих самотніх людей нічого не створювали, про них ніхто не піклувався.

Дата опитування: 1995 р.

№ 249

Петренко Ганна Іванівна,

1914 р.н., с. Бережінка, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Петренко Ганна Іванівна, 1914 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Бережінка Кіровоградської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У 1932 році уряд на чолі із Сталіним підняв план заготівлі зерна майже на 50 %. Це рішення, та й жорстокість, з якою режим виконував його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у селі тривав майже три роки.

6. Скільки людей померло від голоду?

Дуже важко остаточно визначити кількість померлих з голоду. Голод уніс десь третину життів мешканців села.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Партійні активісти не мали юридичного права конфісковувати зерно; а також було введено закон про смертну кару за розкрадання «соціалістичної власності». Було також видано закон, що забороняв давати селянам колгоспне зерно, доки не буде виконано план державних заготівель.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Голод набув найстрашнішої сили на початку 1933 року. Залишилися зовсім без хліба, їли котів, собак, щурів, кору, листя, навіть помії з кухонь добре забезпечених інших селян, які входили до комуністичної партії. Малися численні випадки канібалізму.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Сім'ї ховали зерно у льохах. Це дозволило деякий час так-сяк перебитися. Якщо хтось з партійців дізнавався про це, то приходили люди і забирали усе, навіть худобу, якщо вона ще залишилася.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Наймоторошніше було дивитися на маленьких дітей. Висохлі, як у скелета, кінцівки звисали з роздутого живота. Голод стер з їх облич усі сліди дитинства, перетворив їх на замордованих примар. Старі завжди сиділи вдома. Вони вже нічого не могли робити і тому прагнули менше двигатися, щоб менше їсти.

Дата опитування: 1996 р.

№ 250

Пилипенко Пантелеймон Григорович,

1921 р.н., с. Чапаївка (Богушкова слобода), Черкаський район,
теперішня Черкаська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Пилипенко Пантелеймон Григорович, 1921 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Думаю, що це запитання не зовсім коректне, бо всі добре знають, що голодом була обхвачена майже вся Україна. Можливо в меншій мірі постраждали її західні області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Мій батько з сім'єю жив у с. Чапаївка (Богушкова слобода) Черкаського району.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

З прадавніх часів Україна була квітучою землею з чудовою природою і мала особливо родючі землі, але не мала стабільної держави. Гетьману Богдану Хмельницькому не хватило власного життя, щоб довести Україну до державної самостійності. Тому Україну шматували з усіх сторін. Поневолення України Росією почалося за часів царя Петра Першого. Не випадково Шевченко писав:

Це той Перший,
Що розпинав нашу Україну,
А Вторая доконала вдову,
сиротину...

(«Вторая»— Катерина II). У період Жовтневої революції на Україні в Києві утворився перший український уряд – Центральна Рада, на чолі з першим президентом Грушевським. Це особливо налякало московський більшовицький уряд. Було мобілізовано велику армію, щоб подавити першу Українську республіку. Загарбникам потрібна була Україна без українців. Процес на знищення української нації йшов у двох напрямках: фізичному (репресії, голодомор, війна) і духовному (подавленні і відмиранні української мови і культури).

Щоб обеззброїти український народ перед запланованим голодомором, було масово знищено інтелігенцію – державних діячів, письменників, вчених, пришивши їм «ярлик» —«українські буржуазні націоналісти». Якщо особа раптово зникала без суду і слідства, то її провинність полягала всього у двох словах: «ворог народу».

Війна з фашистською Німеччиною була вітчизняною в реальному значенні цього слова, але вона була таким зручним явищем для знищення чоловічого населення України. В статті інвалід війни Филипченко «Опишу Вам страшний епізод» (Голос України, 22. 07. 1995) читаємо: «...хлопці 1926 року народження, багатьом з яких не було і 17, та вони були в німецькій окупації і за це їх скерували на передову. Визвали до військкомату, завантажили до вагонів, дали на вагон 2-3 гвинтівки і направили до складу штурмових рот. Була така вказівка Сталіна». Вони і полягли навіки перед німецькими траншеями.

Русифікація українців набула особливого розміру в часи існування СРСР. Вищі і середні учбові заклади, більшу частину шкіл в містах і навіть дитсадків перевели на російську мову; діловодство велось на російській мові; спілкування на заводах, фабриках, в армії було на російській мові. Процес русифікації продовжувався і в наші дні. Історія свідчить, що зникнення з лиця землі народів і держав завжди починалася із втрати національних мов і культури.

Голодомор в 1932-1933 роках – одна з найбільших трагедій в історії людства. Вимирали цілі сім'ї, цілі села. Він був штучно запроваджений московським більшовицьким урядом, щоб обезкровити населення України, подавити гайдамацький дух селянства, знищити національний патріотизм і таким чином, цю величезну і багату землю взяти голими руками. Про це весь час замовчувалось не лише в Радянському Союзі, а і в Європі і навіть у США. Заходів не хочеться визнавати історичну вину своїх держав,

своїх урядів. Ніхто не захистив український народ, українських дітей від страшної голодної смерті. Отже, головна причина голодомору – це відсутність стабільної національної держави на Україні.

5. Як довго тривав голод у селі?

У 1932-1933 роках мені було 11-12 років. Зрозуміло, що статистичні відомості до мене не доходили, але добре пам'ятаю, що весною 1933 року було найтяжче.

6. Скільки людей померло від голоду?

Бачив наших людей, що мов п'яні бродили по піщаних кучугурах і рвали козельці, корені яких їли, і чув розмови дорослих: «Їв, їв козельці та й помер». Бачив людей, що лежали на долівках в своїх хатах і помирали голодною смертю, бачив мертвих людей, що лежали на шляху від Чапаївки до села Панське.

Нашу родину врятували великі білі гарбузи, що в 1932 році на диво добре уродили в дворі навколо нашої хати. З весни 1933 року тих, хто ще міг якось працювати в колгоспі, стали підгодовувати, тобто давати якісь «пайки».

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Розповім, як починалось це у мого батька, про що я добре пам'ятаю. Якось ввечері забігла до хати мати із відчаєм у голосі, звертаючись до нас, діток, що гралися на полу (дощаний помост, де звичайно і спали), сказала: «Сидіть, діти, самі, а я побігла на збори, бо кажуть, що так обкладають, що заберуть увесь хліб. Ой, Боже, помремо з голоду!» І побігла. Ми – я, моя семирічна сестра Мотя і наша маленька (4 роки) сестричка Ліда вже не гралися, а перелякані і принишклі, ждали маму до півночі. Батько був на стану (далеко від села за Кидиною горою) біля своєї землі, звідки возив хліб у снопах додому. На другий день, вранці, коли я вийшов з хати, то побачив височенний віз зі снопами пшениці і батька біля нього, а мати йому розказувала про збори. Батько похмурнів, і я лише почув, як він сказав: «Нічого я їм не дам. Будь вони тричі Богом прокляті». Після того, як селяни вивезли накладений на них норматив по хлібу, по дворам їздили підводами так звані сільські активісти (Іван Хвилонович, Іван Кулик, Степанко, Андрій Прокопенко та ін.) і комсомольці, та вигрібали залишки хліба, що могли ще знайти. Хліб вивозили в місто Золотоношу, де відбувалася безперервна погрузка зерна в залізничні вагони.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Пам'ятаю, як мені весь час дуже хотілося хліба. Мама його не пекла вже давно, ще з осені 1932 року. Замість хліба пекли оладки, які називали «щоденниками». Восени вони ще були їстівними, але до весни ставали все гіршими. Товкли в ступі кукурудзяні качани, і відсоток цього порошку в «щоденниках» весь час збільшувався. До весни ці «щоденники» стали нестерпними, бо голод мучив, а їсти їх було неможливо.

Пам'ятаю в школі в нашій групі був хлопчик Жовтобрюх Яшко. Його батько працював, здається, на залізниці, і Яшко часто брав у школу хліб. На перерві він держав у руці кусень справжнього хліба і їв, хизуючись. Знаючи підступну вдачу цього хлопця, я старався не дивитися в його бік. Одного разу він підійшов до мене з простягнутою рукою, тримаючи хліб, я машинально протягнув до хліба руку, але він вихватив хліб і побіг, сміючись.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Знесилених голодом людей придавила суцільна колективізація. Виявляли куркулів, до яких прираховували і тих, хто не записався у колгосп. Біля нашого подвір'я жив Дорош (приблизно 45-50 років віком) зі своєю дружиною (у розмові її звали Дорошихою) в невеликій хаті під солом'яним дахом. Було Дорошиха нас, дітей, частувала цукерками, рідкими для нас ласощами. Дорош і Дорошиха не записалися у колгосп, і за це у них забрали все і вивезли з хати. В їхній хаті поселився Андрій Рабик з дружиною Душкою. В повітці (сараї) Дороша Андрій відкопав просо. Дорош приходив до нього і благав віддати хоча б половину проса, але Андрій вигнав його з двору. Одного разу до нас прийшла Дорошиха, від голоду в неї були пухлі ноги, і з них текла якась рідина. Потім це місце на долівці мама і тато полили гасом. Пам'ятаю, як батько розповідав, що Дорош, помираючи з голоду, весь час благав: «Дайте мені хоч картоплинку!» У дорослих я нічого не питав, але до їх розмов прислуховувався уважно. З цих розмов я зрозумів, що село Панське вимерло усе від голоду. У Панському жила моя тітка Федосія Рибалка (мамина сестра) зі своєю сім'єю (чоловік і двоє дітей). Весною 1933 року вони всі померли з голоду.

Одного разу, весною 1933 року ми з сусідською дівчиною Ольгою пасли своїх корів під кучугурою, де стояла хата Максима Деменчука. Цей чоловік покинув хату і з своєю сім'єю виїхав в

Черкаси. В цій хаті поселилася жінка з дорослим сином (прізвища їх не пам'ятаю). Я побачив, як біля хати стояла Ольга і ще хтось і заглядали у відкриті двері. Коли я підійшов, то побачив, що в хаті на долівці лежала жінка, в цей час звідкись прийшов її син. Він нахилився до матері, і я почув його болящий крізь сльози голос: «Мамо! Мамо! Ось їжте.... Нате, їжте!» Але було вже пізно. Мати їсти вже не могла.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Пам'ятаю свого дідуся Кузьму Мусійовича Пилипенка. Влітку 1933 року бачив його хворим і голодним. Під шовковицею він лазив і їв шовковиці, які падали на траву. Якось бабуса, коли я прийшов до них, дала мені якусь оладку. Дідусь глянув на мене коли я їв. Скільки разів мене мучило каяття, що я не віддав йому цю оладку. В пам'яті моїй зберігся не так образ мого дідуся, як його голодні очі, які й тепер бачу, як згадаю. Чув розмови дорослих про те, що на базарі в Черкасах продається м'ясо, в якому знаходили дитячі нігтики.

Дата опитування: 23. 11. 1995 р.

№ 251

Пилипенко Варвара Опанасівна,

1919 р.н., с. Петрівка, Кринківський район, зараз Глобинський,
Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Пилипенко Варвара Опанасівна, 1919 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Петрівка Кринківського району, зараз Глобинського, Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Це зроблено штучно державою. Усі селяни це зрозуміли. Держава винна. Організовували у групи людей, які забирали по хатах у селян усе, що можна було забрати, щоб людям нічого не залишити: зерно, насіння, хліб, картоплю. Звичайно, так люди помирили з голоду.

5. Як довго тривав голод у селі?

З осені 1932 року по осінь 1933 року. Усі запаси у людей було забрано восени 1932 року, весною 1933 р., а нового врожаю ще не було. Люди пухли з голоду і помирали.

6. Скільки людей померло від голоду?

Дуже багато. Точної цифри не пам'ятаю, але вимирали цілими сім'ями. Багато дуже хат пустувало. Тільки в нашій хаті вмерло троє: батько і два брати. Рідко хто з селян залишився живим у цей рік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Групи людей, їх називали «буксирами», приходили в хати і великими залізними прутами шукали хліб, зерно і все, що можна їстівне забрати. Прутами протикали соломі, стелю, одіж, чи ніби нічого людина не сховала. Забирали все-все, нічого нікому людям не залишали. А хто був трохи заможний, називали куркулями і виселяли їх у Сибір. Скотину, яка в кого була, люди старались зарізати, щоб не забрали в них, то хоч на деякий час було що з'їсти.

Ці групи організовувало керівництво, їм за це давали пайок. Через те вони діяли дуже жорстоко. Не можна було від них приховати нічого, навіть для маленьких дітей. А куди дівали забране в людей, ми не знали.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Осталось в нашій сім'ї мати і дві дочки. Найважче було весною 1933 року, коли з осені вже нічого нікому в людей не було їсти, а новий врожай ще не настав у колгоспах.

А вижили ми так: у сусідів на городі було сяке-такі жито, їх сім'я вся-всі вимерла, то ми те жито зривали, сушили, м'яли і варили зерно і їли. У мамі руки, ноги, живіт від голоду опухли. Ми виносили з хати одіж, яка була ще в нас, тим людям, у кого збереглась корова. Вони давали півлітра, коли літру молока і тим молоком її врятували. А ще потім влітку ходили на роботу у колгосп. Там у їдальні давали 100 г хліба і якоїсь баланди, звареної з гороху. Це теж трохи допомагало. Але багатьом людям ні. Вони помирали прямо на полі, під'їжджали підводи, їх збирали і в загальній ямі закопували.

Осінь підійшла, трохи легше стало. Деяке було посіяно на колгоспному полі, то трохи крали колосків і варили зерно, суп.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Усі люди села терпіли голод страшний. Не було двору, де б не було померлих. Усіх їх звозили спеціальною підводою в яму і закопували. По сусідству з нами сім'я з восьми чоловік вся вимерла. Хата була пуста.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Звичайно, найбільше вони страждали. Бо молодь хоч куди-небудь могла втекти, щось десь з'їсти. А діти і престарілі були такі слабі, в них пухли животи, ноги, руки. Вони не могли рухатись. І порятувати їх не було кому. Про лікарів і мови не було. А батьки не мали чим годувати дітей та старих батьків.

Уже восени 1933 року, коли настав врожай, стало дещо легше людям. Їм давали у колгоспі пайки з нового врожаю.

Дата опитування: 1996 р.

№ 252

Підгорна Надія Павлівна

1924 р.н., с. Козубівка, Хорольський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Підгорна Надія Павлівна, 1924 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Козубівка Хорольського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Які тут можуть причини, крім того, що не було чого їсти. З 1931 по 1933 рік була засуха, й врожаю не було. Якщо, навіть, щось і вродило, та усе забирала держава. Поки було літо та осінь, люди могли їсти ягоди та гриби, а вже взимку було дуже важко.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав близько трьох років.

6. Скільки людей померло від голоду?

Вимерло тоді у нас в селі близько 10 сімей повністю.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівель не було. Увесь хліб тоді забирала держава.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Пережила голод так, як і усі. Ходила по полях, де яка картоплина, бурячина гнила залишилася. Збирала, варила та їла. Отак ми й жили. Найтяжчими були усі три роки.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Пам'ятаю три сім'ї, які вимерли повністю: Мироненків, Пруденків, Радченків. У них були великі сім'ї, по п'ятеро, по троє дітей, їсти не було їм чого, от і померли.

10. Як страждали діти від голоду та люди похилого віку?

Діти дуже страждали, сили витримати усе це не було ні у дітей, ні у дорослих. Люди пухли від голоду. У колгоспі давали пайок, це було всього-на-всього три галушки. Ось і все, що їли люди. Витримати все це було дуже тяжко. Це дуже страшні роки.

Дата опитування: 01. 10. 1995 р.

№ 253

Піндосенко Олександр Олексійович,

1923 р.н., с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Піндосенко Олександр Олексійович, 1923 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

До врожаю 1933 року не дожило багато людей. Вимерли цілі вулиці. Особливо страждали діти. В ті часи багато чуток ходило про людодїство. Жителька села Рева з'їла в ті чорні дні свою дитину. Подружжя Курчанських пообіцяло одному хлопчику хліба і м'яса за те, що він приведе до них свого товариша. Їхня сусідка йшла з міста й випадково зазирнула у вікно й побачила вже порубаного хлопчика. Вона сповістила про це в сільраду. Курчанських заарештували.

Селом їздила похоронна бригада. Померлих за ноги витягали з домівок, як снопи, скидали на підводи і везли на цвинтар. Там трупи присипали землею, і вони ставали поживою собак.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Наша сім'я складалася з 8 чоловік. Мали в господарстві коня, корову, 8 гектар землі. В 1932 році наше село занесли на «чорну дошку» за невиконання плану хлібоздачі. Після цього з села вивезли 10 сімей, так званих контрреволюційних елементів.

Дата опитування: 28. 05. 1996 р.

№ 254

Плазотний Василь Савович,

1904 р.н., с. Степанівка, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Плазотний Василь Савович, 1904 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Степанівка Кіровоградської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Відповідь тут одна – боротьба Сталіна проти українського народу.

5. Як довго тривав голод у селі?

Страшний голод розпочався у 1932 році восени, але найтяжчою була зима і весна 1933 року. За цей час померло дуже багато людей, невеличкі села повимирали майже повністю. Лише з урожаю 1933 року колгоспники отримали по півпуда борошна. В подальшому становище більш-менш нормалізувалось.

6. Скільки людей померло від голоду?

Померло дуже багато людей. Невеличкі села, де було 3-4 вулиці, повимирали повністю. Померли мої дідусь Грицько і бабуса Варвара. В сусідській сім'ї, що жила поряд з нами, померли чоловік Андрій Куць та його діти Іван та Ганна. Хоронили де прийдеться, але частіше звозили в братську могилу.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Приходили місцеві, так звані активісти, і забирали все: овець, кабанів. Вигребли зерно до останньої зернини, винесли все з погріба та горища, і ще дивились чи не сховали де чого. Того, хто їм перечив, називали «ворогом народу», виселяли з хати. Примушували селян йти працювати в колгоспи, платили лише невеличким шматочком кукурудзяного хліба.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Як і у всіх селян, місцеві активісти у нас не залишили нічого. Їсти було нічого, але в село приїжджали на підводі і вилучали у селян цінні речі з золота, срібла, також; одержу – все це можна було обміняти на невеличкий шматок хліба. Повесні 1933-го року, тобто в найтяжчий період голодомору, відкопували на полі кукурудзяні качани, буряки, картоплю. Їли оладки, зліплені з так званого борошна, яке робили з обмолочених качанів кукурудзи. Влітку їли цвіт акації та корінці.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.**10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?**

Найтяжче було дітям, вони не могли ніяк собі допомогти, і батьки цього зробити теж не могли, бо самі вмирали від голоду. З усіх померлих від голоду майже 50% складали діти.

Дата опитування: 1995 р.

№ 255**Щербак Варвара Павлівна,**

1923 р.н., с. Демидівка, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Щербак Варвара Павлівна, 1923 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Демидівка, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Сам голод я пережила в с. Демидівці Кременчуцького району.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Мені тоді було 10 років. Ми мали землю, яку отримали після революції. Поступово нажили невелике господарство: корову, поросят. Багато сімей в нашому селі жили подібно нашій. Коли почалася колективізація, людей примушували вступати в колгосп. Тих, хто не хотів йти в колгосп, називали кулаками. По селу ходила бригада, яка забирала у людей все до останнього шматочка. Ці люди ходили не один раз, шукаючи що ще могли б забрати. До нас теж прийшли, описали майно, все забрали. Батька засудили на 6 років. Зараз, коли голод 1933 року ні для кого не є таємницею, можна скільки завгодно говорити про його причини, але вичерпної відповіді, я вважаю, ніхто ніколи не знайде. Можна у всьому звинуватити Сталіна, який таким чином не тільки хотів здійснити суцільну колективізацію, але й фізично знищити селянські сім'ї в Україні. Але багато в тому залежало від самих людей. Якби мій батько став раптом «активістом», то наша сім'я, напевно, врятувалася б. Ось тільки батько не був би тим, ким він був насправді.

5. Як довго тривав голод у селі?

Самим найтяжчим періодом голоду була зима 1933 року. Саме на цей час приходилось найбільше смертей в нашому селі.

6. Скільки людей померло від голоду?

Померло дуже багато людей. Тільки на нашій вулиці, де було 13 хат, померло 40 чоловік, не кажу вже про все село. По селу їздили люди на підводі, які забирали покійників з хат. Запам'ятався один день. Я сиділа біля вікна в хаті, коли до сусідньої хати під'їхала підвода. Люди, які на ній приїхали, винесли труп сусіда і кинули його просто на підводу, де вже лежали інші трупи. В той день по селу зібрали 40 померлих. Після об'їзду ці люди їхали на кладовище, де всіх закопували в одній ямі.

Дата опитування: 1996 р.

№ 256

Тунік Одарка Опанасівна,

1912 р. н., с. Михайлове, Котелевський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Тунік Одарка Опанасівна, 1912 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Пережила голод в с. Михайлове Котелевського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причина голоду, на мій погляд, крилася в тому, що цей голод зробив наш уряд. В народі цей голод називали штучним. Мені здається, що це створено навмисно, для того, щоб знищити наш народ. Ми тоді дуже вірили в Сталіна, думали, що він не знає про наше тяжке становище. Одного разу хотіли навіть попросити сільську вчительку, щоб склала нам листа для Сталіна, але сил вже в нас не було. Думали лише про те, де взяти поїсти.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав два роки. Але як би періодами. Особливо взимку було дуже важко. Літом ще щось можна було знайти поїсти.

6. Скільки людей померло від голоду?

Точно відповісти не можу. Хоч село у нас не дуже велике. Знаю, що багато вимерло, особливо дітей.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Прийшли до нас в хату якісь люди в формі. До них вийшов батько, а нам велів сховатися. Що він з ними там балакав, я не чула. Сім'я в нас була небагата. В мене було ще троє братів і одна сестра. Забрали в цей день не все. Половину зерна батько хотів сховати, але до нас дійшли чутки, що в сусідньому селі розстріляли чоловіка за те, що він сховав зерно. Потім почали забирати все. По всіх хатах ходили.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Особисто я тяжко пережила голод. Весною та влітку ще можна було щось знайти поїсти. Я їла кору з дерев, молоде листя. Взимку вмерли мої брат і сестра. Батько мій був майстром по дереву, його майстерність дуже цінували. Завдяки цьому останні члени нашої сім'ї залишилися жити.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Через хату від нас жила сім'я Стриженок. Одного разу, коли чоловіка не було вдома, жінка (її звали Марія), пішла на кладовище, викопала померлу день назад дитину і зварила їсти. Це було десь в травні. Діти в них були ще малі і не зрозуміли, з чого мати зварила

їсти. Коли приїхав чоловік, він відразу про все здогадався і почав бити жінку. Потім він відвіз дітей в інше село до родичів. Кажуть, у нашому селі це був не єдиний випадок.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Особливо в цей час страждали діти і старі люди. Бо в них було найменше сил перенести голод. Майже в кожній сім'ї вмирали діти. Це видно було по плачу матерів, а старі вмирали якось непомітно, тихо. Розказують, одна бабуса вмерла в кутку на лаві, так цілий день цього ніхто не помітив.

Дата опитування: 1995 р.

№ 257

Старушко Олена Андріївна,

1912 р.н., с. Саївка, П'ятихатський район,
Дніпропетровська область.

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Старушко Олена Андріївна, 1912 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Саївка, П'ятихатський район, Дніпропетровська область.

Всього на той час в селі було 20 дворів.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, все це було організовано штучно, тому що врожай був добрий, але хліб відбирали і відправляли невідомо куди.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав десь близько року.

6. Скільки людей померло від голоду?

За цей час сім'ї, які жили у 18 хатах, вимерли від голоду повністю, а це десь 150 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Хлібозаготівля проводилась насильницькими методами, шляхом вилучення усього зерна у людей. Бригада, сформована із керівників, обшукувала двори. Шукали зерно. Землю у дворі проштрикували залізними щупами. Усе підозріле, на їх погляд, перевіряли особливо ретельно. В одній хаті на горищі знайшли качан капусти, так розібрали увесь дах.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Наша сім'я складалася з чотирьох осіб, у тому числі трое дітей. Голод ми пережили дуже важко. Трохи зерна вдалося приховати у болоті. У селищі не залишилося ні однієї собаки.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я не пам'ятаю вже всіх померлих, але декілька родин згадаю: Білецький Іван з дружиною і трьома дітьми; Рак Юхим з трьома синами і двома дочками.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Ця категорія населення переносила голод найтяжче. І небагатьом вдалося вижити.

Дата опитування: 24. 11. 1995 р.

№ 258

Сосоповська Ганна Іванівна,

1922 р.н., с. Бориси, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Сосоповська Ганна Іванівна, 1922 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Бориси, Глобинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причини голоду нам не пояснювали, але між людьми йшла розмова, що так розпорядилися начальники у Москві.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод був із зими 1932 року по літо 1933 року, а тоді вже стало легше.

6. Скільки людей померло від голоду?

Під час голоду у селі померло понад 400 чоловік, у тому числі багато дітей. У сім'ї Бідаша Анатолія померло 5 осіб; у сім'ї Парахнеча – 4 чоловіка; у сім'ї Сидоренка – 10 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У мого батька було 6 десятин землі, і врожай у той рік був хороший. А взимку почали ходити по оселях активісти і все забирати. Я з маленькою торбинкою зерна втекла в лопушняк, але

мене наздогнали і відібрали клуночок. Забирали все: рушники, миски, сушений пасльон, гарбузи, одяг, який самі активісти і носили пізніше. Ходили з металевими щупами і шукали місця, де було заховане зерно.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Нас у сім'ї було 10 душ, під час голоду померло 5 дітей, від 5 до 10 років і батько. Коли забрали всі продукти, ми почали одяг і постелі міняти на харчі. Нам вдалося під скринєю у ямі заховати небагато проса. Варили з берестяного листя галушки, пекли млинці з акацієвого цвіту і з буряка. Коло хати було посіяне озиме жито, коли воно стало достигати, ми спочатку їли цілі зернятка, а потім почали варити його, і так ми вижили. Весною всі, хто вижив, ходили сапати у колгосп буряки, там за роботу давали їсти.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду?

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найчастіше помирали від голоду малі діти і старі люди. Усіх п'ятьох померлих дітей із нашої родини мати сама віднесла до ями. Яму копали на кладовищі велику. До неї звозили померлих, а ті, які відчували свій кінець, йшли туди самі і там помирали. Бувало, що смерть їх заставляла в дорозі.

Дата опитування: 1995 р.

№ 259

Савченко Михайло Васильович,

1903 р.н., с. Лютеньки, Гадяцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Савченко Михайло Васильович, 1903 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Лютеньки, Гадяцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля, та методи її проведення?

У нас у селі був колгосп імені Шевченка. Село велике – 2200 дворів. У колгоспі було аж 20 бригад. За рознарядкою зверху багато земель було засіяно еспарцетом, люцерною, конюшиною, сорго, а посіви зернових значно поменшали. Коли зібрали врожай, посіяли озимину, засіяли яре зерно на посів та видали людям по 200 г на трудовень – виявилося, що план виконати не можемо. І тоді постановою уряду наше село занесли на республіканську «чорну дошку».

У селі закрили магазини, обидві школи, млин, олійницю, заарештували тих членів правління колгоспу, хто не встиг зникнути. З району приїхали бригади, в них були люди з Полтави, Києва, Харкова, Дніпропетровська. Повне село чужих людей, їх прозвали «буксирами». Зібрали збори і оголосили, що колгоспники повинні негайно повернути нібито незаконно отримане ними зерно (за трудовні). Обклали високим податком кожную садибу і оголосили останній термін здачі. От і настав цей чорний день. Бригади «буксирів» пішли по дворах. Шукали хліб у хаті, на горищі, у скринях, у сараях, клунях. Залізними шупами пройшлися по грядках, по сараях – чи немає де закопаного. Знайдене зерно забирали, забирали картоплю й буряки. Млинки, жорна, ступи били. Не допомагали ні умовляння, ні плачі.

Село почорніло, принишло, ніби й людей у ньому не стало. Оцей смерч гуляв по селу тижнів зо два. Судили членів правління колгоспу, чотирьох чоловік присудили до розстрілу. По касації розстріл замінили десятьма роками таборів. Усіх людей виганяли у поле перелопачувати скирти соломи. За день молотарка намолочувала 30 кг мішаного мишачого посліду... З колгоспних комор вивезли посівне зерно, страховий фонд, фураж. Худоба, свині лишилися без кормів, почався падіж. Міцних хазяїв із села вивезли ще в 1930-му році. Кого ж тепер вивозити? Знайшли 30 сімей підкуркульників і вночі вивезли кудись, казали люди потім – аж у Кизил-Ординську область. Серед них були й такі, хто колись не мав і клаптя своєї земля, колишні найманці і навіть церковний дзвонар. Майно їхнє розібрали «буксири». На завершення всього вони розділили колгосп на 6 колгоспів і виїхали.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

До квітня ми ще харчувалися картоплею, яка в кого залишилася десь у ямі не знайдена і не забрана. Сусіди ділилися з сусідами пустими кукурудзяними качаними, просяною лузгою. Пішло в їжу липове листя та барда. Треба дякувати долі, що сусідній спиртзавод з осені переробляв картоплю і залив тією бардою три великі ями. До весни вона загусла. Оцю барду і продавали людям, з неї пекли такі собі млинці і тим жили.

У мене на той час була вже сім'я: жінка і четверо дітей, старшому 8-9 років. Врятувала нас від смерті та смердюча барда, та ще конятина від здохлого коня.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Помирати почали у квітні. Особливо старі люди і зовсім малі діти, сусід якось видибав з хати, думав дійти до поля й знайти хоч якусь гнилу картоплину, а на вулиці впав, і не стало чоловіка.

Дата опитування: 18. 05. 1996 р.

№ 260**Волошина Варвара Пилипівна,**

1925 р.н., м. Кременчук, Полтавська область

Народилася 12 березня 1925 року, на хуторі, біля села Третяки. Пережила голод 1932-1933 рр. у рідному хуторі разом з братом і матір'ю. Батько був хворий і під час голоду помер. У 1932 р., як розповідає Варвара Пилипівна, був хороший, великий урожай всього. Прийшли військові і забрали продукти: хліб, картоплю, худобу, курей, качок. Єдине, що залишили, дрібну, розміром з горіх, картоплю. Люди стали голодувати і пухнути. Мати Варвари Пилипівни працювала в колгоспі, а там їй видавали юшку із залишків кукурудзи, трави. Вона несла її своїм дітям. Стали вмирати люди. Вмирили сім'ями. Помер батько, потім помер брат батька з дружиною. У них залишилося четверо дітей, двоє з яких теж померли. Один з них, старший син, йшов по дорозі, сів і так сидючи помер. Їжі не було, садити теж було нічого. Мати Варвари Пилипівни збирала речі і їхала їх продавати до Білорусії. У потяги не пускали, виштовхували, через кордон теж не дозволяли їздити. Їй доводилося вставати з потяга, переходити межу полями, лісами, там продавати речі і йти назад, тому що з продуктами до України теж не пускали, обшукували і виймали все до останнього сухаря.

Голод продовжувався. Були також випадки поїдання людей. Люди їли все, що хоч би якось могло їх підтримати, навіть те, що залишалось після того, як пройшла тварина чи людина. Після голоду стало трохи легше.

Свідчення зібрав: Артеменко Євген, студент КДПУ, гр. Е-11-Д.

Дата опитування: 1996 р.

№ 261

Пироженок Микола Іванович,

1905 р.н., с. Носівка, Чернігівська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Пироженок Микола Іванович, 1905 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Носівка, Чернігівська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Причин голодомору було декілька. Перша й найголовніша з них – це невірна політика по відношенню до сільського господарства. Друга, це та – у зв'язку з якою проводилась індустріалізація країни. Для закупівлі обладнання на потреби індустріалізації потрібні були гроші. Оскільки грошей у країни не було, розрахунок йшов натуральним продуктом (зерном). А для того щоб розрахуватися, потрібно було дуже багато зерна. Третя причина – це погані кліматичні умови у той рік, які не сприяли вирощуванню високих врожаїв. Це засуха. І остання причина – подальший розвиток індустріалізації потребував робочих рук, які йшли з села. Усі ці причини й призвели до голоду 1932-1933 року.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав з 1932 по 1933 рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

Померло від голоду 30% жителів села, в якому знаходилося 100 дворів. Більше 200 осіб.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Методи проведення хлібозаготівлі – це насильне забирання з дворів продуктів харчування: зерна, пшениці, гороху, вівса. Як казала влада – надлишків!

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Оскільки село розташовувалось поблизу змішаного лісу, збирали, їли і сушили на зиму гриби, ягоди, жолуді, шишки, варили баланду. Весна 1932 і 1933 року були найтяжчими.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У селі всі люди терпіли від голоду. В сім'ї Скоковш було 12 дітей, а залишилося 5. Сім'я Духно мала 8 дітей, з них залишилося четверо. Сім'я Козаченкових мала 17 дітей, а залишилося 9. Випадків канібалізму у нас у селі не було, але їли й котів, й собак, ворон, горобців, щурів.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

В першу чергу помирали старі люди і малі діти, тому що були найслабшими. Люди пухли. Не хватало вітамінів. З'являлися різні хвороби.

Дата опитування: 07. 11. 1995 р.

№ 262**Перевезенцев Анатолій Михайлович,**

1921 р.н., м. Кременчук (Крюків), Полтавська область.

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Перевезенцев Анатолій Михайлович, 1921 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

У той час я жив у Кременчуці (Крюків) Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод було зроблено штучно. У людей забирали останній шматок хліба. Керував всім цим дійством Каганович.

5. Як довго тривав голод у місті?**6. Скільки людей померло від голоду?**

Людей померло дуже багато. По вулицях їздила підвода і людей десятками збирали, вивозили за місто, звалювали в одну велику яму.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Самим важким періодом була весна 1933 року. Одного разу біля клубу ім. Котлова я купив булку хліба й ніс додому. Але по дорозі у мене її вихватили, і я без хліба повернувся додому. Сім'я залишилася голодною. На базарі часто можна було купити пиріжки, а там попадалися людські нігті. Я в родині був єдиною дитиною. Мій батько працював у будівельному тресті. Там він отримував пайок. Завдяки цьому ми якось пережили голод.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.**10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?**

Старі і діти переживали голод найгірше. Бо вони не могли самі дати собі ради. Діти були немічними від такого харчування. Батьки як могли рятували своїх дітей, але іноді їх прагнення були марними, і діти помирали.

Дата опитування: 15. 02. 1997 р.

№ 263**Педенко Катерина Дмитрівна,**

1926 р.н., с. Великі Будища, Диканський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Педенко Катерина Дмитрівна, 1926 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Я народилася у с. Устьколманка Алтайського краю. На Україну приїхала у 1944 році для відновлення сільського господарства. Жила тоді у с. Великі Будища Диканського району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Жила в Алтайському краї, переповідаю почуте від очевидців пережитого.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вам розповім про те, що мені казали люди, які тут жили у ті роки: «Голод було зроблено штучно, для того, щоб заставити людей вступати у колгосп».

5. Як довго тривав голод у селі?

Люди розказували: «З 1930 по 1934 рік нестача відчувалася у всьому, поки хоч якийсь можна було зібрати врожай і засіяти.

Представники сільрад ходили по хатах і забирали хліб по «продрозверстці». «Продрозверстка» – це означало, що кожна сім'я повинна була здати кількість хліба, а виходило, що все те, що люди виростили, необхідно було здати, не залишивши нічого собі. До тих, хто намагався приховати частку врожаю, приходили і забирали силою. А коли «зданого» хліба не хватало до норми, добирали продуктами.

6. Скільки людей померло від голоду?

Село було дуже велике. Була церква, цегельний завод. Як розповідають, загинуло від голоду більше половини села.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Щоб не померти від голоду, люди їли лободу, різну траву, сушили лушпиння з картоплі, розтирали її: пекли млинці. Ходили в ліс на полювання, і якщо вбивали дикого кабана чи якусь тварину, там же і з'їдали, не залишаючи нічого на завтра, бо знову прийдуть уповноважені і все заберуть.

Із розповіді селян я знаю, що був такий чоловік Бабенко, який жив дуже бідно, а все через те, що був ледачий. В колгосп пішов одним із перших, бо йому не було чого втрачати. Після вступу в колгосп він став одним із «буксирів». «Буксири» – люди, які ходили по хатах і забирали хліб, продукти і речі. Бабенко нишпорив по дворах односельчан і сусідів, а потім доповідав у сільраду, де в кого, що лежить. А вже вранці приходили представники із сільради і забирали все. Одного разу, розповідали односельчани, Бабенко поліз до баби Василяни, щоб понишпорити, а баба, в свою чергу, відпустила на нього двох злих собак. І ті собаки дуже покусали Бабенка. На другий день до баби прийшли представники із сільради і повбивали собак. Вони розвалили бабі клуню і забрали все, що можна, залишивши бабу на голодну і холодну смерть. Баба Василяна померла від холоду і голоду, сидячи біля своєї хати. Та що там баба Василяна, були випадки, коли Бабенко забирал у дітей з рота шматочок хліба і розтоптував його ногами.

Та знаходилися люди, які вставали наперекір існуючому режиму. Це такі як дядько Полікарп. Він мав двох дітей і жінку. Був

чудовою людиною. Казали, що в нього були золоті руки. Дядько Полікарп був гарним майстром по дереву. Всі до нього йшли, і всім він допомагав, і всім виконував замовлення. Він мав невеличку майстерню, зроблену із дерева, і декілька верстатів. Та коли комуністи запропонували йому вступити в колгосп, він відмовився. Тоді вони прийшли і почали все виносити з його хати: речі, продукти. Розгублений дядько Полікарп благав, щоб вони залишили хоча б станки, та вони не звертали на це уваги. Розлючений він вскочив у хату і перед їхніми очима розрізав собі ножем живіт. Його кишки відразу випали назовні. Його німечного віднесли до ветеринара, який був в селі і був за лікаря одночасно, який і вправив дядькові все назад. Потім його відвезли в Харків, де його остаточно вилікували. За цей вчинок його осудили на 10 років ув'язнення. З ув'язнення в таборі він повернувся додому. Він переповнений ненавистю і бажанням помсти за зламане життя, вирішив помститися керівнику тієї операції, що залишив його і його родину фактично на голодну, переповнену великими стражданнями смерть. Дядько Полікарп відрізує голову своєму згубнику і сам, знаючи, що його помсту ніхто не зрозуміє, але вважав за необхідне звільнити людей від такої жакливої людини, вирішив скінчити життя самогубством, бо його за це все одно стратять. Він повісився.

Люди кажуть, що вимирали повністю як малі сім'ї так і дуже великі. Виживали лише ті люди, які завжди могли самі подбати про себе. Сім'ї Бас і Вербицькі вимерли повністю.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Напевне, найбільше страждали від голоду діти й німечні старики. Дуже швидко помирали грудні діти, бо кормити їх було нічим. Ті, хто не мав здоров'я подбати про себе – гинули. Люди казали, що діти ходили по вулицях пухлі від голоду. Були такі випадки, що пухлих від голоду закопували навіть живими.

Дата опитування: 1996 р.

№ 264

Осташко Пилип Сидорович,

1916 р.н., с. Градизьк, Харківська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Осташко Пилип Сидорович, 1916 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Градизьк, Харківська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?**5. Як довго тривав голод у селі?****6. Скільки людей померло від голоду?**

Їздив ще тоді по вулицях чоловік на підводі – збирав померлих. Хоч і небагато їх було кожного дня, але дивись то один двір вимре, то інший. Я вже не пам'ятаю як його звали.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Пам'ятаю, як почалися хлібозаготівлі, збиралися люди ввечері на вулицях, слухали куди, кому і скільки треба здати хліба. А де його брати, той хліб, коли останнє вже з дому повиносили? Потім, пізніше, ходили бригади по вулицях. Виділялась їм підвода. На неї скидали все, що знаходили їстівне. Хороших людей у тих бригадах було дуже мало, в основному ті, хто пізніше у 1941-1944 роках ставали поліцейськими у німців.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Добре пам'ятаю ті часи – 1932-1933 роки. Сім'я у нас була невелика: батько, мати, я та ще сестра. Було мені тоді років 16-17, тож я був старший у сім'ї і найбільше допомагав батькам. Трохи протрималися на тому, що вдалося приховати. Як почали вже дуже голодувати, то мати понесла золото та срібло у торгсіню, де їх міняли на харчі: крупу, зерно. Важко було, тож ми попродали усі ланцюжки, кільця. Гроші тоді не ходили, магазини не працювали, базарів як таких не було, але як є золото чи срібло – то віддай державі, а вона тебе нагодує.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Забирали у всіх по різному. Мої знайомі з інших сіл потім говорили, що їх обібрали до нитки. Забирали усе їстівне, ходили із щупами (металевими палицями), шукали ними їжу в копицях, у землі. Але нас, у Градиську, це якось обминуло. Менше забирали, та й не нищипорили дуже. Хоча плач стояв по селу ой-ой-ой. Бувало, як почуєш його десь у сусідів, то біжиш додому, щоб встигнути позаховувати де що можна.

Дата опитування: 09. 06. 1996 р.

№ 265

Штефан Васирина Сергіївна,

1920 р. н., с. Йосипівка, Козельщинський район,

Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Штефан Васирина Сергіївна, 1920 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Йосипівка, Козельщинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вважаю, що тодішній владі треба було просто-напросто придушити, налякати народ, особливо селянство. Сталін та його команда знали про голод, та це їм було тільки на руку, бо приструнити селянина можливо лише зламавши його. Сталін хотів прогнати українського селянина з його землі.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав вісім місяців 1932-1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

По всій Україні померли мільйони селян, а якщо брати лише наше село – то в нас вимерла четвертина села.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Зібрали нас у сільському клубі, й голова колгоспу почав говорити про те, що потрібно виконувати і перевиконувати норму хлібозаготівлі. Потім ходили по хатах і забирали залишки зерна. Хто міг, почали тікати до міста, працювати на будівництві. Крали люди пшеницю з колгоспного поля. Але за це карали, навіть саджали до тюрем.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я жила з матір'ю сама, батька в мене не було. Ні братів, ні сестер в мене теж не було. Так що перебивалися потихеньку. Я збирала жаб, ловила мишей та ї їли з матір'ю. Весною їли молоді початки, кульбабки. А літом і зовсім легше було: їли їжаків, ящірок, кропиву, траву всяку. Наприклад, сім'я Просяників: батько, мати, дочка Євдокія, син Микола дожили до весни. Дуся на кінці весни була дуже пухла, а Коля був такий худий, що крізь шкіру можна

було бачити кишки. Вижили діти завдяки старшій сестрі, яка працювала на приймальному пункті молока. Жила вона окремо від матері і батька, з чоловіком. Через день вона приносила чверточку літри молока, і ховала його під містком за селом, де його вночі випивали Коля і Дуся. Коля живий до цього часу. Він потім говорив, що була в нього думка, що ніколи в житті не зможе наїстися хліба. Як виріс, він вивчився на водія і до самої пенсії возив машиною хліб з пекарні до магазину. У селі їли котів, собак, і все, що траплялося їстівне. Весною хлопці лазили по деревах, збирали пташині яйця. А коли повезе, то ловили і ворон.

Дата опитування: 1996 р.

№ 266

Онипко Василь Махтейович,

1917 р.н., с. Бориси, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Онипко Василь Махтейович, 1917 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Бориси, Глобинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Головною причиною голоду було введення у 1932 році урядом продрозверстки – планового заходу хлібозаготівлі. За наказом Сталіна на Україну було направлено делегацію на чолі з Молотовим для покращення хлібозаготівлі. Всі причини полягали в тому, що голод на Україні був штучний. Його було зроблено для придушення України. На початку 1933 року практично ніде в Україні не залишилося запасів хліба, а треба було ще дожити до нового врожаю. Зимові хлібозаготівлі фактично забрали останній шматок хліба у голодуючих.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у селі тривав зиму і весну 1933 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

У період голоду у селі померло 426 чоловік. Деякі прізвища: Лисенко Михайло Михайлович, Лисенко Олександра Іванівна, Кислий Петро Іванович, Курінько Юхим, Передядько Микита, Парашич Сава, Кислий Григорій.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Для проведення хлібозаготівлі із району приїздила уповноважена особа. Потім у селі призначалася комісія, до якої входили три «довірені» людини, які краще за все знали односельчан і були за радянську владу. Спочатку забирали зерно у людей, яких вважали багатими, але потім цей захід поширився на всіх без винятку. Коли було конфісковано всі залишки зерна, почали відбирати усі продукти, навіть, одяг і деякі речі. Добре перевіряли всі закутки і закрома, погребів і вибирали все. Шукали, навіть, на огороді місця, де господар намагався трішки чогось приховати. А при знахідці чогось карали господаря і його сім'ю.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?**9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.**

Багато сімей, з метою врятуватися від цього лиха, переїжджали до Криму, але це їх також не врятовувало. Чорна рука голоду настигала їх і там. Люди, намагаючись як-небудь вижити, все, що тільки було можливо, їли. Вони варили різні ягоди, лободу, буряки, їли лущиння картоплі, пекли хліб з висівків. Багато великих сімей вимирали повністю. Так, наприклад, вимерла ціла сім'я Нестеренків, яка складалася з 15 чоловік. По селу кожного дня їздила підвода, в яку складали опухлі тіла і закопували у великій ямі на краю села.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Жахливо згадувати і тих дітей, які помирали в період голоду. Ці крихітні творіння були так налякані, що і не виходили з хати. Вони цілий день чекали, що їх матуся знайде що-небудь на вечір поїсти. Часто вони лягали спати голодними, інколи і не просиналися. Траплялися, навіть, випадки канібалізму: мати з'їла свою маленьку дитину, яка щойно померла. Також не можна не згадати випадки, коли людину відвозили до ями ще живою. Жахливі картини траплялися під час голоду. Люди були настільки налякані цим, що не мали змоги противитися владі.

Дата опитування: 20. 05. 1996 р.

№ 267

Нечипоренко Олександра Гаврилівна,

1923 р.н., с. Яхники, Лохвицький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Нечипоренко Олександра Гаврилівна, 1923 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Яхники Лохвицького району Полтавської області.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Цей голод мені довелося пережити в сім'ї батьків, яка складалася з чотирьох дітей, батька, матері, бабусі і дядька. В нашій сім'ї померло дві людини: це бабуса Труш Марія Данилівна та дядько Труш Данило Антонович. Ми тоді були дуже голодні, пухлі вже були, але з нас дітей ніхто не помер.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Ну що я можу сказати? На мій погляд, причина голоду крилася в тому, що сільське керівництво зробило штучний голод. У кого щось було із зерна, із продуктів, – все насильно вивозили, забирали. Хліб, який ріс на полях, його зкошували поліцаї прокляті. У нас було дуже велике хазяйство. Були і свині, і дві корови, й кури, так ці звірі прокляті забрали все. Було таке, що вони не могли спіймати курча, так вони стріляли в нього. Це була дуже страшна картина.

5. Як довго тривав голод у селі?

Цього я ніколи не забуду. Голод тривав з осені 1932 року і до нового врожаю. Це тривало цілий рік.

6. Скільки людей померло від голоду?

Із-за давності подій я не можу підрахувати. Мерли та мерзли на дорогах. Коли йдеш по дорозі, тільки і були одні трупи дітей та дорослих. У нас були сусіди і була у них дівчина. І одного разу вона пішла гуляти і не повернулася. Друга сусідка заманила цю дівчинку, зарубала її, поклала у чугунок частини тіла. Мати цієї дівчини заявила в сільську раду і з представниками сільської ради прийшли до цієї жінки і виявили чугунок з тушеним м'ясом цієї дівчинки у погребі. Були і інші випадки, де ловили дітей, різали та їли.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Мені невідомо, як проходила хлібозаготівля. Але я знаю, що весь хліб вивозили з колгоспу, а потім відправляли на станцію, грузили у вагони, а куди вивозили далі, хто його знає.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Що я можу розповісти про сім'ї? Це було дуже давно. Пам'ятаю вже небагато. Була одна сім'я Торопогудьків: мати – Поліна Євдокимівна, батько – Панас Іванович, син – Василь, а ім'я доньки не пам'ятаю. Поліцаї прийшли до них і забрали все хазяйство. Батько хотів захистити своє хазяйство. Тоді ці гадюки розстріляли його прямо на очах його рідних.

Багато було таких сімей, які страждали від голоду, на жаль, я не пам'ятаю їх прізвища. Можу сказати лише кілька імен: Олена Дмитрівна, Христофор Олександрович. Була у нас у селі старенька бабуса Ірина Іванівна, так її убили та порізали на м'ясо.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Я вам уже розповідала. Хотілося їсти увесь час, а їсти було нічого. І діти і старики помирали на кожному кроці. Мені дуже боляче згадувати про це. Пробачте.

Дата опитування: 1996 р.

№ 268

Лісниченко Марія Борисівна,

1922 р.н., с. Веселівка, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Лісниченко Марія Борисівна, 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Веселівка, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У 1932 році був дуже добрий врожай. Усім колгоспникам видали за трудовні зерно. Через місяць десь, або через два зібрали збори й оголосили, що зерно видане незаконно і його потрібно здати державі. Люди не усі добровільно здали зерно, тому були створені із комуністів бригади, які ходили по селу, по хатах шукали

хліб і відбирали. Але відбирали не тільки хліб, але все, що їм заманеться: горох, квасоллю.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

Коли почався голод, люди заварювали полову, мололи кукурудзяні качани, пусті головки соняшника, збирали насіння кінського щавлю. Все це їли. Багато людей померло від голоду. В моїй родині від голоду померли бабуса і дідусь. Коли прийшла весна, їли кропиву, щавель, лободу. Коли на колгоспних полях почало колоситися жито, ходили на поля зрізати колоски. Поля охоронялися спеціальними загонами. До нашого села якось пішки прийшов хлопець, він пройшов пішки відстань як від нас та до Києва. Він прийшов до своєї бабусі. І він розповів, що він втік з дому. Його батько помер, а мати з'їла його сестру і він боявся, що вона з'їсть і його, тому і втік.

Найбільш тяжко було взимку. В цей час померло найбільше людей. В першу чергу помирали старі люди і малі діти.

Дата опитування: 17. 11. 1995 р.

№ 269

Цінник Оксана Григорівна,

1925 р.н., с. Мала Нехвороща, Нехворощанський район,
Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Цінник Оксана Григорівна, 1925 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Мала Нехвороща, Нехворощанський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, голод був штучний. Було здійснене необґрунтоване розкуркулювання. Почала різко рости промисловість, почалася колективізація на користь держави. Усе це спричинило голод у 1933 році.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Найважчим періодом був 1933 рік. Коли кожній родині давали на один день всього 300 г хліба. Наша сім'я складалася з чотирьох осіб, і тільки завдяки тому, що в нас жили квартиранти, ми вижили. Наш квартирант торгував в магазині і йому замість зарплати вдавалося отримувати продукти, він приносив і ділився з нами.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти й старі просто помирили від голоду. Вони ходили по полях і збирали прогнівші колоски, картоплю. Коли їх ловили, то все в них відбирали і дуже сильно били. Багато з них ходили збирати гриби, там же у лісі травилися ними і помирили.

Дата опитування: 14. 12. 1996 р.

№ 270**Левченко Володимир Степанович**

1922 р.н., с. Вовча (зараз Бережнівка), Кобеляцький район,
Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Левченко Володимир Степанович, 1922 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Вовча, зараз Бережнівка, Кобеляцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же. Але голод у нашій сім'ї був не такий відчутний, тому що мій батько був комуністом і нам видавали пайок. Але я пам'ятаю події того часу і можу розповісти про життя людей, що мене оточували.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

В ті часи мені було тільки 11 років, тому власної думки я не мав. Мій батько може і знав відповідь на це питання, але не

розповідав мені, бо боявся, що я можу десь щось не так сказати і можуть бути великі неприємності. Люди тоді один одного боялися і на цю тему не балакали. Багато людей зникло тоді, тому що на них хтось написав донос.

Одного разу, я пам'ятаю, був випадок. Я малий побачив в газеті фотографію Сталіна і кажу: «Дивись батько, це наш цар». Батько почав мене страшно лаяти: «Десь, не дай Бог скажеш, подумають, що я навчив. Щоб я цього більше не чув». Це зараз ми по телебаченню чуємо, що голод на Україні був створений по вказівці з Москви. Причина полягала не в тому, що були низькі врожаї, а у тому, що Сталін хотів знищити Україну.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав з того часу, як почали забирати їжу у людей, тобто з зими, з грудня 1932 року. Він продовжувався до літа 1933 року. Особливо тяжко було, коли усі сховані від бригад комсомольців пожитки скінчилися, а до нового врожаю ще далеко було. Це було у березні, квітні, травні 1933 року. Люди їли все, що тільки почало зеленіти на початку весни: траву, діти обривали акацію, зеленими обривали вишні. Я навіть чув про випадки, коли люди їли людей.

6. Скільки людей померло від голоду?

Багато дітей у селі пухло від голоду, старі люди вмирали. Деякі чоловіки, щоб прогодувати свою сім'ю, шукали роботу в інших республіках. Наше село було маленьке, але в ньому загинуло від голоду близько 100 чоловік. Більше всього загинуло взимку та на початку весни.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У нас у селі сільрада організувала бригади, які ходили і відбирали у людей усе, що знаходили. Члени бригад ходили з такими собі «кльошками», якими обшукували хати і увесь двір. Навіть у скиртах сіна шукали. Вони забирали, як вони казали, «надлишки». Ці бригади не зупинялись ні перед чим, прирікали людей на голодну смерть. Не жаліли ні дітей, ні старих. Зібрана у людей кукурудза гнила у амбарах, але її не дозволяли брати. Навіть до нас з району приїздив одного разу Каганович, щоб перевірити, як комсомольські бригади працюють.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Як я вже казав, я на собі не дуже відчув голод. Мій батько займав посаду директора, тому ми отримували пайок, і до нас не приходили комсомольці.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Були в нас сусіди Кононенки. У цій сім'ї було 10 дітей. Четверо з них померло. Батько їх, коли ходив на заробітки, став дуже слабкий. Серед поля втратив свідомість, а гави виклювали йому очі, так він і помер. Мати теж померла незабаром.

Одного разу бачив я таку картину. В одній хаті жила сім'я, де було багато дітей. Щоб хоч якось їх годувати, матір і батько заховали у льоху лантух з кукурудзою. Бригада знайшла його і там, підняла і поставила на підлогу. Коли лантух тягли до дверей, діти підставляли руки, щоб схопити качан кукурудзи, а їх били чоботями по руках.

Уся кукурудза, яка забиралася у людей, складалася в амбарі. Охоронець з гвинтівкою не підпускав до нього. Інколи кукурудзу сипали у кучу, тоді діти бігали навколо і хватили качани, і гризли їх, щоб не встигли відібрати. А сторож палив з рушниці, щоб налякати їх.

Молодший син Кононенків вчився зі мною в школі. Він був дуже слабкий від голоду, але у школу ходив. Він загинув, коли хотів вкрасти буханку хліба. Його наздогнав чоловік, який продав хліб, і побив. А хлопець був такий кволий, що помер.

Пам'ятаю також такий випадок. Один хлопець, Андрій Стрюк дуже гарно малював. Одного разу у школі він намалював Сталіна, який обіймав Марію Демченко (це була ударниця праці, яка працювала на ланці буряків). Коли вчитель побачив малюнок, він дуже налякався, а потім схопив його і поніс до директора. Якби він не зробив цього, то його б самого покарали. Після цього випадку Андрія посадили до в'язниці на 10 років, але не повертався додому він значно довше.

У ті часи люди боялися розповідати про Сталіна будь-що. Мовчали про голодомор і, тому, що доносили навіть свої. Ще пам'ятаю, вимерло багато людей у сім'ях Кузьменків, Похилих. Ще було багато страждаючих сімей.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дітям віддавали останнє. У багатьох сім'ях батьки, щоб зберегти дітей, віддавали свій останній кусок. Тому траплялося, що діти виживали, а батьки гинули. До людей похилого віку відносилися більш жорстоко. Тому старих людей майже не залишилося.

Дата опитування: 9. 12. 1995 р.

№ 271, 272**Коруц Гордій Максимович, 1908 р.н.,****Коруц Марфа Іванівна, 1911 р.н.,**

с. Глинське, Світловодський район, Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Коруц Гордій Максимович, 1908 р.н.,

Коруц Марфа Іванівна, 1911 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Глинське, Світловодський район, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У 1932 році, після збору врожаю у людей позабирали все до зернини. Були загони, їх називали «уповноваженими», які ходили по хатах і кругом заглядали: під піч, під підлогу, на горищі, в погребі та сараї і забирали в людей не тільки все зерно і інші харчі та худобу. Зерно шукали скрізь: висипали із горшків, перевіряли навіть, чи не закопане воно в землі, штрикаючи залізними гаками в землю.

Нам казали, що це «продподаток» і ми повинні допомогти робітникам у місті, нібито їм не хватало продуктів.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у селі тривав близько півроку, до зими їжі ще хватило, а як скінчилися запаси, от тоді і почали люди голодувати. Хто раніше, хто пізніше, це залежало від того, хто як заховав продукти від тих загонів, що ходили по хатах.

6. Скільки людей померло від голоду?

У нас село було, та і є, саме велике в районі, близько 300 дворів. У голод мерли по-різному, де одна людина вмере, де вся родина. Всього повністю вимерло до 100 дворів, може трохи менше. А взагалі дуже багато померло.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

У 1932 році у нашому колгоспі був неврожай, було дуже мало зібрано зерна. Почали ходити по дворах загони. В нашому селі було немало заможних сімей, з них і почали свої обходи уповноважені загони. Потім переходили до тих, хто не працював у колгоспі, і вже останніми були ті, хто працював у колгоспі. Загони ходили по хатам тільки за таким графіком, їх не хвилювало, хто і

скільки людей проживало в тому чи іншому дворі. Було навіть таке, що тих, хто не хотів віддавати своє добро, били або забирали до міліції, майже завжди ці люди вже не повертались додому.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Розповідає Коруц Гордій Максимович:

Особисто ми пережили голод не так тяжко, як інші сім'ї. Тоді моя сім'я жила на хуторі. У нас було шестеро дітей та батько (мати померла від хвороби ще задовго до голоду). Саме у 1932 році я працював начальником охорони комор та ферм, і мені кожного дня давали по одному кілограму соєвої муки, яку ми варили та їли з неї юшку. Ще у нас не відібрали корову, вона давала молоко. Аби не корова, то я не знаю, що б з нами було. З осені 1932 року у нас залишилися запаси, які вдалося приховати, але їх вистачило не надовго, до січня вони скінчилися, і ми повністю перейшли на соєву муку та молоко. Ними ми перебивалися до весни, поки не з'явилося перше зелене листя. Цей період був найтяжчим.

Як настала весна 1933 року, ми стали домішувати зелене листя шовковиці, акації, верби, жаливи або першої стиглої цибулі і варили з цього тіста оладки і теж їх їли. А вже влітку, як з'явився перший врожай, у колгоспі почали видавати зерновий пайок, тоді вже голод не відчувався.

Розповідає Коруц Марфа Іванівна:

У нас в сім'ї було 8 дітей, та двоє батьків, тобто 10 чоловік. Голод ми пережили приблизно як і Гордій Максимович. Батько працював у колгоспі, йому теж давали по півкіло соєвої муки, це видавали на один трудовдень. Іще у нас була корова, тобто теж було молоко, це нас і врятувало. Найтяжчим періодом був кінець зими – початок весни, коли в полі не було нічого, а вдома все скінчилося. Дуже багато людей померло від того, що об'їдалися зеленим листям або зеленим зерном.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Була одна сім'я, вона знаходилась на Дерезівці (частина села), недалеко від того місця, де ми зараз живемо, в кінці вулиці. Це була сім'я Немазаних: батько – Федір Данилович; мати – Параска Іванівна; діти – трьох і п'яти років. В ній було чотири чоловіка – двоє дітей та батьки. Всі вони вимерли, а сталося це тому, що дорослі не працювали в колгоспі і не мали змоги отримувати пайок, яким спасалось багато сімей у селі.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Наше село поділялося на 10 частин, кожна частина мала свою назву. Найбільше постраждалих було на Зацеркві, Костівці, Дерезівці, Приліпці та Свинолупівці, а на Євтешеві та Устимівці вимерло по піввулиці. Стороною голод не пройшов нікого, але на Картамишові, Петроіванівці та Хуторі, де більшість жили колгоспники, було легше. Але все одно люди мерли сім'ями, а в кожній сім'ї було п'ятеро – семеро дітей. Звичайно, першими вмирали люди похилого віку, їх і померло дуже багато. Останніми були діти. Дорослі до останнього робили все, щоб їм було легше.

Дата опитування: 1995 р.

№ 273

Чирва Пилип Іванович,

1924 р.н., с. Волошкове, Зінківський район, Полтавська область

1. Прізвисько, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Чирва Пилип Іванович, 1924 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Жив зі своєю сім'єю у селі Волошкове Зінківського району Полтавської області. Сім'я наша була з чотирьох чоловік: батько, мати, я і мій менший брат.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод почався з того, що врожаю було на 12% менше, ніж у 1931 році. А влада вирішила підняти врожайність в колгоспах на 44%, і все зерно, що було у селян, почали забирати у колгоспи. Забирали також усю худобу. Було таке, що в хаті залишалася одна вода.

5. Як довго тривав голод у селі?

Цей голод почався з осені 1932 року, а закінчився весною 1933 року, перед самим новим врожаєм.

6. Скільки людей померло від голоду?

Скільки чоловік померло у селі, я не знаю, але мені відомо про смерть сорока двох сільських дітей.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Із-за того, що 1932 рік був неврожайним, у селян забирали все зерно у колгосп. Люди ховали зерно у погрібах, загопували в

землю. Все ж таки зерно находили і забирали. Приходили люди з залізними прутами і протикували землю, зривали підлогу, заглядали в колодязі. У кого знаходили дуже багато зерна, жорстоко наказували.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Мені тоді було 8 років. Мій батько, ризикуючи своїм життям, крав у колгоспі зерно і приносив додому одну-дві жмені. З цього зерна мати робила хліб, перетирала зерно і змішувала з сухим листям буряка та інших рослин. Дуже багато людей вмирало, вони пухли від голоду. Вмирали прямо на дорогах. Люди більше звертали уваги на мертвих собак і кішок, чим на мертвих людей. Хто дожив до літа, знали – жити будуть. Найтяжче було взимку. Мати приховала під підлогою мішечок з зерном та трохи картоплі. До нас не особливо й приходили, тому й не забрали.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Навпроти нас жила сім'я Бурзюковських. Іван Никифорович був хазяїном в повному розумінні цього слова. Вони приїхали до нашого села приблизно у 1925 році, і за цей час і хату велику вистроїли, і корову завели, і хазяйство тримали велике. Обжилися люди. Ніхто з села не міг сказати, що вони нечесно це заробили. Своім же потом. Коли прийшли до нього забирати, то він за рушницю схватився. Силою його забрали до міста, і більше ми його ніколи не бачили. Родина теж за ним поїхала, а майно все конфіскували.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найтяжче було дітям і старикам. Дітей, ще якимось намагалися нагодувати, а старі були обузою в сім'ї. У нас був навіть випадок, коли син вигнав свою матір з хати. Добре, що добрі люди допомогли, взяли її до себе.

Дата опитування: 1995 р.

№ 274

Булах Євдокія Михайлівна,

1917 р.н., х. Золотарівка, с. Низи, Кременчуцький район,
Полтавська область.

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Булах Євдокія Михайлівна, 1917 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

народилася і жила в с. Низах на хуторі Золотарівка Кременчуцького району. Все своє життя працювала в селі. І пережила три великих голоди на Україні: 1920-тих років, 1933-го року, 1947-го року. Особливо жакливим був голод 1932-1933 року.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Голод 1932-1933 року був штучним, тому що врожай був вище за середній.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

Люди мерли як мухи. Ніхто вже не рахував скільки загинуло. Особливо мерли діти і люди похилого віку.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Мої батьки: батько – Булах Сергій Михайлович, мати – Марія Петрівна, були середняками. В їх родині було четверо дітей: 2 старших брати, я і найменша сестричка. Мали в господарстві коня, дві корови, 10 десятин землі, 10 овець і курей. В колгосп не хотіли вступати, вирішили господарювати самі. Голод не обійшов і нашу родину. Нас розкуркулили. Одного дня, наприкінці року, підїхала до двору підвода і забрала все: і корову, і овець, і кабанчика, вигребла зерно до останньої зернини, винесли все з хати і поїхали. Щоб якось прогодувати свою родину, батько приховав лантух зерна (закопав на городі), але активісти через декілька днів повернулися і залізними щупами обшукували сарай, подвір'я, хлів, горище. Все шукали, чи не позаховували де ще зерно. Так і забрали все під мітлу, аж до жмені квасолі, яку мати заховала в пелюшках у меншенької сестри. Залишилися ми шість душ без нічого. Приходилося їсти листя, жолуді, лободу, пекли млинці на плиті зверху з перезимованої на городі гнилої картоплі.

Коли настала весна, щоб сім'я не померла з голоду, батько їздив на цукровий завод по жом. Одного разу назад він так і не повернувся, помер по дорозі у село Кохнівка.

Дітям не залишалося нічого робити, як піти між люди. Я таким чином попала до прохідної вагонного заводу, бо десь по дорозі вже почула, що там набирають робітників. Там була велика черга. Це було ранньої весни, а я була зовсім боса, люди пожаліли і пропустили без черги. Мене взяли на роботу кухонним працівником в робітничу столову. Там я отримувала один раз на день миску каламутної рідини, в якій плавала одна чи дві галушки. Дякуючи цьому я і вижила. Коли через чотири місяці я повернулася до хутора, то застала там жахливу картину: із восьми дворів уціліло лише дві жінки. Вони були знесилені, лежали і не рухались. Рідні мої всі померли. З розповідей я дізналася, що мати, щоб прогодувати сестру, пішла на роботу в колгосп, але одного разу знесилена вже так і не піднялася з ліжка. Я так і не дізналася, де поховані мої рідні, у них немає, як і у інших, могил.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

P.S. Не дай, Боже, пережити те, що відбулося в жахливому, голодному, смертному 1933 році. Ці свідчення необхідні, на мій погляд, для увіковічнення пам'яті мільйонів наших співвітчизників, померлих з голоду, які стали першими масовими жертвами сталінських репресій. Люди не знають, де поховані їх рідні, але кожен рік приходять на цвинтар, щоб вшанувати пам'ять померлих під час голодомору.

Дата опитування: 1995 р.

№ 273

Бредун Євдокія Опанасівна

1925 р.н., с. Новоселівка, Козельщинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Бредун Євдокія Опанасівна 1925 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Народилася в с. Новоселівка, Козельщинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я була мала, слабо розбиралася, що там було. А добре знаю, що мій батько Опанас Володимирович 7 разів писав заяви до колгоспу і потім забирав назад. Він був середняком і мав разом із своїм братом, дядьком Іваном, 10 десятин землі. То якби не сусід Макар Володимирович Іванко, то нас розкуркулили б. А то ще й мама моя розповідала, що прийшов пізно ввечері сусід наш, він був при колгоспі в комісії, і каже: «Якщо ти, Опанас, не вступиш до колгоспу зараз, то тебе вишлють в Сибір. Уже прийшла вказівка, хто не в колгоспі – в Сибір». Ну, батько і пішов у колгосп, вже безповоротно, виходу не було. Віддав і коней, і все-все, що було. І призначили його завідуючим свинофермою.

5. Як довго тривав голод у селі?**6. Скільки людей померло від голоду?**

У нашому селі, мабуть як ніде на Полтавщині, а мабуть і на Україні, люди вижили, бо в нас був млин. Як не є, а якісь висівки діставалися людям. Один тільки Тищенко Петро Іванович переїв зопалу колосків житніх і помер.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?**

У ті часи свиней пасли, як корів зараз пасуть. З ранньої весни і до пізньої осені свині на полі. То я із семи років, якраз в 1932-1933 роках, все літо пасла колгоспних свиней разом з Володькою Будрупівським. За це писали батькові трудовні. А крім того, на день давали 11 здорових галушок на двох з Володькою. Його батьки жили краще за нас, то він завжди давав мені на одну галушку більше. А дорослим, то на одного колгоспника давали 11 галушок. То оці колгоспні галушки і мамині маторженики запам'яталися мені на все життя. Завдяки їм ми тоді і вижили. І один Бог знає, що б з нами було.

Хоч і голод був, та в нас у батька було багато картоплі. Хліба ні в кого не було. Качани із кукурудзи перетирали на борошно і із цього «борошна» пекли коржі. То як голод почався, у нас ще було 2 мішки борошна. А потім нас обікрали вночі. Витягли борошно, квасолу, одежу. То тоді вже стало дуже важко. Моя мати була дуже

хвороблива і не могла їсти отих коржів. То, якби не мій старший брат Іван, мама не витримала б без хліба. Іван в той час навчався в Кобеляцькому технікумі, на вчителя. І їм там давали пайку хлібу. То він брав собі з дому тих коржів з качанів, а мамі відкладав хліб. То мама всім, і сусідам по малесенькому кусочку хліба виділяла. Добре пам'ятаю, як сусід Терещенко Демид Сидорович бере той тонесенький кусочок хлібу і цілує його, а сльози течуть з очей. От який дорогий був хліб. А скільки людей ходило по хатах! Ходили і просили щось поїсти. То мати кожен день варила великий казан картоплі і роздавала його. Чим могла допомагала.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У нас у селі хліба не було ні в кого. Навпроти нас жили Терещенко Демид Сидорович із сім'єю, брат його Макар Сидорович, то ні в одного, ні в другого своїх дітей не було. Так дядько Макар і тітка Ольга, його дружина, взяли собі хлопчика і дівчинку, сиріт за рідних дітей. Хоч як важко не було, а якось з Божою поміччю вижили.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

І старі і малі, всі боролися за життя однаково. Треба було думати не тільки про себе, але і як допомагати батькам. Ходили нарізати колоски, рвали лободу, облуплювали соняшникові стебла, рвали шишки, цвіт акції. Ніхто з дітей не гуляв, бо всі були голодні, ходили та шукали що-небудь поїсти.

Дата опитування: 26. 01. 1997 р.

№ 276

Вакуленко Степан Дорофійович,

1919 р.н., Семенівський район, Полтавська область

Батьки мої були бідні, неграмотні люди. У сім'ї нас було четверо: батько – Вакуленко Дорофій Васильович, мати – Меланія Зіновіївна, старший брат 1916 року народження, і я. Батько помер у 1921 році, так я його зовсім не пам'ятаю. Мати моя була струнка, висока, красива жінка, з великою чорною косою, дуже ласкава до дітей. Ми жили а старій, приземистій хатинці. Біля двору невелика земельна ділянка пісної землі, на якій майже нічого не росло. Обробляти ділянку мати самотійно не могла, бо не було ні приладдя, ні тягової сили, а тому здавала її в оренду справжнім господарям. Так ми бідували до 1930 року. У 1930 році завітав до нас мій дядько Мусій і говорить: «Малашко, записуйся у колгосп».

Розповів коротко, що воно за штука колгосп. Мати погодилась. Так ми стали членами колгоспу «Незаможник». В цьому році завалилася наша хата. Колгосп допоміг нам з житлом. Одного разу колгосп виділив нам цілий мішок житнього борошна. Для сім'ї це був цілий скарб. Наша мати перестала ходити на заробітки і працювала тільки в колгоспі. У вільний час ми з братом теж працювали в колгоспі.

У 1932 році при масовій колективізації постраждало багато сімей трудівників, яких загнали до Сибіру. Коли все це уляглося, почалась масова викачка продуктів. Забирали все під гребінку і в колгоспі нічого не давали. Наша сім'я знову почала бідувати. Настав час, коли в хаті нічого, крім води, не зосталося.

Були сім'ї, в яких помирили по 7-8 чоловік. Нерідко за добу ми виносили на кладовище по 3-4 покійника. У такі дні нам доставалась зайва пайка хліба, яку належало видавати померлим. Скільки померло в селі людей, я точно не знаю.

У квітні 1933 році, при живій іще матері, я опинився в патронаті (дитячому будинку). Годували нас там погано, але все ж годували. Отримували 50 г кукурудзяного хліба і ріденький суп. Одного разу приходить брат і каже: «Наша мама померла». Удвох знесли її з печі, замотали у домоткане рядно, віднесли на кладовище і похоронили. У патронат почало надходити дуже багато дітей з хуторів та інших сел. Діти поїдали всіляку зелень: листя вишні, акації. Від цього ще дужче пухли і помидали. Мені якось дядько Мусій сказав: «Не їж бур'яну – будеш жити, будеш їсти – помреш». По селу їздили дві підводи і забирали трупи по хатах.

Літо 1933 року було дуже дощове, сприятливе для росту бур'янів, але й врожай був добрий. Ті, хто дожив до весни, раділи дарам природи. Пшениця вродила на славу, тільки збирати її було тяжко. Звертаюсь з надією, що прийдешнє покоління, керуючись нашим гірким досвідом, не допустить повторення страшних 30-40-х років.

Дата опитування: 1996 р.

№ 277

Березовська Марія Миколаївна,

1912 р.н., м. Кременчук

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Березовська Марія Миколаївна, 1912 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

голод я пережила у м. Кременчуці, на першому Занасипу, на вулиці Михайлівській.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Ця голодовка була створена навмисне радянською владою на чолі із Сталіним. Вони хотіли, щоб Україна годувала не тільки себе, а й більшу частину великої держави.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

Точно я не можу пригадати, але люди вимирали цілими сім'ями. Померла уся родина наших сусідів, Зінченків.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Самим найважчим періодом голоду була весна 1933 року. Це пов'язано з тим, що хліб, який вдалося приховати від міліції, вже скінчився. А до нового врожаю ще далеко. Те, що намагалися приховувати, все одно з часом знаходили. Шукали кругом. В печач, у попелі, у дитячих кроватках, під підлогою.

Наша родина пережила голод, ніхто не помер, тому що мій батько Микола Григорович мав свою маленьку олійницю, дві хати. Але під час розкуркулювання олійницю, млин і одну хату забрали.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Був такий випадок. По сусідству з нами жила жінка із своїм малим сином і матір'ю. Одного разу вона пішла на базар продати одяг, аби поміняти його на продукти, а коли повернулася додому, то побачила жажливу картину: її мати вбила свого онука й стала його їсти. Жінка не витримала цього, зійшла з глузду. І таких випадків було дуже багато.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Сама важка доля припала дітям і старим людям, бо в них не було сил прогодувати себе. Вони безсилі і безпомічні очікували на свою смерть.

Дата опитування: 1997 р.

№ 278

Безус Галина Ільківна,

1922 р.н., с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область

- 1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:**
Безус Галина Ільківна.
- 2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:**
с. Попівка, Онуфріївський район, Кіровоградська область.
- 3. Де Вам довелося пережити голодомор?**
Там же.
- 4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?**
Голод був страшний, тому що через засуху урожай був малий, але треба було здати в хлібозаготівлю заплановану кількість зерна. На відпрацьовані трудовні виділяли мізерну кількість зерна, з яким не можна було прожити до врожаю наступного року.
- 5. Як довго тривав голод у селі?**

6. Скільки людей померло від голоду?

Дуже багато людей померло від голоду. Люди помирали на дорозі. В основному це були жителі навколишніх міст, які йшли в село, щоб поміняти одяг, ковдри та інший свій скарб на продукти.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Коли прийшла зима, стало іще гірше. Їсти зовсім не стало чого. Люди ловили голубів та інших птахів. А весною в їжу йшов і бур'ян. Легше жилося тим, у кого в господарстві була корова. В селі процвітали крадіжки. Іноді люди вбивали один одного за кусень хліба. Коли прийшла весна, люди ходили в ліс, збирали жаливу, щавель, кінський щавель, акацію та все таке інше. І все ж з приходом весни люди йшли працювати в колгосп з надією заробити собі якихось продуктів на наступний рік. Іноді, працюючим в колгоспі, видавали чечевицю, бо більше не було що давати. Хліб з колгоспів було вивезено до зернини, а також і інші продукти.

Конкретних людей я назвати не можу, бо вже забула їх прізвища. Та і всі ми, хто пережив це страхіття, втратили здоров'я.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Найтяжче було дивитися на дітей, які пухли від голоду. Вони помирали. Особливо маленькі, бо їх матері самі не мали що їсти, а також не могли накормити й свою дитину.

Дата опитування: 1995 р.

№ 279

Вакуленок Яків Григорович,

1929 р.н., с. Загребля, Чутівський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Вакуленок Яків Григорович, 1929 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Народився я в Чутівському районі у селі Войтівці. Батьки переїхали до матириної родини в Загреблю.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там в Загреблі нас і застав голод.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На мій погляд, причини голоду крилися у надмірній хлібозаготівлі.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

Під час голоду в нашому селі вимерло 57 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Про хід хлібозаготівлі під час голоду мені відомо лише те, що до селян була доведена категорична вимога: вступати в колгосп і віддавати увесь хліб та інше рухоме майно. І селяни під жорстоким примусом вивозили на державний приймальний пункт власний хліб.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я можу навести приклад, як тяжко було нам під час голоду. Так, батько наш помирає, коли жито достигало. А перед цим їздив у Чутівський район до себе додому, по документи. Там заарештували, а потім випустили, щоб ями копав для мертвяків. Додому повернувся знеможений, сам на мертвяка схожим став. Мати якраз

жнивувала. Дівчата в дядька Семена в Галещині були. Лише я коло батька сидів. Він попросив, щоб я дав йому сорочку і штани передягтися. На той світ як на празник відходив. Сховали батька.

Мати від зорі до зорі на роботі, а я то козельки рвав на леваді, то калачики, то щиріцю. Було на толоку піду, а назад сили немає доплентатися. Просто неба й ночував. А якось зайшов у хату до дядька Козака Василя, його розкуркулили, і він десь утік. Переступив поріг, і закортіло полізти на піч: що там? А там сидів хлопчак, трохи старший від мене, у руках в нього був оцупок кінської ноги. Сидів і гриз. Думаю: та це ж і я погризу. До хлопця, а він мене тим копитом лусь, лусь! Я й посунувся назад.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Багато наших сусідів від голоду повимирало. Наприклад: Кисіль Марія, Горпинчеико Сергій, Капустян Єлизавета, а у Галини Капустян померли з голоду батько і мати.

Дата опитування: 27. 05. 1996 р.

№ 280

Васильчин Микола Андрійович,

1918 р.н., с. Устимівка, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Васильчин Микола Андрійович, 1918 р.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Устимівка Глобинського району.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Мені тоді було 14-15 років, я ще не все розумів, але чомусь мені тоді здавалось, що винна у голоді не верхня, а місцева влада. Нас вчили, що партія і уряд роблять усе, щоб нашому народу краще жилося. Ми вважали, що коли б верхи знали, що робиться в селі, то всі негаразди нашого життя скінчилися б. Ми вірили Сталіну, всі думали, що хліб забирали тільки з розпорядження районних керівників.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

У селі людей багато стало померати з голоду наприкінці зими та початку весни 1933 року. За цей період у селі померло більше ста чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Урожай у 1932 році був непоганий. Я допомагав на зборці врожаю, возив воду. Чув, що колгосп наш виконав першу заповідь – здав планове зерно. Потім почали їздити уповноважені і забирати звверху планової заготівлі. Восени в колгоспників забирали насіннєве зерно, а потім дійшло до картоплі, буряка, квасолі. «Буксири» ходили з залізними щупами і шукали схованки по городах.

Хоч і забирали все, що люди виростили на присадибних ділянках, все одно вдавалося приховати трохи картоплі і буряка. Цим ми протрималися до весни 1933 року.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Коли настала весна, за два кілометри від села знайшли кучі з мерзлою картоплею. Сил вистачило тільки раз сходити до кучі й набрати невелику кількість напівгнилої картоплі. Так дожили до того часу, коли почав проростати бур'ян, молодий очерет, рогіз. Ці рослини були нам порятунком. Іноді мама пекла хліб з висівок і тирси. Де вона це брала, не говорила.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Мій товариш Василь Андрійович Муравченко і його мати тітка Килина померли від голоду перед самою весною.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Дуже важко переносили голод люди похилого віку. Діти теж дуже страждали, але батьки як-не-як, а старалися якось врятувати їх від голодної смерті. Тому діти переносили голод, на мій погляд, трохи легше, ніж старі люди.

Дата опитування: 1996 р.

№ 281

Терко Любов Пилипівна,

1919 р.н., с. Батраки, Кременчуцький район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Терко Любов Пилипівна, 1919 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Батраки, Кременчуцький район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вважаю, що голод настав із-за того, що невірно проводили хлібозаготівлю.

5. Як довго тривав голод у селі?

Не пам'ятаю, але голод тривав довго. Особливо тяжко було взимку. А вже весною люди могли вижити завдяки зелені.

6. Скільки людей померло від голоду?

Людей померло багато... Ті люди, що виїхали з села, могли вижити.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Приходили до хати активісти і починали все забирати. Знаходили, навіть якщо добре заховаш.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Ми пережили голод. Бо наша мама працювала у колгоспі, пекла хліб – чорний мов земля, ми його називали «магар». А вдома варила «суданку» – це такий суп з трави. Батько працював станковим на заводі. У нас була корова, то ховали її в хаті, бо якщо залишити в сараї – замки не втримають голодних людей. На заводі у батька давали їсти соєвий суп і «магар».

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

З конкретних людей пам'ятаю, як батрак Кирило помер та деякі члени його сім'ї. А в 1947 році після війни, хоч і голодували, але не так страшно, як у 1933 році.

Дата опитування: 1995 р.

№ 282

Денисова Парасковія Григорівна,

1924 р.н., с. Золототорбівка, Новогеоргіївський район,

Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Денисова Парасковія Григорівна, 1924 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Кіровоградська область, Новогеоргіївський район,

с. Золототорбівка.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Мені здається, що вийшов якийсь наказ і якісь люди їздили на конях і забирали все, що у нас було. У нас було 6 дітей, і мені тоді було 9 років. Весною їли траву, колючки і жарили балабушки. В нас забрали все: курей, свиней, телят, зерно, все.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод тривав близько трьох років.

6. Скільки людей померло від голоду?

Вимерло дуже багато людей, я вже не пам'ятаю скільки, але більше половини села.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

На кожну сім'ю накладався податок. І ми з батьком вивозили на конях мішки з зерном, бичка на м'ясо – це був наш податок.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Самий важкий період був взимку. А взагалі усі 3 роки було важко. Я пережила голод дуже важко. У нас в сім'ї було 6 дітей і я одна з них, яка залишилася жити. Це було дуже важко.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Я вже усього не помню, але було дуже важко. Я пам'ятаю одну сім'ю, яка повністю вижила – це Ласіцина Євдокія Іванівна і її троє дітей. У всіх інших сім'ях були померлі.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти пошти всі в селі вимерли. Ходили зігнуті бабусі, дідусі. Люди пухли від голоду, їли то траву, то гризли качани від кукурудзи. Це були дуже важкі і страшні часи.

Дата опитування: 31. 09. 1995 р.

№ 283

Добробатько Олександр Йосипович,

1927 р.н., с. Градизьк, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Добробатько Олександр Йосипович, 1927 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Градизьк, Глобинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

У 1933-му році я був ще дуже малий, тому нічого не пам'ятаю, але ми якось пережили той голод. А вже пізніше стався один випадок, який я добре запам'ятав. Працював я тоді на цукровому заводі. І часто проходила до нас одна жіночка, брала жом (продукт переробки цукрового буряка) для домашнього господарства, тихенька така. А одного разу вона напалася на якогось вершника і почала його клясти на чому світ стоїть. Ми ж підійшли, поцікавитися, що сталося. «Та – каже, – якби не він, то не пережила б я голод. Він у ті часи на підводі їздив, що померлих збирає. Заходив до кожного двору, знав, де хто уже помер, де скоро помре, де ще тягнуться. А йому за це гроші платили – по кількості трупів. І зайшов одного разу до мене, а я вже така слаба була, що й на ногах не стояла. Забрав та й тягне на підводу. А я йому: «Ти куди мене тягнеш – я ще жива». «Тобі, – каже, – недовго залишилося». Та й поклав до трупів, на воза, ногами до коняки. Поїхали. І тоді, де в мене тільки сили з'явилися, почала я потихеньку повзти, та й незчулася як впала на дорогу, перекотилася якось на стежку, що йшла обабіч неї, та й притаїлася. А він і не почув. А вже потім підібрали мене якісь люди, виходили. А цього поганця я потім частенько бачила, та й «дякувала» йому за те, що «врятував» мені життя...»

Отак вона нам розповіла. Але хто то був і як їх звали, я не запам'ятав, на жаль.

Дата опитування: 15. 06. 1996 р.

№ 284**Добровольська Ганна Григорівна,**

1912 р.н., м. Кременчук, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Добровольська Ганна Григорівна, 1912 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

Під час голоду в 1933 році проживала в м. Кременчуці разом із своїм чоловіком Олександром Олексійовичем.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?**5. Як довго тривав голод у місті?****6. Скільки людей померло від голоду?**

На вокзалі, по вулицях міста, біля крамниці, що торгувала харчами – скрізь валялися трупи. Їх звозили у яри та балки на край міста. Малеча гинула щоденно, хто дома, хто на вулиці під тином, у школі. Часто ховали трупи у завалених погребках, сараях, на городах, у садках, навіть у старих колодязях. Без труни, просто загортали тіло в якісь лахміття. Вимирали цілими сім'ями, залишалися пустими хати. Так, одна сім'я жила в районі Петрівки, то біля неї багато сусідів померло: Ткаченко Ірина Федорівна, Ткаченко Сергій Володимирович, їх дочка Наталка, Корецька Ірина Сергіївна, Корецький Олександр Антонович. Це прізвища тих, кого вона пам'ятає.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?**8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?**

Вони працювали в Державному банку. На той час у них було два хлопчики-близнюки, їм було по три роки. Їм видавали картки на хліб по 100 г хліба на день на одну картку. Але що то був за хліб: чорний, глевкий наче глина. Та траплялося що й того не давали, бо не було борошна.

P.S. Минуло багато років, а те, що вона пережила, забути не може. Яка це страшна смерть від голоду! А ще страшніше те, що він був створений штучно. І коли чуєш розмови про те, чи варто згадувати

про голод, то цим людям вона хоче нагадати, що забуття – це великий гріх. Усе має бути назване своїм ім'ям. Прах семи мільйонів замучених в Україні від голоду (інші свідчать, що одинадцять) стукає в наші серця. Таке зло ніколи не повинно повторитися.

Дата опитування: 1995 р.

№ 285

Дорош Василь Федорович,

1909 р.н., с. Тарандинці, Лубенський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Дорош Василь Федорович, 1909 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Тарандинці, Лубенський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор:

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору:

Невірна економічна політика по відношенню до селянського господарства. В зв'язку з тим, що проводилась індустріалізація країни і головним напрямком розвитку була індустріалізація. Для закупівлі обладнання для розвитку індустріального напрямку СРСР потрібні були гроші. Оскільки грошей не було, всі тяготи індустріалізації лягали на селянські плечі. Потрібно було здавати натурпродукти (зерно, м'ясо). З кожним днем вимагали все більше і більше зерна.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у нашому селі тривав до 1934 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Померло від голоду близько 10 дворів, це приблизно 50 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Силою забиралися з дворів «надлишки» хліба та продуктів (зерно, пшениця, горох, овес тощо).

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Оскільки село знаходилося близько біля лісу, то збирали гриби, ягоди, жолуді, варили баланду. Терли жолуді в порошок. На зиму сушили гриби, люди збирали шишки.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Сім'я Охріменко: було 7 дітей, залишилося 2. Сім'я Духно: було 9 чоловік, залишилося 5. Помирали старі і дуже малі в першу чергу. Випадків канібалізму у нас в селі не було, але їли котів, собак, ховрахів і ворон.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Вони помирали першими, тому що були найслабкішими. Старі жаліли молодих, віддавали меншим свою пайку хліба. Взагалі люди пухли, не хватало вітамінів, нападали різні хвороби, такі як цинга – випадали зуби.

Дата опитування: 5. 12. 1995 р.

№ 286

Дудник Іван Степанович,

1922 р.н., с. Демидівка, Решетилівський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Дудник Іван Степанович, 1922 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Демидівка, Решетилівський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

У свої 11 років я не міг знати справжньої причини голоду. Але тепер я вважаю, що той голод був штучний, завдяки проведеній продрозверстці. У цьому були винні керівники соціалістичної держави.

5. Як довго тривав голод у селі?

Самий страшний період був весною 1933 року, тому що усі запаси скінчилися, а до нового врожаю було ще далеко. Ми харчувалися листям і травою. З кукурудзяних початків мололи муку на млинку і пекли оладки. Були випадки, коли люди вбивали людей, а потім їх їли.

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Коли мені було 11 років, весною 1933 року, батьки послали мене полоти город. Але дитина є дитина, я ліг під деревом та і заснув. І сниться мені, що надо мною стоїть жінка у білій полотняній сорочці з розпущеним волоссям і занесла надо мною сокиру. Від жаху я прокинувся і побачив, що це насправді так... Від жаху я закричав, відкотився у бік. Мені пощастило, бо неподалік проходили колгоспники, вони підбігли, затримали ту жінку. З'ясувалося, що то наша сусідка. Чоловік в неї помер, двоє її дітей кудись зникло. Коли зайшли в хату, один із сусідів помітив дивну кістку у печі. Почали вигрібати попіл з печі і знайшли черепа і кістки дітей. Вони з чоловіком поїли своїх дітей. Отаке траплялося!

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду?

10. Як страждали діти від голоду та люди похилого віку?

Коли весною 1933 року зійшов сніг, діти й старі ходили по городах, крали останки тогорічної цибулі, кормового буряка, а потім вранці їх знаходиш померлими. Трупів їх прибирали вже коли зійшла повинь і земля просохла.

Дата опитування: 12. 01. 1997 р.

№ 287

Дудка Анастасія Іванівна,

1920 р.н., с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Дудка Анастасія Іванівна, 1920 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Певно і тоді вже люди знали, що щось нечисто навколо того голоду. Засухи не було. Де ж усе те поділося, що в людей забрали? Сьогодні, коли де що скоїться, чи засуха, чи ще лихо яке, то й чужі народи одне одному допомагають. Чом же нас тоді нікому було врятувати? Чом же нас покинули вмирати? І жалітися не можна було, і навіть, слова сказати про той голод не дозволяли. Я вік прожила, а не було, щоб писали про той страшний 1933-й рік...

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Молодшому брату тоді було 7 років. Сказала мама, щоб я відвезла його на станцію й кинула. Повезла я. У нас багато відвозили менших. Може якось виживуть самі, може хто підбере, та навряд чи кому вони були тоді потрібні. Бо тут, у селі, їм одна доля – померти. Відвезла я його, а покинути не змогла. Не можу од нього одійти, біжить за мною, за юпку держиться, плаче: не кидай мене, я не буду їсти просити, тихо сидітиму, тільки не кидай. За шию хапається як кошеня, й не одірвеш. Отак я й привезла його додому. А їсти в нас нічого немає, всі п'ятеро дітей попухли. Такої біди наша сім'я ніколи не знала, мама й бабуся були працьовиті, їсти було в нас завжди.

І корова була тількина і теличка. Все забрали, і хліб, і сало, і картоплю з погребів, і гнічений сир солоний... Ми всі п'ятеро кричали дуже, коли все те робилося. І один із тих, що приходили, нас пожалів, поліз па горище і каже: вже нічого немає. А там було трохи кукурудзи і макухи, та шматок старого сала. Помер уже той чоловік, а я його не забуду. Ненадовго нам тих харчів вистачило, але все ж краще, ніж нічого. А вже потому ми їли траву, бурячиння. Мати робила на буряках, а ми, дві старші дочки, допомагали мамі. Нарвемо листя бурякового, зваримо і їмо, і так не день, і не два... На городах тільки в начальників зорано було і посаджено. Садити було нічого. За відро картоплі просили 500 карбованців, а за склянку квасолі – 100. А де ті гроші взяти? Батька ж забрали як тільки голод почався. Увійшли в хату голова колгоспу і голова сільради, я вже й прізвищ їх не пам'ятаю, та й повели батька не знаємо куди й за що. І досі не знаємо, що з ним трапилося.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Дуже багато людей забрала голодовка, їли й людей померлих. У наших сусідів п'ятеро дітей було, так четверо померло, їх поклали у погріб і їли, бо дуже важкий час тоді був...

Дата опитування: 20. 05. 1996 р.

№ 288

Златоок Катерина Миколаївна,
1914 р.н., с. Нагірне, Новогеоргіївський район,
Кіровоградська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Златоок Катерина Миколаївна, 1914 р.н., с. Нагірне, Новогеоргіївський район, Кіровоградська область.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Нагірне, Новогеоргіївський район, Кіровоградська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Я вважаю, що голодовка 1932-1933 років – це наслідок колективізації. Спочатку все позабирали з хазяйства, а потім почали обкладати податками. Бувало виконаєш один податок, дадуть другий. Нестача їжі почала відчуватися ще восени 1932 року. Люди вже тоді знали, що будуть ходити «буксири», які забиратимуть все підчисту.

5. Як довго тривав голод у селі?**6. Скільки людей померло від голоду?**

Багато людей вимерло взимку 1933 року. Вимирали цілими сім'ями, але я вже не пригадаю їх прізвища.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

«Буксири» забирали все. Вони навіть розривали подушки, шукаючи щось їстівне. Прощували шупами землю і стріхи. Все одно, декому вдавалося приховати трохи картоплі чи буряка.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Я тоді працювала в дослідній станції. Ми з сестрою повністю винесли всю одягу покійної матері, в обмін на склянку крупи чи молока. На роботі мені іноді давали по 100 або 200 грамів хліба, який пекли з усякої суміші: висівки, макуха, тирса і всякий інший приварок. Та дожили до весни.

Весною їли цвіт акації, рогіз, початки очерету, молоді стебла буряка. А в колгоспі людям зовсім не допомагали, тому колгоспників померло більше. Ходили на роботу, полоти буряки.

Іти треба було за три кілометри, сил не вистачало. Сідали по дорозі відпочивати, тим часом сапами зрубували якісь бур'яни, вже не пам'ятаю як він називався, чистили шкуринку і їли листя та стебла.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

У колгоспі були випадки канібалізму. Батьки поїдали своїх померлих дітей. Ще було так, що завозили дітей на станцію, саджали на поїзди, з надією, що може у іншому місті є що їсти, щоб хоч діти їхні не померли голодною смертю.

Дуже багато було пухлих людей, особливо дітей. Я й досі не можу забути погляд дитини, запухлої від голоду. Також було дуже багато таких сімей, які вимерли повністю. Так, наприклад, Мірошніченки, у них в родині було 13 осіб. З 11 дітей восени померло троє найменших. Взимку померла мати і 7 дітей. До кінця весни дожили лише батько і найстарша дівчинка.

Дата опитування: 1996 р.

№ 289

Ідзинський А. І.,

1915 р.н., м. Кременчук, Полтавська область

У 1933 році я працював на швейній фабриці і навчався на робітфаку. Робітникам видавали по 100 г хліба на день. Але що то був за хліб: то гіркий і глевкий, наче глина, то сірий, і здавалося, нібито він не з борошна, а з тирси. Та траплялося, що й цього не давали, бо то не було борошна, то зерно виявили отруєне, то ще щось. Потім я перевівся на денне відділення робітфаку. Студентам видавали по 400 г хліба. Все ж ми вчилися і голодували. І, уявіть собі, навчання «лізло» нам у голову, бо ми вірили в світле майбутнє, бо нам втлумачували, що це труднощі росту і тому вони тимчасові. Траплялося, що вимикали світло, коли я навчався на вечірньому відділенні. Але це нас не бентежило. Ми збиралися біля вікна і співали революційні пісні, про громадянську війну. Ніхто з нашої групи не покинув навчання, не те, що трапляється тепер. Біля магазинів гуртувалися голодні, і бувало, вихвачували пайку хліба. Тоді бідолаху били, а він, лежачи на землі, доїдав хліб.

На вулиці Першотравневій, навпроти базару, була студентська їдальня. Там можна було один раз на день отримати миску каламутної рідини, що називалася супом. Щоб заплатити за нього, я мусив раз на тиждень продавати пайку хліба. Одного разу, коли я це робив, до мене підійшла молода жінка і нафарбованими

губами запитала, скільки я за нього хочу. Коли вона взяла хліб у руки, не заплативши, хтось ззаду затиснув мені очі. Коли ж відпустили, я озирнувся, навколо не було нікого. Тож на цілий день довелося залишитися без гарячої їжі і на добу без хліба. З сіл приходили голодні люди і вмирили де попало. Я бачив, їх накривали якоюсь тканиною і вивозили за місто.

Одного разу приходять мати додому та й каже, що по вулиці Цюрупі затримали чоловіка і жінку, які заманювали дітей, вбивали їх і продавали з їх м'яса котлети на базарі. Другого дня я пішов на те місце і з жахом побачив будинок на курячих ніжках, а в підвалі було повно людських кісток. На тротуарі лежала голівка дівчинки десяти років з розплющеними очима. Це страхіття закарбувалося в моїй пам'яті навічно.

Водночас виставляли плакати, де було написано: «Спасибі великому Сталіну за наше щасливе дитинство!». Малювали тоді й ріг достатку, з нього висипалися ковбаси, цукерки.... Ось до чого доходив сталінський цинізм.

Дата опитування: 1993 р.

№ 290

Ющенко Химка Назарівна,

1892 р.н., с. Тройняки, Полтавський повіт, Харківська губернія

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Ющенко Химка Назарівна, 1892 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Тройняки, Полтавський повіт, Харківська губернія.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Там же.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Влада забирала нахабним образом усі продукти харчування. Влада знущалася з людей: били по обличчю чоботями, викидали малих дітей у вікна.

5. Як довго тривав голод у селі?

Голод у Тройняках тривав аж до 1937 року.

6. Скільки людей померло від голоду?

Село невелике. Вимерло десь до 100 чоловік.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Відомо. Приїжджала підвода з групою людей і забирала наглим образом хліб. А у кого хліба не було, тих або карали, або попереджували, щоб до іншого їх приїзду було зерно. Кара була сувора – виганяли людей з хати і залишали просто неба.

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

В нашій сім'ї було 12 дітей і ми з чоловіком. Першим помер з голоду мій син Савка (17 років), потім Пилип (15 років), потім Авель (19 років), близнюки Гриша і Ваня (по 3 роки), Тетяна (4 роки) й чоловік Фелон Андрійович. Їсти було нічого. Варили юшку з лободи, їли рогіз, молодий очерет. Навесні їли буряки, акацію. 1933 рік був найтяжчим, тому що з голоду люди пухли й падали попід тинами. Не було насіння, щоб посадити огородину, тому що все позабирала влада, або самі люди поїли. В 1933 році був створений штучний голод.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

В кожній родині, що проживала по сусідству, помирали з голоду родичі. Село було малим, 50 – 60 дворів. Сусіди Коноводи, Кишені, Сліпаченки – вимерли. У колгоспі люди виходили в поля сіяти. Там їм варили баланду. А слабі, які не могли працювати, просили більше їжі. Не було навіть чим поділитися. То були випадки, що й на полі помирали. Був у селі один випадок. В сім'ї Грушевських батьки поварили своїх дітей (двох дівчат-близнюків), а через деякий час й самі померли.

10. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Страждали всі однаково. Що старі, що й молоді. Боліли, пухли, вмирили під тинами, в степу. За цей період у селі дітей померло більше, ніж дорослих.

Дата опитування: 16. 09. 1995 р.

№ 291

Кононенко Лідія Степанівна,

1917 р.н., с. Пирого, Глобинський район, Полтавська область

1. Прізвище, ім'я та по батькові, рік народження очевидця:

Кононенко Лідія Степанівна, 1917 р.н.

2. Назва населеного пункту, де відбувалися події, пов'язані з голодомором:

с. Пирого, Глобинський район, Полтавська область.

3. Де Вам довелося пережити голодомор?

Жила я тоді в с. Пирого, за роки голоду воно майже все вимерло.

4. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

Розпоряджався на селі староста, а над ним уже партія та НКВД. І слова проти не скажеш, бо забирали зразу ж. Плакали багато, як забирали хліб. Хоча забирали не тільки хліб, а й усе їстівне, що й дитині зварити нічого було. У тому і була причина голоду.

5. Як довго тривав голод у селі?

6. Скільки людей померло від голоду?

В основному повністю вимирали цілі села. Наприклад, Фрунзівка – вимерла повністю, до єдиного двору. Бувало йдеш мимо, не чути нічого, ні собаки, ніде нікого. Найкраще пам'ятаю сусіда Ковпака Івана Сидоровича, теж помер від голоду.

7. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

8. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

А жила я в тітки та дядька, вони були вчителями, тож і кормилася у школі, де тоді хоч що-небудь, а варили. Тітка, правда, була хвора на серце, тож не вчителювала, а отримувала пайок – по 400 г хліба. Але що то був за хліб, сурогат якийсь. Отож: і несли ми з дядьком шкільне вариво і хліб, бо вдома двоє дітей малих і хвора тітка. А ще тут, у Градизьку, жила ще одна моя тітка, то ми до неї кожної суботи в гості ходили по харчі. Вона за тиждень поназбирає дечого, та й вгощає нас. Але все одно голодні ходили, недоїдали — вже й ноги почали пухнути потроху. Дядько їздив до Білорусії по харчі. Згуртуються з іншими, та й їдуть міняти що є: тканину, хустки, сорочки. Міняли на зерно, хліб, крупу.

9. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Ідемо, бувало, дорогою – лежать трупи, напівживі, голодні, вже й без розуму. Хто бродить десь там по степу, шукаючи деяку рослинку їстівну. Ходили слухи, що люди і собак їли, і кішок, і людей. У нас таких випадків не було. Картопля вся вимерзла, то її мерзлу викопували та їли. Кукурудзяні качани мололи, цвіт акації навесні збирали, сушили.

Підвода кожного дня підбирала трупи, виділяли з сільради, якраз для цього діла. Вони вже знали, де хто помер, а потім скидали

їх у загальну яму. І у нас тут, у Градизьку, на кладовищі була така яма, так там і тепер не ховають людей, кажуть не можна.

У нас вимирали цілі вулиці. Вчителям навіть накази давала сільрада: розібрати то одну, то іншу хату на дрова, щоб було чим топити у хаті, що під школу була призначена. Врожай у 1933 році був хороший, але збирати його було нікому.

Дата опитування: 27. 06. 1996 р.

№ 292

Півень Настя Максимівна,

17 жовтня 1927 р. н., с. Жовніно, Градизький район, Харківська обл.
Освіта.

7 класів.

Хто за фахом?

Повар.

Де проживали під час голоду?

У рідному селі.

Яка політика проводилася у Вашому селі перед і під час голоду?

Людей виганяли з хат і забирали хліб.

Як відбиралися продукти?

Комісії їздили забирали хліб, а з хлібом й усе інше. У нас забрали навіть постіль, а нас із сестрою Любою залишили на голій печі.

Чи ховала Ваша родина продукти?

Ніяк було, дуже ретельно шукали.

Хто був при владі?

Вергун з Градизька.

Чи робила влада якісь заходи по пониженню або хоча б полегшенню голоду?

Нічого не робила.

Ваші особисті спогади про ті страшні часи?

Погані спогади. Хочу сказати, що 33-ій рік не був неврожайним. Цей голод – штучний, зроблений людьми.

Скільки Вас було у сім'ї до і після голодомору?

Було 6 чоловік, а залишилося троє: я, сестра і мама.

Свідчення зібрала: Єнич Юлія, студентка КДПУ, гр. СУ-03-3.

Дата опитування: листопад, 2003 р.

№ 293

Кирилова Ганна Гаврилівна,

1927 р.н., с. Тимофіївка, Херсонська область

1. Де Вам довелося пережити голодомор?

Херсонська область, село Тимофіївка.

2. У чому, на Ваш погляд, крилася причина голодомору?

На той час ніхто точно не знав причин голоду. Одні казали «Бог карає за гріхи», інші казали, що через неврожай.

3. Як довго тривав голод у селі?

На селі голод тривав більше року, та його наслідки затягнулися ще надовго.

4. Скільки людей померло від голоду?

З голоду померло близько 1500 чоловік. Приблизно 500 хат стояло порожніх, серед них і ті, які люди залишили, йдучи шукати рятунку невідомо куди. Багато односельців кидали напівживих в яму на кладовищі.

5. Чи відомо Вам, як проходила хлібозаготівля та методи її проведення?

Багатьох людей гнали на поле працювати, та весь хліб (зерно) віддавався державі. Навіть запаси у людей забирали. Не можна було й жмені взяти зерна, за це саджали в тюрму. Люди лишалися геть без нічого.

6. Як Ви особисто пережили голод, який період голоду був найважчим?

Якийсь дядько прийшов й позабирав все, що було в хаті їстівне. Ми й так голодували. Спочатку знаходили десь сухарик чи кісточку від абрикос, чи квасолину, чи насінину, а потім – нічого. Батько й мати збирали по смітниках бурякові й картопляні очистки, так і жили. На нашій сім'ї голод залишив дуже трагічні наслідки. Ми пухли, у нас була багатодітна сім'я, з якої лишилась тільки я одна, а брат і четверо сестер, молодших за мене, померло. Їли ми комиші, які рвали на болоті, коли цвіла акація, їли її цвіт, сушили листя, потім їх товкли і пекли маторженики, за велике щастя було в нас бадилля з буряка, яке виростало з опавших насінин, кінський щавель, великим святом для нас було, коли мати приносила кусок кінського «м'яса», яке протухше з черв'ями, одірваний на вулиці від здохшої від голоду коняки, на якій лишились тільки шкура та жили. Так ми і вижили.

7. Розкажіть про конкретні сім'ї, що терпіли від голоду.

Померли з голоду Федір і Василь Демидовичі, Кушніренки, Трохим Сидорович Салогуб, Григорій Бабенко, Андрій Шемберко з дружиною. Чабана Сергія Федоровича Хорчевського затоптали вівці – не мав сили підвестися. В нашому селі траплялися випадки людоджерства.

8. Як страждали від голоду діти та люди похилого віку?

Діти гинули щодня десятками, і їх закопували як щенят, де доведеться. Діти крали колоски на колгоспному полі, і наглядачі

деяких забивали до смерті. А про старих годі й було казати. Дід Василь, не витримавши таких мук, кинувся під колеса автомобіля. Багато старих закопували ще живими.

Дата опитування: 7. 12. 2002 р.

**Спогади жителів сіл на території Дівочепільської сільської ради
Олександрійський район, Кіровоградська область,
с. Дівоче Поле**

Свідчення №№ 293-303 збирали учні Дівочепільської ЗОШ під керівництвом вчителя історії Маковецької Любові Федорівни у 2001 році.

№ 294

Ткаченко Василь Максимович

У 1933 році мені було 10 років, але події тих років пам'ятаю дуже добре. Село було безлюдне. Хто мав силу, то ходив у колгосп на роботу, там за це давали похльобку (галушки). Дома їсти не було нічого, усе позабирали активісти. По дворах серед білого дня шастали злодії, тому на кожній вулиці були назначені сторожі. На нашій вулиці сторожував дід Лук'ян Маковецький. Я сидів дома, сторожив свій двір. Масово люди почали вимирати з весни 1933 року, деякі сім'ї вимирали цілком. Нижня вулиця (під горою) аж до Кашевківського провалля вимерла вся. Деякі сім'ї врятувалися тим, що їздили в Білорусію і міняли одержу на картоплю, висівки... Нашій сім'ї завдяки цьому також пощастило вижити. Їли, що хто міг: гірчак, кріп. Я пам'ятаю, що було начухраю листя з шовковиці, перемішаю з висівками і поставлю в піч пекти. А воно тільки розпариться, але я й цьому був дуже радий. Перед жнивими вмолили трохи зеленого жита, дали людям по 6, 7, 8 кг (хто працював). Люди дуже понаїдалися і багато померло.

Дуже прикро, що голод було зроблено штучно. Хай ніхто ніколи його не знає.

с. Дівоче Поле

№ 295

Волкова Антоніна Федотівна

Я народилася в 1907 році. В 1932 мені було 25 років. Я і зараз не можу без сліз на очах згадувати той час. У мене був синочок Ваня (2 роки). Він день і ніч просив у мене їсти: «Дай папи» (дай

хліба). А де ж я його візьму, як активісти позабирали все начисто. Із-за одного качана розривали хати, розвалювали лежанки і сараї, бо шукали зерно. Приходили по декілька раз і витрушували останнє із горшків. Розбивали людські сараї і клуні, з того матеріалу строїли колгоспні клуні, конюшні, бо дерева було мало. Люди не хотіли йти в колгосп. Коли виводили нашу корову, то вся сім'я плакала, а мати навіть падала на коліна.

У 1932 році пшениця вродила добре, але її усю до останньої зернини вивезли із колгоспу. І зробили голод. Це страшне насилля. Із берестка кору заколючували кип'ячою водою. А синочок не зміг цього їсти і помер. Їли такі трави: лобода, щирія, мишій... Люди падали, як мухи. Мертвих по шість душ лежало у кожній хаті. І нікому нікого не було шкода. А в колгоспі заставляли ще й робити. Прийду в садок, наїмся листя і сапати, щоб виробить мінімум в колгоспі. Сестра моя з чоловіком і дочкою померли з голоду, а син її вижив, зараз живе у селі Зибке. Таке страхіття не дай Бог комусь пережити. В кінці літа 1933 року в'язали снопи за 4 галушки в день, як змолотили урожай, тоді вже за 5 днів роботи в колгоспі давали 5 кг муки... А на степу, де люди робили, варили похльобку. Робила я і на свинарнику, і кухаркою, і коло овець. А про голод не можу згадувати, наче у грудях усе холодне.

16. 03. 2001р. с. Дівоче Поле

№ 296

Смоляр Федір

Улітку 1932 року одноосібники й колгоспники ще працювали на полях, біля худоби, вирощували і збирали врожай, який того року родив. Коли настала пізня осінь, у сільських радах почали створювати комісії для викачування хліба в людей, зразу доводили план до двору по здачі зерна державі. Хто виконував цей план, йому доводили другий, якщо план не був виконаний, то утворена комісія заходила у двір і забирала все, що залишалося для споживання – кваснина та, може, якийсь пуд захованого зерна. Після цього з голоду почали помирати старі люди. З початком зими ні вдень, ні вночі комісія не давала людям спокою. Викликали селян до сільради, погрожуючи, вимагали здавати хліб. А де його взяти, як вичистили ще восени? Взимку і весною 1933 року комісія почала відбирати в людей картоплю, квасолі, інші овочі і кваснину. На все наше село Петрозагір'я залишилося всього 4 корови. Можна з

впевненістю казати, що голодомор 1933 року був зроблений штучно владою.

Весною почався масовий мор. Із 118 сімей, які в той час проживали в с. Петрозагір'я, 36 сімей повністю вимерли, тільки в 14-ти сім'ях не було померлих, а всього померло з голоду 213 чоловік. Хоронили померлих по декілька чоловік в одну яму, закопували в пустих погребях. Тим, хто копав ями і хоронив людей, давали з комори по 500 грамів сої або гороху.

Матері, які поїли своїх дітей, теж померли. В селі не залишилося ні собак, ні котів.

С. Петрозагір'я

№ 297

Кібальник Параска Василівна

1921 р. н.

Мені було 11 років. Сім'я наша складалася з 7 чоловік. Мати перша злягла, пухла була, що їй очей не видно було. З матір'ю був брат, йому ще й року не було. Батько бачить, що гине сім'я, украв торбинку пшона на кашу. За це його засудили на 10 років, а ми з лободи ліпники пекли. Двоє братів і бабуся померли. Найменший братик поліг біля мами. Замотала я його у чорну хустку, а мама каже мені: «Візьми і мене з собою». Я їй відповідаю: «Куди ж я тебе візьму – і братик, і лопата, і ти?» А мати не могла ходити, ноги опухли. Я взяла під одну руку братика, загорнутого в чорну хустку, в другу лопату, обняла маму, і ми пішли. Викопавши ямку в коліно, я закопала братика. Мама плакала, але не було в неї сліз, бо очі запухли. Прийшли додому, а мама мені каже: «Піди, доню, може, деь корова здохла лежить». Іду я і бачу, що жінки і чоловіки, як здичавілі собаки, рубають дохлу корову. Що хто ухватить, то і їх. Я злякалася, прибігла додому, вся трушусь, і кажу матері, що більше нікуди не піду. В голод їли навіть своїх дітей.

С. Петрозагір'я

№ 298

Сердешна М. М.

Голод починався у 1931-1932 роках, люди жили все бідніше, а 1933 рік був особливо тяжким і страшним. Нас було у батьків 8 чоловік. Сім'я мала корову, віялку, сіялку, плуг, борони, пару коней. В тридцятому році нас розкуркулили, все забрали в колгосп,

вигнали з хати. Щоб не виселяли до Сибіру, довелося ховатися в сусідів, у рідних в Куколівці. Але й там знайшли. Мені вдалося втекти, а от батька, сестру і брата все ж Сибір не минув.

Після повернення в 1932 році батько забрав мене з собою в Білорусію працювати. Весною наступного року мама прислала листа, в якому просила приїхати, бо інакше сім'я помре з голоду. Забрати їх до себе в Білорусію ми не змогли, бо і там в 1933 році українців стали відправляти на Україну. Привезли ми звідти картоплі, борошна, деяких інших продуктів. Та їх вистачило ненадовго. З голоду померли три моїх брати.

У селі Трудівці багато людей тоді померло від голоду. Все, що ховалось, закопувалось, виявляли і забирали в держзаготівлю.

Важко розповідати про те, що пережили, що винесли на своїх плечах люди. Це страшне горе не повинно повторитися.

С. Петрозагір'я

№ 299

Криворот Олена Семенівна

Я народилася 1909 року. В 1933 році мені було 24 роки, я вже була заміжня жінка. Все, що відбувалося в цей страшний рік, я добре пам'ятаю. У нас було на горищі трошки ячменю і гречки, прийшли «активісти» (Любезнія Палажка, Оляна Беручка, Федір, Дмитро, Платон) і все до зернини забрали. Мати впала на коліна і просила, щоб не забирали, але не допомогло. Мені запам'яталась їхня фраза: «Наші свині поїдять». Я тільки закінчила ткати мішки, повісила на віршовку, вони зірвали і забрали. Мене душила обіда, і я довго плакала. В хаті не було жодної зернини. Рвали сухе листя і їли. В нашій сім'ї від голоду померли батько і мати, сестра Наталка... Люди ходили всі як скелети, були байдужі один до одного і до своїх дітей також. У всіх була одна думка: «Їсти... їсти...». По сусідству з нами жила жінка Ганна Варивонівна, у неї з голоду померло двоє малолітніх дітей: хлопчик і дівчинка. Поки у неї були ще сили, ходила у Зибке по ратиці, варила юшку. А коли вже не було сил, тільки просила у нас через вікно води. Ми давали, а вона хапала нас за руки. Була вона така страдна і страшна, що ми стали її боятися. В селі почали говорити, що вона поїла своїх дітей. Я її дітей мертвих бачила, а де вони ділися, не знаю. А її тіло забрали родичі в інше село. З голоду люди падали біля доріг і їли скільки діставали, навлежачки, шпориш (паслись). Вигризали цілі

латки і так померли. За свої 92 роки мені довелося багато чого пережити. Я знаю, що голод 1932-1933 років на Україні зробили навмисно. І на тому світі тим винуватцям не буде спокою. Нехай таке страхіття більше ніколи не повториться.

Дата опитування: 2001 р.

№ 300

Ткаченко Люся Феодосіївна

1920 р.н.

Ішов 1933 рік. Мені було 13 років та менші були діти – Галя і Сашко. Батьки були середняками. В 1930 році був уже колгосп. Мого батька вигнали з колгоспу як підкуркульника. Де що не було, все забирали. Куди дівали не знаю. Прийшла весна і не було чого їсти. У нас залишилось трохи буряків. Забирала все комісія. Ходили не чужі, а свої і забирали все підряд: жменю квасолі, жменю муки. Мама плакала, що троє дітей, а вони все забирають. Куди вони його дівають? Забирали вони собі, своїм дітям. Бо ті, що ходили, ні в одного не пам'ятаю, щоб діти померли. Отож такі хороші були односельці. Звичайно, я їх називати не буду. Одного разу прийшли до нас, а батьків не було вдома, так вони заклали лом і зірвали двері. Діти Галя і Сашко померли, батько і мати були сильно пухлі, ну дав Бог, що вижили. Люди падали, як осіннє листя, і по моїх підрахунках вимерло в селі 110 чоловік.

Дата опитування: 01. 03. 2001 р.

№ 301

Чумак Г.І.,

1917 р.н., с. Петрозагір'я

Ті голодні роки згадую зі сльозами на очах. Мені було років п'ятнадцять, братові – 10. Батько помер, ми жили з мамою. Була у нас своя корова, та недовго. З Олександрії приїхав представник і разом з нашими сільськими активістами забрали корову в колгосп. Трішки зерна мама замазала в запічку, щоб не забрали. Але сусід виявив, де зберігається зерно, і ми залишились без хліба. Почали пухнути з голоду.

У той час в радгоспі «Більшовик» набирали людей на роботу і платили в день 500-600 грамів хліба. Відпросилася я у мами, і ми з подругою пішли в радгосп. Але там сказали, що ми спізнилися, людей уже набрали. Йшли додому з плачем, зморені і голодні.

Заходили в хати, просили хоч кусочок бурячка з'їсти, але ніхто не дав. По дорозі набрали на поле, де раніше росла кукурудза. Знайдемо качан, а на ньому 1-2 зернини, поділимося з подругою, та й ще шукаємо. Повернулись додому з однією думкою, на роботу не взяли: отже, помирати.

Згодом мене взяли в колгосп до коней, хоч це й було не під силу. Коні теж були худі і кволі, самі не піднімалися, треба було зводити їх на ноги. Годували коней березкою, то я витрушу з неї зерняток та й зваримо супчику. А в тій березці траплялися і стебла рослини, яку в народі називають «курячою сліпотою».

Наймося супу і стаємо на деякий час сліпими, а їли ж, щоб з голоду не померти. Товкли суху траву в ступі і пекли оладки. Одного разу менший брат пішов у колгосп і відв'язав нашу корову. Вона сама додому прибігла. Ми взяли її в хату, де жили самі, щоб ніхто не побачив. З'явилося молоко, отак і вижили.

Я б не сказала, що врожаю в той рік не було зовсім. Урожай був, але зерно вивезли в держзаготівлю. Було, веземо зерно, а по дорозі люди лежать мертві, а то й живі, в яких сили не було піднятися, так і помирили нещасні. Допомогти їм не було кому, та й нічим.

Голод – це найстрашніше в світі. Не дай Бог, щоб ще колись це повторилось знов. Люди, не допустить цього!

Дата опитування: 2001 р.

№ 302

Смоляр Ганна Лук'янівна,

1921 р.н.

Мені було 11 років. Наша сім'я складалася з 6-ти чоловік: батько, баба, 2 сестри, брат і я. Коней і реманент у нас забрали в колгосп. По хатах ходили «комсомольці» – активісти і забирали всі продукти. Батько Лук'ян заховали 10 качанів у стріху, але їх знайшли і забрали. Одного разу, пам'ятаю, активісти йшли до хати, а батько сказали мені і сестрам Марії та Марфі одягти на себе юбки, що залишилися нам від матері. Але їх з нас познімали і забрали. У печі стояв горщик з квасолею – її теж забрали. Деяку одержу батько встигли закопати. Продуктів у нас не було, їли лепешки з листя, гірчаки. Батько відвезли у Білорусію свій одяг і наші з сестрами 3 платки і виміняли картоплі і висівок з борошномцем... Батько кожного дня видавав по одному лепешнику, а їсти однак дуже хотілося. В нашій сім'ї ніхто не помер, хоч і були пухлі, тільки завдяки батькові.

В селі того голодного року вимерло багато людей. Люди падали і помирили прямо на дорозі, на своїх подвір'ях, у хатах.

Голод – це страшно, не дай Бог! Нехай ніхто і ніколи його не знає.

Дата опитування: 2001 р.

№ 303

Михайлуца Ольга Родіонівна,

1921 р.н.

Мені було 11 років. Ми залишились без батька: мати і восьмеро дітей. Жилось дуже важко. Голод був страшний, спасались від нього хто як міг. Я часто лазила у часні млини, (а їх тоді було багато), крала житній послід, з нього пекли кльоцики. Брати мої на степу ставили ловушки і ловили ховрахів. Ми їх дерли, варили і їли. М'ясо було таке добре, що тепер ні з чим його зрівняти. Їли також листя з берестка, гірчаки. На луках росло багато гірчаків, так люди йшли туди з усього села їх їсти. Добре пам'ятаю, скільки там було гірчаків, стільки і мертвих з голоду людей. Голод – це страшно явище. Люди ставали безупинними. Батькам не було жаль своїх дітей, а дітям батьків, в усіх була тільки одна думка – про їжу. Пам'ятаю і випадок людодїства. Одна жінка (Галька Варивонівська) порізала двох своїх дітей і поїла... Я до сьогоднішнього дня не знаю, як вижила в голод і як пережила війну. Мені на своєму віку багато разів смерть дивилась у вічі. Я хочу, щоб голоду і війни більше ніколи не було.

С. Дівоче Поле. Дата опитування: 2001 р.

Свідки с. Кагамлик Глобинського району Полтавської області:

№ 304, 305

Безштанько Василь Феодосійович, 1909 р.н.,

Безштанько Анатолій Васильович, 1928 р.н.,

с. Кагамлик, Глобинський район, Полтавська область

Безштанько Василь Феодосійович – батько мого діда, мій прадід, помер 1933 року. У ті далекі часи було прийнято мати багато дітей в сім'ї. Тому в мого дідуся було три брати і дві сестри. Усі діти вижили, але їх батько помер. Щоб вижити, їли жаб, ховрашків, їжаків і собак, а також корінці різних рослин. Голод забрав і мого далекого предка. Василь Федорович був габаритним чоловіком і важив близько 100 кілограмів при двометровому рості.

Зважаючи на це, неважко зрозуміти, скільки їжі потрібно було такій людині, особливо калорійної та ситної, щоб вижити.

Одного разу Василь Феодосійович приніс додому півмішка прілої пшениці. «Це було справжнє свято для нас», – згадує дідусь. Мати відразу відчистила пшеницю та наробила хліба з галушками. «Не те, щоб зовсім їжі не було, але хліба не вистачало», – згадує мій дідусь.

Одного разу у сусідів помер кінь, і більшовики облили його гасом. Тоді люди зачекали, поки більшовики кинуть його в яму і закопають. Відразу ж після цього люди побігли до ями, викопали її і схопили хоч якийсь шмат м'яса, адже до коня прибігло усе село голодних людей. У шкіру коня так в'ївся гас, що мати поклала м'ясо у воду, щоб хоч якось знищити запах, але нічого не допомагало, і коли ми їли, могли вирвати геть усе – бо дуже смерділо гасом.

Безперечно, голодомор – найбільший і навмисний злочин сталінізму проти українського народу. Голодомор – навмисне винищення української нації саме Сталіним та його урядом. Люди згадують, як по хатах ходили більшовики і забирали геть усю їжу. Та що там їжу, коли забирали навіть одяг і ковдри. Більшовики руйнували пічки, розкидали сіно, щоб знайти їстівні припаси. За п'ять кілометрів від Кагамлика знаходилася церква, яка була доверху забита зерном. Її охороняли солдати, котрі при спробі хоч однієї людини наблизитись вбивали.

Свідчення зібрав: Безштанько Віктор, студент КДПУ.

Дата опитування: 2003 р.

№ 306

Звоненко Пелагея Петрівна,

1923 р.н., с. Кагамлик, Глобинський район, Полтавська область

«У нашій сім'ї померли два моїх брати. Дуже багато мерло, особливо дітей. У селі було щось на зразок дитячих ясел. Люди приводили туди дітей з надією, що там їх нагодують. Щодня до ясел під'їжджала бричка, забирала мертвих дітей, везли прямо на кладовище, де кидали в загальну яму».

Свідчення зібрав: Безштанько Віктор, студент КДПУ.

Дата опитування: 2003 р.

№ 307

Злая Марія Леонідівна,

1924 р.н., с. Кагамлик, Глобинський район, Полтавська область

«Люди мерли, як мухи. Було, йде людина селом, упаде і помирає. Помер і мій дідусь. 1932 рік був урожайним, але все в людей

забрали, – казали, що треба для Червоної Армії. І начебто десь саранча виїла весь хліб. Забирали непокірних, а де вони дівались?»

Свідчення зібрав: Безштанько Віктор, студент КДПУ.

Дата опитування: 2003 р.

№ 308

Кириченко Пелагея Сергіївна,

1921 р.н., с. Кагамлик, Глобинський район, Полтавська область

«У сім'ї померло два чоловіки. Рік був дуже тяжкий. Людям брехали, що хліб поїла саранча. Морили голодом навмисне, усе відбирали. Мати сушила буряки, віяла соломі з проса, але прийшли активісти і те забрали.

Скотину в людей теж забирали. Коли забивали коняку на бригаді, нам по черзі давали копита. З них мама варила якусь вариво. Отак і вижили».

Свідчення зібрав: Безштанько Віктор, студент КДПУ.

Дата опитування: 2003 р.

№ 309

Кузьменко Анастасія Несторівна,

1908 р.н., с. Кагамлик, Глобинський район, Полтавська область

«1933 рік був страшний. Люди мерли щодня. Вимерло майже півсела. У людей відбирали все, що можна було їсти. Люди зникали безслідно. Бувало, вечором кого-небудь визвуть до сільської ради, а на ранок уже не повертався. Хліб 1932 року вродив непогано, та все забрали, вивезли – невідомо куди.»

Свідчення зібрав: Безштанько Віктор, студент КДПУ.

Дата опитування: 2003 р.

№ 310

Верпека Оксана Григорівна,

Поема про рідне село Озера:

Буває з'явиться переді мною

Дитинства раннього пора:

Та хата, дідова, у вишнях під горою,

Ті тихі лози над водою,

(Через город наш річечка текла)

Весною повнилась водою,

А літом пересохла була.

На дні її всяку-всячину збирала
І так бродити в ній любила я.
А звалась вона просто – Течія.
Тепер її немає сліду. А жаль!
Вона б прикрасила село.
Не зберегли її селяни,
Та й не до того їм було.
Тридцять роки наближались...
Пора тривожна для села.
Мов та чума, в руках з мітлою,
Колективізація прийшла.
З дворів усе позабирали,
Корів, коней і зерно,
Господарів із хат по виганяли,
Примусили покинути село.
Мій батько теж з села подався,
Покинув нас і хату, й двір,
Бо дід йому сказав: «Спасайся,
А то заправлять у Сибір».
Бригади по селу ходили,
Селян в колгосп писали,
Хто не хотів – не тільки з двору,
А й з хати все позабирали.
Мій дід в колгосп писатись не хотів,
Образивсь, що забрали все трудом нажите,
І матері моїй заборонив
Новим властям в селі коритись.
Кричав тому, хто ломом піч валяв:
«Щоб там знайти якусь зернину,
Я працював, а ти гуляв,
Тепер ти хочеш в колективі,
Щоб я на тебе працював,
А ти щоб мною керував...
Не діждеш, сучий сину!»
За що мав стусана у спину.
А я, мала, дивилася на цю картину
Вже не дитячими очима.
І мені в душу капнула краплина
Ненависті. До тих,
Хто дідуся мого образив
І розігнав мою родину.

№ 311

Антчак Раиса Николаевна,

1927 г.р., деревня Кологriевка, Луненский район, Пензенская губерния (Россия). Проживает: ул. Ткаченко, 34, г. Кременчуг
Полтавская область, Украина

Голод 1932-1933 гг. я пережила вместе со своей семьёй в деревне Кологriевка Луненского района Пензенской губернии (Россия). Мы жили на берегу небольшой речушки: мама, отец и нас шестеро детей. Родители работали в колхозе. Отец – сторожем, а мама – дояркой. Был у нас небольшой огородик. Сажали мы картошечку, свеклу, огурчики, капусту.

Заработанного родителями в колхозе на трудодни хватало до нового года, а дальше – живи как знаешь. И родители как-то выкручивались. Кормились мы с зимы 1932-1933 года до урожая 1933 года картошкой и овощами со своего огорода. Иногда был и хлеб. Где его родители доставали – не знаю. Бывали случаи, что мама приносила с фермы молочные отходы, т. е. то, что оставалось после переработки молока на масло. Помню, как мы соскребали остатки масла от бумаги, в которую его заворачивали.

В колхозе отец сторожил картофельное поле. Он часто приносил в дом по несколько картофелин. Помню, как мы резали эту картошечку на дольки и пекли в печке.

В нашей деревне не забирали продовольственные запасы и не проводились обыски в крестьянских усадьбах. Да и что было у нас забирать? Жили впроголодь, но еды хватало, чтобы не умереть с голоду. Во время голода 1932-1933 гг. в нашей семье никто не умер.

В 1938 г. наша семья уехала с отцом на Дальний Восток, куда он завербовался.

Свідчення зібрала: д.і.н., проф. Капустян Г.Т.

Дата опитування: листопад, 2005 р.

№ 312

Овсієнко Марія Федорівна

1925 р.н., Глобинський район, Полтавська область

У той страшний рік мої батьки відправили мене до села під Глобино, вважали, що в селі легше буде перезимувати. Пригадую, що у дідуся і бабусі, які працювали в колгоспі, в той рік не було зерна, бо не дали на трудодні. Восени ще можна було жити. Накопали трохи картоплі, були буряки, гарбузи, але цього не

вистачило на зиму. Бабуся і дідусь знімали з даху солому, дуже дрібно її різали, а потім мололи, змішували з картоплею, а пізніше з очистками і робили таку кашу. Або варили мюлю – вода без солі, в якій заварено трохи муки. Худоба вимерла, та й дохлу худобу (коня чи корову) доїдали. Пам'ятаю, як пала коняка і бабуся зварила її, ми наїлися дуже жорсткого старого м'яса з такою жадобою, що ледь не повмирали. Дуже боліли животи, нудило, не було сили піднятися, гадали, що вже прийшла смерть. Та вижили.

Дідусь кілька разів хотів поїхати до Росії, але в поїздах були кордони, їх знімали в Орлі, Белгороді, Калузі і силою вертали додому.

Пам'ятаю, як мене вразило село весною, коли я одужала і мене винесли на сонечко погрітися. Всі дахи були без соломи, людей майже не було на вулиці, не долічилась я і своїх друзів: не всі пережили зиму.

Дата опитування: 11. 06. 1996 р.

№ 313

Костенко Порфирій Максимович

1906 р.н., с. Чернетчина, Дніпропетровська область

(за переказами учителя історії Ковбаси Леоніда Олександровича)

У 1932 році за порадою свата, який мав інформацію, що над ним нависла загроза арешту, Порфирій Максимович покидає домівку, село і тікає на Донбас. Працює на шахті, доки не травмує ногу. Про це він сповістив додому листом, який тут же перехоплюють відповідні органи і його знаходять на Донбасі. Порфирію вдалося втекти. Цього разу його дорога привела до Чорного моря, а там його вразила картина: на березі моря лежали величезні купи зерна, яке мали морем відправляти за кордон. Вночі розігрався сильний шторм, хвилі дісталися берега і вночі поглинули той хліб. І це у той час, коли Україна конала у голодних судамах.

Свідчення зібрала: д.і.н., проф. Капустян Г.Т.

Дата опитування: жовтень, 2009 р.

II

МАРТИРОЛОГ (окремі села)

Список
репресованих та померлих від голодомору
у 1932-1933 роках мешканців села Заруддя
Кременчуцького району Полтавської області

Репресовані:

1930 рік

1. Моргун Федір Порфирович	–1878 р.н.
2. Краснокутський Яків Савович	–1887 р.н.
3. Маклаков Самсін Тихонович	–1891 р.н.
4. Сіренко Марія Степанівна	–1891 р.н.
5. Волювач Тимофій Махтейович	–1889 р.н.
6. Краснокутський Яків Захарович	–1880 р.н.

1937 рік

7. Тараненко Корній Семенович
8. Тараненко Микита Семенович

1932 рік (відповідно закону про «п'ять колосків»)

9. Лиходій Костянтин Гнатович	–1881 р.н.
10. Мороз Прокіп Омелянович	–1897 р.н.
11. Карпій Степан Демидович	–1875 р.н.
12. Сіренко Потап	–1880 р.н.
13. М'якенький Іван Григорович	–1910 р.н.
14. Мочайло Павло Григорович	
15. Мочайло Яків Данилович	–1910 р.н.
16. Мороз Герасим Васильович	–1890 р.н.

Замучені голодомором:

1. Волювач Сергій Харитонович
2. Волювач Вустя Федорівна
3. Волювач Володимир Сергійович
4. Волювач Одарка
5. Волювач Олександра Семенівна
6. Волювач Махтей
7. Волювач Іван
8. Волювач Палажка
9. Волювач Олександр Махтейович
10. Волювач Харитина Махтеївна

11. Волювач Отрок
12. Гончар Антон Антонович –1886 р.н.
13. Гончар Галина Антонівна –1923 р.н.
14. Гончар Лідія Антонівна –1921 р.н.
15. Гончар Марія Антонівна –1925 р.н.
16. Дрозд Марія Василівна
17. Кисільов Микола
18. Краснокутська Галина Захарівна
19. Корецький Петро
20. Корецький Михайло Петрович
21. Корецький Григорій Петрович
22. Краснокутський Іван
23. Краснокутський Фока
24. Краснокутський Степан
25. Краснокутська Харитина
26. Краснокутська
27. Косенко Євдокія
28. Косенко Надія
29. Лиходій Антоніна Костянтинівна
30. Моргун Олександр Костянтинович
31. Мороз Прокіп
32. Мороз Григорій Прокопович
33. Мороз Леонід Прокопович
34. Мочайло Павло
35. Мочайло Марія Іванівна
36. Мочайло Данило Павлович
37. Мочайло Галина Павлівна
38. Мочайло Павло Денисович
39. Мочайло Вустя Якимівна
40. Мочайло Явдокія
41. Мочайло Настя
42. Моргун Андрій Ількович
43. Моргун Федір Порфирівич (розкуркулений, виселений на Урал, утік, повернувся в рідне село і в цей же день помер)
44. Моргун Юхим
45. Мороз Антон
46. Мороз Марина
47. Мороз Ліда
48. Мороз Отрок

49. Маклаков Тихін Кузьмович
50. Маклакова Горпина Харитонівна
51. Маклаков Микола Тихонович
52. Маклаков Іван Тихонович
53. Маклаков Самсон Тихонович
54. Мороз Маруся
55. Мочайло Максим Денисович
56. Мочайло Григорій Максимович
57. М'якенький Митрофан
58. М'якенький Григорій
59. М'якенький Олександр Григорович
60. М'якенький Трохим Григорович
61. М'якенька Марія Григорівна
62. М'якенька Настя Григорівна
63. Мороз Прокіп
64. Мороз Євдокія
65. Мороз Іван Прокопович
66. Неїченко Яким Павлович
67. Неїченко Вустя
68. Неїченко Іван Павлович
69. Неїченко Одарка Григорівна
70. Просяник Семен Якович
71. Просяник Іван Якович
72. Просяник Маруся Яківна
73. Просяник Яків Семенович
74. Паламаренко Саливон Савович
75. Паламаренко Антоніна Саливонівна
76. Паламаренко Галина Саливонівна
77. Паламаренко Тетяна Саливонівна
78. Пилипенко Василь Васильович
79. Пилипенко Іван Климович
80. Пилипенко Христя
81. Пилипенко Настя Іванівна
82. Пилипенко Олександр Іванович
83. Пилипенко Трохим Іванович
84. Просяник Тетяна
85. Пилипенко Марія
86. Пилипенко Іван
87. Сіренко Потап

88. Сіренко Василина
89. Сіренко Лідія Олексіївна
90. Сіренко Данило
91. Сіренко Михайло
92. Сварієнко Лідія
93. Сварієнко Шура
94. Сварієнко Отрок
95. Страшненко Катя
96. Страшненко Отрок
97. Шаповал Мотря
98. Шаповал Варвара
99. Шапаренко Химка
100. Шапаренко Іван
- 100-104. Школи, вся сім'я
105. Гончар Захарько Андрійович

Списки померлих складала д.і.н., проф.

Ганна Капустян,

за свідченням: Волювач Лідії Андріївни, 1921 р.н.,

Гончар Клавдії Яківни, 1915 р.н.,

Гончара Данила Антоновича, 1911р.н.

Дата запису: липень, 1989 р.

Списки

померлих від голодомору 1932-33 рр. по Бондарівській сільській
радї Кременчуцького району Полтавської області.

Хутори: Бондарі, Білани, Радьки, Сірівка, Світличні

1. Матюха Петро Іванович
2. Матюха Петро Єгорович
3. Штефан Іван Петрович
4. Штефан Ганна
5. Пасько Гнат Іванович
6. Пасько Ганна Іванівна
7. Пасько Харитина Гнатівна
8. Пасько Марія Гнатівна
9. Пасько Антон Гнатович
10. Пасько Михайло Гнатович
11. Світличний Гнат Лукич
12. Світлична (Гнатова дружина)

13. Світлична Марія Гнатівна
 14. Карабаш Василь Петрович
 15. Карабаш Марфа Микитівна
 16. Карабаш Володимир Васильович
 17. Карабаш Григорій Васильович
 18. Карабаш Віра Василівна
 19. Карабаш Дуня Василівна
 20. Варакута Григорій
 21. Варакута Варвара
 22. Варакута Іван Григорович
 23. Білан Меланія Миколаївна
 24. Білан Микола Олексійович
 25. Білан Іван Федорович
 26. Білан Павло Васильович
 27. Білан Платон Юхимович
 28. Білан Володимир Платонович
 29. Білан Микола Платонович
 30. Білан Галина Василівна
 31. Білан Григорій Вустимович
 32. Білан Оксана
 33. Білан Іван Іванович
 34. Білан Петро Миколайович
 35. Мелешко Варфоломій Пилипович
 36. Мелешко Ксенія
 37. Мелешко Ілько Варфоломійович
 38. Різник Федір Васильович
 39. Різник Порфирій Тимофійович
 40. Матвієць Килина Василівна
 41. Бабка Мокрина
 42. Жуй Тетяна
 43. Цілінка Семен Васильович
 44. Палій Купріян
 45. Радько Петро Сергійович
 46. Варакута Андрій
 47. Заїченко Марія Василівна
 48. Радько Федот Никифорович
- Хутори: Остапці, Підтикани, Довбні, Адами.
1. Підтикан Ганна Никифоровна
 2. Підтикан Олексій Миколайович
 3. Підтикан Валентина Миколаївна

4. Підтикан Олександр Миколайович
5. Підтикан Олена Федотівна
6. Підтикан Лукія
7. Підтикан Василь Федотович
8. Підтикан Мотря
9. Підтикан Василь Гнатович
10. Підтикан Андрій Васильович
11. Підтикан Михайло Васильович
12. Підтикан Василь Іванович
13. Підтикан Пріська
14. Підтикан Конон Васильович
15. Підтикан Петро Гнатович
16. Підтикан Григорій Гнатович
17. Підтикан Іван Васильович
18. Підтикан Тимофій Гнатович
19. Підтикан Ганна Василівна
20. Підтикан Терешко Іванович
21. Підтикан Павло Іванович
22. Підтикан Антон Іванович
23. Підтикан Яків Єфремович
24. Підтикан Іван Якович
25. Підтикан Ганна Яківна
26. Підтикан Катерина Яківна
27. Підтикан Настя Яківна
28. Підтикан Лаврентій Лькович
29. Підтикан Оксана Лаврентіївна
30. Підтикан Марфа
31. Довбня Григорій Никифорович
32. Довбня Тетяна Никифорівна
33. Довбня Іван Олексійович
34. Довбня Оришка Петрівна
35. Деркач Наташа
36. Довбня Галина
37. Довбня Петро
38. Довбня Серафима Никифорівна
39. Довбня Ганна Іванівна
40. Довбня Тетяна
41. Доненко Антон
42. Доненко Ганна
43. Остапець Макар Опанасович

44. Остапець Олексій Купріянович
45. Остапець Катерина Олексіївна
46. Остапець Євгенія Олексіївна
47. Остапець Герасько Парійонович
48. Джебка Іван Степанович
49. Джебка Ольга Василівна
50. Джебка Тамара Іванівна
51. Рій Дмитро Григорович
52. Рій Меланія
53. Рій Одарка Дмитрівна
54. Рій Варвара Дмитрівна
55. Рій Петро Дмитрович
56. Рій Параска Дмитрівна
57. Крамаренко Михайло Федорович
58. Різник Ілько Омелянович
59. Раць Данило
60. Раць Ганна Данилівна
61. Адаменко Іван Григорович
62. Адаменко Тимофій Григорович
63. Карабаш Митрофан
64. Карабаш Кіндрат
65. Карабаш Степанида
66. Чирва Яків
67. Чирва Настя
68. Матвієць Іван Пимонович
69. Матвієць Оришка Іванівна
70. Матвієць Ніна Іванівна
71. Матвієць Пріська Іванівна
72. Матвієць Гаврило
73. Матвієць Феонія
74. Матвієць Анюта Гаврилівна
75. Матюха Оксана
76. Матюха Григорій Григорович

Ревівка:

1. Безугла Євгенія
2. Безуглий Олексій
3. Гончар Іван (і його сім'я 5 чоловік)
4. Гордій Варка
5. Рева Гапка

6. Рева Одарка
7. Рева Василь
8. Рева Василь
9. Рева Володимир
10. Рева Дмитро
11. Рева Іван
12. Рева Антон
13. Рева Микола
14. Рева Іван
15. Рева Іван
16. Рева Микола
17. Рева Мусій
18. Рева Оксана
19. Рева Палажка
20. Рева Пріська
21. Рева Прохор
22. Чирва Варвара Антонівна
23. Чирва Олексій Антонович
24. Ярина Онисько
25. Ярина Василь

Дані складені станом на квітень, 1990 року.

Список

померлих під час голодомору 1932-1933 рр. мешканців
с. Григоро-Бригадирівка, Кобеляцького району, Полтавської області
(із розповіді жительки с. Григоро-Бригадирівка
Курочки Лідії Павлівни, 1920 р.н.)

1. Білополий Трохим Кузьмович
2. Білопола Єфимія
3. Білополий Степан
4. Білополий Сільвестр Данилович
5. Білопола Марія Трохимівна
6. Білополий Іван Трохимович
7. Білополий Григорій Трохимович
8. Білопола Поліна Трохимівна
9. Дейнега Яків
10. Дейнега Євдокія Павлівна
11. Дейнега Марія Яківна
12. Земляний Антон Іванович

13. Іващенко Микола
14. Іващенко Феодосія
15. Клочко Тетяна
16. Клочко Федора
17. Крошкін Микола
18. Лебідь Єфросинія
19. Мисливець Петро Павлович
20. Мисливець Василь Петрович
21. Мисливець Володимир Петрович
22. Мисливець Прокіп
23. Мисливець Килина
24. Мизін Олександр Савич
25. Мизін Марія Олександрівна
26. Мороз Олексій Хомич
27. Онікієнко Марія Олександрівна
28. Онікієнко Василь Григорович
29. Сіроока Ганна Андріївна
30. Сіроокий Йосип
31. Сіроока Клавдія Андріївна
32. Сіроока Єфросинія Андріївна
33. Сіроокий Андрій Несторович
34. Сіроокий Симон Андрійович
35. Сіроока Марія Андріївна
36. Сіроока Тетяна Андріївна
37. Тімофєєв Кіндрат Єлисейович
38. Тімофєєв Олексій Кіндратович
39. Тімофєєва Надія Кіндратівна
40. Тімофєєва Наталія Кіндратівна
41. Ткач Ганна

Список

померлих під час голодомору 1932-1933 рр. мешканців
с. Шматкове Кобеляцького району Полтавської області
(із розповіді жительки с. Григоро-Бригадирівка
Небоги Наталії Корніївни, 1920 р.н.)

1. Боцула Степан Якович
2. Вельбицький Іван Васильович
3. Вельбицький Пилип Васильович
4. Гармаш Йосип Мефодійович

5. Гармаш Варвара Романівна
6. Гармаш Василь Йосипович
7. Гармаш Ганна Йосипівна
8. Гармаш Софія Василівна
9. Гармаш Мефодій
10. Гальченко Андрій Іванович
11. Гальченко Євгенія Василівна
12. Гальченко Дем'ян Андрійович
13. Гальченко Семен Андрійович
14. Голик Андрій Андрійович
15. Голик Григорій Андрійович
16. Голик Єфросинія Андріївна
17. Голик Юхим Андрійович
18. Губка Пилип Леонідович
19. Дейнега Іван Іванович
20. Дейнега Серафима Іванівна
21. Дейнега Олена Іванівна
22. Дейнега Володимир Іванович
23. Дейнега Іван Гордійович
24. Дейнега Марія Семенівна
25. Загребельна Ганна Василівна
26. Загребельний Яким Семенович
27. Загребельний Яким Якович
28. Загребельний Іван Якович
29. Загребельний Дмитро Якович
30. Земельний Петро Іванович
31. Карнаух Федір Федорович
32. Карнаух Олександр Федорович
33. Карнаух Павло Федорович
34. Карнаух Пелагея Іванівна
35. Котов Трохим
36. Котов Василь Трохимович
37. Котова Ганна Трохимівна
38. Кокота Савелій Онуфрійович
39. Компанієць Федір Йосипович
40. Легута Іван Миколайович
41. Леонтович Андрій Іванович
42. Леонтович Ганна
43. Леонтович Олексій Андрійович

44. Леонтович Ганна Олексіївна
45. Литвиненко Григорій Григорович
46. Махно Андрій Іванович
47. Махно Ганна Іванівна
48. Небога Євдокія Іванівна
49. Небога Данило Савич
50. Небога Терентій Григорович
51. Носуль Тимофій Якович
52. Носуль Мосій Якович
53. Носуль Поліна Василівна
54. Овчаренко Сілівестр Павлович
55. Овчаренко Марфа Романівна
56. Овчаренко Костянтин Сільвестрович
57. Овчаренко Яків Семенович
58. Овчаренко Степан Якович
59. Овчаренко Ялисей Семенович
60. Овчаренко Ганна Миколаївна
61. Овчаренко Трохим Петрович
62. Овчаренко Антон Петрович
63. Овчаренко Меланія Петрівна
64. Овчаренко Павло Петрович
65. Овчаренко Микола Семенович
66. Овчаренко Ганна Василівна
67. Овчаренко Марія Михайлівна
68. Овчаренко Лідія Михайлівна
69. Овчаренко Поліна Михайлівна
70. Овчаренко Афанасій Васильович
71. Овчаренко Василь Якович
72. Овчаренко Михайло Федорович
73. Овчаренко Василь Федорович
74. Овчаренко Віра Федорівна
75. Овчаренко Василь Макарович
76. Овчаренко Олена Макарівна
77. Овчаренко Корній Сільвестрович
78. Пилипенко Кіндрат Григорович
79. Радченко Іван Павлович
80. Радченко Олена
81. Радченко Семен Іванович
82. Семенко Марія Макарівна

83. Семенко Дмитро Дмитрович
84. Семенко Федір Прокопович
85. Семенко Фадей Григорович
86. Семенко Єфросинія
87. Семенко Іван Якович
88. Семенко Василь Іванович
89. Семенко Агафія Дмитрівна
90. Семенко Антон Олександрович
91. Семенко Орина Гнатівна
92. Семенко Анастасія Іванівна
93. Чигорка Тетяна Макарівна
94. Чигорка Михайло Іванович
95. Чигорка Іпатій Іванович
96. Чигорка Володимир Іванович
97. Яковенко Семен Борисович
98. Яковенко Михайло Борисович

Списки померлих склала:

вчитель історії Панасенко Вікторія Володимирівна

Дата запису: 2003 рік.

Список жителів с. Потоки

Кременчуцького району Полтавської області,
які померли від голодомору 1932-1933 рр.

1. Лук'янець Максим
2. Лук'янець Параска
3. Лук'янець Дуня
4. Лук'янець Іван
5. Лихацька Марія Іванівна
6. Лихацька Віра
7. Лихацька Оксана
8. Ралко Іван
9. Ралко Федор
10. Щербак Люба
11. Безрукий Іван
12. Безрука Марфа
13. Довженко Ганна
14. Кобилко Василь
15. Кобилко Андрій
16. Дешевий Яків Кирилович
17. Дешева Ольга Кирилівна

18. Кугій Олена Дмитрівна
19. Прядко Савелій Максимович
20. Прядко Митрофан
21. Прядко Поля
22. Голубничий Михайло Якимович
23. Харченко Григорій
24. Чайка Іван
25. Кириченко Петро Семенович
26. Кириченко Серафима
27. Кириченко Микола
28. Іщенко Яків
29. Нетребко Олена
30. Шкіндір Костя
31. Шкіндір (мати)
32. Глушко Оксана
33. Голубничий Михайло
34. Задорські (сім'я)
35. Буняки (сім'я)
36. Кравченко Семен
37. Кравченко Ольга Семенівна
38. Кравченко Михайло Семенович
39. Кравченко Ялисей
40. Чорнюга Тетяна
41. Кравченко Тетяна
42. Барвінко Агафія
43. Яковенко Петро Леонтійович
44. Мізіна Параска Антонівна
45. Глушко Марфа
46. Мізін Анастасія Василівна
47. Салабай Іван
48. Босяк Наталія Андріївна
49. Босяк Григорій Іванович
50. Лихацький Юхим Андрійович
51. Кобилко Іван Герасимович
52. Кобилко Марія
53. Богодист Олексій
54. Богодист Марія
55. Богодист Петро Тихонович
56. Богодист Тетяна Тихонівна
57. Лаврінко Карпо Петрович
58. Барвінко Химка Петрівна

59. Барвінко Митрофан
60. Барвінко Оксана
61. Ющенко Кирило Васильович
62. Ющенко Галина Василівна
63. Рудник Олександр Іванович
64. Келембей Олексій Степанович
65. Келембей Ніна і її мати
66. Шкендір Онисько і його діти
67. Шкендір Сергій та Катя
68. Кириленко Настя
69. Кириленко Олена
70. Борисенко Ганна
71. Борисенко Василь
72. Борисенко Дмитро
73. Голубничий Іван
74. Голубничий Олексій
75. Голубнича Мотря
76. Федько Юлія
77. Федько Наталія
78. Дремлюга Ганна (і одна дитина з цієї сім'ї).

Список

мешканців села Біляки Семенівського району Полтавської області,
які померли під час голодомору 1932-1933 рр.

Новоселиця

1. Ковтун Каленник
2. Ковтун Наташа
3. Ковтун Андрій
4. Ковтун Марійка
5. Ковтун Оляна
6. Ковтун Тетяна
7. Ковтун Юля
8. Ковтун Василь Сильвестрович
9. Ковтун Катерина та їх двоє дітей
10. Будко Ларко Федорович
11. Пахоль Григорій Федосійович
12. Мусянко Марія
13. Рябич Яків Петрович
14. Рябич Явдоха

15. Гриценко Петро Мефодійович
16. Гриценко Андрій Петрович
17. Гриценко Параска
18. Гриценко Михайло
19. Гриценко Онисія
20. Ткаченко та її дитина
21. Тупиця Кирило та його дитина
22. Тупиця Тетяна

В'їзд від Заїченців

23. Гриценко Микита Корнійович
24. Гриценко Марія Гаврилівна
25. Гриценко Микола
26. Мусієнко Марфа Марківна
27. Мусієнко Харитон Терентійович
28. Мусієнко Іван
29. Пінчук Никодим
30. Пінчук Митрофан Никодимович
31. Пінчук Марія
32. Пінчук Якилина
33. Рябич Павло
34. Рябич Надія
35. Рябич Роман Павлович
36. Рябич Михайло Романович
37. Коваленко Пилип Тимофійович та його жінка
38. Коваленко Михайло Пилипович
39. Коваленко Оксана та її син
40. Кравченко Іван Степанович
41. Мусієнко Степан
42. Мусієнко Митрофан Степанович
43. Мусієнко Зіновій
44. Мусієнко Санька Степанівна та двоє дітей
45. Дерід Параска Кі ндратівна
46. Дерід Мотря Оля
47. Гриценко Мокрина
48. Гриценко Федот Якович
49. Хилько Іван Юхимович
50. Коваленко Іван Пилипович
51. Коваленко Варвара
52. Коваленко Єфросинія

53. Коваленко Тетяна
54. Коваленко Федора
55. Коваленко Федір
56. Коваленко Петро
57. Коваленко Григорій
58. Коваленко Євдокія
59. Даценко Іван Герасимович
60. Шимко Макар Коністратович та його жінка
61. Шимко Кирило
62. Шимко Демид
63. Шимко Дем'ян
64. Братчун Тимофій Профирович
65. Бондаренко Леонтій
66. Бодня Яків
67. Бодня Галина
68. Бондаренко Ялосове́та Левкіна
69. Бондаренко Панько
70. Грабко Тетяна Платонівна та її донька
71. Бондаренко Степан Іванович
72. Бондаренко Лукеря
73. Бондаренко Олита
74. Бондаренко Денис
75. Бондаренко Палажка
76. Бондаренко Михайло
77. Бондаренко Горпина
78. Кравченко Лаврентій
79. Кравченко Олександра
80. Кравченко Ганна та двоє дітей
81. Мусієнко Матхей Іванович
82. Мусієнко Олександра
83. Мусієнко Галина
84. Мусієнко Олена
85. Мусієнко Люба
86. Дзюбенко Марфа
87. Дзюбенко Марія
88. Мусієнко Олена (Померла після голоду) та двоє дітей
89. Кравченко Тихін Омелькович
90. Кравченко Максим та жінка
91. Кравченко Павло

92. Кравченко Єфросинія
93. Цапенко Софія
94. Цапенко Єфросинія
95. Цапенко Павло та його дід, баба, син
96. Діра Маркіян його жінка та троє дітей
97. Діра Савка
98. Діра Григорій
99. Чечуйко Ганна Андріївна
В'їзд від Миргородської
100. Папуша Іван Махтейович
101. Папуша Христя
102. Папуша Оляна
103. Ковтун Іван
104. Ковтун Одарка
105. Сухаренко Григорій
106. Сухаренко Никифор
107. Сухаренко Антон
108. Сухаренко Лука
109. Вакуленко Макарій
110. Вакуленко Фанасій
111. Вакуленко п'ятеро дітей
112. Білай Давид Іванович
113. Білай Оляна
114. Білай Анастасія
115. Білай Гапка
116. Білай Ганна
117. Білай (дитина)
118. Перепилиця Мелашка
119. Перепилиця Харлампій
120. Кравченко Мокрина Павлівна
121. Кравченко Григорій
122. Білай Секлета
123. Сокіл Ганна
124. Сокіл Наталія
125. Пузир та четверо дітей
126. Шевченко Харитон Пантелейович
127. Шевченко Олександра
128. Шевченко Іван
129. Ковтун Савка Якович

130. Ковтун Оришка

Холоша

131. Душний Трифін

132. Душний Лукина

133. Шарло Іван

134. Шарло Яків

135. Окань Оврам Кіндратович

136. Макаренко Онофрій

137. Рябич Оксана

138. Закутній Іван

139. Закутній Настя та троє дітей

140. Литвин Кирило Оврамович

141. Литвин Марія

142. Ленченко Федір Дмитрович

143. Ленченко Явтух

144. Ленченко Павло

145. Ленченко Ілько

146. Ленченко Домаха

147. Ленченко Іван

148. Рябич Никодим Купріянович

149. Рябич Клавдія

150. Рябич Катерина

151. Рябич Мотря

152. Рябич Семен Петрович

153. Рябич Мотря

154. Макаренко Варка

155. Макаренко Іван

156. Макаренко Григорій

157. Кравченко Левко Антонович

158. Кравченко Векла Антонівна

159. Кравченко Паша

160. Кравченко Марія Антонівна

161. Кравченко Савко Антонович

162. Кравченко Василина та донька

163. Рябич Христя

164. Окань Трохим Митрофанович

165. Окань Прокіп

166. Окань Федір

167. Окань Лукеря та дитина

168. Сікач Сергій Трохимович
169. Сікач Олита та дитина
170. Білов Трохим
171. Білов Серафима
172. Білов Варвара
173. Мусієнко Серафима
174. Лиска Марія
175. Горбачов Трохим Трохимович
176. Мусієнко Степан
177. Мусієнко (жінка)
178. Мусієнко Іван Степанович
179. Мусієнко Параска
180. Кравченко Іван
181. Кравченко Яків Карпович
182. Кравченко (жінка)
183. Кравченко Паша
184. Окань Іван
185. Окань (жінка)
186. Тупиця Михайло
187. Тупиця (жінка)
188. Тупиця Тетяна
189. Тупиця Онофрій
190. Шинкаренко Василь Федорович
191. Шинкаренко Тетяна
192. Шинкаренко Хома
193. Шинкаренко Оришка
194. Шинкаренко Мар'яна Василівна
195. Шинкаренко Тетяна
196. Шинкаренко Килина
197. Шинкаренко Єфросинія
198. Шинкаренко (чоловік)
199. Олефіренко Василь Юхимович
200. Олефіренко Оришка
201. Олефіренко Настя
202. Олефіренко Махтей
203. Олефіренко Андрій
204. Олефіренко Лука
205. Олефіренко Іван
206. Олефіренко Федот

207. Кравченко Мокрина Василівна
208. Кравченко Ялосовета
209. Гайдар Леонтій Петрович
210. Гайдар Павло
211. Гайдар Василь
212. Гайдар Мотря
213. Рябич Ївга Іванівна
214. Рябич Григорій Федорович
215. Рябич (жінка)
216. Рябич Тетяна
217. Рябич Ганна
218. Рябич Марія
219. Гайдар Іван Михайлович
220. Гайдар Ганна
221. Гайдар Олександра
222. Понкратов Іван Єгорович
223. Понкратов Федора
224. Понкратов Пилип

Гретина-Оболонь

225. Вакуленко Юхим Платонович
226. Вакуленко Марія
227. Олефіренко Григорій
228. Вакуленко Максим
229. Вакуленко Одарка
230. Вакуленко Федот
231. Вакуленко Явдоха та донька
232. Понкратова Ганна
233. Понкратова Іван Сергійович
234. Понкратова Микола
235. Понкратова Ганна
236. Понкратова Тетяна
237. Понкратова Григорій
238. Понкратова Харитина
239. Понкратова Марія
240. Понкратова Марфа Юхимівна
241. Кривуля Каленик Кузьмич
242. Макаренко Назар Якимович
243. Макаренко Кирило Назарович

244. Рябич Векла
245. Рябич Григорій
246. Чмир Ганна
247. Чмир Мина
248. Чмир Єфросинія
249. Чмир (баба)
250. Пономаренко Харитон Оникович
251. Гарбуз Семен
252. Вакульченко Федір Оврамович
253. Вакульченко Ганна
254. Вакульченко Палажка
255. Вакульченко Степан
256. Дузенко Іван Герасимович
257. Дузенко Векла
258. Дузенко Оксентій
259. Дузенко Трохим
260. Дузенко Векла
261. Шинкаренко Павло
262. Кравченко Харитон
263. Кравченко Палажка
264. Кравченко Домаха та двоє дітей
265. Шматко Васирина Павлівна
266. Шматко Іван Семенович
267. Коваленко Ананій
268. Коваленко Марта
269. Коваленко Марко
270. Коваленко Олександра
271. Донченко Самійло
272. Донченко Христя
273. Донченко Кайвіль
274. Донченко Софія
275. Дорошенко Якилина
276. Дорошенко Марко
277. Дорошенко Мотря
278. Шарло Іван Федорович
279. Шарло Софія
280. Шарло (сестра)
281. Шарло Любов
282. Шарло Степан

283. Шарло Самсон Федорович
284. Шарло Олена
285. Шарло Михей
286. Шарло Яшко
287. Дзюбан Борис Григорович
288. Дзюбан Марина
289. Дзюбан Павло
290. Дзюбан Макарій Григорович
291. Дзюбан Химка
292. Дузенко Санько Мусійович
293. Дузенко Олена
294. Дузенко Мусій
295. Дузенко Олена
296. Дузенко Микола
297. Дузенко Лазар

Аронів Вигін, Середина, Бурти

298. Козловські Марія Прокопівна
299. Козловські Федора
300. Козловські Терешко
301. Братчун Кирило Петрович
302. Братчун Леонтій Кирилович
303. Братчун Соломія Петрівна
304. Мироненко Яким Лукич
305. Мироненко Федора
306. Мироненко Михайло Андрійович
307. Мироненко Вустя Андріївна
308. Мироненко Євдокія Андріївна
309. Мироненко Трохим Якимович
310. Мироненко Клавдія
311. Мироненко Єфросинія Трохимівна
312. Попко Дорофей
313. Попко Якилина Дорофіївна
314. Ромашко Іван
315. Ромашко Марія та двоє дітей
316. Попко Іван Дорофійович
317. Попко Лукія та двоє дітей
318. Попко Олена Дорофіївна
319. Попко Федосій

320. Соловей Іван Махтейович
321. Соловей Тетяна та двоє дітей
322. Павленко Василь
323. Павленко (жінка)
324. Павленко Зосим Васильович
325. Макаренко Серафима Терентіївна
326. Макаренко Харитон Серафимович
327. Макаренко Ілля Серафимович
328. Макаренко Варвара Серафимівна
329. Макаренко Ганна Серафимівна
330. Макаренко Іван Серафимович
331. Окань Олександра
332. Окань Наталія Григорівна
333. Окань Петро Махтейович
334. Шевченко Никифор Васильович
335. Шевченко Марфа
336. Шевченко Прохор Никифорович
337. Шевченко Максим Васильович
338. Шевченко Катерина та двоє дітей
339. Шевченко Ничипір Григорович
340. Шевченко Оксентій Ничипорович
341. Шевченко Меланія
342. Шевченко Настасія
343. Шевченко Семен Кирилович
344. Шевченко Ганна та двоє дітей
345. Варченко Маркіян
346. Варченко Євдокія
347. Варченко Махтей Маркіянович
348. Варченко (невістка) та двоє дітей
349. Варченко Юхим Маркіянович
350. Варченко (невістка) та двоє дітей
351. Донченко Оксентій Хомич
352. Донченко Гапка Іванівна
353. Донченко Мотрона Єпіфанівна
354. Донченко Олександра Єпіфанівна
355. Донченко Степан Єпіфанович
356. Донченко Григорій Єпіфанович
357. Донченко Раїна Іларіонівна
358. Мироненко Наталія

359. Мироненко Григорій Савич
360. Мироненко Людмила Савівна
361. Пащенко Платон Махтейович
362. Пащенко Софія
363. Мироненко Іллі Мусійовича (невідомо хто помер)
364. Мироненко Іллі Лукича (невідомо хто помер)
365. Дорошенко Павло Петрович
366. Дорошенко (жінка)
367. Дорошенко (дочка)
368. Мизин Любов Федорівна
369. Мизин Ольга Федорівна
370. Мизин Іван Федорович
371. Мизин Ольга Федорівна (Марія)
372. Мизин Яків Йонович
373. Попенко Домаха Федорівна
374. Соловей Марія Іванівна
375. Соловей Давид
376. Мироненко Іван Гнатович
377. Мироненко Євдокія та двоє дітей
378. Редька Петро Миколайович
379. Редька Марія
380. Кравчук Петро Наривонович
381. Кравчук Ганна та двоє дітей
382. Тимченко Дорофій Федорович
383. Тимченко Домаха
384. Тимченко Мотрона Дорофіївна
385. Мироненко Прокіп Лукич
386. Мироненко (жінка) та двоє дітей
387. Мироненко Яким Прокопович
388. Кухаренко Варвара
389. Кухаренко Федора
390. Кухаренко Терешко
391. Кухаренко Іван
392. Чорнуха Домаха
393. Чорнуха Федора
394. Ізотов (чоловік Чорнухи) та троє дітей
395. Бондаренко Євмен Давидович
396. Бондаренко (жінка)
397. Бондаренко Василь Євменович

398. Бондаренко Денис Євменович
399. Бондаренко Тиміш Давидович
400. Бондаренко Прасковія
401. Бондаренко Ганна
402. Бондаренко Тимофіївна
403. Бондаренко Давид чи Профир
404. Бондаренко (жінка) та двоє дітей
405. Бондаренко Профир
406. Бондаренко
407. Приходько Пилип Павлович
408. Приходько (жінка)
409. Приходько Андрій Пилипович
410. Приходько Прасковія
411. Приходько Марфа Андріївна
412. Макаренко Марія Денисівна
413. Макаренко Іван
Від школи до церкви і «гадюшник»
414. Коваленко Іван Ількович
415. Коваленко Горпина
416. Коваленко Тиміш Іванович
417. Коваленко Лука
418. Коваленко Михайло Лукич
419. Коваленко Тетяна Луківна
420. Коваленко Іван Тимофійович
421. Понкратов Василь
422. Братчун Григорій
423. Ленець Логвин Степанович
424. Ленець Іван Логвинович
425. Пащенко Михайло Павлович
426. Пащенко Наталія
427. Пащенко Михайло Михайлович
428. Пащенко Василь Михайлович
429. Пащенко Марфа Оласівна
430. Козловський Мефодій Теофанович
431. Козловський Наталія
432. Козловський Михайло Мефодійович
433. Козловський Кирило Оврамович
434. Козловський (жінка)
435. Дузенко Євдокія

436. Дузенко Андрій
437. Дузенко Василь
438. Ленець Данило Іванович
439. Ленець Назар Іванович
440. Ленець Іван Степанович
441. Ленець Зінька (чи Химка)
442. Ленець Григорій Іванович
443. Рудь Маркіян Іванович
444. Рудь Прасковія Іванівна
445. Рудь Палажка Мартинівна
446. Рудь Тетяна Мартинівна
447. Рудь Оксентій
448. Рудь Ганна
449. Ковтун Тимофій
450. Ковтун Федора
451. Дашно Олена Омелянівна
452. Дашно Максим Омелянович
453. Дашно Омелян Іванович
454. Душний Карпо Іванович
455. Душний Хома Карпович
456. Душний Мотрона

Список мешканців
села Чикалівка Кременчуцького району Полтавської області,
які померли від голодомору 1932-1933 рр.

1. Андрієнко Гнат
2. Андрієнко Єлизавета
3. Андрієнко Євгенія Гнатівна
4. Андрієнко Єфросинія Гнатівна
5. Андрієнко Андрій Гнатович
6. Андрієнко Мусій Федорович
7. Андрієнко Агафія
8. Бутенко Дмитро Самойлович
9. Бутенко Марія
10. Бутенко (син)
11. Бутенко Костянтин
12. Бутенко Тетяна
13. Бутенко Віра Костянтинівна

14. Бутенко Ганна Костянтинівна (7 років)
15. Бутенко Ілько Костянтинівич (12 років)
16. Виливаний Афанасій Іванович
17. Виливаний Олександр Опанасович
18. Вагеник Петро
19. Дудник Радивон
20. Дудник Степан
21. Дудник (дружина)
22. Дудник Пантелеймон Степанович (10 років)
23. Дудник Архип К.
24. Дудник (дружина)
25. Дудник (малолітня дитина Архипа)
26. Дудник
27. Дудник
28. Дудник Макар
29. Дудник Марія
30. Дудник Марія Макарівна (13 років)
31. Дудник Савка Макарович (13 років)
32. Дудник Іван Макарович (11 років)
33. Єхременко Іван
34. Єхременко Ганна
35. Кривенко Дорош Дорофійович
36. Кривенко Катерина
37. Кривенко Катерина Дорошівна
38. Кириленко Іван
39. Кириленко Марфа
40. Кириленко (син)
41. Кириленко (син)
42. Кириленко (донька)
43. Кириленко (донька)
44. Кучугура Антон
45. Кучугура Килина
46. Кучугура Іван Антонович (12 років)
47. Кучугура (11 років)
48. Кучугура Любов Антонівна (8 років)
49. Кучугура дочка (6 років)
50. Литвин Василь Іванович (17 років)
51. Литвин Степан Іванович (15 років)
52. Махиня Павло
53. Махиня Домаха
54. Махиня Федора Павлівна

55. Махиня Тихон Павлович
56. Пивonos Митрофан Данилович
57. Пивonos Ганна
58. Пивonos Ганна Митрофанівна
59. Пивonos Василь Васильович
60. Пивonos Василина
61. Найда Санька
62. Найда Омелько
63. Найда Олена
64. Кравченко Олена (13 років) (малолітні діти Орел Ганни Яківни)
65. Кравченко брат
66. Кравченко брат
67. Кравченко брат
68. Новохатько Михайло
69. Новохатько (дружина)
70. Новохатько (син)
71. Новохатько (дочка)
72. Новохатько Варвара
73. Новохатько Марія
74. Новохатько Настя
75. Пивonos Петро С.
76. Пивonos Ганна
77. Пивonos (малолітні діти Петра)
78. Пивonos
79. Пивonos
80. Приходько Іван
81. Сліпченко Гурій
82. Сліпченко Євгенія Гуріївна
83. Сліпченко Андрій Гурійович
84. Стадник Олександр Іванович
85. Стадник Векла
86. Стадник Іван Олександрович (17 років)
87. Стадник Надія Олександрівна (15 років)
88. Стадник Євдокія Олександрівна (13 років)
89. Стадник Євдокія Олександрівна (11 років)
90. Стадник Галина Олександрівна (9 років)
91. Стадник Марія Олександрівна (7 років)
92. Стадник Микола Олександрович (4 років)
93. Стадник Онисія

94. Стадник Федір Гордійович (20 років)
95. Стадник Микола Гордійович
96. Стадник Андрій
97. Стадник
98. Стадник (малолітні діти Миколи)
99. Стадник Павлина А.
100. Стадник Галина Іванівна
101. Стадник Тетяна Сергіївна
102. Стадник Ганна Самійлівна
103. Стадник Іван Зіновійович
104. Стадник Петро Зіновійович
105. Стадник Василь Антонович
106. Стадник
107. Стадник
108. Стадник (малолітні діти Василя)
109. Стадник (бабуся)
110. Ухналь Горпина
111. Ухналь
112. Ухналь(малолітні діти)
113. Ухналь Григорій
114. Ухналь
115. Ухналь
116. Ухналь (малолітні діти Григорія)
117. Ухналь Пилип Григорович
118. Ухналь Наталя Федорівна
119. Хохлач Іван Афанасович
120. Хухрій Андрій
121. Хухрій (дружина)
122. Хухрій Роман Андрійович
123. Хухрій Федот Андрійович
124. Хухрій Меланія
125. Хухрій Настя Федорівна
126. Хухрій Петро Федорович
127. Хухрій Олексій Федорович
128. Чипіс Варвара
129. Чипіс (дочка)
130. Чипіс
131. Чипіс
132. Чипіс

133. Чипіс (малолітні діти, онуки Варвари)
134. Щербина Михайло Карпович
135. Щербина (дружина)
136. Щербина Михайло Михайлович (13 років)
137. Щербина Володимир Михайлович (15 років)
138. Щербина Йосип Михайлович (11 років)
139. Щербина Андрій Карпович
140. Щербина Варвара Данилівна
141. Щербина Степан Андрійович
142. Щербина Іван Андрійович
143. Щербина Марія Андріївна

Стверджуємо дійсний список осіб, які померли
від голодомору у 1932-1933 рр.:

1. Кириленко Любов Трохимівна (1920 р. н.)
2. Пивонос Улита Сергіївна (1916 р. н.)
3. Жуй Дарія Іванівна (1920 р. н.)
4. Литвин Поліна Митрофанівна (1917 р. н.)
5. Працюк Уляна Олексіївна (1917 р. н.)
6. Ладигіна Надія Андріївна

Впорядкувала даний список
Шапран Тетяна Федорівна

Хутір Чередники (м. Кременчук)

1. Капустян Роман Кирилович
2. Капустян Наталія Петрівна
3. Капустян Анатолій Романович
4. Капустян Георгій Романович
5. Капустян Надійка Романівна

Село Потоки, Кременчуцький район

Іщенко Пилип Матвійович, 1855 – 3.05.1933рр.
Кобзар Мефодій Кирилович, 1891 – 5.05.1933рр.
Кобзар Григорій Мефодійович, 1925 – 9.05.1933рр.
Двоє дітей віком до року у родині Кобзаря Махтея та Фені.

ІІІ

Ганна КАПУСТЯН

СЛОВО ІСТОРИКА
(дослідження 1993-2008 рр.)

Голодомор 1932-1933 рр.: причини і наслідки//

Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині: Матеріали конференції. 17 вересня 1993 р./ Кременчуцьке міське товариство «Меморіал» ім. В. Стуса; Кременчуцький краєзнавчий музей та ін./ред. кол. Л.І. – Євселевський, Г.Т. Капустян та ін. – Кременчук, 1993. – С.4-6.

Через роки-десятиліття промовляють до нас, нащадків,
Кобзареві слова:

*Ревуть палати на мості,
А голод стогне на
селі...*

Людство ставить собі питання: яким чином могла скоїтись катастрофа планетарного масштабу на безмежно щедрій і хлібородній землі?

На нашу думку, коріння голоду-геноциду варто шукати не лише у сталінському режимі. Голод-геноцид 1933-го тісно пов'язаний з системою репресивних заходів російського самодержавства, а згодом і успадкованих його засад радянським тоталітарним режимом, спрямованого на знищення українського народу.

Історія свідчить: Петро І, російський самодержець, виношував жажливий план – після смерті гетьмана Мазепи виселити на околиці Російської імперії українців, а територію України заселити більш покірними. Історія пам'ятає акт «высочайшей» помсти, здійсненої «светлейшим» князем Меншиковим за наказом Петра І, а саме: з лиця землі було стерто столицю гетьманської України Батулин. Для тисяч українців розпочалися перші Соловки, де вони терпіли нелюдські муки за природне прагнення відстояти свою державну незалежність. Історії відомий план Сталіна щодо вивезення всіх українців на Крайню Північ у Сибір, на Далекий Схід, та у радянського диктатора не вистачило вагонів.

Але чому? Чому так люто прагнули стерти нас з лиця землі? Хіба ж не Україна зробила самодержавну Росію імперією світового масштабу, а самій Україні було перетнуто шлях до сім'ї країн великої демократичної Європи? Чи не розгадка такої ненависті в словах Троцького, сказаних перед агітаторами, яких засиляли в Україну в 1921 році для приборкання повсталих селян проти нових

радянських порядків: «У ньому (тобто в нашому селянинові – Г.К.) прокинувся дух запорозьких козаків і гайдамаків, який спав сотні років. Це страшний дух, який кипить і нуртує, як грізний Дніпро на своїх порогах».

Ось чого вони боялись! Невмирущої, страшною і грізною волю нашої свободи! Тому не могла прижитись на тлі деспотичної азіатської самодержавної Росії демократична і вільна європейська Україна.

Парадоксально, що голод лютував в одному з найбагатших регіонів СРСР. У той час Україна одна постачала майже 30% радянських ресурсів, хоча її територія складала лише 3% від союзової, а частка населення дорівнювала 20%. Сільське господарство в Україні завжди процвітало, і саме безпрецедентний грабунок зерна і всієї сільськогосподарської продукції, в тому числі і харчів довготривалого зберігання, починаючи з пізньої осені 1932 р. став безпосередньою причиною голодомору.

На початку 1930-х років радянська економіка переживала істотні труднощі. Після періоду «воєнного комунізму», коли владні структури намагались негайно, без попередньої підготовки розпочати будівництво комуністичної системи, яка б виключала всі інші види приватної власності, Ленін був вимушений прийняти більш лояльну політику, щоб уникнути тотальної економічної катастрофи. Тому він запроваджує НЕП. Після смерті Леніна до влади приходить Сталін, який відмовляється від цієї політики.

На зміну НЕПу приймається перший п'ятирічний план, метою якого було створення централізованої економічної системи з колективізованим сільським господарством і прискореною індустріалізацією Радянського Союзу.

Щоб створювати власну індустрію, потрібна була тверда валюта. Основне джерело її надходження – експорт зерна. Переважними експортними культурами були пшениця, кукурудза, а Україна – їх головний постачальник.

У 1927-1928 роках радянське керівництво повертається до практики насильницьких хлібозаготівель, які й спричинили жахливий голодомор.

В Україні голодною смертю радянсько-комуністичний режим замучив від 8 до 12 млн. чоловік. Ось такою була ціна, сплачена непокірливим народом за прагнення до свободи.

Ганна КАПУСТЯН

Про голод 1932-1933 рр. в одному із сіл Полтавщини //

Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині: Матеріали конференції. 17 вересня 1993 р./ Кременчуцьке міське товариство «Меморіал» імені. В. Стуса; Кременчуцький краєзнавчий музей та ін./ ред. кол. – Л.І. Євселевський, Г.Т. Капустян та ін. – Кременчук, 1993. – С.14-19.

В активному процесі відродження української державності, беззаперечно, важливе місце займає історична пам'ять. Вона змушує розкрити справжню суть цінностей, штучне насадження яких призводило до трагедії.

Історія голодомору 1932-1933 рр. в Україні гірко позначилась на тисячах сіл, увійшла в мільйони людських душ. Про голодомор 1932-1933 рр. у селі Заруддя, що на Полтавщині, наша розповідь. При дослідженні цієї трагедії, в умовах дефіциту традиційних історичних джерел, важливе місце належить спогадам очевидців пережитого.

Село Заруддя розташоване в степу, за 40 км від м. Кременчука. Восени 1932 р. тут проживало близько 650 чоловік у 100 дворах.

Навесні 1930 р. село пережило організацію двох колгоспів – ім.Чубаря, а після його розпаду – ім. Леніна. Після згортання НЕПу в основі взаємин держави і селянина були командно-репресивні методи управління селянством з боку держави. Система, що складалася, виключала ініціативу та зацікавленість селянина в результатах своєї праці. Цей принцип не міг не позначитися на ході хлібозаготівельної кампанії, яка проводилася переважно насильницькими методами, а згодом переросла у прямі репресії проти селянства.

Так, у Зарудді всі без винятку заможні сім'ї були розкуркулені. Згодом доля їх склалася так: одні «саморозкуркулювалися» і виїжджали, інших примусово виселяли на Північ, останні відбували покарання в таборах.

Спершу відчутних економічних і політичних переслідувань зазнало більш заможне селянство. У довідці Зарудянської сільської Ради від 14 квітня 1931 р. засвідчено надзвичайний ріст сільськогосподарського оподаткування господарства куркуля Я.С. Краснокутського, 1887 р. народження. До революції мав 32 дес. землі, паровий гарнітур, жатку, сівалку, вітряний млин,

сільськогосподарський реманент, 6 коней, 3 корови, гульову худобу – 5 голів, 5 свиней, використовував 2 строкових і 5 сезонних робітників.

У 1927 р. Я.С. Краснокутський сплатив 82,8 крб. податку. У 1928 – 182,5, у 1929 р. – 198,4. За невиконання плану хлібозаготівель того ж року господарство було описано і продано.

1930-31 рік відомий наступом на куркуля і знищенням його як класу. Місцева адміністрація за наказом згори готувала списки тих, хто підпадав під цей статус. У довідці сільської Ради від 27 листопада 1930 року зазначалось: «На думку сільської Ради, це господарство (Якова Краснокутського – Г.К.) в останньому році, беручи до уваги злосність невиклати, підлягає остаточній ліквідації як кляси».

Як наслідок розпочатих репресивних заходів проти селянства, відбувається «саморозкуркулення» і виїзд десяти заможних родин із села.

На президії Зарудянської сільської Ради 2 листопада 1930 р. при розгляді питання «Про стан виконання верхівкою села плану хлібозаготівлі» зазначалося, що господарство Я.С. Краснокутського недодало 100 пудів до плану хлібозаготівель. Враховуючи те, що згаданий громадянин злісно не виконав доведеного до нього плану, примінити закон уряду від 3 липня 1929 р. і накласти штраф таким чином на Я.С. Краснокутського в двократному розмірі».

Наступний етап репресивних заходів у селі розпочався арештом Я.С. Краснокутського і Федора Моргуна. Про непомірність плану хлібозаготівель свідчить такий факт: під час слідства зарештований Я.С. Краснокутський зазначив, що «іноді Радянська влада неправильно робить, що накладає по багато хліба на селян, які не в змозі такої кількості хліба виконати перед державою. Наприклад, я молотив 314 пудів хліба, а на мене наклали 450 пудів». Врешті-решт Я.С. Краснокутський був виселений в терміновому порядку. З ним же було виселено і членів його сім'ї (дружину Лукію Федорівну і двох неповнолітніх синів). Така ж доля спіткала і Федора Моргуна з дружиною Палажкою Іванівною. З місця виселення вони з розпачем писали родичам у рідне село: «Тут тільки небо та земля». Старий Федір Моргун не міг змиритися з принизливою долею виселеного і звідти пішки добрався додому, щоб, повернувшись, через кілька днів померти на рідній землі.

18 березня 1931 р. уповноважений слідчого відділення Кременчуцького райвідділу Полтавської області сектору ДПУ УСРР Березовський, розглянувши матеріали «про злочинну діяльність куркулів села Заруддя»– Волювача Т.М. (31-річного), Маклакова С.Т. (35-річного), Матюхи Й.Х. (31-річного), Найдю Г.М. (22-річного), Безуглого О.В. (21-річного) серед бідняцьких і середняцьких мас, яка особливо активно проводилася у 1929 році в період хлібозаготівель і в 1930 році на ґрунті колективізації», пред'являє їм звинувачення в злочинах за ст. 54-10 КК УСРР. 7 лютого 1932 року суд, звинувативши їх у «проведенні підривної роботи з метою розвалу колгоспу», виніс вирок: «Вважати Маклакова С.Т., Волювача М.Т., Матюху Й.Х., Безуглого О.В., Найдю Г.М. засудженими до позбавлення волі в загальних місцях ув'язнення та обмеженими в правах по три роки кожному».

Розправившись з куркульською «клясою», сталінське керівництво переходило до масової наруги над українським селянством – насильницьких хлібозаготівель. Усе більш очевидним ставало, що засобами адміністративного тиску план хлібозаготівель не виконати. Викачування хліба призвело до загальної трагедії – голоду.

Восени 1932 року над селом нависла примара голодомору. Місцеві активісти продовжували проводити обшук в селянських оселях. І ніщо, і ніхто не міг їх зупинити – ні благання, ні прокльони матерів, ні крики дітей. Усе їстівне виміталось.

Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: «Мама на даху заховала торбинку з кавунцями – і те знайшли і забрали». При найменшому протесті селян зараховували до «куркульських прихвостнів», «ворогів народу». Згадує Віра Василівна Мороз. На її запитання: «Що вам тут потрібно?», сільський активіст Пилип Неїченко, який проводив обшук в її оселі, попередив, щоб вона припинила «ці куркульські розмови». А при черговому обшуку оселі Маклакової Параски у її неповнолітнього сина Петра забрали торбинку сушеного кабака, захищеного під сорочину. У сім'ї Антона Антоновича Гончара забрали останні два мішки зерна, прирікши сім'ю на голодну смерть. У цій сім'ї з голоду помер батько і троє дівчаток. Під час обшуків активісти користувались спеціальним пристосуванням – шупами, якими пронизували стіни, дахи, землю, виявляючи таким чином захищене зерно. Клавдія Яківна Гончар згадує, що обшуки здійснювались постійно. У Тихона Маклакова

сільські активісти знайшли замуроване між двома стінами зерно, господаря відразу ж забрали до в'язниці; члени його сім'ї померли від голоду.

Насильницькі хлібозаготівлі призвели до суцільного матеріального зубожіння села. Скрутне становище спонукало селян різними шляхами здобувати харчі. Це не залишилось непоміченим. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК приймають постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності». У народі цей акт прозвали «законом про п'ять колосків». Його жертвами стали одинадцять мешканців села. Іван Григорович М'якенький згадує, що за купівлю вівса у колгоспного конюха йому в січні 1933 року виїзна сесія винесла покарання – 8 років таборів суворого режиму, 5 років виселення і три роки обмеження в правах.

Єдиним місцем, де ще можна було дістати харчі (переважно картоплю), були Ромни, Суми. В той скрутний час 20 селян тимчасово виїздили у Ромни, де рятувалися картоплею.

Хто ще міг триматися на ногах, йшов до колгоспу на роботу, за що одержував порцію так званого супу. В хаті розкуркуленого Якова Краснокутського організували громадську їдальню, де кухарки (О.О. Гончар, а згодом Т.С. Косенко) пекли хліб і варили соєвий суп та затірку. В обід сюди приходили знесилені, голодні колгоспники з глечиками і горщиками і вишиковувались в довгу чергу. Згадує Г.К. Гончар: «Цього дня я не змогла вийти на роботу – знесиліла, нестерпно мучив голод. Пухлими ногами, вибиваючись із останніх сил, я доплентала до їдальні, стала в довгу чергу. Тут же чатував колгоспний активіст Пилип Неїченко. Він, помітивши мене, дочекався, доки дійде до мене черга, а потім з люттю вихопив у мене глечика, розбив його вщент і заявив: «Ледярям немає тут місця!».

Люди намагалися знайти собі роботу там, де видавали продовольчий пайок. Почесний колгоспник Данило Антонович Гончар згадував: «Лежав я безсилий вдома, не міг уже виконувати роботу в колгоспі. Попросив маму продати відрізок тканини на костюм і купити хліба. З'ївши скибку хліба, відчув, що до мене повертаються покинуті сили – уже можу обійти двір. Наступного дня з величезними зусиллями добрався до районної МТС, де став працювати трактористом. Водив трактор сам, а заводили удвох –

одному не справитися, не було сил. В МТС видавали продовольчий пайок. Завдяки йому і вдалося вижити».

Зворушливою сторінкою того драматичного часу було життя сільського патронату. Восени 1932 року в село з Кременчука прибуло десять дітей-сиріт. Так починав свою діяльність сільський патронат. У час масового голодомору він приймав осиротілих дітей. Часом біля патронату з'являлися підкинуті діти, працювали тут Анастасія Антонівна Гончар, Серафима Йосипівна Котова, Марія Степанівна Шуліка. Вдалося урятувати від голоду тридцять дітей. В кінці літа 1933 року траплялись випадки, коли приходили матері, які залишали своїх дітей під патронатом в голодний час, а згодом забирали своїх уцілілих дітей.

У часи жорстокої трагедії колгосп очолив Давид Маркіянович Мороз, який прийшов на місце проклятого людьми попереднього голови Сіренка. Кажуть старожили, що коли б це сталося раніше, смертей на селі було б значно менше. Щодня він сідлав свого коня Красавчика і відправлявся на пошуки їжі для колгоспної їдальні. Привозив нехитру їжу в вузликах, торбинках (крупу, борошно), роздобуту на Галещинській біофабриці і в підсобних господарствах Кременчуцької суконної і тютюнової фабрик, що функціонували в сусідніх селах.

Навесні 1933 року голодомор досяг свого апогею. Голод косив людей до середини літа 1933 року – часу першого обмолоту жита. Люди гинули від інфекційних хвороб. Багато селян опухали від голоду. Знали, що коли опухнеш вдруге, то вже незабаром прийде смерть. За нашими підрахунками, в селі Зарудді загинуло 105 селян (в т.ч. чоловіків – 32, жінок – 23, дітей – 50). Мертвих щодня звозили підводою на сільський цвинтар. За ними не плакали, в останню дорогу їх ніхто не проводжав. Хоронили їх і на території оселі (на городах, у погребях). Хто був дужчий – сам відправляв своїх родичів на цвинтар, сам копав могилу, частіше на місці недавнього поховання, де земля була м'якша. Висушене голодом тіло померлого зовсім не захолювало.

Настав час весняної сівби. Непогано перезимувала озимина. Навесні колгосп одержав у Крюківському пункті заготзерна 525 пуд. посівного зерна. Везли його на 15 підводах у село під охороною.

Урожай літа 1933 р. був щедрим. Після першого обмолоту жита колгоспники одержали по півпуда борошна. В хатах запахло хлібом. Люди почали усвідомлювати ціну втраченого. Орина Омелянівна

Гончар, яка втратила трьох дочок, згадувала: «Коли я витягла з печі перший спечений хліб, то впала на нього без тями, згадавши своїх дочок, котрі так просили хліба, вмираючи. І ще довго мені вчувався тупіт і гомін моїх дочок, які бігли стежкою до хати».

Варвара Мороз згадувала: «Коли я прийшла до тями, мені вперше стало жалко моїх синопків Гришу і Льоню. Я відкопала їхню могилу в садку, а вони лежали собі такі висушені та поживклі. В рученьки їм поклала по шматочку хліба. Так я востаннє з ними по-людськи попрощалася».

Людей ще довго не полишав страх перед голодом. Сім'ї дотримувалися жорсткої економії продуктів. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали на чорний день. До цього часу в садибах сільських старожилів із року в рік не вибуває мішок з борошном «про запас».

Трагедія, яку пережило українське село, така жахлива, масштабна і така близька нам, що її осягнення не потребує зусиль, не потрібно ніяких домислів чи доказів. Це було найбільшим із злодіянь сталінського режиму проти українського селянства. Наслідки голоду-геноциду, спричинені насильницькими хлібозаготівлями і системою заходів командно-репресивного керівництва українським селом, залишили помітний гіркий слід у його подальшій історії.

Ганна КАПУСТЯН

Голод і селянська ментальність //

Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. –

Міжнародна наукова конференція. Київ, 28 листопада 1998: матеріали / Ред. кол. С. Кульчицький (відповід. ред.) та ін. – Київ–Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць, 2000. – С.179-191.

Історично склалося так, що основа ментальності українця формувалася в сільських поселеннях, які виступали як соціальний і виробничий інститути. Вони зберігали і транслювали виробничий і соціальний досвід, всю систему цінностей народу. В селі зосереджувалися основні прояви життєдіяльності селянина і його свідомості. Багатолюдність великих землеробських поселень створювала передумови не лише для сільського господарства, а й

для різноманітних промислів, торгівлі, освіти. До початку 30-х років XX ст. типовим було село з однією чи кількома тисячами населення, в якому зосереджувалися різні види діяльності, працювали майстри багатьох спеціальностей. Село забезпечувало повнокровне життя, і сільський виробник-господар не відчував себе чимось обділеним, відокремленим від цивілізації.

Заняття землеробством і тваринництвом, тобто тими сферами, які найбільше прив'язані до природного балансу, і є натуральними в своїй основі, а також сімейний характер селянського виробництва – це і є та основа, на якій формувалася ментальність українського селянина: соціальна психологія, етика, культура, моральні стереотипи, емоційність, чутливість, ліризм і багато іншого. На нашу думку, найяскравішою, найціннішою для історії невід'ємною рисою ментальності українського селянина є його довічне прагнення до волі.

Серед соціальних явищ, які так чи інакше вплинули на ментальність українського селянина в процесі суспільного експерименту радянської влади над селом, безперечно, чільне місце посідають радянські голодомори. Для суспільства, яке активно займається пошуком шляхів виходу із кризового стану, принагідним би виявився досвід вивчення факторів, у тому числі і соціально-політичних, що мали помітний вплив на формування загального соціального портрета селянина.

У селянській ментальності особливе місце відводиться голоду, адже для селянина проблема забезпечення засобами до існування завжди залишається першочерговою. В психології українського селянина поняття голод викарбовується в двох аспектах: в абстрактному і конкретно-історичному. Причому, останній передбачає постановку двох запитань. Контрастуючого за своєю суттю: «Чому стався голод на такій родючій землі, де живуть не ледачі люди?» і політичного: «Кому вигідно нищити людей?»

Післяжовтневі десятиліття з їх економічними і соціальними експериментами над селянином, зокрема, тільки тепер починають оцінюватися в їх дійсному значенні. Волонтаристські втручання в процеси виробництва, обміну і розподілу стали найбільш виразними проявами радянського політичного режиму стосовно селянства. Методи позаекономічного примусу і командування, що почали запроваджувати відразу ж після жовтневого перевороту, і які перетворилися в стійку систему управління сільським

господарством більшовицькою партією і радянською державою в 1930-х роках, заперечували притаманне селянину господарське ставлення до землі, змінювали розмаїття і виробничу самодіяльність селянина на єдину форму усупільненого виробництва. Насаджувана соціалістична система виробництва і розподілу не витримувала конкуренції з ринком у забезпеченні достатньо можливого функціонування всіх систем усупільненого організму. У 1920 році В.Г. Короленко в листах до А.В. Луначарського викладає обов'язковий ланцюг наслідків комуністичного штурму. Письменник застерігав, що після ліквідації капіталіста-власника неминуче відбувається занепад виробництва, і на цьому тлі, як наслідок, – соціальні катаклізми, голод у тому числі [1, 21-211].

Своєрідним «стимулятором» криз сільськогосподарського виробництва виявилася продрозкладка – попередник радянських голодоморів. Як правило, в ході цих кампаній спостерігались наполегливі спроби більшовиків замінити в народному господарстві товарно-грошові відносини та ринок, централізованим розподілом продукції. Так, під час примусових хлібозаготівель органам радянської влади вдалося в 1920 році заготовити 71,5 млн пуд. хліба проти 10,5 млн пуд. в 1919 р. [2, 6]. Реквізиція сільськогосподарської продукції спонукала руйнацію природного стану виробника, а саме: стимулів до відтворення виробництва, а селянське господарство перетворювала з дрібнотоварного на суто споживче. Так, у протоколі засідання політбюро ЦК КП (б) У від 4 липня 1921 року розглядалось питання «Про посилення відправки хліба на Північ». Постанова політбюро зобов'язувала щоденно відвантажувати для «Півночі» (тобто Росії) хліб з таких міст:

Київ	10 вагонів
Полтава	20 вагонів
Кременчук	5 вагонів
Запоріжжя	7 вагонів
Миколаїв	5 вагонів
Одеса	5 вагонів
Чернігів	3 вагони [2, 29].

Внаслідок такої політики селянські господарства знекровлювались, а селяни зубожіли. 28 червня 1921 року на засіданні Миколаївського губвиконкому розглядалося питання про продовольче становище губернії. На цьому засіданні констатувалось, що в усій губернії залишилося 1 млн пуд. зерна.

«Нових поставок чекати неможливо. Центр вимагає від нашої губернії 1575 тис. пуд. зерна. 500 тис. уже відвантажено. Потрібно відправити ще 1 млн пуд. Червнєве завдання ми зможемо виконати в розмірі 50%. Відправити центру максимум можливо 250 тис. пуд. Особком пропонує виконати наряд повністю. Якщо опродкомгуб це не виконає, то постачання губернії стає загрозливим... Неурожай, який охопив губернію, не дає можливим повністю виконати продподаток» [2, 27-28].

Чергова хлібозаготівельна криза початку 1928 року ознаменувала поворот від непу до «воєнного комунізму». Прискорення темпів індустріалізації стало можливим завдяки застосуванню надзвичайних засобів тиску на селянство. Таким чином, внаслідок вольових перетворень, здійснених сталінським керівництвом, на переломі 1920-1930-х років відбулося формування державного хлібного фонду методом позаекономічного примусу. Відмова від непу і застосування надзвичайних заходів розпочиналися відомою поїздкою Сталіна по округах Сибіру в січні-лютому 1928 року. Директивні наслідки такої поїздки не забарились. 3 липня 1929 року в прийнятій постанові ВУЦВКу і РНК УСРР «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» передбачалось введення обов'язкових планових завдань із хлібоздачі з розкладкою плану по кожному господарству і кожному селу. В разі невиконання цієї постанови передбачалось накладання штрафів адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба, що його повинно здати те чи інше господарство; сільрадам дозволялось продавати в разі потреби майно відповідних господарств з торгів» [3, 101-102]. Згодом такого змісту директиви партії і радянської держави все щільніше і щільніше обплутували село. Апофеозом директивного керівництва стала друга половина 1932 року. Результатом знехтування радянською державою законів суспільного розвитку стала всеукраїнська трагедія – голодомор 1932-1933 рр. Наслідки цього катаклізму надовго і відчутно віднайнуть місце в психології не тільки очевидців, але й прийдешніх поколінь, адже був знищений селянський уклад, який складався віками. «Це була найбільша катастрофа України за більшовицької окупації. Злочин, вчинений Москвою з метою зламати волю українського народу. Наслідки цієї катастрофи колосальні як на демографічному, так і

культурному відтинку: традиційне українське село зі своїми звичаями перестало існувати» [4, 105].

Загроза голоду і сам факт його наступу змушували селян чинити опір владі. Якщо в 1920-і роки, в період першого радянського голодомору, в окремих селах відбувалися бунти, чинився активний опір, то в 1932-1933 роках опір спостерігався переважно пасивний. Селяни приховували харчі частково чи змішували зерно з землею, чи то з піском, а різницю залишали для харчування; зрізали колоски із ще не зібраного поля; частину необмолоченого хліба приховували в соломі і т. д.

Відповідні дії з боку держави не забарились. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР видає постанову, відому в народі як «закон про п'ять колосків». Згідно цієї директиви за незначне порушення людину засуджували до розстрілу або позбавляли волі терміном не менше ніж на десять років з конфіскацією всього майна [5, 449]. Про це яскраво свідчать чисельні протоколи судових засідань Кущового суду Полтавського міськрайону, які зберігаються в Полтавському облдержархіві. Керуючись цією директивою, людей засуджували за збір колосків на вже поораному колгоспному полі, за зріз колосків на своєму полі, за самоправний помол власного хліба, за розмови про те, що план хлібоздачі нереально виконати, за приховування харчів і т.д. [5].

До того ж село тримали в постійній напрузі, жахали різноманітними каральними заходами, влада намагалася навести лад на селі з допомогою вірних їй активістів. Слово «трус» (обшук) надовго в'їлось в пам'ять і свідомість не одного покоління. Нехтування елементарними правами людини – залишалось невід'ємною рисою радянської влади.

Страх небезпідставно опановував душі людей. Адже в ході розкуркулення і колективізації в кожному селі в лабеті репресивних органів потрапляли односельці. Сама згадка про тих нещасних приводила людей до психологічного дискомфорту. Страх змушував доносити. Адже у табори виселяли не лише тих, хто щось висловив «антирадянське», але і тих, хто випадково ставав свідком «крамольних» розмов і не доніс у відповідні органи.

Страх втручався у життя і душі людей, всмоктувався у кров, породжував моральну податливість, здатну перерости у моральну нерозбірливість. Втрутившись одного разу в душу людини, він назавжди вкарбовувався у її свідомість. Час залишався безсилим для

того, щоб виправити цю недугу. Чому ж так сталося? Чи не виною цьому невидима примара історичних аналогій, висунутих наступними десятиріччями, коли паплюжилась моральна істина: доносити і лжесвідчити підло.

Страх індивідуальний породжував явище масового терпіння, примирення зі своєю соціальною долею до такої межі, що людину полишала будь-яка надія на кращі часи і позитивні зміни...

Про голод у селянській ментальності досить об'єктивно свідчить усна народна творчість, народний фольклор – філософія селянської ментальності. У селянській свідомості голод асоціюється з тяжким потрясінням, розглядається як одна з найбільш трагічних подій в житті людини.

Фольклор про голодомор 1932-1933 рр. має соціально-політичну спрямованість. Прислів'я, приказки, скоромовки, думи, пісні влучно, дотепно, з іронією висловлювали народну думку про українську трагедію. Говорилось про причини голодомору: «Серп і молот принесли голод», про примусову колективізацію: «Ти хоч плач, хоч ридай, а заяву в соз подай»; організацію праці в колгоспі теж сриймали іронічно: «У колгоспі добре жить: один робить – десять спить». У народній думці знайшлося місце відгуку на директиву про п'ять колосків: «Ой за тії колоски відбула я Соловки», а також про доведених до відчаю людей, котрі харчувались підніжним кормом: «Лободи накришила, соломи натовкла і плечики спекла – от і їжа отака» [6, 14].

Жахливий час вносив корективи в назви місяців, які для багатьох мучеників 1933-го ставали останніми в їхньому житті. Місяць березень народ назвав «пухкутень», що означало пухнути від голоду. А квітень – «капутень» (від німецького «капут», знайомого ще з часів німецької окупації України в роки Першої світової війни) [7, 25].

Традиційна українська народна пісня обізвалась на народну біду. В селах співали:

«Був цар і цариця.
Були хліб і паляниця,
А настали комуністи
І не стало чого їсти» [8, 33].

Дісталось і Державному політичному управлінню:

«Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти ходять по дорозі.

Коли їде ГПУ,
Діти драла в кропиву».

Була і тяжка констатація тяжкого стану і страждання всього українського народу:

«Косіоре, Косіоре,
Яке тепер у нас горе, –
Нема хліба, нема сала,
Україна бідна стала» [9, 58-59].

Переказавши відому українську народну пісню, під впливом сумної радянської реалії, було створено «Сумну пісню колгоспника про голод»:

Як робив же я в колгоспі та п'ятеє літо, та літо,
Почалася голодовка в українськiм світі,
Жінка голоду злякалась і до Бога перебралась,
Діти з голоду попухли і життя їхнє затухло.
А я з розпачу:
Піду втоплюся у річці глибокій,
І спокійно там ляжу на дні,
А хто може нехай заробляє
У колгоспі собі трудовні».

Автором і виконавцем «Думи про голод» був кобзар Є. Мовчан. Доля до нього залишилась прихильною – він залишився живим. Але 225 кобзарів України, які співали «Думу про голод», поплатилися за це своїм життям. Наприкінці 1934 року їх скликали у Харків на зліт народних співців. Усіх їх було вивезено і розстріляно за містом [6, 15].

Пісня залишалась живильним джерелом нації, її захисником і надією. Гинули одні патріоти, на зміну їм приходили інші з вічною думкою про гірку долю українського народу. Так, у сусідніх селах Мордва та Шабельники, що на Черкащині, в репертуарі гуртка кобзарів (розпочав свою діяльність в 1925 році) з'являється пісня на музику М. Вербицького:

«Ще не вмерла Україна,
Але мусить вмерти,
Бо це ви її, ледачі,
Ведете до смерти».

Так відгукнулися митці на насильницьку колективізацію, репресії, які прокотилися Україною. Як наслідок, НКВС інкримінував такі дії як буржуазний націоналізм. У кінці 1937 р. на

початку 1938 р. у селі Мордві заарештовано 25 «ворогів народу». Серед затриманих – керівник гуртка бандуристів І.І. Бойчеко, бандурист і керівник драмгуртка Ф.А. Вусатий, його брат Василь, бухгалтер колгоспу ім. Паризької Комуні, учасник драмгуртка Григорій Мотайленко та Микола Чепурний. В квітні 1938 року постановою трійки УНКВС по Київській області всіх заарештованих митців було розстріляно. Місце поховання страчених – невідоме [10].

Спомин про замучених голодною смертю, про те страшне лихоліття не полишав пам'яті народної. Перенесене, втрачене, зруйноване назавжди залишило слід у селянській ментальності. Тема голодоморів продовжує хвилювати сучасників. Павлик Тетяна Іванівна, що мешкає в м. Лубни Полтавської області, з глибини пам'яті того віку віршем «Голод 33-го» повертає нас у суворі реалії тогочасного українського села:

В кутку павук снує свою ловушку,
Та не старайся: навіть мух нема.
В вікно пробилася проміння смужка
Та світла хата стала мов тюрма.
Хоч рідні стіни – вийти з них не сила:
На лаві мати – ледь жива.
Ще свіжа в полі батькова могила
А мама ще сказала ці слова:

«Васильку, синку, з'їла б я кислушку
І, наче, зразу встала б і пішла».
Та голова не відривалася з подушки,
Аж поки і її не відвезли з села.

Василько миттю кинувся шукати
Хоч що-небудь, щоб неньку підвести,
Метеликом би вилетів із хати,
Та пухлі ноги не хотіли йти.
Поповз на чотирьох він до чужої хати,
Той хутко й вузлики виносив із дворів,
В вікно заглянув – біля столу мати
Хліб роздає рум'яній дівторі.

А на столі лежить ще три хлібини!
Було це ранком літньої пори.
Та враз відчув він біль різкий у спині
Під регіт отієї дівторі.

Бив до безтями пильний той звірюга
Кілком отим, що вішали горшки.
І, кинувши під тин до зламаною плуга,
Пішов на берег корові по вершки.
Метал холодний до щоки тулився,
Поволі билось серце молоде.
Якісь кошмари й хліб отой ще снівсь,
І ні душі, нікого і ніде.
Хоч день був не товариш для голодних,
Та нічка – йому матінка була.
Подув вітрець і ніжна прохолода
Дала і сил, й на ноги підвела.
Побрів кущами поза огороди,
Приліз додому – мами вже нема.
Не плакав, мов було не шкода,
В кутку лежала сестричка та сама.
На другий день під'їхала підвода
І ще не вмерлих відвезли кудись...
І того дня змінилася погода.
І хліб Васильку більше вже не снівсь.
А в їхній хаті поселилася сільрада
Про що там радились грабіжники оті?!
І головою посадили... того ж гада!
Таке буває в нашому житті [11].

А набуті історичною пам'яттю народу поняття волі іскорками з'являються на тяжких зламах долі народу, не даючи згинуті ідеї. З часу, коли в українських генах з'явилася свобода, вона набуває ключового значення для розуміння суті ментальності українця. Звичайно ж воля для українського селянина, як і для України в цілому, явище не статичне. Її підривали імперською тиранією, але ідея жила. Селянство в умовах відсутності постійно діючої еліти ферментувало в собі дух нації. Тому-то намагалася більшовицька система, шляхом нищення українського селянства, досягти духовного падіння української нації.

Невід'ємними умовами функціонування громадянського суспільства є приватна власність і володіння об'єктивною інформацією [12, 180]. Тому так наполегливо працювала радянська держава по ліквідації приватної власності (а разом з тим і знищення селянина-власника) і приховування правди про голодомор. У

директивних документах ані згадки про голод. Іноді офіційна інформація містила такі вирази: «продовольчі труднощі», «прорив на господарському фронті», «допомога від недороду» та ін. [3, 12].

Оскільки офіційна точка зору заперечувала факт голоду, то, звичайно, ця тема і не могла стати предметом дослідження. Варто нагадати про те, що корінним чином різняться психіка голодної людини від психіки ситої [13, 108]. Психіку голодного, насамперед, характеризує втрата почуттів: зникає бридливість, без розбору до харчування додаються різні не харчові інгредієнти. Байдуже ставлення до власного становища притупляє співчуття до інших. Необхідні трудові операції люди виконують автоматично. Сфера їх волі звужується. Голодуючі уникають різких рухів. Вони сонливі, сон їх глибокий, довгий. Переважають фізіологічні відчуття, тобто страждає не інтелект, а сфера почуттів, уваги, волі [7, 25]. Досить важко намагатися зрозуміти в тамтешній ситуації голодуючих і таке явище як канібалізм і торгівля людським м'ясом, що не спостерігалися в Україні протягом трьох століть [2, 12].

Голодомор порушив природну демографічну будову села, яка складалася десятиліттями. В помітно спорожнілі або вимерлі села влада переселяла людей з інших місцевостей, переважно з Росії, з відмінними етносоціальними типами. В ході примусової колективізації і «розкуркулення» українське село позбавлялося справжніх господарів, дотепних, роботящих і дбайливих, які підлягали «виселенню» на Урал, у Сибір, на Далекий Схід. Лише з Валківщини, що на Харківщині, було «виселено» понад 200 селянських родин [14, 38].

Втрати, втрати, втрати... Суха статистика переходила у жахливу якість. Підірвано генофонд нації. Навіки пішли у вічність люди, а з ними кращі людські якості, таланти, майбутня гордість нації і світу. З собою в могилу вони забрали «не тільки те, що вони самі могли сотворити на цьому світі, а й те, чого вони так і не передали нащадкам. Зяюче провалля утворилося на місці 1933-го року в демографічній структурі населення України... Обривався вічний живий ланцюг поколінь, українському народові, якого ніколи не щадила доля, було завдано удару, якого він ще не знав» [15, 23].

Минув жахливий 1933 рік, та не минула тривога за своє життя і життя родини. Людей ще довго не полишав страх перед голодом. Сім'ї дотримувались жорсткої економії в харчах. Сушили, навіть, картопляне лушпиння і складали про чорний день. До цього дня в

садибах сільських старожилів, які пережили голод, з року в рік не вибував мішок з борошном про запас [16,18].

Чорною смугою позначилися соціальні зміни на селі, викликані радянським тоталітарним режимом, в ментальності українського селянства. Тамара Павлівна Кириленко, яка мешкає в м. Кременчуці, свідчить, що ота чорна смуга чітко проглядається в її дівочому пісеннику: до 1932 року до свого пісенника вона записувала українські пісні, а після – вірш Т.Г. Шевченка «Чума», записи про померлих своїх родичів і земляків, записи-дослідження сільського вчителя історії, який ще в «заборонені» роки вивчав історію голодомору.

Трагедія, яку пережило українське село, така глибока, масштабна і така близька нам, що її осягнення не потребує ніяких домислів. Це було найбільшим із злодіянь радянського тоталітарного режиму проти українського народу. Наслідки голоду-геноциду залишили помітний вплив у його подальшій історії

Джерела та література

1. Короленко В. Письма к Луначарскому. // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 21-211.
2. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. НАН України, Інститут історії України. Упоряд.: О. М. Мовчан, А.П. Огінська та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 6.
3. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 101-102.
4. А. Жуковський, О. Субтельний. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С.105.
5. Полтавський обласний державний архів. – Ф. 2020. – Оп. – 1. – Спр. 365, 392, 584, 622.
6. Конончук Т.І. Трагедія голодомору 1932-1933 рр. У фольклорі України. Проблема трансформації історичної правди. // Автореферат дис.... канд. філол. наук. – К., 1996. – С.14.
7. С. Дяченко. Страшний місяць пухкутень. // Огонёк. – 1989. – № 27. – С. 25.
8. Сельская молодежь. – 1990. – № 3. – С. 33.
9. М.Я. Якименко. Українське село: сім десятиліть перебудови. Полтава, 1993.
10. Із експозиції Чигиринського національного музею-заповідника.
11. Із спогадів Павленко Тетяни Іванівни. м. Лубни. 2 -й пров. Пархоменка, 3.
12. Стариков Е. Н. Общество-казарма от фараонов до наших дней. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996.
13. Люсьен Февр. Бои за историю. – М.: «Наука», 1991.
14. Чорні жнива. Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацьких районах Харківщини. – Київ-Харків – Нью-Йорк – Філадельфія, 1997.
15. 33-й: голод. Народна книга-меморіал// Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – К.: «Радянський письменник», 1991.
16. Капустян Г.Т. Про голод 1932-1933 рр. в одному із сіл Полтавщини// Голодомор 1932-1933 на Кременчуччині. – Кременчук, 1993. – С. 19.

Передвісники голоду//

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 7: Спеціальний. – К.: Ін-т Історії України НАН України, 2003. – С. 234-244.

Здавалось урожай 1925 р. тему продовольчих труднощів, тим більше голоду, зняв надовго. Але історичні джерела 1927 – 1929 рр. свідчать про появу її знову. Дослідити передвісники голодомору 1932 – 1933рр. – наше завдання.

Восени 1927 року ціни на чотири основні зернові культури – жито, пшеницю, ячмінь і овес вольовим методом були занижені на 3 – 5%. Доповнював негативну ситуацію, що складалася на хлібному ринку, ще й «товарний голод». Ці два важливих фактори склали силу зовнішнього поштовху при введенні «надзвичайних заходів», які впроваджувалися з метою подолання хлібозаготівельної кризи. Однак, як вважає професор В.П. Данілов: «об'єктивні умови хлібозаготівельної кризи були свідомо використані і поглиблені політичними рішеннями, прийнятими у вересні, грудні 1927 р. і січні 1928 р., які поклали початок сталінській «революції зверху» [1, 20; 2, 28].

У селянському середовищі, в заможній його частині, стали помітні прояви протесту проти диспропорції в цінах на продукти промисловості і хліба: «Ставлення селян до заготівель продовжує залишатися задовільним. З'являються лише одиничні випадки агітації куркулів із закликом утриматися від здачі хліба до підвищення цін до рівня вартості промтоварів», – говорилося про це в зведенні № 1 Економічного управління ОДПУ про хлібозаготівельну кампанію 1927-1928 господарчого року від 1927 р. [3, 89].

Постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 15 вересня 1927 року «Про підсумки хлібозаготівель і про контрольні цифри хлібозаготівель майбутнього року» приймалось рішення «збільшити загальну цифру плану хлібозаготівель на 1927-28 р. до 740 млн пуд. зернових хлібів» [3, 88]. Таким чином план хлібозаготівель наступного року перевищував показники попереднього на 15 млн пуд.

2 – 19 грудня 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП (б). З партійних лав були виключені «троцькісти» та «зінов'ївці». Позбувшись, таким чином, можливих опонентів, ЦК ВКП (б) направляє 14

грудня, тобто ще до закінчення з'їзду, місцевим партійним організаціям хлібозаготівельних районів телеграфну директиву з роз'ясненням змісту основного завдання: «Добитися в найближчий час різкого перелому хлібозаготівель. Центральний Комітет покладає на вас обов'язок добитися в терміновому порядку такого перелому» [3, 109].

Документ переповнений командно-офіційною термінологією: «обязывает вас принять следующие мероприятия», «перебросить», «усилить взыскание всех платежей с деревни», «принять», «разослать». Хліб потрібно було отримати у села для «експортного плану і утворення хлібного фонду», «постачання столиць і споживчих районів» [3, 108-109]. Безперечно, переконливо сприймається зміст телеграфної директиви: будь-що потрібно досягти поставленої мети – зібрати у селах хліб і податки.

Новій економічній політиці з її диференційованим, певною мірою, державним регулюванням, демократичними принципами, не знаходиться місця в системі сталінського всевладдя, більше того, загальний його тон виключав її взагалі з командно-репресивної системи управління. Зроблено вагомий крок до згортання «власне непу».

24 грудня 1927р. Політбюро ЦК ВКП (б) приймає постанови «Про хлібозаготівлі», «Директиви Політбюро ЦК ВКП (б) місцевим партійним організаціям». «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі». Ці директиви адміністративними заходами намагалися стимулювати збут зерна селянином-виробником: «щоб перехід промтоварів на село привів саме до посилення заготівель хліба», «ЦК пропонує вам через економічні і організаційні заходи добитися рішучого перелому на хлібному ринку в найближчий час». Відповідальним уповноваженим по хлібозаготівлях в Україну було направлено В. Молотова [3, 110-114].

Спершу, чого вдалося добитися Молотову – це підняти план хлібозаготівельної планки з 245 млн до 265 млн пуд. Щоправда, як визнає сам уповноважений, «при обговоренні річного плану хлібозаготівель з боку керівників хлібозаготівельних організацій (особливо кооперативів) було вкрай скептичне ставлення до виконання плану навіть в 245 млн пуд.» [3, 176].

Засідання Політбюро ЦК КП (б) У відбувалося 30 грудня 1927 р., в роботі його брав участь уповноважений ЦК ВКП (б) В. Молотов. Рішення Політбюро ЦК КП (б) У вимагало досягти в десятиденний термін рішучого перелому в хлібозаготівельній

кампанії. З цією метою 31 грудня і 1 січня відряджались до основних хлібозаготівельних районів Чубар, Каганович, Постишев, Любченко, Скрипник, Шліхтер, Якір, Ломов, Буценко, Акулов, Гулий, Майоров, Зайцев, Порайко, Дудник, Одинцов, Нурінов, Дегтярьов, Поляков, Полоз, Горбунов, Березін, Тараненко, Семенов [4, арк. 12].

У тих місцях, де «продукти тваринництва конкурують із зерном» з метою стимуляції пропозиції хліба селянством, Політбюро ЦК КП (б) У визнавало за необхідне «знизити ціни на м'ясопродукти і худобу.» У зв'язку з цим доручалось Наркомторгу в триденний термін понизити ціни орієнтовно на 10% [4, арк. 15].

Ситуація на хлібозаготівельному ринку вимагала зміни самого принципу хлібозаготівель. За умов відносної лібералізації економіки, хлібозаготівлями займалися не лише державні органи, але й кооперація в тому числі. «Надзвичайщина» вимагала суворої централізації і монополії. Концепція хлібозаготівельної роботи надавала все більше і більше переваги державним хлібозаготівельним органам. У доповіді-звіті Молотова ЦК ВКП (б) про поїздку в Україну піддавалась критиці робота кооперації на хлібозаготівельному ринку: «Робота кооперації [в хлібозаготівлях]... має в цих умовах і власні специфічні труднощі. До них належать: порівняна молодість і велика слабкість багатьох місцевих кооперативних організацій; *демократичний* (курсив наш – Г.К.) (виборний) характер керівних органів; ... і, насамкінець сам класовий характер (перевага середняків, а іноді і прямий вплив заможного-куркульських елементів) кооперації... Тому... в цьому році, та і на найближчі ще кілька років, величезної ваги в справі хлібозаготівель будуть і повинні мати державні хлібозаготівельні органи» [3, 174-175].

У звіті Молотов говорить про економічні і «частково» адміністративні заходи в справі хлібозаготівель. Однак уповноважений все-таки надавав перевагу адміністративним заходам. У тому, що проведено мобілізацію згори донизу кращих партійних сил для хлібозаготівельної справи,» і до часу закінчення його повноважень в Україні «було перекинуто на хлібозаготівельну справу 7 – 8 тис. партійних працівників на чолі майже зі всіма керівними працівниками ЦК КПУ» [3, 176-177] – Молотов без сумніву знаходить втіху.

Методи роботи комісії Молотова «диктувалися ударністю завдання». «Багато місцевих керівників радянського, партійного,

кооперативного апарату працювали не тільки вдень, але нерідко і вночі, не тільки в будень, але і в свята. Тряхнули добряче»[3, 183], – хвалилися уповноважений. З метою нагнати страху в середовище партійно-радянського і кооперативного апарату, більш широко доводилось застосовувати «показові» репресивні заходи в партійному і радянському порядку» [3, 184].

Незважаючи на рішучий партійно-радянський наступ на хлібозаготівельній ниві, перелому в цій кампанії не сталося. Навпаки, наближався повний провал в заготівлях. 5 січня 1928р. за підписом Сталіна надсилається директива ЦК ВКП (б) «Парторганізаціям про хлібозаготівлі.» Цинічно і жорстоко, в дусі воєнно-комуністичної епохи, насаджувалися хлібозаготівельні методи. Особливо це стосувалось «куркулів і спекулянтів, які підривають сільськогосподарські ціни.» По відношенню до них вимагалось застосовувати «жорстокі покарання» і «репресивні заходи» під час збору недоїмок по всіх видах платежів. Сталінська директива програмувала «надзвичайщину», як головний аргумент при зламі непу на місцях під керівництвом партії та широкого впровадження репресій на селі і не лише до куркулів та спекулянтів. Партійним організаціям пропонувалось «... прийняти до... виконання річне і місячне завдання Наркомторгу на хлібозаготівлі... Всі поточні директиви Наркомторгу виконувати беззаперечно, ...установити особисту відповідальність керівників партійних, радянських і кооперативних організацій за виконання покладених на них завдань по заготівлях». Насамкінець застерігалось, що передбачені завдання по хлібозаготівлях належить виконувати «в певний термін», оскільки в противному разі ЦК залишає за собою право заміни теперішніх керівників парторганізацій [3, 136-137].

Втілення директиви від 5 січня забезпечували інші документи. 12 січня рішення Політбюро ЦК ВКП (б) передбачало: «З огляду на систематичне невиконання Українським НК Торгом нарядів на вивіз хліба зобов'язати НК Торга т. Чернова: 1) за січень виконати повністю поверх січневого плану всю недовантаженість за грудень, листопад і жовтень; 2) в майбутньому не допускати ніякого недовантаження, виконуючи всі наряди НК Торгу СРСР, зобов'язуючи строго слідкувати за цим РНК УСРР і ЦК КП (б) У». Зобов'язати НК Торг СРСР на випадок незначного недовиконання нарядів Україною негайно доповідати Політбюро для негайного прийняття партійних заходів стягнення» [3, 146].

14 січня в категоричній формі в командно-репресивному тоні ЦК ВКП (б) надіслав місцевим організаціям категоричну директиву за підписом Сталіна «Про посилення заходів по хлібозаготівлям». Вважалось, що основна причина недовиконання плану хлібозаготівель – недоліки керівництва, а тому «вирішили ми натиснути звiryче на наші парторганізації і надіслати їм жорсткі директиви про заходи підняття хлібозаготівель». По-друге, вважалось, що «приватник і куркуль ... прорвали фронт на хлібному ринку, підняли ціни і створили у селян очікуваний настрій, що це ще більше паралізувало хлібозаготівлі». Тому пропонувалось «здійснити відчайдушний натиск» на куркулів і спекулянтів, не боячись відштовхнути середняка. Останні фрази директиви нагадували прифронтіві дії: «Хлібозаготівлі представляють, таким чином, фортецю, котру повинні ми взяти чого б це не коштувало. І ми її візьмемо напевне, коли поведемо роботу по-більшовицьки, з більшовицьким натиском... На Урал уже виїхав Молотов. В Сибір виїздить сьогодні Сталін» [3, 147].

Поїздка вождя до Сибіру поглибила драматизм ситуації на хлібному ринку і посилила трагізм сільської дійсності, котра означена була «надзвичайщиною». Застосовані Сталіним командно-репресивні методи при викачуванні хліба в сибірського селянства ставилися за зразок в подальшій хлібозаготівельній кампанії. Саме тут стався прецедент по застосуванню ст. 107 КК РСФСР проти приватних спекулянтів хліба і утримувачів хлібних запасів у переважній більшості селян.

По всіх основних хлібних районах Сходу різко піднімалися плани хлібозаготівель. У ситуації, яка склалась, Сталін бачив застосування командно-репресивних заходів, абсолютно ігноруючи економічні важелі. При цьому він вважав політику центру в цьому питанні «єдино правильною».

З моменту впровадження примусових хлібозаготівель стає актуальною активна участь каральних органів – ОДПУ – суду – прокуратури у цій кампанії. Телеграмою ЕКУ ДПУ УСРР від 3 квітня 1928 р. повідомлялися підсумки «оперативної роботи ДПУ по хлібозаготівлям». «Заарештовано приватників – 1726, з них по хлібному ринку – 174... Арештовано нами [за] спекуляцію хлібом – 90 куркулів, слідчими органами – 150 куркулів, [за] агітацію арештовано 29 куркулів. Особливою нарадою вислано 202 приватника. За матеріалами ДПУ за халатність оголошено 311

доган, знято 134 низових працівника, віддано до суду 54 голови сілрад, 17 членів РВК, 56 представника кооперації» [3, 234-235].

У травні 1928 р. на закритому засіданні політбюро ЦК КП (б) У з доповіддю виступив голова ДПУ В.А. Балицький. У зв'язку з цим було прийняте рішення: «З огляду на те, що серйозно піднялась антирадянська, куркульська діяльність на селі... визначити за необхідне:

ДПУ посилити роботу по боротьбі з антирадянськими елементами (колишні поміщики,... поліцейські, попи, куркулі), які активно виступають на селі, застосовуючи до них репресивні заходи... ДПУ негайно прийняти заходи по посиленню роботи і апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його по відношенню до своєчасної інформації про всі настрої і антирадянської діяльності, яка проявляється на селі» [5, 261-262; 268-269].

На початковому етапі «надзвичайщини» селяни здебільшого пасивно опиралися примусовим хлібозаготівлям: «Приватник в округах після проведених операцій пасивний і з заготівельної роботи пішов», – повідомлялося в зведенні ЕКУ ОДПУ «Про результат операцій проти приватних хлібозаготовачів» 11 травня 1928 р. – Під час операцій виявлені таємні склади зерна: в Ніжині до 10000 пудів, в Маріуполі – 10000 пудів, в Одесі – 4000 пудів, в Черкасах – 20000 пудів, в Прилуках – 3500 пудів, в Первомайську – 6700 пудів, в Харкові – 30000 пудів і т.д. [3, 265].

У загальній масі невдоволень селянства новими методами хлібозаготівель особливо помітна активізація соціальної пам'яті на предмет порівняння минулого і сучасного. Недавні порядки, насаджувані радянською владою в часи «воєнного комунізму», асоціювалися з примусовими методами хлібозаготівель в 1928 р.: «У селян с. Ганжівка Кобеляцького району, що на Полтавщині, ходять думки: «Де той хліб зникає? Скільки його не беруть, а його все мало. Вже добрались до того, що і в закроми заглядають, і залишають тільки на душу. Був же і гірший час, як наприклад у 1922 р., а такого ж таки не було. Тому-то населення надзвичайно сильно обурюється радянською владою. Кажуть, що це, мабуть повернувся «воєнний комунізм», і ці хлібозаготівлі приведуть до голоду подібно тому, який був у 1922 р.» [6, арк. 22].

Командно-репресивна позиція держави стосовно селянства, її намагання змусити село стати донором соціалістичної держави

спонукали селян пасивно боротися проти такого небажаного втручання. Селяни масово відмовлялися від участі у природному процесі економічного відтворення власного господарства. Така позиція в масі своїй загрожувала занепаду сільськогосподарського виробництва: «Сіяти хліб не буду, навіщо його сіяти, коли заберуть?» – приходив до невтішного висновку демобілізований червоноармієць із Звенигородки, що на Черкащині, в листі – своєму колезі по службі Горохову (Одеса, 151 полк, госпрота) [7, арк.57].

Чергова директива Політбюро ЦК ВКП (б) від 25 квітня 1928 року «Про посилення хлібозаготівель» підкреслювала надзвичайність заходів по хлібозаготівлях, визначених раніше прийнятими директивами від 5 і 14 січня. Сталінське керівництво вбачало в період квітневих хлібозаготівель посилення «демобілізаційних заходів», повсюди спостерігалась відмова «від заходів тиску на верхівку села», в той час як «партійне керівництво не дає цьому належної відсічі». Директива спрямовувала в травні-червні на «широке розгортання заготівель». З цією метою: «мобілізувати партсили», «строго карати», «рішуче присікати», «установити строгу відповідальність заготівельних апаратів», «посилити натиск на куркульську частину», «добитися рішучого перелому для найшвидшого досягнення установлених контрольних цифр». Директива вимагала блискавичного і беззаперечного виконання: «В 3-денний термін телеграфувати ЦК про прийняті заходи» [3, 261-262].

Протилежну позицію стосовно насаджування командно-репресивної системи на селі займав Бухарін – прихильник розумних і доцільних методів економічного стимулювання селянина-виробника. Вперше публічно було викладено суть двох ідейно-протилежних поглядів: бухарінського і сталінського газетою «Правда» 18 і 19 квітня 1928 року. Ці дві непримиренні позиції зіткнулись на квітневому (1928 року) пленумі ЦК ВКП (б) [2, 48-49].

Сталін: «Головні джерела, які живлять нашу промисловість, мається у нас два: по-перше, робітничий клас і, по-друге, селянство... Селянство ... сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і непрямі, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари від промисловості – це по-перше, і недоотримує на цінах на сільськогосподарські продукти – це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах під'йому індустрії. ... Це свого роду «данина», свого роду зверхподаток,

котрий ми змушені брати тимчасово для того, щоб зберегти і розвинути надалі теперішній темп розвитку індустрії, забезпечити індустрію для всієї країни, підняти в майбутньому добробут села і потім знищити зовсім цей додатковий податок, ці «ножиці» між містом і селом ... ми б не були більшовиками, коли б замазували факт і закривали очі на те, що без цього додаткового податку на селянство, на жаль, наша промисловість і наша країна поки що обійтись не можуть».

Бухарін: «... пленум, що зібрався в такий момент, постановляє надзвичайні заходи зняти... Ми знімаємо надзвичайні заходи і ні в якому разі ми не отожднюємо надзвичайних заходів з рішеннями XV з'їзду... Рішення XV з'їзду нашої партії дають генеральну установку не кон'юнктурного характеру: укрупнення нашого сільського господарства, посилене економічне оточення куркуля, без методів його розкуркулювання, на рельсах нової економічної політики, із зростаючим впливом моментів регулювання і державного втручання. А надзвичайні заходи, вони стоять особливо. Це є реакція на кон'юнктуру у вузькому значенні цього слова, реакція на специфічні труднощі, як тепер зняття надзвичайних заходів. Реакція на тривалі причини – це є підйом нашого сільського господарства, це є посилений курс на колективізацію сільського господарства і подальший наступ на куркуля.

...Коли ми підкреслюємо важливість розвитку індивідуального господарства, ми повинні мати на увазі те, що ми це індивідуальне господарство повинні зачіпати за особистий стимул його розвитку» [3, 320, 338, 342, 343].

Незважаючи на те, що липневий (1928 року) пленум ЦК ВКП (б) накреслив заходи щодо відродження нової економічної політики і стабілізації ситуації на селі: скасовувались надзвичайні заходи, планувалась підтримка дрібного і середнього індивідуального селянського господарства, незначне підвищення хлібозаготівельних цін, а Бухарін був основним автором резолюції пленуму ЦК ВКП (б) «Політика хлібозаготівель в зв'язку із загальним господарським становищем» (згодом він з гіркою іронією назве її не менш ніж «літературним твором») [2, 50]. Динаміка суспільно-політичного і економічного життя країни позбавлялась варіантів.

30 січня 1929 року М.І. Бухарін у заяві Політбюро ЦК ВКП (б), аналізуючи позицію Сталіна стосовно «даніни» селянства на

користь індустріалізації, зазначав, що «данина є категорія, яка нічого спільного не має із соціалістичним будівництвом».

Розуміючи, що на даному етапі соціалістичного будівництва «селянин нам надав кредит», але ні в якому разі не «данину», Бухарін, Риков і Томський в заяві об'єднаному засіданню Політбюро ЦК ВКП (б) і Президії ЦКК розкривають справжню суть такого підходу: «Данина є категорія експлуататорського господарства. Якщо селянин сплачує данину, це означає, що він – данник, експлуатований і пригнічений, значить він з точки зору держави – не громадянин, а підданий». Бухарін, Риков і Томський, критикуючи Сталіна за підхід до визначення ролі селянина в розбудові промисловості як «данника», кваліфікують такий підхід як «нісенітницю, безграмотність і політичну небезпеку» [3, 531]. Стратегія данини сприймалася в заяві трьох як ідеологічне увічнення надзвичайщини.

На селі складалась критична ситуація. Значно скорочувалися засіви озимих. За даними ЦСУ по Україні – на 12% (на кінець 1928 р.) [3, 527]. Селянство чинило спротив примусовим хлібозаготівлям, не бажало таким чином підтримувати соціалістичну індустріалізацію. Командно-репресивним методам управління і трагедії села, що розпочалася «сталінською революцією зверху», ще можливо було зарадити. Реальним залишалося повернення до механізму економічного стимулювання селянина-виробника, який активно впроваджувався в роки непу і який відстоював Бухарін зі своїми соратниками. Нова хвиля «надзвичайщини» накопилася на село у листопаді 1928 р. Про це відчутно нагадує термінологія постанови Політбюро ЦК КП (б) У «Про хлібозаготівлі» від 10 листопада: «Політбюро ЦК КП (б) У змушене констатувати, що місцеві партійні, радянські і кооперативні організації не прийняли достатніх енергійних заходів до максимального посилення хлібозаготівель».

Прийняти до неухильного виконання наступне:

Негайно добитися того, щоб низові радянські організації і низові партійні організації приділяли максимум уваги справі посилення заготівель і здійснювали реальний контроль та спостереження за роботою хлібозаготівельного апарату і ходом хлібозаготівельної кампанії.

...Запроваджувати місцевим і партійним організаціям ... посилити податкове обкладання і адміністративно-судові заходи» [8, арк. 404].

Розмах і сила удару другої хвилі «надзвичайщини» перевершили першу вже в перші місяці 1929 р. – вважає професор В. Данілов. Відхід «правих» – Бухаріна, Рикова, Томського від партійно-державного керівництва розв'язувало руки творцям командно-репресивної системи управління [1, 32, 36].

Систематичне викачування хліба з українського села вже на початку 1929 р. поставило сільських мешканців ряду округів України перед фактом голоду. Це констатували органи ОДПУ в «Огляді політичного стану СРСР за лютий 1929 р»: «Продтруднощі продовжують загострюватися, захоплюючи нові округи (Кременчуцьку, Запорізьку, Дніпропетровську), які до останнього часу не відчували особливої гостроти продтруднощів».

Урядова допомога голодуючим дещо згладжує гостроту продризи.

Останнім часом зареєстровані факти голоду, вживання в харчі сурогатів хліба, опухання і захворювання на ґрунті недоїдання.

Кременчуцька округа. В сільрадах Глобинського району зафіксовано ряд випадків голодівок і опухання. В кооперації є 900 пудів хліба, але допомога голодуючим не надається. Це викликає (серед селян – Г.К.) розмови про розгром кооперативу. Працівники сільради занепали духом. Один із членів сільради заявив: «Я б погодився відсидіти 3 місяці у в'язниці, щоб тільки цей хліб роздали».

Запорізька округа. В с. Дніпровка Кам'янського району із 7000 населення гостро потребують проддопомоги 4000 чоловік. У цьому селі зареєстровано 15 смертних випадків серед дітей, які захворіли на дизентерію, внаслідок вживання в харчі «сурогатів хліба».

Намагання уряду допомогти голодуючим так і не змогли здійснити на місцях: «Реалізація урядових заходів по наданню допомоги голодуючим тормозиться рядом ненормальностей в роботі низового кооперативного апарату на місцях (волокита, порушення класового принципу при розподілі продовольства, використання службового становища і т [ому] п [одібне]», – свідчив той же документ ОДПУ [9, арк. 90].

Трагедію на селі, що розігралася в кінці 1927 – початку 1928 рр., намагалися припинити місцеві заготовачі, адже їм першим було зрозуміло, що хліба на селі немає: «На Україні, в ЦЧО, Сибіру серед частини заготовачів спостерігаються «демобілізаційні» настрої: «Хлібозаготівлі потрібно закінчити, оскільки у селян хліба немає (курсив наш – Г.К.)»

«...З нашого боку все зроблено – зробити більше ми не в силах» [9, арк. 90]. У додатках до «Огляду політичного стану СРСР» (за лютий 1929 р.) хроніка «надзвичайшини» відліковувала події трагедії на селі.

«Маріупольська округа. В с. Краснівці Октябрського району зареєстровано 15 голодуючих сімейств. Кількість голодуючих в цьому селі з кожним днем збільшується.

В с. Захарівці Володарського району три сім'ї голодує вже кілька днів. В ... райцентрі Володарці зареєстровано 17 голодуючих сімей.

В с. Крива Коса Будьонівського району зафіксовано кілька випадків опухання на ґрунті голоду.

В с. Ялта Мангушського району ряд бідняків через відсутність хліба голодує.

Дніпропетровська округа. В с. Дерезоватці 50 бідняцьких господарств голодують. Зафіксовані випадки захворювання на ґрунті недоїдання.

Кременчуцька округа. В с. Стомбуваха Жовнінського району від голоду помер старик-бідняк.

У Куцеволівському районі в восьми населених пунктах із 35640 мешканців голодує 1963 дитини і 3793 дорослих. В Мішуринській, Куцеволівській і Ясинуватській сільрадах на ґрунті голоду зафіксовані випадки опухання» [9, арк. 125].

Інформативні матеріали радянських спецслужб та об'єктивний підхід їх до висвітлення подій і фактів являють беззаперечний доказ поінформованості вищого радянського керівництва стосовно продовольчої ситуації на селі перед піком голоду 1932-1933 рр. Ще можна було зупинити зубожіння села, не допустити непоправного – смертей мільйонів. Була б лише добра воля компартійного сталінського керівництва. Прагнення будь-якою ціною взяти хліб на селі, незважаючи на соціальні, демографічні, моральні втрати, – ось основна мета вищого радянського керівництва. Паралельно із формуванням сталінського Політбюро в ЦК ВКП (б), нещадною розправою із політичними опонентами в країні складалась командно-репресивна система управління, формувалась надмірна централізація, зникали наявні за часів непу демократичні інститути і певною мірою лібералізована економіка, а поряд з надзвичайною жорстокістю і цинізмом нехтувались елементарні людські права, природна селянська воля. Всі ці

атрибути ідеологічно обґрунтовували впровадження законів із заздалегідь відомим результатом – зумисне нищення людей.

Сталінське керівництво було добре поінформоване на предмет результатів впровадження надзвичайних заходів на селі. Джерел інформації було кілька: радянські спецслужби, партійні і радянські органи. Якщо останні два намагалися подавати кон'юнктуру дозовану інформацію, то інформація органів ОДПУ відзначалась об'єктивністю.

Поінформоване радянсько-компартійне керівництво, незважаючи на перші кричущі ознаки голоду в селах України, продовжувало здійснювати сталінську «революцію згори». Розпочате нищення людей примусовими хлібозаготівлями і непомірними податками тривало. Приймались все нові і нові плани, директиви, ще витонченіші і «досконаліші» від попередніх. 27 червня 1929 р. Політбюро ЦК ВКП (б) приймає спеціальне рішення про визнання «доцільним запровадження порядку доведення планових завдань по хлібозаготівлях до окремих сіл» [3, 657].

У тон цієї директиви ВУЦВК, РНК УСРР 3 липня 1929 року приймають постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавних завдань і планів». З цього часу стали законом адміністративний порядок накладання штрафів і їх п'ятикратний розмір «вартості хліба, що його повинно здати (господарство – Г.К.), продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів». У разі відмови та опору хлібозаготівлям порушувались проти таких осіб кримінальні справи за арт. 57-м КК УСРР: «Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вживання цих заходів адміністративного впливу, то проти таких осіб потрібно порушувати кримінальні справи за арт. 58 КК УСРР» [10, 101-102].

Практичне застосування нових репресій, які селяни називали «кратування», відкривала новий етап у процесі розкуркулювання. Ті господарства, які потрапляли в жорна цього закону, вже не могли піднятися, тому що ніяке господарство не могло витримати п'ятикратного штрафу.

Селянин-одноосібник Л.Д. Кушнір з Харківщини скаржився Петровському, що за те, що він «не довів 60 пуд., сільрада передала на мене в суд і суд мене оштрафував [на] 720 крб. ... Я вивіз все, що тільки в мене було: пшоно, муку, – у розпачі перераховував селянин, – а в мене 9 душ сімейства і ми до нового [врожаю]

голодали форменно, бо вивіз все, що тільки в мене було в хазайстві... Прошу розібрати мою справу і зняти з мене штраф, бо пропаде все хазайство» [3, 108-109].

Підсилювало репресивний характер хлібозаготівельної політики на селі скорочення планових термінів на проведення хлібозаготівель із урожаю 1929 року. 26 жовтня 1929 року особлива директива ЦК ВКП (б) зобов'язувала місцеві партійні організації «закінчити виконання річного плану хлібозаготівель до першого грудня». Підпис – Сталін [3, 737].

Тріумфальну уяву Сталіна про «корінний перелом» в розвитку сільського господарства, основа якого (за сталінським твердженням) полягала в тому, що «в колгоспи пішов середняк» [11, 132], спростовують матеріали ОДПУ. Доповідна записка інформвідділу ОДПУ «Про розгортання колективізації і недоліки у внутріколгоспному будівництві на Україні» (не раніше 20 жовтня 1929 року) повідомляла, що «настрої широких мас неколективізованих середняцьких і бідняцьких прошарків селянства по відношенню до колективізації, в основному продовжують залишатися ще очікуваними» [12, 973].

Справжній «перелом», вважає професор В. Данілов, «мав місце в сталінській політиці по відношенню до села: насилля над селянством, яке почало зростати з початку 1928 р., набирає поширеного характеру і перетворює каральні органи ОДПУ в безпосереднього виконавця державної політики» [1, 23].

На 24 жовтня 1929 року по Україні органами ОДПУ було заарештовано 3705 осіб [12, 1038].

Директива Політбюро ЦК ВКП (б) ОДПУ і НКЮОстам РСФСР і УСРР наказувала «застосовувати рішучі і швидкі заходи репресій», «в окремих випадках, коли необхідно особливо поквартитися, карати через ДПУ» [3, 714].

Такі заходи свідчили про нехтування правовими нормами суспільного устрою і формування позасудових інституцій у винесенні вироків. Селянство таким чином першим масово торувало шлях до розгалуженої системи радянського ГУЛАГу.

Інтенсивний наступ на селянство і його власність із застосуванням примусових засобів впливу, поряд із примусовими хлібозаготівлями, неприродне повернення від непу до «воєнного комунізму» на селі – невід'ємні атрибути сталінської «революції згори», яка призвела до зруйнування політичних, економічних,

соціальних атрибутів у системі цінностей, а все разом – до трагедії голодомору 1932-1933 рр.

Джерела та література

1. Данилов В., Н. Верт., А. Берелович. Введение (Советская деревня 1923 – 1929 гг. по информационным документам ОГПУ// Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939 гг. Документы и материалы. В 4 т. / Т. 2. 1923 – 1929 гг. / Под. Ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000.
2. Данилов В. П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 гг. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999.
3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 гг. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 26 – Спр. 12.
5. Золотарьов В., Пристайко В., Шаповал Ю. ЧК – ОГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2700.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2751.
8. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 19.
9. Центральний архів федеральної служби безпеки Російської Федерації. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 502.
10. Коллективизация і голод на Україні, 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів/ С.В. Кульчицький (відпов. ред.). – К.: Вид-во «Наукова думка», 1992.
11. Сталін Й. Твори. – Т.12.
12. Данилов В., Н. Верт., А. Берелович. Введение (Советская деревня 1923 – 1929 гг. по информационным документам ОГПУ// Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939 гг. Документы и материалы. В 4 т. / Т. 2. 1923 – 1929 гг. / Под. Ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000.

Ганна КАПУСТЯН

Голодомор 1932-33 р. в Україні за матеріалами московських архівів //

*Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К.:
Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 87-110.*

Джерела з історії голодомору 1932-1933 року в Україні зберігаються в численних фондах московських архівів. Наше дослідження джерельної бази цієї історичної і громадсько-політичної проблеми здійснювалося переважно в архівах: РДАСПІ

та ЦА ФСБ РФ. Дослідницький вибір пояснюється прагненням простежити в історії селянської трагедії роль політичного контролю, що здійснювався як з боку партійно-більшовицьких органів, так і органів спецслужб. А відтак цікавим постає аналіз історичних документів, що знаходяться в колишньому партійному архіві та відомчому архіві радянських спецслужб. Стосовно партійних документів – це матеріали політбюро ЦК ВКП (б), місцевих більшовицьких органів, директиви, розпорядження, аналітичні огляди тощо, телеграми, листи керівників вищих ешелонів влади з приводу хлібозаготівельних кампаній, їх судження і аналіз ситуації на хлібному «фронті».

Документи органів спецслужб, доступ до яких став можливим завдяки кардинальним політичним змінам на території колишнього СРСР за останнє десятиріччя ХХ століття, розширюють дослідницькі можливості. Структурні підрозділи спецслужб: Обліково-інформаційний відділ, Інформвідділ, Головний відділ, відділ Інформації і Політконтролю, виходячи з особливостей своєї діяльності, володіли основною інформацією про стан суспільно-політичних процесів, що відбувалися в межах цілої країни та українського села, зокрема.

Політика радянського політичного Центру передбачала створення розгалуженої поінформованої мережі для обмеженого кола осіб із вищого політичного керівництва.

Протягом 1920-х років правила збору і донесення інформації вироблялися Інформаційно-статистичним, Організаційно-інструкторським і створеним в 1924 році Інформаційним відділом ЦК РКП (б). Тобто компартія стає ініціатором збору політичної інформації про настрій серед селян, їх реакцію на важливі суспільно-політичні та економічні кампанії в державі і на селі.

Політичні події і настрої в зв'язку з проведенням примусових хлібозаготівель, розкуркулення, примусової колективізації в суспільстві відстежувалися радянськими спецслужбами і відкладалися в оперативних спецзведеннях, держінформдоповідях, доповідних записках, оглядах, тематичних довідках та доповідях, звітах тощо. Особливість інформації, яка складала зміст подібних документів, полягала в її високій достовірності. Статус вищих державних та партійних посад зобов'язував до володіння об'єктивною інформацією.

У 1926 році вперше за непівських часів до проведення хлібозаготівель залучається ОДПУ з певними обмеженнями їх функцій. Таємний циркуляр ОДПУ 19 серпня 1926 року націлював: «виходячи з умов поточної хлібозаготівельної кампанії на органи ОДПУ покладається виявлення» по лінії ЕКУ «причин, що затримують випуск хліба на ринок його держателями», ...а органам ОДПУ пропонувалось вживати заходи, спрямовані на розкриття та запобігання звичайних для хлібозаготівельної діяльності злочинів: розтрат, підробок, крадіжок, псування зерна і т.п. [1, 18]. Передбачення можливих злочинів, їх виявлення та попередження – справи, якими займалися органи внутрішніх справ та юстиції. Наділення спецслужб не характерними для них повноваженнями підривало заходи з ліберелізації економічного життя в суспільстві, створювало прецедент успішної хлібозаготівельної кампанії завдяки вжитим політичним заходам.

Незабаром, 24 серпня 1926 року з'являється перше зведення про хід хлібозаготівель, підготовлене ЕКУ ОДПУ [2, 17]. Його поява свідчила про те, що хлібозаготівлі переходять у розряд стратегічних завдань органів державної безпеки.

Наступним важливим чинником, без урахування якого неможливо до кінця об'єктивно дослідити історію голодомору 1932-33 року, постає акція політбюро ЦК РКП (б), спрямована на дискредитацію ЦСУ, та його спроби дати об'єктивний аналіз стану хлібофуражного балансу країни.

10 грудня 1925 року Політбюро ЦК РКП (б) обговорювало питання «Про роботу ЦСУ в області хлібофуражного балансу». Центральному статистичному управлінню довелося відповідати не за перебільшення, а за зниження можливостей виробництва, а значить і державних заготівель хліба. Цей день був останнім днем роботи на посаді керівника ЦСУ для П.І. Попова – відомого земського статистика, який очолював ЦСУ з 1918 року. Попов у відкритій дискусії з Сталіним відстоював невисокі показники хлібного виробництва і заперечував наявність значних запасів хліба у куркулів. З цього моменту робота ЦСУ була брутально підпорядкована політиці. ЦСУ стало надавати вигідні для неї дані, в тому числі і ті, які відігравали неабияку роль у трагедії села [1, 17].

За такими вимушеними підрахунками ЦСУ, запаси хліба в загальносоюзному масштабі становили 900 млн пуд.(!) Згідно цієї

цифри і лаштували плани хлібозаготівель, тоді як реальні запаси хліба в державі визначались цифрою в 529 млн пуд. [1, 18].

«Міфічні», за висловом Бухаріна [3, 299], визначені політичною кон'юктурою хлібні запаси горем позначаються на мільйонах селянських доль. Саме так розпочалася сталінська «революція згори».

Систематичне викачування хліба з українського села вже на початку 1929 року поставило сільських мешканців ряду округ України перед фактом голоду. Це констатували органи ОДПУ в «Огляді політичного стану СРСР за лютий 1929 року»: Протруднощі продовжують загострюватися, захоплюючи нові округи (Кременчуцьку, Запорізьку, Дніпропетровську), які до останнього часу не відчували особливої гостроти протруднощів.

Урядова допомога голодуючим дещо згладжує гостроту продризи.

Останнім часом зареєстровані факти голоду, вживання в харчі сурогатів, опухання і захворювання на ґрунті недоїдання.

Кременчуцька округа. В Кременчуцькій сільраді Глобинського району зафіксовано ряд випадків голодівок і опухання. В кооперації є 900 пудів хліба, але допомога голодуючим не надається. Це викликає (серед селян – Г.К.) розмови про розгром кооперативу. Працівники сільради занепали духом. Один із членів сільради заявив: «Я б погодився відсидіти 3 місяці у в'язниці, щоб тільки цей хліб роздали».

Запорізька округа. В с. Дніпровка Кам'янського району із 7000 населення гостро потребують проддопомоги 4000 чоловік. В цьому селі зареєстровано 15 смертних випадків серед дітей, які захворіли на дизентерію, внаслідок вживання в харчі сурогатів хліба».

Намагання уряду допомогти голодуючим так і не змогли здійснити на місцях: «Реалізація урядових заходів по наданню допомоги голодуючим тормозиться рядом ненормальностей в роботі низового кооперативного апарату на місцях (волокита, порушення класового принципу при розподілі продовольства, використання службового становища і тому подібне)», – свідчив той же документ ОДПУ [4, арк. 90].

Трагедію на селі, що розігралася в кінці 1927 – початку 1928 рр., намагалися припинити місцеві заготовачі, адже їм першим було зрозуміло, що хліба на селі немає: «На Україні, в ЦЧО, Сибіру серед

частини заготовачів спостерігаються «демобілізаційні» настрої: «Хлібозаготівлі потрібно закінчити, оскільки у селян хліба немає...

З нашого боку все зроблене – зробити більше ми не в силах.» [4, арк. 98]. В додатках до «Огляду політичного стану СРСР» (за лютий 1929 р.) хроніка «надзвичайщини» відліковувала події сільської трагедії.

Маріупольська округа. В с. Краснівці Октябрського району зареєстровано 15 голодуючих сімейств. Кількість голодуючих в цьому селі з кожним днем збільшується.

В с. Захарівці Володарського району три сім'ї голодують вже кілька днів. В... райцентрі Володарці зареєстровано 17 голодуючих сімей.

В с. Крива Коса Будьонівського району зафіксовано кілька випадків опухання на ґрунті голоду.

В с. Ялта Мангушського району ряд бідняків із-за відсутності хліба голодує.

Дніпропетровська округа. В с. Дезероватці 50 бідняцьких господарств голодують. Зафіксовані випадки захворювання на ґрунті недоїдання.

В Куцеволівському районі в восьми населених пунктах із 35640 мешканців голодує 1963 дитини і 3793 дорослих. В Мішуринській, Куцеволівській і Ясинуватській сільрадах на ґрунті голоду зафіксовані випадки опухання [4, арк. 125].

Інформативні матеріали радянських спецслужб та об'єктивний підхід їх до висвітлення подій і фактів являють собою беззаперечний доказ поінформованості вищого радянського керівництва про ситуацію з харчами на селі перед піком голоду 1932-1933 рр. Ще можна було зупинити зубожіння села, не допустити до непоправного – смертей мільйонів. Була б на те добра воля компартійного сталінського керівництва. Прагнення будь-якою ціною взяти хліб на селі, незважаючи на соціальні, демографічні, моральні витрати, – ось основна мета вищого радянського керівництва. Паралельно із формуванням сталінського політбюро в ЦК ВКП (б), нещадною розправою із політичними опонентами в країні складалася командно-репресивна система управління, формувалася надмірна централізація, зникали, наявні за часів непу, демократичні інститути і певною мірою лібералізована економіка, а поряд з надзвичайною жорстокістю і цинізмом нехтувалися елементарні людські права, природна селянська воля. Всі ці

атрибути ідеологічно обґрунтовували впровадження практичних законів з наперед відомим результатом – зумисне нищення людей.

Насилля над селянством, яке почало зростати з початку 1928 року, набирає поширеного характеру і перетворює каральні органи ОДПУ в безпосереднього виконавця державної політики.

На 24 жовтня 1929 року в Україні органами ОДПУ було заарештовано 3705 осіб [2, 1038].

Директива Політбюро ЦК ВКП (б) ОДПУ і НКЮОсам РСФСР і УСРР 3 жовтня 1929 року наказувала «застосовувати рішучі і швидкі заходи репресій», в окремих випадках, коли необхідно особливо поквипитися, карати через ДПУ [5, арк. 17].

Такі заходи свідчили про нехтування правових норм суспільного устрою і формування позасудових інституцій у винесенні вироків. Селянство першим масово торувало шлях до розгалуженої системи радянського ГУЛАГу.

Інтесивний наступ на селянство і його власність із застосуванням примусових засобів впливу, поряд із примусовими хлібозаготівлями, неприродне повернення від непу до надзвичайщини на селі – невід’ємні атрибути сталінської «революції згори», яка призвела до зруйнування політичних, економічних, соціальних складових у системі цінностей, а все разом – до трагедії голодомору 1932-1933 року.

Злам непу, розгортання суцільної колективізації і проведення так званої ліквідації куркульства як класу, зосередили намагання сталінського керівництва реалізувати практично нездійсненні хлібозаготівельні плани на основі продрозкладки.

Матеріали жовтневого (1931 року) пленуму ЦК ВКП (б) свідчать про те, що Україна в хлібозаготівельних планах більшовицького ЦК тримала першість. Постановою пленуму ЦК для неї було затверджено остаточний річний план заготівель зернових культур в 510 млн пуд. План хлібозаготівель для Північного Кавказу визначався в 210 млн пуд. Виступ на пленумі С. Косіора свідчить про те, що директиви більшовицької партії впливали з оцінок не реального, а бажаного, надуманої схеми. «На 25 число цього місяця ми заготовили 305 млн пуд. або 60% плану. В минулому році на це число було заготовлено 288 млн пуд.... Незважаючи на те, що ми в минулому році заготовили на Україні 462 млн пуд. хліба, ми переконались, що у нас в селі залишились значні товарні залишки минулорічного хліба. Ми, звичайно, не можемо їх підрахувати, але,

наскільки нам вдалось цю справу прощупати, місцями вони складають досить солідні фонди». Косіор запевняє, що незважаючи на те, що «значно постраждали ярові», «озимі...трішки гірше» і теперішній урожай «дещо гірше минулорічного», – в цьому році повинно бути підвищення товарності. В своїх доводах він виходить з того, що «колективізація в минулому році у нас рівнялась 36%, а в цьому ми маємо майже 70%,» а звідси – «такий план став можливим і може бути виконаним тільки завдяки росту колективізації і зміцненню господарств самих колгоспів».

Позицію місцевих керівників, стосовно надуманих планів хлібозаготівель, що ґрунтувалась на реальній сільській дійсності, С. Косіор назвав «опортуністичним виттям».

«У нас працювало на селі півтори тисяч чоловік відряджених... Ці працівники часто попадали в полон до настроїв про відсутність хліба..., ми від наших уповноважених до початку вересня, доки самі не викрили утайки і крадіжки, не отримували майже ніяких повідомлень..., хоча листів про нереальність, про невиконуваність плану отримували велику кількість».

Серед 25-тисячників знаходились і такі голови колгоспів, що застерігали селян: «Вас хотять пограбувати, не здавайте хліба». За це С. Косіор навішує їм ярлик «чуждые элементы». С. Косіор протиставляє нерішучим і опортуністичним елементам «буксирні» бригади, які є «кращими помічниками в справі хлібозаготівель. Вони так рішуче і уміло розвінчують куркульські елементи, так знають, куди бити, де хліб знайти, як ніхто. Нашим комуністам потрібно в них повчитися».

Незважаючи на більшовицьку самовпевненість, С. Косіор вимушений зізнатися, що за всі попередні хлібозаготівельні кампанії, він «такої складної кампанії не переживав, коли наших комуністів доводиться величезними зусиллями повертати, вибивати із свідомості цілий ряд гнилих опортуністичних установок, при наявності яких хліб, звичайно, не заготовити» [6, арк. 43-46, 61].

Наступний документ «Про заходи посилення хлібозаготівель» – постанова політбюро ЦК КП (б) У від 29 грудня 1931 року – зі всією категоричністю стверджувала, «Політбюро ЦК КП (б) У, заслухавши і обговоривши повідомлення представника ЦК ВКП (б) т. Молотова визначає, що повне виконання визначеного плану хлібозаготівель на Україні (510 млн пуд) є безумовною

необхідністю і диктується СРСР всією політичною і, зокрема, міжнародною обстановкою!»

Політбюро ЦК КП (б) У констатувало, що на даний час заготовлено 401 млн пуд. хлібу, що складало 79% річного плану, також зазначалось падіння «темпу хлібозаготівель в грудні із п'ятиденки в п'ятиденку». Незважаючи на донесення з місць, які надходили з різних джерел, про те що хліба в селі не було не тільки для заготівлі, але і для харчування селян, вище компартійне керівництво республіки пояснювало незадовільне становище з хлібозаготівлями слабкістю «мобілізованості в останні місяці в значній частині районів України наявних більшовицьких кадрів для справи хлібозаготівель,... недоліками організаційного керівництва справою хлібозаготівель..., через брак заходів по лінії політичного керівництва справою хлібозаготівель в районах, оскільки на дану хлібозаготівельну кампанію корінним чином змінилась обстановка в українському селі, особливо в зв'язку з тим, що УСРР близька до завершення колективізації і ліквідації куркульства як класу і, в зв'язку з цим, в ряді випадків створюється на місцях заспокоєння і притуплення більшовицької пильності стосовно класового ворога».

З метою виконання хлібозаготівельного плану визначається січневе завдання по хлібозаготівлях у 74 млн пуд Україна поділяється на 6 груп: Харківську, Київську, Вінницьку, Запорізьку, Полтавську, Одеську, в січні негайно відряджаються в райони 24 члени політбюро і члени ЦК і ЦКК, додатково надсилаються «300 відповідальних працівників для безпосередньої роботи на селі; в колгоспі..., в триденний термін перекинути у відстаючі райони, села і колгоспи групу керівних працівників району, які виконали, чи вже закінчують виконання своїх хлібозаготівельних планів» [7, арк. 193-196].

Голодну і холодну Україну розпинали в січні 1932 року московсько-більшовицькі емісари, вимагаючи неможливого: подолати визначений план хлібозаготівель в 510 млн пуд.

Органи ОДПУ – «очі і вуха режиму» – ретельно відстежували ситуацію в українському селі, що складалася на хлібозаготівельному «фронті». Довідка ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель на Україні», від 28 грудня 1931 року, підписана заступником голови ДПУ УСРР Карлсоном, свідчила про те, що «хід хлібозаготівель на Україні, починаючи з вересня місяця, характеризується систематичним недовиконанням плану».

Органи ДПУ категорично відкидали багатоголосі тривожні свідчення з місць про те, що хліба в селах немає. Документ в кількох місцях передає зміст ворожої чи «опортуністичної» думки про занепокоєність села відсутністю хліба: «В багатьох селах, недивлячись на недовиконання плану, не тільки сільради але і ряд представників районних організацій, піддаючись розповсюдженим думкам про відсутність хліба, абсолютно припинили роботу по хлібозаготівлям... Прикріплені до сіл уповноваженні (в Новоодеському районі – Г.К.) займаються виключно підрахунками процентів виконання плану, заявляючи, що хліба на селі немає.

...Цілий ряд сільрад по хлібозаготівлям нічого не робить.

...В Златопільському районі колишньої Шевченківської округи... актив села посиляється на нереальність плану.

...В Розваженському районі на Київщині, недивлячись на недовиконання плану (на 25 грудня план виконано на 84%), уповноважені РВКа залишилися лише в чотирьох селах, до того ж вони є місцевими працівниками, абсолютно припинили роботу по хлібозаготівлям, займаються іншими кампаніями. Із решти 23 сіл уповноважені самовільно виїхали в райцентр, надходження хліба припинилось...»

Уповноважений (Бердянського РВК – Г.К.) Щербина в бесідах з працівниками заявляє, що «хлібозаготівлі ми не виконаємо, оскільки план нереальний. Ми вже бачимо, що хліба у селян не вистачає» [81, арк. 80-81]. Представлена географія хлібозаготівель у різних регіонах України довідкою ДПУ одностайно підкреслює одну спільну рису – «хліба на селі немає». Але ж існує директивне розпорядження ЦК ВКП (б) вивезти з України протягом цієї хлібозаготівельної кампанії 510 млн пуд хліба. Правдиві доводи з місць про реальну картину з хлібом в українському селі ДПУ розцінювало як «демобілізаційні настрої», «правоопортуністичні настрої сільського активу і районних представників», «слабким проведенням в ряді районів масово-роз'яснювальної роботи», «активною протидією хлібозаготівель з боку куркульського і контрреволюційного елементу».

Органами ДПУ зверталася увага на методи «голого адміністрування» під час проведення хлібозаготівель: «В Карлівському районі (Полтавщина) ряд уповноважених РВКа, отримавши установку секретаря РПК Савицького, голови РВКа Комаря і голови РайКК Порше, хлібозаготівлю проводять

адміністративним шляхом,... практикуються поголовні обшуки в усіх селян незважаючи на соціальний стан. Нерідко уповноважені зловживають своїм становищем, забираючи при обшуках різноманітні харчі і присвоюють їх». Довідка ДПУ містила тривожні вісті про те, що під час проведення хлібозаготівельної кампанії у колгоспах реквізували посівне зерно: «В Новоукраїнському районі (Степ) Піщано-Бродська сільрада змусила чотири колгоспи здати в порядку виконання планів майже всі посівні фонди. В результаті в цих колгоспах, за попередніми даними, не вистачає до весняного посіву 9606 пуд. посівзерна...

В Коларівському районі (Степ) хлібозаготівельний план артілі «Пролетарій» склав 2563 ц зерна. Зібрано 3500 ц, з них: 438 заклали в посівний фонд і 425 було затрачено колгоспниками на особисті потреби і на утримку скота з липня по листопад. Після виконання хлібозаготівельного плану в артілі при наявності 351 їдока, 45 коней і 2 корів, залишилися всього 78 ц. Вже зараз є сім'ї, що абсолютно залишились без хліба...

Аналогічне явище помічене і в колгоспі «Сдвиг» (Мелітопольщина). Нестачу хліба відчував колгосп с. Танюшківки в Білолуцькому районі (Степ). Частина колгоспників харчуються сурогатами [8, арк. 95]..

Подібний підхід органів ДПУ при встановленні причин «виснаження захворюваності і загибелі худоби» спостерігається в спецзведенні ДПУ УСРР «Про загибель і масовий забій скоту», складеному 28 грудня 1931 року, за даними 35 районів України.

Причину такого стану ДПУ пояснювало як «наслідок повної безгосподарності, що проявляється правліннями колгоспів в питанні утримання і догляду за худобою, недостатнього ветеринарного обслуговування, а також неблагополучного становища з фуражем». Разом з тим спецзведення змушене було визнати, що «останнє особливо позначається на стані худоби, зареєстровано ряд випадків виснаження і загибелі коней, викликаних нестачею корму при надзвичайній навантаженості...

В колгоспі с. Калинівка... із 190 робочих коней здатні працювати лише 85, решта сильно виснажені і не можуть бути використані на роботі...

В багатьох селах Харківського району виявлено значну кількість блукаючих коней. Двори сільрад і відділень міліції переповнені кіньми, яких ніхто не хоче забирати...

Місцеві колгоспи відмовляються приймати коней, мотивують відмову неможливістю їх прогодувати» [8, арк.74-75]. Решта документу переповнена прикладами з районів про загибель худоби, відсутність кормів, масовий забій худоби через дефіцит кормів.

Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) «Про зверхпланові хлібозаготівлі» від 11 січня 1932 року підкреслювала «надзвичайність» хлібозаготівель, які були підпорядковані саме такому принципу: «Зобов'язати національні ЦК, райкоми і обкоми, після того як буде виконано визначений для області (краю, республіки) річний план хлібозаготівель, продовжувати заготівлі зверх плану». А на місцеві потреби дозволялось залишати лише «40% із кількості хліба, заготовленого понад річного плану... Увесь хліб, заготовлений понад річного плану, за виключенням 40 відсоткового відрахування, зарахувати в централізовані ресурси» [9, арк. 5].

Установка на форсування хлібозаготівель засобами натиску не лише збереглася, але й посилилась, незважаючи на тривожні вісті з сіл про початок голоду. Спецповідка політичного відділу ОДПУ «Про хід колективізації і масові виступи селянства в 1931 – січні-березні 1932 р.» (квітень, 1932 р.) констатувала те, що в ряді населених пунктів Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської, Вінницької областей України «спостерігаються протруднощі і випадки голодування колгоспних сімей.

Зареєстровано (за неповними даними) 83 опухлих від голоду, 6 смертних випадків, харчувалися падаллю 12 сімей і зафіксовано 4 випадки, коли були залишені діти» [10, арк.1]. Катастрофічність становища в українському селі все ж спонукала вище партійне керівництво погодитися знизити хлібозаготівельний план для України на 1932-1933 р. на 70 млн пуд. «Я висловлювався за можливість скоротити план на 60-70 млн пуд. з тим, щоб план, що залишився в 165-175 млн пуд замість 235 млн пуд, було виконано безумовно повністю», – надсилав Молотов телефонограму Сталіну 29 жовтня 1932 року. – «Остаточно додаткове зниження плану хлібозаготівель визначено для України в 70 млн пуд» – доповідав Молотов Сталіну телефонограмою наступного дня...

«Використовуємо промтовари як засіб заохочення, а позбавлення частки промтоварів як репресію стосовно колгоспів і особливо одноосібників» [11, арк. 6-7].

Підтвердженням того, що хлібозаготівлі продовжували перебувати в ранзі надзвичайних і першочергових для

більшовицько-радянської системи, свідчить директива політбюро ЦК КП (б) У про посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції (5 листопада 1932 р.) «Зобов'язати судові органи позачергово розглядати справи по хлібозаготівлям, як правило виїзним сесіям на місці застосовуючи суворі репресії» [12, арк. 230].

Хлібозаготівлі 1932-1933 р. відзначалися посиленням репресій. Молотов, Чубар, Строганов, Калманович 21 листопада 1932 року надсилають телеграму Сталіну з пропозицією застосовувати в Україні вироки вищої міри покарання на період хлібозаготівель: «Пропонуємо надати ЦК КП (б) У в особі спецкомісії (Косіор, Реденс, Кисельов із ЦКК) на період заготівель остаточне вирішення питання про вироки до вищої міри покарання для того, щоб ЦК КП (б) У раз в декаду звітував про свої рішення по цим справам перед ЦК ВКП (б)» [11, арк. 55].

У телеграмі, надісланій Кагановичем Сталіну 22 грудня 1932 року, відчувається впевненість в тому, що план хлібозаготівель, внаслідок застосування заходів з їх посилення, вдасться виконати: «По нашим вимогам скасовано 2 постанови ЦК КП (б) У від 29 листопада і 15 грудня, котрі на нашу думку, дають обґрунтування місцевим організаціям притримувати хлібозаготівлі під виглядом і закріплення, і створення колгоспних фондів і повторної перевірки ресурсів радгоспів.

Сьогодні ухвалили арештувати і віддати під суд з подальшою публікацією в пресі чотирьох, хто найбільш злісно зривав хлібоздачу, директорів радгоспів» [13, арк. 53].

Під тиском Кагановича, який в телеграмі Сталіну 23 грудня 1932 року пропонує скасувати право колгоспів на створення насіннєвих фондів [13, арк.62], приймається директива ЦК КП (б) У 29 грудня 1932 року «Про вивіз насіннєвих фондів для виконання планів хлібозаготівель»: «ЦК КП (б) У пропонує по відношенню до колгоспів, які не виконали план хлібозаготівель, негайно протягом 5-6 днів вивезти всі наявні фонди, в тому числі так звані насіннєві, для виконання плану хлібозаготівель» [14, арк. 214].

Постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про план хлібозаготівель на січень 1933 року» посилювала жорсткість позицій більшовицького Центру. Було скасовано постанову ЦК ВКП (б) від 7 липня 1932 року щодо рубіжних термінів виконання «річного плану хлібозаготівель». Від України вимагалось до кінця січня 1933 року виконати хлібозаготівельний план. Постанова ЦК ВКП (б) 7

липня 1932 року цей термін визначила до 10 травня [15, арк. 13; 16, арк. 47-47]. В Україні, навіть з урахуванням передачі хлібозаготовачам насінневого і споживчого фондів, і вимушеного скорочення плану хлібозаготівель на 28 млн пуд, згідно постанови політбюро ЦК ВКП (б), план хлібозаготівель 1931-1932 року, визначений в 260 млн пуд., «було провалено» [16, арк. 15].

Державне насилля не могло не викликати опору і протесту з боку селянства, про що свідчать документи як партійних органів, так і документи спецслужб.

Документи ДПУ засвідчують моменти опору селян непосильним хлібозаготівлям. Довідка ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель на Україні» від 28 грудня 1931 року зазначала, що неправомірні дії хлібозаготівельної комісії в селі Крачківці (Уманщина), «викликали настільки глибоке обурення селян, що вони змушені були обрати делегатів для поїздки у ВУЦВК з клопотанням про захист селян від хлібозаготовачів. В деяких селах селяни тікали із села і ховались в полі». Той же документ повідомляв, що «бували випадки, коли колгоспники скаржаться на те, що вони голодують, відмовляються від роботи, до того ж такі явища часом виливаються в організовані вимоги видачі хліба...

У Ново-Українському районі в с. Воронівці до правління артїлі з'явилась група колгоспників із заявою: «Ми на роботу не підемо до того часу, поки не дасте хліба. Досить нас дурити, голодними працювати не будемо».

У с. Москалівці Вовчанського району група колгоспників до 60-ти осіб, в більшості жінки, в організованому порядку з'явилась до сільради і вимагала видачі хліба. Були вигуки: «Давайте нам хліб, ми голодуємо!»

У Балакліївському районі в с. Нурово п'ятого грудня під час відправки колгоспом «Воля» хліба на заготпункт зібралася група колгоспниць до 30-ти осіб, котрі мотивуючи тим, що їм доведеться голодувати, а відібрала у завгоспа ключі від амбару, внаслідок чого вивіз хлібу було зірвано. Ця волинка була зорганізована куркулями, які пролізли в колгосп» [17, арк. 92-94].

Посилення державного насилля над селом і, як наслідок, поширення репресій супроводжувалися зростанням ролі каральних органів, зокрема ДПУ.

У довідці ДПУ УСРР «Про проведену оперативну роботу у зв'язку з хлібозаготівлями протягом жовтня – грудня 1931 року» (за

підписом заступника голови ДПУ УСРР Карлсона) повідомлялося, що «за три місяці проведено периферійними органами ДПУ 1246 слідчих справ».

За окремими видами злочинів слідчі справи поділяються:

	Колгоспи	Радгоспи	Одноосібники
Розбазарювання	62	34	41
Псування хліба	31	17	10
Приховування	159	72	86
Крадіжка	122	32	—
Бездіяльність	32	27	—

На членів заготівельного апарату заведено 160 слідчих справ. По радянському апарату за бездіяльність, недообкладання куркульства, викривлення класової лінії проведено справ:

- на голів сільрад – 107
- на уповноважених РВК – 15
- на членів Комісії сприяння – 100
- на працівників кооперації – 11

За цей час притягнуто до судової відповідальності 1374 куркулі... Знято з роботи без притягнення до судової відповідальності:

- голів сільрад – 33
- уповноважених РВК – 12
- секретарів сільських партосередків – 5
- голів і членів правлінь колгоспів – 44
- розпущено правлінь колгоспів – 19
- розпущено Комісій сприяння – 22
- розпущено сільрад – 3
- виключено з партії – 52 [17, арк. 68-69].

Протягом жовтня 1931 року – березня 1932 року органи ОДПУ зафіксували 257 виступів, в яких взяли участь 23039 осіб, в т.ч. 12722 колгоспники (Спецдовідка ОДПУ, квітень 1932 р.) [10, арк. 2].

Додаток до спецдовідки Секретно-політичного відділу ОДПУ про антиколгоспний рух і голод в Білорусії, Казахстані, в Україні і в окремих районах СРСР, складений не раніше 20 липня 1932 року, засвідчує спротив селянства державній хлібозаготівельній політиці: «За час з 1 січня по 15 липня 1932 року по УСРР зареєстровано 923

масових виступи. До цього числа не входять волинки, якими супроводжувалися виходи із колгоспів... За період з 1 січня по 1 липня 1932 року по УСРР викрито 118 куркульських контрреволюційних організацій загальною кількістю учасників – 2479 осіб» [18, арк. 106, 107].

По Союзу протягом 7 місяців зафіксовано 1630 виступів. «На першому місці за кількістю масових виступів стоїть УСРР», – фіксує довідка Секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі і діяльність антирадянського елементу» (5 серпня 1932 р.) [18, арк. 88].

Конкретизує українську трагедію доповідна записка заступника наркома землеробства СРСР А.В. Гриневича Я.О. Яковлєву «Про становище в Зінов'ївському районі УРСР» від 3 травня 1932 року. Документ прямо вказує на масове голодування в районі: «Зінов'ївський район колективізований на 98%. В результаті минулого виробничого року колгоспники, за даними 70-ти колгоспів, отримали хліба в середньому по 76 кілограмів на їдока, і цим вони мали харчуватися цілий рік. Траплялися випадки опухання від голоду. На даний час, за повідомленням районних працівників і внаслідок спостережень, які мені довелося зробити по селах, хліба у колгоспників майже немає. В березні уже в районі було багато голодуючих.

У районі є кілька десятків харчових пунктів для дітей колгоспників. Працюючим на полях колгоспникам відпускається у вигляді державної допомоги 200 г хліба щоденно, а трактористам 400 г... Тих фондів, які є в районних організаціях, для надання продовольчої допомоги тільки працюючим колгоспникам, може вистачити приблизно до 5 травня».

У документі підкреслюється, що з першого січня 1932 року, за даними сільрад, із району виїхало 28,3 тис. осіб (всього із 100 тис. населення), серед них 160 трактористів, тобто вся кваліфікована сила тракторного парку району.

Повідомляється також про масовий падіж худоби і в першу чергу – коней. Протягом року «збитки кінного складу перевищують 50% внаслідок дефіциту кормів і крайнього виснаження.»

Стосовно плану хлібозаготівель в районі автор доходить висновку: «Хлібозаготівлі велись без усякого урахування можливостей району і його ресурсів. Єдиним лозунгом було: «Хліб є, вся справа в тому, що його не вміють взяти». Усілякі розрахунки

наявних запасів були фактично заборонені. І навіть тепер завідуючий райзу відмовив мені надати офіційно підписані цифри урожаю і валового збору 1931 р., боячись «наслідків». – Далі майже детективно: «А добути мною цифри отримувались на квартирі у агронома із чорновиків, що залишилися». Автор доповідної записки говорить про те, що, незважаючи на підтримку району, яка виявилась у великій кількості завезених в район на хлібозаготівлі товарів, «план заготівель виконано лише на 70% (заготовлено 415 тис. ц), а господарство району сильно підірвано».

Про причини уже не продовольчих ускладнень, а прямого голодування Гриневич повідомляв так: «Той факт, що голодування і безкормиця є результатом не неурожаю, а розкрадання в самих колгоспах і не оправданими методами хлібозаготівель, особливо деморалізує колгоспників».

Про те, що в такому загрозливо-катастрофічному стані перебуває не лише Зінов'ївський район, але й інші, як «поруч розташований Ново-Миргородський район, а також ще кілька районів Одеської області, ряд районів Київської області і деякі інші,» – констатує автор доповідної.

Гриневич вважає, що ще можливо зарадити ситуації, коли «надати негайну допомогу цим районам України постачанням корму для коней, а також харчів для допомоги колгоспникам» [19, арк. 47-49].

Доповідна записка спецкора Ковальова газети «За харчову індустрію» наркому землеробства Яковлєву про становище у Вінницькій області УСРР (16 липня 1932 року) повідомляла, що «із районів Вінницької області у виключно тяжкому стані знаходяться два райони – Уманський і Бабанський. В цих районах зараз справжній голод. В Уманському районі із 39 сіл голодує 36 сіл; в Бабанському весь район».

Визначається причина голоду: «результат абсолютно механічного проведення хлібозаготівель, вилучення не тільки хлібних лишків, але і всього хліба «під мітлу»..., аж до насіння. Були вилучені також всі концентровані корми і сіно... В березні було вивезено весь насіннєвий фонд» [20, арк.51].

Виписки з листів до редакції «Известий ЦВК СРСР і ВЦВК», що надсилалися у формі «політичних зведень» до ЦК ВКП (б), повідомляють про голод в Україні: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Як пояснити,

що хліба немає в хліборобній країні, а в Москві на ринках хліба скільки завгодно? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей помирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України» (Москва, без підпису).

«Якщо і далі буде продовжуватися така політика як в 1931-1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому будете розвалювати. Як так можна було забрати увесь хліб і фураж аж до насіння, щоб люди пухли від голоду?» [20, арк.79, 92].

Поряд із Законом від 7 серпня 1932 року та виступом Сталіна на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦК ВКП (б) 27 листопада 1932 року, директива ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 року завершує сталінську концепцію «великого голоду». Ці документи теоретично обґрунтовують репресії проти всього селянства.

Навмисне злочинно-жорстокою постає директива ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про попередження масового виїзду голодуючих селян» (22 січня 1933 року) за підписом Молотова – Сталіна: «До ЦК ВКП (б) і Раднаркому дійшла інформація, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, Московську область, Західну область, Білорусію. ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд із України в минулому році, був організований ворогами радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти радянської влади...

ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР наказують крайкому, крайвиконкому і ПП ОДПУ Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян з Північного Кавказу в інші місцевості і в'їзд в межі краю з України...

ЦК ВКП (б) і Раднарком наказує ЦК КП (б) У, Уккрандаркому, Балицькому і Реденсу не допускати масового виїзду селян із України в інші краї і в'їзд на Україну з Північного Кавказу...

ЦК ВКП і Раднарком наказують ПП ОДПУ Московській області, ЦЧО, Західної області, Білорусії, Нижньої Волги і Середньої Волги арештувати «селян», які проникли на Північ з України в інші місцевості і в'їзд на Україну з Північного Кавказу...

ЦК ВКП (б) і Раднарком наказують ПП ОДПУ Московської області, ЦЧО, Західної області, Білорусії, Нижньої Волги і Середньої Волги арештовувати «селян з України і Північного Кавказу, які проникли на північ і після того, як будуть відібрані

контрреволюційні елементи, відправляти решту в місця їх проживання» [21, арк.109, 109 зв.].

Постанова політбюро ЦК КП (б) У «Про реалізацію директиви ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 22 січня» (23. 01. 1933 р.) конкретизує заходи владних структур і ДПУ УСРР про попередження виїзду селян України за її межі. До її виконання залучались органи ДПУ і транспортного ДПУ, партійні, виконавчі та інші структури. Залізничникам наказувалось: «Попередьте припинення продажу квитків за межі України селянам, що не мають посвідчень РВК про право виїзду чи промислових і будівельних державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України» [22, арк. 9-11].

Приймається постанова політбюро ЦК КП (б) У, в самій назві якої з'являється термін «голод» – «Про випадки голодування в селі і невеликих містах» (8. 02. 1933 р.). «Через те, що маються випадки голодування в окремих невеликих містах і окремих сім'ях колгоспників – запропонувати областкомам і облвиконкомам не залишати жодного такого випадку без прийняття негайних заходів по локалізації, звертати особливу увагу на перевірку того, чи немає в тому чи іншому випадку симуляції чи провокації» [22, арк. 17].

Незважаючи на голод в Україні внаслідок непомірних хлібозаготівель, компартійно-радянський апарат не надав негайної допомоги голодуючим, а намагався «покрасити» їх становище шляхом відібрання хліба у односельців. Про це, зокрема, в постанові Дніпропетровського обкому КП (б) У «Про заходи по боротьбі з голодом»: «Останнім часом із кількох районів (Межевський, Акимовський, Ново-Василівський і ін.) знаходять повідомлення про факти опухання від голоду і навіть голодної смерті серед колгоспників, одноосібників... З боку районних партійних і радянських керівних органів ніяких заходів у зв'язку з цим майже зовсім не проводиться і проявляється повна байдужість і бездіяльність властей.

Обком вважає абсолютно неприпустимим і ганебним для нас, коли гинуть від голоду колгоспники-активісти, котрі чесно працювали в колгоспі і виробили велику кількість трудоднів. Позбавлення хліба таких колгоспників могло відбутися тільки в результаті перекручень, допущених в даних колгоспах при хлібозаготовлях і при розподілі серед колгоспників натуральних авансів». Обком зобов'язує районні партійні комітети і райвиконкоми «негайно знайти в самих колгоспах і в районі

необхідну кількість хліба для того, щоб цих колгоспників нагодувати.

Ви зобов'язані залучити цих колгоспників в першу чергу до роботи по знаходженню їм із схованим хлібом для того, щоб 10-15% виявленого хліба видавати тим, хто його знайшов» [23, арк. 104].

У такому ж дусі приймається постанова політбюро ЦК КП (б) У «В зв'язку з голодом в Київській області» (17. 03. 1933р.). Причини тяжкого продовольчого стану політбюро вбачає в «несвоечасному виявленні обкомом дійсної обстановки в районах», «відсутністю з боку парторганізацій відсічі і розвінчування панічних і провокаційних чуток». В першу чергу для подолання уже явно голодної катастрофи ЦК КП (б) У вважає «застосувати самі рішучі заходи боротьби по розповсюдженню контрреволюційними елементами провокаційних чуток. Добитися... в найбільш важких районах встановлення твердого порядку, суворо караючи всіх, хто сіє паніку, розповсюджує провокаційні чутки, і всі антирадянські елементи, які намагаються використати продтруднощі в своїх контрреволюційних цілях» [22, арк. 40].

У виснаженого українського села не залишалося надії на допомогу посівним матеріалом. Постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про насіння для посівної на Україні» (31. 01. 1933 р.) націлювала на заготівлю посівного зерна з власних запасів: «Все зерно, заготовлене з 1 лютого по 1 квітня понад річного плану хлібозаготівель по Київській, Вінницькій області, Молдавії, що повністю виконали річний план по колгоспам залишити в розпорядженні ЦК КП (б) У на яровий посів.

По Одеській, Дніпропетровській, Донецькій, Чернігівській обл., що не виконали плану хлібозаготівель, залишати 30% в розпорядженні держави і 70% в розпорядженні ЦК КП (б) У на насіння для ярового посіву із зерна, заготовленого з 1 лютого по 1 квітня» [24, арк. 26].

Про те, що Україна займала перше місце серед регіонів СРСР по репресивних заходах, свідчить директива-інструкція ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про припинення масових виселень селян, упорядкування здійснення арештів і розвантаження місць ув'язнень» (8 травня 1933 р.). Директиву надіслано «Всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, суду і прокуратури». Мотивуючи тим, що колгоспи стали повсюдною і пануючою формою господарства на селі, колгоспний рух зміцнився, а повна

перемога колгоспного ладу на селі забезпечена... Негайно припинити усілякі масові виселення селян. Виселення допускати тільки в індивідуальних і окремих випадках і по відношенню до тих господарств голови, яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організовують відмову від засіву і заготовок.

Виселення допустити тільки із таких областей і в таких містах:

- Україна 2000 господарств
- Північний Кавказ 1000 господарств
- Нижня Волга 1000 господарств
- Середня Волга 1000 господарств
- ЦЧО 1000 господарств
- Урал 1000 господарств
- Горьковський край 500 господарств
- Західний Сибір 1000 господарств
- Східний Сибір 1000 господарств
- Білорусія 500 господарств
- Західна область 1000 господарств
- Башкирія 500 господарств
- Закавказзя 500 господарств
- Середня Азія 500 господарств

Всього 12000» [25, арк. 229, 233].

Доступні архівні матеріали свідчать про демографічну катастрофу в українському селі. Літо 1933 року показало: щоб зібрати урожай необхідно залучити додаткову робочу силу. В телеграмі С.В. Косіора і П. Постишева до Й. Сталіна «Про використання робітників під час збирання урожаю 1933 р. визначалась «орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі...

По Одеській області – 40 тис. чол.

По Дніпропетровській області – 10 тис. чол.

По Харківській області – 30 тис. чол.

По Донецькій області – 10 тис. чол. [26, арк. 136].

І наступий документ – постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про переселення колгоспників на Україну» (22 жовтня 1933 р.) затверджує проект «постанови раднаркому СРСР про переселення на Україну 21 тис. колгоспників» – дає чітке розпорядження про організацію такого переселення: «Для організації вербування і відправки завербованих колгоспників-переселенців на Україну назначити уповноважених ЦК і РНК:

у Івановську область т. Петровського (уповноважений НТКП СРСР);

у Західну область т. Григор'єва (секретаря Дніпропетровського обкому КП (б) У);

у ЦЧО т. Мойсеєнка (начальника політсектора Харківського обл. ЗУ);

у Горьковський край т. Порайка (заст. голови РНК УСРР);

у Білорусію т. Кантаровича (Наркомздоров УСРР) [27, арк. 47].

Джерела та література

1. В.П. Данилов, Р. Манинг, Л. Виола. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939.: В 5т./ М.: Изд-во РОССПЭН, 1999. – Т.1: Май 1927-ноябрь 1929/ В. Данилов (отв. ред.), В. Виноградов, Л. Виола и др.
2. Советская деревня глазами ВЧК– ОГПУ–НКВД. – М., 2000. – Т. 1.
3. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М.: изд-во «Политическая литература», 1989.
4. Центральний архів федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі ЦА ФСБ РФ). – Ф. 2. – Оп. – Д. 502.
5. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 761.
6. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр.484.
7. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр.42.
8. РДАСПІ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр.138.
9. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр.1981.
10. ЦА ФСБ РФ. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр.53.
11. РДАСПІ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр.141.
12. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр.54.
13. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр.232.
14. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр.25.
15. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр.2027.
16. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр.2005.
17. РДАСПІ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр.137.
18. ЦА ФСБ РФ. – Ф. 2. – Оп. 11. – Спр.1449.
19. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7486. – Оп. 37. – Спр. 230.
20. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 37. – Спр. 209.
21. РДАСПІ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 45.
22. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 42. – Спр. 80.
23. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 42. – Спр. 81.
24. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 2028.
25. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 163. – Спр. 981.
26. РДАЕ. – Ф. 8040. – Оп. 8. – Спр. 4.
27. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 2047.

Репресії минулого (або боротьба із «саботажем» хлібозаготівель по-сталінськи)//

Голодомор 1932-1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму. – Мат-ли V Міжнародної наукової конференції. – Київ: МАУП, 24 листопада 2006 р. – С.193-198.

Реалізація державної політики «советів» на селі не змогла бути успішною хоча б з тієї причини, що засоби її досягнення побудовано на командно-репресивних методах управління і політичному контролі. Інституції сільськогосподарського сектора до початку масової колективізації залишалися особливо незручними для регулювання і управління. Для радянської держави важливим було створити форми і виробничі одиниці, пристосовані для контролю, управління і керівництва згори.

Політично малоактивне вільне сільське товариство повинно бути підпорядковане Центру. З цією метою й організовувались великі господарства, над якими розгалужувалися ієрархічні управлінські структури радянської держави. Схеми управління і контролю завідомо створювалися у Центрі. Надумана аморальна політико-господарська система позбавляла не одне покоління радянських колгоспників елементарних людських прав. Дійсно «...трудова закони, режим власності й порядок поселення (паспортний режим – Г.К.) нагадували дещо середнє між плантацією чи помісним сільським господарством, з одного боку, і феодальним рабством, з іншого» [1, 333].

Історії минулого повинні стати повчальними моментами у розбудові демократії в Україні, яка потерпає від закликів із позаминулого з боку антидемократичних політичних сил. Пропоноване дослідження – спроба звернути увагу суспільства до уроків минулого з приводу побудови української правової держави, з одного боку, а з іншого – на конкретному епізоді примусового збору хліба, нав'язаного більшовицьким керівництвом українському селу, простежити засоби і методи їх реалізації в загальній більшовицькій концепції стосовно України.

Більшовицька модель суспільного розвитку потребувала відповідного ідеологічного обґрунтування. Штучно витворені схеми суспільного розвитку і його герої (як-то: так званий «червоний

сількор» Григорій Малиновський [2], стахановці, молодогвардійці тощо) вкладали суспільство у визначені зверху рамки і правила радянської поведінки. Ігнорували індивідуалізм, здоровий прагматизм, свободу творчості. У разі протесту чи хоча б прагнення проаналізувати ситуацію – антинародні репресії.

Уособленням міфічної «справедливості» та «революційної законності» залишався генсек Сталін. Йому, а не закону належало виключне право на покарання і помилування. Подібні думки впливають із аналізу справи «Следственные материалы по саботажу хлебозаготовок в Ореховском районе Украины» (1932 р.), яка знаходиться у РДАСПІ (Російський державний архів соціально-політичної історії). Слідчі матеріали були надіслані до ЦК ВКП (б) головою ДПУ України Реденсом 27 листопада 1932 року [3]. Суть документа полягає у здійсненні примусових хлібозаготівель, реакції місцевого (районного) керівництва щодо завищених планових хлібозаготівельних завдань, пошуків «ворогів» і «саботажників», створення Сталіним чергового прецеденту перестороги всесоюзного масштабу «дабы другим не было повадно» так чинити.

Хронологічні рамки документа містять інформацію про події одного з найбільш трагічних для селянства України періоду – голодомору 1932-1933 рр. Реалізація практично нездійснених хлібозаготівельних планів проводилась на основі продрозкладки із застосуванням безпрецедентних за своєю жорстокістю каральних заходів до «саботажників». 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Сталін був основним автором цього антигуманного акта: «мінімум десять років ув'язнення», а зазвичай – «смертна кара» без права на амністію за розкрадання соціалістичної власності (великої чи малої) [4, 453, 454]. На об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП (б) 27 листопада 1932 року Сталін теоретично обґрунтовує необхідність репресій і викладає програму дій: «відповісти нищівним ударом» [4, 559].

Командно-репресивна система управління чітко діяла за наявності тотального контролю і доносництва. Строге дотримання ієрархії політичного контролю сприяло глибокій поінформованості осіб вищого політичного керівництва СРСР, а Сталіна, у першу чергу, про стан справ на місцях. Залежно від політичної кон'юнктури і суспільно-політичної ситуації, висмикувався із

більшовицьких схоронів вигідний інцидент, виносився першою особою на порядок денний, розігрувався сценарій, вигідний для втілення чергових накреслень більшовицької партії. Сталінські настанови згори сприймалися як істина в останній інстанції, спускалися на місця як обов'язкові до виконання.

27 листопада 1932 року голова ДПУ України Реденс інформує генсека ЦК КП (б) У Косіора про те, що в Оріхівському районі на Дніпропетровщині проводять розслідування протидій хлібозаготівлям з боку правлінь ряду колгоспів: «Слідством установлюється, що районне керівництво в особі секретаря РПК Головіна, голови РВК Паламарчука, голови РСС Пригоди, зав. Райзу Луценка, голови КК Орделяна та ін. надавали настанови сільським партійним організаціям і колгоспам щодо невиконання районних планових хлібозаготівель» [3, 1 зв.].

Інформація містила протоколи допитів свідків і звинувачуваних. Того скрутного часу знаходилися на місцях моральні керівники, які спробували послабити скруту у житті хлібороба, намагалися протистояти негуманним діям більшовицької держави. Вони усвідомлювали неминучість катастрофи внаслідок насадження нереальних хлібозаготівельних планів і забезпечення їх виконання.

Це з одного боку. З іншого – вияв нищих почуттів, тих, які виховувала більшовицька політична система: зневажання власної позиції, приниження перед посадовою особою, підлабузництво, страх, доносництво тощо.

Стосовно першого: у протоколі допиту голови комуни «Авангард» Новокарлівської сільради Оріхівського району засвідчено, що секретар РКП Головін визнавав нереальність хлібозаготівельних планів і намагався пом'якшити скруту внаслідок реквізичійних хлібозаготівель, звертаючись до членів партійної організації комуни «Авангард»: «плани потрібно приймати... і виконати на 30%. Ми заявимо про нереальність планів. Невже ми, працівники району, не знаємо, що плани нереальні» [3, арк.1зв.]. Подібну позицію займав і голова райколгоспсоюзу Пригода: «Нам необхідно скласти зведення про потреби для скота, свиней, а також на ферму, збільшуючи кількість худоби, передбачити плани розвитку скотарства у нашому районі» [3, арк.2 зв.].

З іншого боку, у протоколі звучали коментарі тих «других», які хотіла б чути влада: «Ця політика райкерівництва почала проводитися не тільки з моменту прийняття планів..., але із самої

весняної посівної кампанії. По району гастролювали комісія за комісією, які встановлювали урожайність і види на посів з метою зменшення плану... Артіль «Колос» було списано по акту 160 га пшениці, яка нібито пропала. З цієї площі артіль намолотила приблизно по 3 центнера з гектара» [3, арк. 2].

Радянська командно-репресивна система розправлялася з «неугодними». Останніх зміщували, а їх місце займали більш поступливі, які забезпечували дотримання «генеральної лінії»: «Комуна «Авангард» до зміни керівництва виконала план на 60%, – свідчив її голова Маслюк Г.А., – а після зміни керівництва районного партійного і радянського апарату за два з половиною дні план був виконаний на 100%» [3, арк. 2].

Співробітники СПО (секретно политический отдел – Г.К.), допитуючи свідків, завідомо шукали ворогів. Так, свідок С.Г. Костенко, голова комуни «Свобода», заявляв: «З метою здійснення власної політики щодо зриву виконання планів, районне керівництво в особі секретаря РПК Головіна, голови РВКа Паламарчука, голови райколгоспспілки Пригоди і директора МТС Медвідя ще до врожаю розпочало свою роботу... Основним принципом їх роботи було установити найнижчу врожайність і загибель посівів... Такими заходами і діями, а також різними підрахунками вони наштотували голів колгоспів, голів партосередків і всю колгоспну масу на зрив державних завдань у справі виконання хлібозаготівельних планів» [3, арк. 2 зв.].

Протокол допиту засвідчує те, що керівництво району усвідомлювало факт завищених планів хлібозаготівель. Секретар РПК Головін, перебуваючи у комуні «Свобода», заявляв, що «по нашому району дали нереальний план, але нічого, виконаємо відсотків на 65, а далі – на нет и суда нет» [3, арк. 2 зв.]. Така позиція знаходила відгук у середовищі місцевих керівників. Так, голова артілі «Згода» Пелешко... заявив: «Я виконувати план не буду, мені необхідно раніше забезпечити повністю себе» [3, арк. 2 зв.]. «Такі «вказівки і поради», – продовжував далі свідок, – а заодно і «постанови» районного керівництва дуже легко прищеплювались низовому керівництву партосередків, головам колгоспів, головам сільських рад, які і здійснили таку катастрофу щодо виконання планових завдань» [3, арк. 2 зв.].

Керівники колгоспів, сільських рад і партосередків, скориставшись підтримкою керівників району, погоджувались, що «у

нас плани нереальні» (голова артiлi «Тирса»), подiбнi думки висловлювало керiвництво артiлей «Сигнал», «Червона» [3, арк. 2 зв.].

Допитуванi викладали аргументованi висновки, що вписувались до загальної концепцiї бiльшовицької партiї щодо пошуку ворогiв i боротьби з ними. «Вищезазначенi факти є яскравим показником i пiдтвердженням того, що в першу чергу настанови районного керiвництва сприймалися куркулями i антирадянськими елементами, якi скористалися цим i здiйснювали свою шкiдницьку полiтику» (iз протоколу допиту Костенка С.Г., голови комуни «Свобода»)» [3, арк. 3]. «Керiвництво Райколгоспспiлкою в особi голови правлiння Пригоди i Райзу Луценка було спрямоване явно на здiйснення шкiдництва у питаннi успiшного просування хлiбозаготiвель шляхом створення дутих фондiв» (iз протоколу допиту громадянина В.П. Мороза) [3, арк. 4].

Слiдчi матерiали так званого «саботажу» хлiбозаготiвель були направленi Сталiну, реакцiя якого була вiдповiдною. Слiдча (уже в котрий раз українська) iсторiя була використана Сталiним для чергового пафосного виступу з метою пошуку «ворогiв», «саботажникiв», «куркулiв», якi «окупували» мiсцевi колгоспи, партосередки, сiльськi ради. Матерiал виявився вигiдним для оприлюднення чергової сталiнської «теорiї», яка виключала будь-якi спроби iндивiдуального пiдходу щодо розв'язання важливих господарсько-полiтичних проблем суспiльства.

7 грудня 1932 року за пiдписом Сталiна надсилався лист «Всiм членам i кандидатам ЦК, секретарям РКП, головам РВК, членам партiї, до НКЗему»: «Матерiали цi характернi для значної частини СРСР... Матерiали зайвий раз свiдчать, що органiзаторами саботажу переважно є комунiсти... Це тi самi обманщики партiї та ошукачi, котрi вишукано проводять куркульську полiтику пiд прапором власної згоди з генеральною лiнiєю партiї... Оскiльки ворог з партквитком у кишенi повинен зазнати покарання строгiше, нiж ворог без партквитка, то важливо людей подiбних до Головина, Паламарчука, Луценка, Орделяна, Пригоди та iн. негайно арештувати i нагородити їх по заслугам, тобто дати їм вiд 5 до 10 рокiв в'язницi кожному» [3, арк. 1]. 14 грудня 1932 року українськi слiдчi матерiали стали основою постанови ЦК ВКП (б) i РНК СРСР «Про хлiбозаготiвлi на Українi, Пiвнiчному Кавказi та в Захiдних областях»: П.5. «Особливо злими ворогами партiї, робiтничого класу i колгоспного селянства є саботажники хлiбозаготiвель з партквитком у кишенi, якi оганiзовують

обман держави,...провал завдань партії та уряду на угоду куркулям й іншим антирадянським елементам. Стосовно цих переродженців і ворогів радянської влади і колгоспів, які все ще мають партквиток у кишені, ЦК і РНК зобов'язують застосовувати суворі репресії, засудити на 5 – 10 років концтаборів, а при відомих подіях – розстріл...

7 б) Арештованих зрадників партії в Україні, як організаторів саботажу хлібозаготівель, колишніх секретарів районів, голів виконкому, завідувачів райзу, голів райколгоспспілок, а саме: Оріхівський район – Головіна, Пригоду, Паламарчука, Орделяна, Луценка; Балакліївський район – Хорешка, Уса, Фішмана; Носівський район – Яременка; Кобеляцький район – Ляшенка; Велико-Токмацький район – Ленського, Косяченка, Дворника, Зика, Долгова віддати до суду, ув'язнити їх на 5 – 10 років у концентраційних таборах» [4, 576; 577].

Сталінський документ (партійно-радянського походження і далеко не судового) підміняв собою функції слідчих і судових органів та прокуратури. Зміст директиви свідчить про абсолютне зневажання прав і свобод громадян, а в самому суспільстві утверджувалась коадно-репресивна система управління. Для останньої було притаманне перебирання функцій слідства, суду, прокуратури органами (ДПУ, радянськими, партійними), для яких ці функції були не характерними. Більшовицьке керівництво своїми коадно-репресивними діями остаточно поховало суспільні надії на побудову правової держави.

Починаючи з 1928 року, офіційна політика впровадження надзвичайних заходів штовхнула більшовицьку державу у протистояння із селянством. «При існуючому режимі власності держава у кожному новому році, – стверджує професор Дж. Скотт, – могла очікувати тільки на кровопролитну битву за зерно без усялякої гарантії на успіх» [1, 339].

Джерела та література

1. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни: Пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – М.: Университетская книга, 2005. – 576 с.
2. Капустян Г.Т. «Димівська справа» в системі радянського тоталітаризму// Україна ХХ століття: історія та право. Збірник наукових праць. Вип. І. – Запоріжжя. 1998. – С.108-117.
3. РДАСПІ (Російський державний архів соціально-політичної історії). – Ф.17.– Оп.85. – Спр.379.
4. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939.: В 5т./ М.: Изд-во РОССПЭН, 1999. – Т.1: Май 1927-ноябрь 1929/ В. Данилов (отв. ред.), В. Виноградов, Л. Виола и др.

Документи із фонду Сталіна про обставини великого Голоду в Україні (1932-1933 рр.) //

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя: «Просвіта», 2007. – Вип. XX. – С.243-245.

Сучасне українське суспільство, яке з великими зусиллями торує свій шлях до громадянського майбутнього, потребує правди про своє минуле. Особливо важливими залишаються болючі теми, які зачіпають історії багатьох конкретних родин, а в Україні – коли б не кожному.

Суспільна тиранія, яка відходить, чіпляється за минуле, гальмує шлях до майбутнього. Історична наукова громадськість дочекалась кінця «доархівного» періоду. Здавалось, нарешті, архіви відчинили дослідникам двері своїх таємниць. Насправді радянська державницька система утаємничувала наслідки власних злочинів, сліди яких губляться у державних і відомчих архівах Російської Федерації. Через різні обставини українським дослідникам і тепер непросто отримати потрібну інформацію для професійної діяльності з окремих фондів московських архівів, а з архіву Президента Російської Федерації – взагалі неможливо.

Поставимо собі на меті спробу аналізу документів, які виходили від вищого політичного керівництва СРСР стосовно голоду 1932-1933 рр. в Україні, зокрема вказівок «вождя».

У фонді Сталіна, що є в Російському архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ), відклалися унікальні історичні документи, які несуть важливу суспільно-політичну інформацію щодо резонансних тем, зокрема голодомору в Україні: причини, організацію, наслідки. Нашу увагу привернули шифротелеграми, які практикували у спілкуванні представники вищого державного політичного керівництва до Сталіна, і, навпаки, Сталіна до них. За-звичай, шифротелеграми – короткі, які часто надсилались з Центру на місця, і з місць до Центру, з метою миттєвого вирішення того чи іншого питання. Шифротелеграма, як вид документу, мала обов'язковий формат: джерело походження (від кого надсилався документ), дата і час відіслання, підпис особи, яка надсилала шифротелеграму. Звертає на себе увагу змістовий характер шифротелеграм. До Центру вони переважно надсилались у формі прохання, оперативної інформації (дуже обережно інформували про

стан справ на місцях). Шифротелеграми, що надсилались з Центру на місце – носили, зазвичай, заборонний або «моралістичний» характер.

Особливо активізовувався шифрообмін під час перебування генсека Сталіна на відпочинку у Сочі. У той час, коли Україну морили голодом, Сталін з державної дачі засипав шифротелеграмами центральне керівництво України, жорстко вимагаючи виконання хлібозаготівельних планів.

5 листопада 1932 року до ЦК ВКП (б) секретар ЦК КП (б) У Хатаєвич надіслав шифротелеграму з проханням направити в Україну товари першої необхідності, яких катастрофічно не вистачало людям: «Для успішного виконання плану хлібозаготівель, стимулювання важливих культур, ЦК прохає зобов'язати НКлегпром НКважпром негайно відвантажити спеціальними маршрутами в рахунок плану України IV кварталу бавовняних тканин по цінам 1930 року планового фонду на 14 млн крб., комерційного фонду на 2,5 млн крб., хусток на 2 млн крб., галosh на 1 млн крб. планових і на 1,5 млн крб. комерційних.

Прощу дати вказівку ОДПУ і НК шляхів сполучення забезпечити якнайшвидше проходження товарів з розрахунком прибуття на Україну 15 листопада.

Секретар ЦК КП (б) У

Хатаєвич» [1. – Ф. 558. Оп. 11. – Спр. 45. – Арк. 21 зв.].

Відповідь Сталіна з цього приводу була такою:

«Харків. ЦК КПУ. Хатаєвичу.

У відповідь на Вашу шифровку щодо ввозу товарів на Україну повідомляється, що ЦК ВКП (б) обговорює питання *про заборону ввозу товарів для українського села доти, доки Україна не розпочне чесно і акуратно виконувати скорочений план хлібозаготівель* (курсив наш – Г.К.). Результати обговорення будуть повідомлені.

15.30 год. 8 грудня 1932 року. Й. Сталін»

[1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 45. – Арк. 20].

Цього ж дня о 17.45 год. надійшла шифротелеграма за підписом Сталіна і Молотова, в якій повідомлялось про остаточне рішення щодо важливого для України питання: «Харків: Косіору, Хатаєвичу, Чубарю, Терехову, Кузьменку. ЦК ВКП (б) і РНК доводить до відома РНК України і ЦК КП (б) У, а також обкоми і облвиконкоми України, що з цього часу *призупиняється відвантаження товарів для сіл усіх областей України до того часу поки колгоспи та індивідуальні селяни не розпочнуть чесно і*

добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією у справі хлібоздачі (курсив – Г.К.) і не буде, таким чином, організований партійними і радянськими організаціями України дійсний перелом у хлібозаготівлях.

Молотов, Сталін» [1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 45. – Арк. 22].

Шифротелеграма-відповідь – свідчення політичної, економічної обструкції для «неслухняної» України. Та що там заборона ввозити для України «мануфактуру» (так селяни називали необхідний для себе нехитрий крам) у порівнянні із зумисним прагненням забрати в українців рятівне зерно.

Відомо, що на весну 1933 року в Україні залишався так званий «непфонд» («неприкосновенный фонд»). Українське керівництво просило 19 травня 1933 року союзний Центр, зокрема Сталіна, дати дозвіл на «розбронювання» цього «непфонду»: «...у зв'язку з тим, що основна маса хліба на Україні заброньована у непфонді, Україна відчуває деякі труднощі із постачанням хліба. Ці труднощі будуть зняті шляхом використання нами частини непфонду» [1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 46. – Арк. 128]. Шифровка-відповідь з цього приводу була досить категоричною: «Дніпропетровськ – Хатаєвичу. 19. 05. 1933р.

Використання особливого державного фонду на потреби загального постачання вважаю недоцільним...

Сталін» [1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 46. – Арк. 127].

І лише 29. 05. 1933 р. надходить шифротелеграма: «Дозволяємо із наданої Постановою ЦК від 28. 05. 1933 р. 300 тис. пуд проддопомоги використати до 30 тис. пуд для постачання робітників і спеціалістів МТС і МТМ.

Сталін, Молотов» [1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 46. – Арк. 139].

Навіть у драматичній ситуації для України навесні 1933 року, про що йдеться у сталінських шифровках, ще можна було б зарадити і врятувати мільйони людських життів. Ще живими залишалися на той час і родичі авторки цих рядків, які загинули голодною смертю у червні 1933 року... Україну було покарано за непоступливість, за небажання віддавати за безцінь вирощений хліб і таким чином примножувати здобутки совєтської імперії.

Про завчасне усвідомлення політичними діями СРСР катастрофічних наслідків примусових хлібозаготівель ще у 1929 році, свідчать листи Сталіна до своїх соратників і навпаки соратників до Сталіна. Лист Сталіна – Варейськісу, Шеболдаєву,

Мухамеддінову, Хатаєвичу, Сирцову, Ейхе від 25 січня 1929 року: «Справи з хлібом у нас неблагополучні. Північний Кавказ і Україна через частковий неурожай значно скоротили хлібозаготівлі. Україна з великими труднощами себе прогодовує. Більше того, доводиться надавати їй допомогу у вигляді подачі посівного матеріалу.

Сталін» [1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 153. – Арк. 28].

11. 03. 1929 року у листі Сталіна до Сирцова, Ейхе, Хатаєвича звучить категоричність щодо закупівлі хліба за кордоном, і більше того, він наполягає продовжувати примусові хлібозаготівлі: «Ми не можемо ввозити хліб оскільки валюти мало. Ми все одно не ввозили б хліб, навіть при наявності валюти. Так як це підриває наш кредит за кордоном і поглиблює труднощі нашого міжнародного становища. Тому потрібно обійтись без ввезення хліба чого б це не коштувало. А здійснити це неможливо без посилення заготівель. У нас говорять про те, що у випадку подальшого падіння заготівель – взяти із місцевих запасів необхідну кількість хліба» [1. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 153. – Арк. 39].

Наведені короткі уривки з документів сталінського фонду – красномовне свідчення зумисного нищення української нації в умовах відсутності власної держави. Дослідникам є про що сказати громадськості «мовою документів» стосовно причин, організації та наслідків організованого голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні.

Джерела та література

1. Російський державний архів соціально-політичної історії.

Ганна КАПУСТЯН

«Національний вимір геноциду»: сучасна українська історіографія голодомору 1932-1933 рр. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя: «Просвіта», 2007. – Вип. XXI. – С. 339-402.*

Науковий інтерес до проблем голодомору-геноциду 1932-1933 рр. українського народу не зникає, тема жваво дискутується упродовж двох десятиліть як у науковому так і громадському середовищі. У даній статті спробуємо проаналізувати один з аспектів цієї загальної проблеми, а саме: місце етнонаціонального чинника у складовій голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні.

Загальновідомо, що суспільно-політичні зміни в СРСР кінця 1980-х рр. здійснили істотний прорив у становленні абсолютно революційного світогляду громадян донедавна закритого радянського суспільства. Суттєвий, у зв'язку із суспільно-політичними змінами, доступ фахівців до раніше закритої бази історичних джерел унеможлиблював статичний фон радянської історичної науки. Суспільство потребувало правди, відновлення історичної пам'яті, і насамперед, щодо болючих, заборонених тем: політичні репресії, радянські голодомори. Заговорили свідки, журналісти, публіцисти. Нерідко емоції долали здоровий глузд. Складніше було історикам-професіоналам, кожне слово яких мало бути підтверджене документами.

Генетична національна пам'ять українця підказувала – неспроста коїлась трагедія голоду 1932-1933 рр. саме у середовищі українства. Страх, посіяний в історичній пам'яті народу віковичними імперськими амбіціями щодо України з боку царської Росії і комуністичної радянської імперії, не дозволяв багатьом позбавитись пут, які сковували пам'ять, розум, відкинути нав'язане маніпулювання власною свідомістю, навіть через десятиліття після смерті тирана Сталіна.

У суспільстві з'явилась щілина для цілющого потоку свободи, який, подібно сніговій лавині, захоплював у круговерть інших. Ми отримали можливість вільно думати, говорити. Саме «отримали»!!! У моєму рідному селі Заруддя, що на Полтавщині, силами земляків, прогресивної громадськості, попри перешкоди збентеженої районної радянської комуністичної влади, 22 квітня 1990 року було відкрито пам'ятну стелу землякам безневинно убитим голодомором 1933 року. На стелі символічна епітафія журналіста районної газети «Перемога» (нині покійного) Івана Ноценка: «Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернуто право на пам'ять»!

Численні історичні дослідження, переважно краєзнавчого характеру, констатували голод 1932-1933 рр. як «голодомор-геноцид».

Оговтавшись, «нечисленна» російська історіографія почала заперечувати факт голоду-геноциду в Україні, мовляв, «голодували всі» (і в Росії: Поволжжя, ЦЧО, і Кубань, і «на Україні»). У ситуації, яка склалася в стані сучасної російської історіографії на цю проблему, позиція якої визначається загальнополітичним курсом російського політикуму щодо України, важливо, спираючись на статистичні, демографічні дані, рішення тогочасних вищестоячих державних і

партійних органів влади щодо хлібних регіонів СРСР (Україна, Кубань, ЦЧО, Поволжжя), зробити раціональний аналіз щодо раніше вже озвучених висновків (для переважної більшості українців і без доводів зрозумілим) про голод-геноцид 1933 року в Україні.

Тема голоду 1933 року, починаючи з кінця 1980-х років, вивчалась українською радянською історіографією із наростаючою інтенсивністю [1-13 та ін.]. Динаміка історичних доказів «голод» – «голодомор» – «геноцид» українського народу знайшла відображення у роботах С. Кульчицького [4, 6, 14], В. Марочка [8; 9] і ін. Дослідження проф. С.Кульчицького «Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид» – роздуми про суть суспільно-політичних процесів, які настали після розпаду СРСР – «держави-комуни», на зміну якому прийшла не «соціальна держава західно-європейського зразка, а первісний капіталізм». У такій ситуації суспільству складно сприймати від істориків на віру те, що «радянський лад у ленінсько-сталінський період міг бути побудований лише залізом і кров'ю... Все це ми повинні мати на увазі, коли намагаємось переконати суспільство у тому, що терор голодом був таким же знаряддям «соціалістичного будівництва», як і всі форми терору» [14, 15]. Вчений розмежовує поняття «голод» і «голодомор». «У першій половині 1932 р. в Україні спалахнув голод з десятками тисяч смертельних випадків і навіть з випадками каннібалізму – як наслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р., проте Голодомору не сталося. *Голодомор є наслідком цілковитої конфіскації хліба з урожаю 1932 р., після якої відбулося вилучення усіх інших продовольчих запасів. Смертні випадки від Голодомору почалися пізньої осені 1932 року і досягли апогею у червні 1933 р.*» (Курсив наш – Г.К.) [14, 19].

Незважаючи на те, що ХХ з'їзд засудив політичний терор 1937-1938 рр., однак не було визнано, що терор голодом у 1932-1933 рр. здійснювався партійними комітетами, комсомолом, профспілками, комнезами. «Як можна було визнати те, що Сталіну вдалося використати систему влади, яку всі називали «народовладдя», для знищення народу, тобто геноциду?» – ставить запитання історик [14, 31].

У 1991 році вийшла монографія С. Кульчицького «Ціна «великого перелому». У книзі узагальнені напрацювання у нових «архівних» умовах. Головна серед них: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані наперед» [4, 302]. Автор здійснив детальний аналіз

соціально-економічної політики Кремля, яка призвела до економічної кризи, і тим самим було порушено політичну рівновагу. Таким чином історик пояснює, чому Сталін застосував терор голодом проти України у період максимальної глибини економічної кризи. «Вадою монографії, – зазначає автор, – була відсутність аналізу національної політики Кремля. Без такого аналізу висновок про геноцид зависав у повітрі» [4, 39]. Пізніше автор доходить висновку: «Обґрунтування Голодомору як геноциду вимагає однакової уваги до соціально-економічної й національної політики» [4, 39].

Професор Кульчицький у власних доказах голоду-геноциду вказує на специфіку політичного устрою СРСР, як багатонаціональної держави. Політичне керівництво Радянського Союзу прагнуло того, «щоб Україна перетворилась із країни в республіку – наділену нібито великими конституційними правами, але насправді цілком підпорядковану центру» [4, 92]. Вигідне європейське розташування національної республіки Україна для керівників СРСР викликало обґрунтовану занепокоєність. «Небезпека сецесії внаслідок заворушень в самій Україні, або кризи в центрі, або появи обох чинників одночасно була цілком реальною. На початку 1930-х рр. така криза в центрі і на периферії вже назрівала. Сталін, який діяв на випередження, ліквідував загрозу для своєї влади за допомогою терору голодом, спрямованого проти українського селянства, та індивідуального терору у середовищі української інтелігенції, який розгорнувся майже одночасно» [4, 93].

Кремль будував радянську державу саме у такій формі, «щоб справитися з українським визвольним рухом не тільки за допомогою сили, але й демагогією. Та в Кремлі завжди відчували потенціальну небезпеку цієї форми державності...

Террором 1933-го і 1937-го років кремлівські можновладці надовго відсунули небезпеку розпаду Радянського Союзу. Але в добу системної кризи радянського комунізму ця небезпека не тільки знову проявилася, але й реалізувалася. Сфокусування державного терору сталінської доби на громадянах України або на українцях, які могли б стати громадянами України (мова йде про Кубань), позначилося навіть через багато десятиліть. На зламі 1980-1990-х рр. ініціаторами спрямованого проти Кремля руху виявилися не українці, а громадяни Російської Федерації, тобто представники державоутворюючої нації» [4, 93].

Автор звертається до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (2003 рік), який кваліфікує злочини проти людяності як дії, пов'язані зі свідомим нападом на цивільне населення (у формі вбивства, винищування, поневолення, депортацій, ув'язнення та ін.) Професор Кульчицький доходить висновку, що «всі ознаки злочину проти людяності простежуються в подіях 1932-1933 рр. Зрозуміло, однак, що будь-яка інша кваліфікація терору голодом за наявності поняття геноциду не може нас задовольнити.

Український народ слід сприймати не тільки як етнос, але й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932-1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель» [4, 95].

Як аргументи-докази геноциду голодом в Україні, професор Кульчицький використовує документи, які виходили від керівництва ЦК ВКП (б) та КП (б) У. Перш за все Сталіну необхідно було визначити ворога. Тому природне небажання селян працювати в колгоспах задарма кваліфікувалось як «куркульський саботаж». Небажання місцевих компартійно-радянських працівників вибивати хліб у голодуючих селян кваліфікувалось як «зрада». Заходи боротьби з такого роду «шкідниками» накреслювала «Директива ЦК КП (б) У секретарям обкомів партії». Ця директива вимагала негайно виключати із партійних лав «зрадників, висилати їх на Північ, ув'язнювати на тривалі терміни, розстрілювати. Цією директивою українське партійне керівництво націлювало місцевих керівників виконувати настанови надзвичайних хлібозаготівельних комісій – Молотова в Україні, Кагановича – на Кубані. «Прийняті до виконання інструкції були продиктовані Сталіним і зводилися до терору голодом», – приходить до висновку історик. Далі у цьому зв'язку С. Кульчицький звертається до рішення бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП (б) з питання «Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані». В унісон цьому рішення 10 кубанських районів були занесені на «чорну дошку»: протягом короткого терміну звідти було вивезено все зерно і майже все продовольство. 18 листопада під тиском Молотова було прийнято постанову ЦК КП (б) У, 20 листопада РНК УСРР приймає майже ідентичну за змістом і тотожну за назвою постанову «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Головним пунктом українських і кубанських

постанов було запровадження натуральних штрафів» [4, 96]. Колгоспам, колгоспникам і одноосібникам, які заборгували хліб державі, накидали додаткові завдання по м'ясозаготівлях у розмірі 15-місячної норми і по заготівлях картоплі в розмірі річної чи дворічної норми [4, 96].

27 листопада Сталін, виступаючи на об'єднаному засіданні ПБ ЦК і президії ЦКК ВКП (б), заявив, що Україна і Кубань приховують зерно у ямах, саботують хлібозаготівлі і загрожують голодом робітничому класу [4, 96].

Зміст сталінської телеграми від 1 січня 1933 року, надісланої українським керівникам, проф. Кульчицький характеризує як «увесь Тридцять третій рік» [4, 97]. Телеграма жорстко попереджувала про необхідність здавати хліб, у противному разі в хід підуть обшуки і з наступною відповідальністю приховувачів хліба, передбаченою постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року. До того ж у кого не знайдуть хліб, заберуть інші харчі тривалого зберігання. Автор звертає увагу: «забирали не тільки зерно, м'ясо з салом і картоплю, як передбачалося партійно-державними постановами. Забирали буряки, горох, квасолю, пшоно, цибулю, фруктову сушню і все інше, чим селяни запасалися до наступного урожаю» [4, 98].

Таким чином, професор Кульчицький головним чинником у визнанні голоду 1932-1933 рр. в Україні геноцидом вбачає національний аспект. Вище політичне керівництво СРСР прагнуло завдати превентивного удару українцям, попередити можливість здійснити конституційне право виходу із СРСР.

Юрій Брязгунов стверджує, що голодомор зафіксований у місцях компактного проживання українців в РРФСР: «Саме у повітах і волостях Центрального Чорнозем'я, Кубані, де віками проживали потомки українських переселенців, зафіксовані факти масового голоду» [15, 126]. Досить складною склалась ситуація у південних районах ЦЧО – в Розсошанському, Ольховатському, деяких інших, де компактно проживали потомки українських козаків. Як доказ автор аналізує динаміку хлібозаготівель. Так, у 1932 році Розсошанський район зобов'язали здати 12 850 т зерна, у 1,8 рази більше від попереднього року. В Ольховатському районі підраховали: навіть за умови здачі державі зерна, отриманого колгоспниками на ці мізерні трудовні, – навіть тоді район не зможе знайти ще 3124 тонни обов'язкових поставок [15, 129]. Автор посилається на роботу проф. Загоровського, який наголошує, що в

1933 році особливо постраждали південно-західні райони ЦЧО, де проживали етнічні українці [16, 36].

Дослідники В. Сергійчук і Г. Єфіменко науково обґрунтовують людиноненависницькі плани і дії більшовицької влади на українських землях, яка прагнула побороти так званий «ухил до українського націоналізму» – про це Сталін говорив на XVII з'їзді ВКП (б) [17, 36; 18, 29-30]. На Кубані мешкало 90% українців, в Курській і Воронежській землях – 60% [15, 136]. Г. Єфіменко стверджує, що саме у цих районах проживали заможні селяни-українці, які з недовірою ставились до радянської колективізації. Нерідко її саботували [18, 29-30].

Відомо, що 15 грудня 1932 р. виходить директива ЦК ВКП (б) і РНК СРСР про припинення українізації. Г.Єфіменко звертає увагу на зміст іншої постанови ЦК ВКП (б) від 14 грудня «Про заготівлі на Україні, Північному Кавказі, Західній області», яка, зокрема зазначала: «Легковажна, що не виходила із культурних інтересів населення, небільшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам радянської влади, для організації опору...» [18, 130-131]. Дослідник вважає, що політику коренізації в УСРР різко зупинити було неможливо головне через міжнародний резонанс, тоді як за межами адміністративних кордонів України припинити її було значно зручніше. Для влади колективізація була головною метою. Для її здійснення більшовикам потрібна була підтримка національно-зорієнтованих прихильників у боротьбі з селянством, значна частка серед них була українською. Після голодомору селянство не становило небезпеки для тоталітарного режиму і перестало чинити опір радянській системі. Г. Єфіменко відстоює однозначну спрямованість постанови ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р, де прямо говорилося, що неправильне здійснення українізації і стало причиною незадовільного проведення хлібозаготівель. Автор схильний вбачати у діях вищого політичного керівництва країни стосовно українців Північного Кавказу і інших регіонів компактного проживання українців політику етногеноциду [18, 20, 22, 24-26].

Таким чином, етноцид був спрямований проти більш динамічної, працелюбної, інтелектуально розважливої, а значить більш конкурентоздатної і заможної нації, цивілізованість якої

загрожувала «аморальному» і «варварському», пізніше визначеному як «єдиній спільноті – радянський народ» [15, 138].

Джерела та література

1. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні // Інформ. бюл. Ін-ту історії АН УРСР. Вип. 1. – С. 32-39.
2. Кульчицький С.В. До оцінки становища у сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр. // УІЖ. – 1988. – № 3. – С. 15-27.
3. Кульчицький С.В. 1933: Трагедія голоду. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 13с.
4. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 431 с.
5. Кульчицький С.В. Причини голодомору. (Аналіз політики тоталітарного режиму щодо України в 1932-1933 рр.) // Укр.світ. – 1993. – № 3-12. – С. 44-46.
6. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 7: спец. – К., 2003. – С. 7-20.
7. Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні (1931-1933рр.) // УІЖ. – 1989. – № 7-9, 11, 12; 1990. – №1.
8. Марочко В.І. Голодомор в Україні: причини і наслідки // Конспект лекцій. – К., 1994. – 62 с.
9. Марочко В., Чирко Б. Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 рр.// Відродження. – 1992. – № 8. – С. 57-65.
10. Пиріг Р.Я. Колективізація і голод в Україні (1929-1933рр.) // УІЖ. – 1993. – № 7-8. – С. 132-134.
11. Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині: Мат-ли наук. конференції. – Кременчук, 1993. – 44 с.
12. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9-10 вересня 1993 р.: Матеріали / НАН України, Інститут історії України / С. Кульчицький (відп. ред.). – К., 1995. – 199 с.
13. Голодомор як засіб політичного терору: Мат-ли науково-практичної конференції, Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 року / С.Д. Гальчак (голова ред. кол.) – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 155 с.
14. С.В.Кульчицький. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – 220 с.
15. Юрій Брязгунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. XI. 2002 року. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003. – С. 126-141.
16. Загоровский П. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземье в первой половине 1930-х годов. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 1998.
17. Сергійчук В. «Українізація» Росії. Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923-1932 роках. // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. XI. 2002 року. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003.
18. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001.

Украинская историография голода 1932-1933 гг. постсоветского периода//

Стаття підготовлена в рамках наукового Проекту вчених НАН України за результатами спільного конкурсу НАН України та РГНФ. Постанова Президії НАН України № 98 від 5. 04. 2006 р.

Эпоха перестройки и гласности сняла табу, и советские историки начали интенсивно изучать голод 1933 года. В украинском обществе тема голода переросла в тему Голодомора-геноцида и мощно зазвучала¹.

Исследование истории голодомора 1932-1933 гг. в современной Украине происходит под знаком возвращения к исторической правде. В советский период иные исторические события, как правило, рассматривались сквозь идеологическую призму в единомерном ракурсе – реакционно-прогрессивном, выделялись «приятные» власти одни темы и фальсифицировались или замалчивались другие. Современная направляющая тенденция в гуманитарной сфере познания характеризуется сменой научных парадигм. Историками критически анализируются методологические подходы предыдущего времени. Однако историографическое переосмысление резонансных общественно-политических тем, и в частности, голода 1932-1933 гг. не происходит в силу её отсутствия, а вернее, в силу советского идеологического «табу» на эту тему.

В декабре 1987 г. первым секретарём ЦК КПУ Щербицким В.В. впервые на официальном уровне был признан факт голода 1932-1933 гг. в Украине. С этого времени у историков открылись возможности для исследовательской работы по теме голода 1932-1933 гг. в Украине. Одним из первых начал публиковать свои исследования о голоде научный сотрудник Института истории АН СССР (теперь Институт истории Украины НАНУ) С.В. Кульчицкий.²

¹ С.В. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К., 2005. – С. 28-29.

² С.В. Кульчицкий. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1989. №3. – С.15-27;

История голода 1932-1933 гг. в Украине до времени «огоньковского» откровения конца 1980-х гг. была представлена устной трогательной и страстной историей народной трагедии, бережно и не без опаски передаваемой современниками, переживших народную трагедию, родственникам и односельчанам как память о растревоженных ранах души с вечными вопросами: «Почему так зловеще и цинично были изъяты съестные припасы? Почему власти позволили умирать народу?» и подчёркнутым страхом: «Не дай Бог пережить кому-либо подобное» с одной стороны, а с другой – страхом перед той же властью, которая ассоциировалась с сельским активистом, прокурором, уполномоченным, опекуном и проч., и которая не допускала, чтобы кто-либо был ею – советской властью – недоволен. Поэтому не стоило рисковать собственным благополучием и свободой, и что не менее важно – своих близких.

В моём родном украинском селе Зарудье Кременчугского района Полтавской области на сельском кладбище 22 апреля 1990 г. на символической могиле жертв голодомора был открыт памятник и отправлена панихида по безвинно замученным голодом односельчанам. На стелле символическая надпись: «Мученикам 1933-го от потомков, которым возвращено право на память». Подчёркнуто обращаю внимание читателей: *«возвращено»!!!*

Подобные акты проявления гражданской совести живых и воздания долга памяти погибшим от голода односельчанам со временем массово происходили во многих сёлах Украины. Это был долгожданный поколениями глоток свободы. Память получила гласную востребованность. Пережившие голодный ад заговорили... В первую очередь – местная пресса.

Печатные органы начала 1990-х гг. тогда ещё райкомов, райисполкомов, обкомов и облисполкомов печатали воспоминания очевидцев (газеты «Перемога», «Зоря Полтавщини», «Кременчуцька зоря» – укр. яз.). Воспоминания из уст очевидцев воспроизводили историки, журналисты, писатели, публицисты. Это были страстные, эмоциональные, горестные слова.

Составлялись списки погибших от голода. По жертвам голода проходили молебны в церквях. К этой акции спонтанно, по велению совести подключались простые граждане, без чьей-либо указки сверху. Ведь почти каждая украинская семья потеряла отцов, матерей, братьев, сестёр, мужей, сыновей, дочерей, соседей, друзей. Массово гибли односельчане. Ещё тогда, в начале 1990 гг., были живы люди, физический возраст которых позволял им осмысленно изложить суть национальной трагедии. Власть уходящего СССР не в состоянии была в государственных масштабах возвести память народную в ранг документального источника.

Что более всего оказывалось больнее свидетелям-очевидцам: мучительная агония умиравших, нечеловеческая жестокость сельских активистов, производивших «трұсы» во время подворных обходов. Вспоминались и стремления некоторых должностных лиц уменьшить голодные страдания людей (организовывались горячие ежедневные обеды для работающих в колхозе, горячие завтраки для школьников, довольно скудное обеспечение питанием сирот в патронатах). Люди вспоминали попытки односельчан спастись от голода поездками в приграничные картофельные районы Украины, пробраться через заградительные отряды в Россию (особенно из пограничных областей). Вспоминали так называемые «похороны» умерших: массовые вывозы трупов в кладбищенские ямы.

Весьма важное наблюдение из этой народной летописи: зачастую тему голода очевидцы неразрывно связывали с происходившими репрессиями в их селе против кулаков – раскулачивание, выселение из села, ссылка, лагерь или расстрел; вспоминали насильственную коллективизацию. Люди сравнивали, анализировали сельскую повседневность до голода и после. После него певучее от природы украинское село смолкло, перестало петь.

«Народные» демографические исследования свидетельствовали, что больше всего страдали и гибли дети, люди пожилого возраста; затем народная статистика свидетельствовала, что женщин, возможно, удерживал материнский инстинкт, смертность среди них была на $\frac{1}{2}$ меньше, чем среди мужчин.

Что касается причин голода, свидетели называли отсутствие какой-либо пищи, как следствие принудительного подворного её «выметания». В числе виновных более всего называли имена Сталина, Кагановича.

Это была первая массовая волна народного летописания народной трагедии планетарного масштаба.

Общество вправе знать и помнить о злодеяниях советского тоталитарного политического режима против своих граждан.

На время оставим «народную микроисторию» о голоде 1932-1933 гг. Предоставим слово профессионалам. Спонтанная народная мемуаристика голода востребовала потребность в общественно-политической, научной оценке открывшейся резонансной тематики.

26 января 1990 г. ЦК Компартии Украины принимает постановление «О голоде 1932-1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных документов». Этот компартийный документ предлагал обществу оценку, причину трагедии, ставил перед исследователями задачу: «Более полувека эта тема умалчивалась отечественной историографией...

В основе возникновения продовольственных затруднений, а затем и голода 1932-1933 годов в Украине, как и в некоторых регионах СССР, лежит отход тогдашнего руководства страны и республики от ленинских принципов кооперирования крестьянства. Насильственные методы коллективизации, массовое «раскулачивание», низкая культура земледелия, слабая техническая база колхозов и другие причины привели к снижению валового сбора зерна.

Архивные материалы раскрывают, что непосредственной причиной голода в начале 1930-х годов в республике стала принудительная, с массовым применением репрессий, губительная для крестьянства хлебозаготовительная политика»¹.

В постановляющей части говорилось: «Признать, что голод 1932-1933 годов стал настоящей трагедией народа, следствием зловещего курса Сталина и его ближайшего окружения (Молотов, Каганович) относительно крестьянства». Постановлением осуждалась беспринципная политика «тогдашнего руководства республики (Косиор, Чубарь) при проведении хлебозаготовок. И в будущем решительно отмежевываться от насильственных, репрессивных методов решения проблем общественного развития»².

¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.3.

² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.4.

Постановление обязало Институт истории партии при ЦК Компартии Украины издать сборник научных статей и архивных документов о голоде 1932-1933 гг. на Украине.

248 документов сборника составляли несколько больших тематических групп:

- официальные документы компартийно-советского руководства, раскрывающие концепцию насильственных хлебозаготовок в украинском селе;

- вторая группа: документы о нарастании продовольственных затруднений, широкомасштабного голода, массовой смертности;

- документы, отражающие общественно-политические настроения крестьянства, части низового актива, массовый выход из колхозов.

Вступительная статья сборника за подписью «редколлегия» отмечала: «Совокупность материалов не даёт основания для вывода о том, что эта трагедия была наперёд спланированной антиукраинской акцией голодом-этноцидом»¹. Редколлегия сборника определяет «репетицию» голода 1932-1933 гг. в 1931 году: «Выполнение плана хлебозаготовок 1931 г. затянулось, создало продовольственные трудности, а затем вызвало голод во многих районах республики. Только присланная (полученная) помощь и приход лета отодвинули в 1932 г. его дальнейшее углубление. Однако необходимые выводы сделаны не были. Новый, уже губительный голод стоял на пороге»².

В разделе «Глазами историков» голод 1932-1933 гг. представлен как народная трагедия в контексте сталинских социальных злодеяний: раскулачивание, насильственная коллективизация. Кризис в сельском хозяйстве объяснялся «неудачными сталинскими социальными экспериментами»³.

«Уже первые публикации, подготовленные как на общесоюзном, так и на республиканском уровне», – писал тогда доктор исторических наук, профессор М.И. Панчук, – «дают

¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.8.

² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.8.

³ С.С. Діброва. Сталінська колективізація: погляд крізь час. // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990.- С.33.

возможность сделать вывод, что голод 1933 г. – злодеяние Сталина и его окружения»¹.

И тут же оговаривалось: «Однако этот вывод – далеко не вся правда. Да и она не может быть без осмысления: что, как и почему делало в той экстремальной ситуации партийно-советское руководство Украины»².

Шаги украинского руководства производились в угоду Сталину; позиция их лишена активного действия, для них характерна трусость³. В то же время авторами не сделана попытка критического подхода к советскому политическому режиму, его основам, альтернативам его дальнейшего развития, и была ли, исходя из них, возможность избежать трагедии – голода? Продолжалась констатация ленинского уважительного отношения к трудящимся крестьянам, в фарватере которого до второй половины 1920-х годов проводилась вся политика коммунистической партии. Динамика этой политики характеризовалась широким применением «экономических форм и методов влияния на сельское хозяйство и социалистическую жизнь села»⁴. Чувствовался дефицит источников, сказывались и выработанные стереотипы советского историографического мышления. Необходимо заметить также, что первое серьёзное исследование создавалось в условиях существования СССР и в рамках конкретно-исторических исследований, проводимых Институтом истории партии при ЦК Компартии Украины – филиалом Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС в 1990 г.

¹ М.І. Панчук. Злочин Сталіна та його оточення. // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.35.

² М.І. Панчук. Злочин Сталіна та його оточення. // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.35.

³ М.І. Панчук. Злочин Сталіна та його оточення. // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.35.

⁴ С.С. Діброва. Сталінська колективізація: погляд крізь час. // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.15.

Примечательно то, что в издании уделено внимание и сделан анализ зарубежной историографии голода 1932-1933 гг.¹. Приводимые цитаты из зарубежных исследований пестрят термином «голодомор», участниками первого советского проекта эта трагедия осмысливается как «голод», злодеяние Сталина.

Интересными представляются уже воспоминания-раздумья профессора С. Кульчицкого об обстоятельствах возможного выхода и появлении (столь важного в ее рождении) партийно-правительственного постановления. «Я не знаю, почему первый секретарь ЦК КПУ Владимир Ивашко на заседании политбюро ЦК 26 января 1990 года пошел против течения и дал «зеленый свет» появлению книги «Голод 1932-1933 годов на Украине: глазами историков, языком документов». Могло быть два объяснения. Он сказал тогда, что родился во время голода, и родители рассказывали ему, как тяжело было его спасать. Возможно однако, что руководители КПУ уже приняли решение пуститься «в свободное плавание», и при помощи информации о голоде отойти от Москвы на безопасное расстояние. Исходя из дальнейших действий Ивашко, более достоверно первое объяснение»². На страницах этой книги профессор Кульчицкий размышляет о людских потерях в 1932-1933 гг. в Украине: «Смертность от голода в 1933 г. составляет 3238 тыс., а с поправкой на неточность в расчёте естественного и особенно механического движения – от 3 до 3,5 млн чел. Располагая данными о ежегодных количествах рождений и смертей, легко подсчитать, что полные потери, учитывая не рождённых, составляют для 1933 г. 4107 тыс., а с учётом неточностей в подсчётах – до 4,5 млн человек. Учёт голода 1932 г. повышает общее количество потерь до 4649 тыс., а с учётом неточностей при подсчёте – до 5 млн человек»³. «Документальные материалы о голоде 1932-1933 годов на Украине имеют большую политическую и научную значимость. Их публикация поможет

¹ Савельев В.Л. Трагедия украинского народа в освещении зарубежной историографии. // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., Політвидав України, 1990. – С.85-109.

² С. Кульчицкий. Причины голода 1933 года в Украине по страницам одной подзабытой книги // «День», 13 февраля 2007 года.

³ Кульчицкий С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 77-78.

правдиво осветить одну из больных проблем нашего прошлого», – отмечалось в постановлении ЦК Компартии Украины от 26. 01. 1990 г. «О голоде 1932-1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов»¹.

К проблемам демографических потерь профессор Кульчицкий будет обращаться и в последующие годы, привлекая новые источники и методики исследования. В 2003 году к 70-летию голодомора в Украине учёный заявит: «Оценивать потери, исходя из анализа статистических данных, возможно лишь в двух параметрах: или от 3 до 3,5 млн чел., или от 4 до 4,5 млн чел. Невозможно утверждать, что количество людей, погибших от голода в украинском селе, была менее 3 млн человек. В то же время нельзя говорить о том, что погибших было больше, чем 4,5 млн человек».² Динамика миграционных процессов вызвана, в первую очередь, реакцией крестьянства на опыт советской власти по социальному преобразованию украинского села (самораскулачивание и уход на стройки социалистической индустриализации), а также попытки властей загладить демографические «пустоты» в украинском селе путём депортаций крестьян из других регионов СССР в Украину, подсчёт иной составляющей демографической катастрофы – не рождённых, – а всё вместе, т. е. учитывая эти косвенные потери населения к общей картине потерь, автор показывает цифру 4649 тыс. человек³.

Терминология. Определение социального катаклизма 1932-1933 гг. и его следствие – масштабные человеческие потери, заключалось в понятие «голод» (в т.ч. и в известном постановлении ЦК Компартии Украины от 26. 01. 1990 г.) Новые исследования, основанные на рассекреченных исторических источниках, обращение широкой общественности и научной в т.ч., к народной памяти – живым свидетелям трагедии 1932-1933 гг. отразились на эволюции определения названного социального катаклизма 1932-1933 гг. от термина «голод» к термину «голодомор».

В декабре 1987 г. В. Щербицкий в речи, посвящённой юбилею советской Украины, впервые официально признал факт голода.

¹ Голод 1932-1933 на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 4

² Станислав Кульчицкий. Демографические последствия голодомора 1933 года в Украине. – К., 2003. – С. 52-53.

³ Станислав Кульчицкий. Демографические последствия голодомора 1933 года в Украине. – К., 2003. – С. 56.

Президент независимого украинского государства Л. Кравчук, выступая 9 сентября 1993 года на международной научной конференции, назвал голод 1932-1933 гг. спланированной акцией и геноцидом против собственного народа. В 65-ю годовщину голодомора президент Украины Л. Кучма Указом от 26 ноября 1998 года установил День чествования памяти жертв Голодомора в четвёртую субботу ноября. В День памяти жертв Голодомора и политических репрессий (2002 г.) Л. Кучма, обращаясь к гражданам Украины, признал, что это был целенаправленный, тщательно спланированный геноцид против украинского народа. Под влиянием украинской и зарубежной общественности в Верховной Раде Украины 12 февраля 2003 года состоялись парламентские слушания относительно чествования памяти жертв Голодомора. Вице-премьер Д. Табачник апеллировал понятие «геноцид», ссылаясь на резолюцию Генеральной Ассамблеи ООН от 11 декабря 1946 и Конвенцию ООН «О предотвращении преступления геноцида и наказания за него» от 9 декабря 1948 года, заявил, что все признаки преступления имеются в наличии в документации о Голодоморе 1932-1933 годов в Украине.

28 ноября 2006 года Верховная Рада приняла Закон Украины «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» (укр. яз.), в котором Голодомор 1932-1933 гг. признавался геноцидом. Статья 1 гласит: «Голодомор 1932-1933 годов в Украине является геноцидом украинского народа».

Почти два десятилетия тема голода – голодомора – геноцида 1932-1933 гг. актуальна в украинском обществе. Подготовлены и изданы сотни публикаций: свидетельства очевидцев, исследования историков-профессионалов, этой тематике посвящены различного рода конференции – научные и научно-практические, региональные, Всеукраинские и международные. Весомое научное и общественно-политическое место занимает подвижническая деятельность Ассоциации исследователей голодоморов в Украине. Фундатором Ассоциации стала семья журналистов и писателей Лидия Коваленко-Маняк и Владимир Маняк. В июне 1992 года в Киеве свидетели голодной трагедии собрались на учредительный съезд и образовали Ассоциацию «Голод-33». Поворотным определяющим моментом в работе Ассоциации стало активное участие в её деятельности учёных-профессионалов: историков, демографов, политологов (С. Кульчицкого, В. Марочко, А. Веселовой,

Р. Пириг, А. Капустян, С. Дровозюк, Д. Мейса, О. Ганжи и др.) Хронологический интерес Ассоциации выходил за рамки Голодомора – 1933 г., в этой связи организацию на её очередном съезде в 1995 году переименовано в «Ассоциацию исследователей голодоморов XX века в Украине». После безвременного ухода Лидии Коваленко-Маняк и Владимира Маняк «Ассоциацию» возглавляли Левко Лукьяненко, народный депутат Украины, и историк-профессионал Василь Марочко. Почти за пятнадцать лет своей деятельности «Ассоциацией» проделана колоссальная работа: собраны и опубликованы тысячи свидетельств голодной трагедии 1932-1933 гг.; членами её первичных организаций на местах, силами местных жителей и властей открывались памятники и памятные знаки на местах захоронений погибших от голодной смерти, её члены стали активными участниками научных и научно-практических конференций, авторами научных работ по этой тематике.

Определённым знаковым итоговым рубежом в освещении истории голода 1932-1933 гг. стал выход библиографического указателя литературы по этой проблеме.

Стараниями сотрудников Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького при участии Института истории Украины НАН Украины, Фундации украиноведческих студий Австралии и финансовой поддержке Марьяна Коця был подготовлен и издан научно-библиографический указатель «Голодомор в Украине 1932-1933 гг.»¹. Это уникальное издание включает 6384 названий публикаций за период 1932-2000 гг.

Известная украинская исследовательница истории советских голодов в Украине, сотрудница Института истории Украины НАНУ Александра Веселова по поводу выхода этого необходимого издания отмечала: «Выход в свет фундаментального указателя по проблеме Великого голода в Украине является чрезвычайно назревшим злободневным событием и имеет большое научное значение, прежде всего для дальнейшего исследования украинского голода. Известно, что переосмысление пройденного исторического пути, знание

¹ Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліогр. покажч. / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.С. Рікун; Редкол.: О.Ф. Ботушанська, С.В. Кульчицький (відп. ред.), В. Матика; Ред.: М.Л. Десенко, І.С. Шелестович; ОДНБ ім. М. Горького, Інститут історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії; Одеса – Львів, 2001. – 651 с.

правдивой истории открывает народу возможность возвратиться к своим духовным источникам. Даже самая страшная правда, но правда о голоде-геноциде необходима не только людям, пережившим его, но и молодёжи – ей строить будущее»¹.

Выход в 1992 г. сборника документов «Коллективизация и голод на Украине. 1929-1933» (укр. яз.), авторский коллектив которого составили историки, источниковеды, археографы, был важным звеном в процессе формирования фундамента историографии голода 1932-1933 гг. в Украине. В предисловии авторы определяют причину этой трагедии: «Мы привыкли говорить о голоде в хронологических рамках 1932-1933 гг. Однако хронология голода более сложна. Документы свидетельствуют, что нужно отдельно выделять *голодание* 1931 г., *голод* 1932 г. и *голодомор* 1933 г. В каждом году существовали свои факторы, влиявшие на масштабы голода. Однако самая главная и постоянная причина углублявшейся дестабилизации на селе – это сталинская политика военно-коммунистического штурма, сопровождавшаяся безвозвратным изъятием огромных объёмов сельскохозяйственной продукции»².

Посредством анализа документов, сопоставлений косвенных и прямых свидетельств обстоятельств украинской сельской повседневности и поведение советской политической верхушки, управленцев в Центре и на местах, авторы сборника указывают на последствия, которые, в свою очередь, породила сама трагедия украинского села: это детская беспризорность, нараставшая на протяжении 1931-1933 гг. «Дети оставались без присмотра, когда умирали родители, хотя, как правило, костлявая рука голода касалась детского организма раньше. Значительнее оставалась беспризорность при живых родителях. Не в силах смотреть на то, как угасает дитя, родители увозили его в ближайший город и там оставляли – в учреждениях, больницах, на вокзалах, просто на улице. Десятки тысяч подброшенных детей создали серьёзную

¹ О. Веселова. Українська Голгофа у першому в Україні бібліографічному виданні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.9. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 435.

² Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. // Укладачі: Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.; Ред. колегія Кульчицький С.В. (відпов. ред.) і ін. К.: «Наукова думка», 1992. – 733 с.

проблему, решением которой по инициативе П.П. Постышева занялось политбюро ЦК КП (б) У. Государство выделяло определённые средства с целью скорейшего создания детских приютов. Частично решение этой проблемы перекладывали на колхозы, где организовывали патронаж. Милиции вменялось в обязанность своевременно подбирать беспризорных детей»¹.

Одним из последствий голодомора авторы указывают на исчезновение огромного количества сельских населённых пунктов. Были места, где вымирало население даже больших сёл. В таких случаях организовывалось переселение, в т.ч. из других регионов СССР: России, Белоруссии². Анализируя методы хлебозаготовок зимы 1932-1933 гг., авторы приходят к выводу: нормой стало то, чего раньше не наблюдалось – конфискация не хлеба, а каких бы то ни было продуктов (картофель, мясо, сало и пр.) Такого рода «конфискация была осознанно направлена на медленное физическое уничтожение крестьян»³.

Тема голодомора по причине количества затронутых судеб украинцев-современников трагедии и их потомков горькой болью вошла в украинскую повседневность. Эта тема стала публичной в обычной повседневности, в общественно-политической сфере. Впечатляет огромный пласт литературы о голодоморе (мемуарной, исторических исследований и пр.), изданной на спонсорские и личные средства авторов. Вместе с количественным ростом написанных страниц об истории Голодомора 1932-1933 гг. показательна динамика исторической оценки этого явления. Профессор С. Кульчицкий называет тему Голодомора в своей профессиональной деятельности как определяющую в переоценке его собственных представлений на резонансные общественно-политические темы, в частности советской эпохи. В интервью газете

¹ Колективізація і голод на Україні.1929-1933. Збірник документів і матеріалів. // Укладачі: Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.; Ред. колегія Кульчицький С.В. (відпов. ред.) і ін. К.: «Наукова думка», 1992. – С.12-13.

² Колективізація і голод на Україні.1929-1933. Збірник документів і матеріалів. // Укладачі: Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.; Ред. колегія Кульчицький С.В. (відпов. ред.) і ін. К.: «Наукова думка», 1992. – С.13.

³ Колективізація і голод на Україні.1929-1933. Збірник документів і матеріалів. // Укладачі: Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.; Ред. колегія Кульчицький С.В. (відпов. ред.) і ін. К.: «Наукова думка», 1992. – С.13.

«День» (№ 207, 10. 11. 2005 г.) он отмечал: «Моя собственная переоценка ценностей произошла как раз под влиянием исследования истории Голодомора. В 1991 году я со своими младшими коллегами издал книгу «Сталинизм в Украине».

Само её название свидетельствует, что я ещё цеплялся за такой популярный и теперь на Западе термин «Сталинизм», спасая им идею социального равенства. Мол, во всём виноват Сталин. Только позже пришло понимание, что миллионы потерянных жизней являются следствием внедрения в жизнь ленинской идеи «государственной коммуны». Если коммунистическую идею персонифицировать, то её следует назвать ленинизмом, если партизировать – то большевизмом.

«Цена большого перелома» – так я назвал вторую свою книгу 1991 года издания. Название происходит от размышлений Н. Хрущёва о цене коллективизации в жизни советских людей. Они тогда меня поразили, потому что это говорил вождь КПСС. На 432 страницах книги – сотни документов, которые составляют вместе рельефную картину Голодомора. Оказала ли она влияние на тех людей моего поколения, которые нуждаются в переоценке ценностей? Сомневаюсь в этом». Размышления историка над динамикой собственных убеждений, в данном случае о Голодоморе 1932-1933 гг., и последовавшей, при внимательном прочтении исторических документов, переоценке ценностей, весьма актуальны для определенной категории людей старшего поколения украинского общества. С. Кульчицкий надеется: «Возможно, реальная картина Голодомора будет способствовать болезненной переоценке ценностей. Осознание того, что ты стал таким, какой ты есть, благодаря манипуляциям власти – неприятно, я это признаю. Но ещё неприятнее – оставаться таким до своего смертного часа! Как можно быть сталинской марионеткой через полстолетия после смерти Сталина?»¹.

Сегодня мы вправе надеяться, что поистине титанические усилия российских учёных-историков, источниковедов, сотрудников архивов, поставивших задачу по опубликованию ранее

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. // Укладачі: Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.; Ред. колегія Кульчицький С.В. (відпов. ред.) і ін. К.: «Наукова думка», 1992. – С.13.

засекреченных исторических документов, будут способствовать утверждению общечеловеческих ценностей, созданию правового государства, а также утверждению демократии на постсоветском пространстве.

Приоритетное место в обновлении общественно-политического сознания граждан заняли «властители их умов – писатели, шестидесятники». Владимир Маняк – писатель и его супруга Лидия Коваленко-Маняк – журналистка, возложили на себя ответственную миссию – возродить народную историческую память о Голодоморе 1932-1933 гг. Они обратились к пережившим свидетелям народной трагедии – откликнуться на зов памяти, оставить для истории, потомков свое видение причин, хода и последствий Голодомора 1932-1933 гг. «Четыре года назад (т. е. в 1987 году – А.К.), – вспоминала Л. Коваленко-Маняк, – мы вдвоем с мужем, писателем Владимиром Маняком, начали собирать свидетельства очевидцев голода. Обратились к людям через газеты «Літературна Україна» и «Сільські вісті» (мы искренне благодарны им за помощь), и началась у нас дома странная жизнь. У нас постоянно гостили незнакомые люди, бесконечно магнитофон крутился, телефон и почта работали с чрезвычайной нагрузкой, люди спешили поведать страшную правду, угнетавшую их душу всю жизнь. Каким близким был для этого народа тот далекий 1933-й год, как он им болел!.. Книга-Мемориал составлена почти целиком из свидетельств очевидцев. Последних очевидцев – ибо после них никто уже не поведаст миру, как это было...»¹. В 1991 г. в издательстве «Радянський письменник» (Киев) вышла «Народная книга-Мемориал 33-й: Голод». В предисловии В. Маняк написал: «Книга-Мемориал – первая попытка в украинской книгоиздательской практике собрать свидетельства тысяч людей, уцелевших и выживших в повальном голодоморе, а теперь своими словами поведавших, как это было, по-своему пронзительно раскрывших причины и последствия самого большого злодеяния сталинизма. Впервые убиенные голодом наши соотечественники собраны вместе в десятки поименных списков...

Много упущено времени не по нашей вине, многое утеряно, но мы не опоздали окончательно. Мы увидели еще живых

¹ Духовна руїна. Лідія Коваленко// 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С.18.

участников коллективизации, приобщили к соучастию в Книге-Мемориале, и их свидетельства – бесценны»¹. После первой народной книги-Мемориала появится множество других², но эта книга останется символом зажжённой свечи в темноте советского народобесправия и дефицита исторической правды. Эта книга всколыхнула общество, призвала народ самому переосмыслить свою историю, самому сказать правду, вселила надежду на формирование гражданского общества и правового государства, призвала к общественному покаянию.

Выслушав тысячи свидетелей, В. Маняк утвердительно скажет: «Кто прошел не предвзятой мыслью страницами «Книги-Мемориала», без колебаний и сомнений утверждает: на украинское село в тридцать третьем году обрушился геноцид». Недоедали в ту пору во многих краях, но так смертельно, так тяжело голодал только украинский крестьянин. Возможно, начало спланированного голода... следует искать в истории свободолюбивого народа, в его независимой натуре и не всегда покорной жизнедеятельности. Одно лишь воспоминание об этом вызывало особую, личную неприязнь, чтобы не сказать враждебность, Сталина к Украине и ее людям.

¹ В. Маняк. Голод: чому і як?// 33-й: голод. Народна книга -меморіал// Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С. 9.

² Олесь Воля. Мор. Книга буття України. Видання християнського видавництва «Дорога правди» – Канада – Україна, 1993. – 430с.; Петро Яшук. З портрета темряви. Документальна історична розповідь. Рівне: «Світанкова зоря», 1997, – 112с.; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у 2-х книгах. Упорядник Петро Яшук. У 2-х томах. Київ – Нью-Йорк: видавництво М.П. Коць, 1999; Чорні жнива. Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих // Упорядник Т. Поліщук. – К. – Х. – Нью-Йорк; Філадельфія: Видавництво М.П.Коць, 1997. – 368 с.; Голодовка: 1932 –1933 рр. на Переяславщині: Свідчення / Упорядники: Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав – Хмельницький, Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2000. – 445 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932-1933 і 1946-1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення/ Упорядник Микола Булда. – Чорнухи – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 480 с.; Трагічні сторінки моєї Вітчизни/ записи провів Валентин Горяник. – Кобеляки: видавництво Кобеляки, 2005. – 184 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі/ Упорядник Тамара Поліщук. – Харків – Нью-Йорк – Львів: Видавництво М.П. Коць; видання часопису «Березіль», 2006. – 416 с.

Природное свободолюбие для диктатора – сродни наказанию господнему»¹.

В. Маняк одной из причин голодомора называет нарушение правовых норм, законности, в угоду нуждам политики: ещё в 1928 г., с момента учреждения «чрезвычайщины» и практических методов осуществления хлебозаготовок во время сталинской поездки в Сибирь «Сталин предметно показал, что нарушение законности в отношении крестьянина не только не будет наказываться, но и будет поощряться сверху»².

В качестве исчисления демографических потерь В. Маняк называет методики демографов-аматоров, инженера-химика М.Д. Овчарука, определившего среднегодовой прирост населения после империалистической и гражданской войны в 675 тыс. чел. на протяжении десятилетия. В 1931 г. в Украине проживало 44 млн 725 тыс. жителей. Его анализ показывает, что дефицит населения с 1931 г. по январь 1933 г. составлял 12 млн 800 тыс., эту цифру, по его подсчетам, составляли умершие с голоду, раскулаченные, высланные на Север, те, кому удалось перебраться в другие регионы СССР. По подсчетам Василия Лобко, теоретически жертвами украинского голодомора 1932-1933 гг. могло быть 7 млн 200 тыс. чел. В. Маняк замечает – эти цифры никак не претендуют на абсолютность. По мнению писателя, важно при подсчетах учитывать: спасительные побегі детей и взрослых, кому удавалось осилить заградительные кордоны и перебраться в Беларусь, Курск, на Дон и пр., погибших на этом пути вдоль железных дорог, погибших крестьян в тюрьмах, которые попадали туда за попытку «нечестным» путем найти хоть какое-либо пропитание, прилудных погибших крестьян на улицах городов в поисках хлеба, и пр.³ Составительница мемориальной книги журналистка Л. Коваленко рассуждает над духовными потерями, как следствием чудовищной

¹ В. Маняк. Повернути народові історію, а історії – правду// Народна книга – меморіал// Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С. 579-580.

² В. Маняк. Повернути народові історію, а історії – правду // Народна книга-меморіал. Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С. 573.

³ В.Маняк. Повернути народові історію, а історії – правду // Народна книга – меморіал. Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С. 579-580.

трагедії: «Голодомор оставил после себя на Украине не только миллионы безымянных погребений, не только запланированную и зверски осуществленную Сталиным «стопроцентную коллективизацию», но и страшную духовную руину»¹.

И как итог: «Мораль, традиции, талант народа, его песни, вера его и его надежды – все это было отброшено новыми реалиями как ненужное, анахронизм, пережиток. Страшное пепелище лежало там, где еще недавно цвел сад духовной жизни украинского народа»².

Тема голодомора 1932-1933 гг. в исследовательских работах преимущественно касалась регионов. Задokumentированные свидетельства очевидцев голодомора 1932-1933 гг. в различных регионах Украины, наряду с открывшимися исследователями историческими источниками, как в центральных, так и местных архивах, способствовали активному осмыслению причин, развития и последствий голодомора 1932-1933 гг. на региональном уровне. Результаты этих исследований запечатлены как в материалах научных конференций³, так и в конкретно-исторических исследованиях⁴.

¹ Л. Коваленко. Духовна руїна// 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С.18.

² Л. Коваленко. Духовна руїна// 33-й: голод. Народна книга – меморіал. – К.: «Радянський письменник», 1991. – С.18.

³ Голодомор, як засіб політичного терору: матеріали конференції, Вінниця, 29.11.2002р., 26 листопада 2003 р. / С.Д. Гальчак (голова ред. кол.) – Вінниця: Книга – Вега, 2004. – 155 с.; Голодомор 1932-1933 рр. на Кременчуччині: Матеріали наук. Конференції / Кременчужське міське товариство «Меморіал» ім. В. Стуса; Кременчужський краєзнавчий музей та ін. / Л.І. Євселевський, Г.Т. Капустян. – Кременчук, 1993. – 44 с.; Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, 20.10.1993 року, Хмельницький. 1993. – 111с.), так і в конкретно-исторических исследованиях (Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). – Миколаїв, видавництво: МДГУ ім. П. Могили, 2003. – 203 с.; Голодомор 1932-1933 рр. факти, спогади, документи. – Матеріали круглого столу «Український голокост і Полтавщина: історична пам'ять»// Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: «Дивосвіт», 2005. – С. 67-154.

⁴ Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). – Миколаїв, видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2003. – 203 с.; Голодомор 1932-1933 рр. факти, спогади, документи. – Матеріали круглого столу «Український голокост і Полтавщина: історична пам'ять»// Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей.

Исследователи указывали на общее и особенное этой трагедии в различных регионах Украины. В частности, в кандидатской диссертации «Голодомор на Подолье 1932-1933 гг.» С.В. Марковой указывается, что в этом регионе, в западной приграничной полосе Подолья, голодомор имел место, но не приобрёл огромных масштабов; тут не были зафиксированы факты людоедства и трупоедства, но было большое количество опухших от голода и умерших крестьян. Автор диссертации приходит к выводу, что на Подолье от голода погибло 800 тыс. человек, и голода можно было избежать, он был следствием социально-экономической политики сталинского тоталитарного режима, что привело к экономическому, демографическому и национальному упадку украинского села¹.

Хроника голодомора 1932-1933 гг. самой большой области Украины – Харьковской, занимавшей 16,6% её территории, отображена в исследованиях Елизаветы Яценко. Особенность исследуемого явления на территории области заключалась в оперативности выполнения распоряжений Центра, т. к. Харьков в этот период был столицей Украины, что и способствовало скорейшему осуществлению социально-экономических преобразований, в т.ч. в аграрном секторе экономики (в этой связи и коллективизация была завершена в 1931 г.)².

Автор указывает на 30-тысячную армию активистов, ввалившуюся в крестьянские усадьбы якобы на поиски припрятанного огромного количества зерна³. Автор склонна к выводу о том, что крестьяне оказывали сопротивление политике чрезвычайных мер (террористические акты и пр.) Среди протестующих были не только имущие, но и середняки. Значительное распространение приобрели «женские бунты»

Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: «Дивосвіт», 2005. – С.67-154; Яценко Є.Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині. Дис. – к.і.н. –Харківський державний аеродинамічний університет ім. Жуковського. – Харків, 1999; Маркова С.В. Голодомор на Поділлі 1932-1933 рр. – Дис. – к.і.н., Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001.

¹ Маркова С.В. Голодомор на Поділлі 1932-1933 рр. – Дис. – к.і.н., Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001.

² Єлизавета Яценко. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки // Столиця відчаю... – С. 346, 352.

³ Єлизавета Яценко. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки // Столиця відчаю... – С. 348.

(Богодуховський район, Валківський, Дергачівський і др.). Однак «при допомозі изысканного репресивного апарату советская власть смогла сломить спротивлення крест'ян, которое в 1930 г. имело шансы перерости в крест'янське восстание» – приходять до висновку Е. Яценко¹. Спротивлення в 1932-1933 гг. було скорше спротивленням отчаювання. Спротивлення здійснювалось в двох основних формах: пасивної (критика заходів советської влади, її осудження) і активної (саботаж хлібозаготівельних планів, припрятывання хліба, терористическі акти, масові виступлення крест'янства з метою зврату изъятого государством хліба). Однак, поскольку значительная часть крест'ян уже не имела сил и средств протівостоять сталинському режиму, их спротивлення не приобрело такого масштаба и размаха, как в годы гражданской войны². Причини голодомора на Харьковщині автор бачить в насильственой сплошній колективізації, ліквідації кращих ініціативних господарств в ході раскулачивания, дезорганізація і упадок сільськогосподарського виробництва в результаті колективізації; чрезнамерні хлібозаготівельні плани 1932 – 1933 гг., преступні методи изъятія хліба в умовах масштабних репресій в відношенні крест'ян. Не виключає автор і факта денационалізації (перемени в національній політиці, в частности сворачивание українізації, боротьба з так називаемим українським «буржуазним націонализмом»), – політика, которую начали осуществлять с 1930 г. Автор относить її к основним причинам голодомора в області, но і доповнює їх³. Аналіз джерелів утверджує, що по Харьковській області в границах 1932-1933 гг. більше всего постраждали от голодомора райони сучасної Полтавської області. На Полтавщині смертність от голода составляла от 25% до 50-80%, т. е., около 1 млн чел. Человеческие потери по всей Харьковской области составили около 2 млн чел.⁴

¹ Єлизавета Яценко. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки // Столиця відчаю... – С. 349, 352, 353.

² Єлизавета Яценко. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки // Столиця відчаю... – С. 360.

³ Єлизавета Яценко. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки // Столиця відчаю... – С. 361-362.

⁴ Єлизавета Яценко. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки // Столиця відчаю... – С. 379, 380, 381.

Картину пика голодомора в украинских регионах фиксируют авторы региональных исследований – это май 1933 г.¹

Сопротивление. Малоизученной проблемой в исследовании голода 1932-1933 гг. в украинском селе остаётся соответствующая реакция крестьянства на произвол политики советской власти в украинском селе. Авторы В.Ю. Васильев и Ю.А. Хоптяр утверждают, что «в период хлебозаготовительной кампании конца 1931 года у подольского крестьянства были изъяты не только хлеб, но и продовольственные запасы»². Ослабленные физически крестьяне, осознавая трагизм своего положения, пытались оказывать сопротивление. Исследователи указывают на пассивные формы: побег из сёл в индустриальные центры, выход из колхозов, изъятие колхозного посевного зерна и колхозного скота; отправляли ходоков в Харьков, Москву, Ленинград с официальными полномочиями получить хлеб. Летними ночами крестьяне, спасая себя и своих родных от голодной смерти, украдкой заходили на поля незрелых хлебов и срезали колосья. С начала жатвы появились так называемые «несуны», несущие зерно домой в карманах³.

На сопротивление, пусть даже скрытое, реагировала карательно-репрессивная система управления советским обществом. За срыв хозяйственно-политических кампаний увольняли с работы председателей сельских советов. Масштабы этих репрессий, в частности, на Хмельниччине, раскрывает историк Осинский В. Г. Он отмечает чрезвычайную перегруженность Исправительных учреждений⁴. Тема голода 1933 года изучалась советскими историками с нарастающей интенсивностью, она перерастала в тему голодомора-геноцида в украинском обществе.

Динамика исторических доказательств голод – голодомор – геноцид украинского народа отображена в работах С. Кульчицкого,

¹ Рибак І. В. Наростання явищ голодомору у подільських селах за повідомленнями місцевих партійних та державних органів; Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської конференції 20.10.1993 р. – Хмельницький, 1993. – 111 с. – С. 18.

² Васильєв В. Ю., Хоптяр Ю. А. Селянство Поділля у голодоморі 1932-1933 рр. // Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині... С. 20.

³ Васильєв В. Ю., Хоптяр Ю. А. Селянство Поділля у голодоморі 1932-1933 рр. // Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині... С. 21.

⁴ Осінський В. Г. Під грифом «таємно»: документи Державного архіву Хмельницької області про голод 1932-1933 років //... С. 54.

В. Марочко, А. Веселовой и др. Работа С. В. Кульчицкого «Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид» (укр. яз.)¹ – размышление историка о сути общественно-политических процессов, наступивших после распада СССР, «государства-коммуны», на смену которому пришло не социальное государство западноевропейского образца, а первоначальный капитализм. В такой ситуации обществу сложно принять на веру утверждение историков о том, что «советский строй в ленинско-сталинское время мог быть построен только железом и кровью. Великой кровью». Всё это мы должны иметь ввиду, когда пытаемся переубедить общество в том, что террор голодом был таким же орудием «социалистического строительства», как и все формы террора»². Учёный разграничил понятия «голод» и «голодомор»: «В первой половине 1932 г. В Украине разразился голод с десятками тысяч смертных случаев и даже фактами каннибализма – как следствие хлебозаготовок из урожая 1931 г. Однако Голодомора не было. Голодомор есть следствие абсолютной конфискации хлеба из урожая 1932 г., после чего началось изъятие всех иных продовольственных припасов. Смертельные случаи от Голодомора начались поздней осенью 1932 года и достигли апогея в июне 1933 г.»³. Несмотря на то, что XX съезд осудил политический террор 1937-1938 гг., однако, утверждает историк – не было признано, что террор голодом в 1932-1933 гг. осуществлялся партийными комитетами, комсомолом, профсоюзами, комитетами незаможных селян. «Как можно было признать, что Сталину удалось использовать систему власти, которую все называли «народовластием», для истребления народа, то есть геноцида»⁴. В 1991 году вышла книга С. Кульчицкого «Цена «великого» перелома» (укр. яз.). Автор осуществил детальный анализ социально-экономической политики Кремля, вызвавшей экономический кризис, нарушивший политическое равновесие, обобщил свои наработки за годы исследований в новых «архивных» условиях. Он приходит к выводу: «Голод и геноцид на селе были запрограммированы заранее»⁵. Этим автор объясняет, почему

¹ С. В. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К.: 2005. – 220 с.

² С. В. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К.: 2005. – С. 15.

³ С. В. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К.: 2005. – С. 19.

⁴ С. В. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К.: 2005. – С. 31.

⁵ С. Кульчицкий. Ціна «великого перелому». – К.: Україна., 1991. – С. 302.

Сталин применил террор голодом против Украины в определённый период – период максимальной глубины экономического кризиса. «Упущением монографии, – как заметил сам автор спустя 15 лет, – было отсутствие анализа национальной политики Кремля. Без такого анализа вывод о геноциде зависал в воздухе»¹. Позже автор приходит к выводу, что «обоснование Голодомора как геноцида требует одинакового внимания и к социально-экономической, и к национальной политике»². Профессор Кульчицкий в своих доводах голода-геноцида указывает на специфику политического устройства СССР, как многонационального государства. Политическое руководство Советского Союза стремилось к тому, чтобы Украина превратилась из страны в республику, наделённую якобы большими конституционными полномочиями, но в действительности целиком подчинённую центру³. Выгодное европейское расположение национальной республики Украина у руководителей СССР вызывало обоснованное беспокойство. Опасность агрессии как следствие заговора в Украине, или кризиса в центре, или наличие обоих этих факторов одновременно была весьма реальной. «В начале 30-х годов такой кризис, – считает автор, – в центре и на периферии уже назрел. Сталин, действующий на упреждение, ликвидировал угрозу для своей власти при помощи террора голодом, направленного против украинского крестьянства и индивидуального террора в среде украинской интеллигенции»⁴.

Кремль строил советское государство именно в такой форме, чтобы «справиться с украинским освободительным движением не только с помощью силы, но и демагогии. Ведь в Кремле всегда ощущали потенциальную опасность такой формы государственности... Террором 1933 и 1937 гг. кремлёвские политики надолго отодвинули опасность распада Советского Союза. Но в период системного кризиса советского коммунизма эта опасность не только опять проявилась, но и реализовалась. Сфокусирование государственного террора сталинского времени на гражданах Украины или на украинцах, которые могли бы стать гражданами Украины (речь идёт о Кубани), продолжалось в течение

¹ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 39.

² С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 39.

³ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 92.

⁴ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 93.

многих десятилетий. На переломе 1980-90-х гг. инициаторами направленного против Кремля движения оказались не украинцы, а граждане Российской Федерации»¹.

Автор ссылается на Римский устав Международного криминального суда (2003 год), квалифицирующий преступления против человечности [humanity (англ.)] как действия, связанные с осознанным нападением на гражданское население (в форме убийства, уничтожения, порабощения, депортаций, заключений и т. д.).

По мнению профессора С. Кульчицкого, все признаки преступления прослеживаются в событиях 1932-1933 гг.² А если исходить из того, что украинский народ не просто этнос, но и политическая нация, а Украина – не территория, где живут украинцы, а страна, – «то мы должны признать геноцидом террор голодом, применённым против украинцев УССР и на Кубани под видом хлебозаготовок»³.

В качестве аргументов-доказательств геноцидного характера голода 1932-1933 гг. для Украины – профессор С. Кульчицкий использует документы, исходившие от высшего политического руководства ВКП (б) и Украины. Динамику организации геноцида профессор Кульчицкий представляет в такой последовательности. Прежде всего, Сталину необходимо было определить врага. Поэтому естественное нежелание крестьян работать в колхозах задаром квалифицировалось как «кулацкий саботаж». Нежелание компартийно-советских работников выбивать хлеб у голодающих крестьян рассматривалось как «предательство». Меры борьбы с такого рода «вредителями» фиксирует «Директива ЦК КП (б) У секретарям обкомов партии» от 13 декабря 1932 г.

Этой директивой предлагалось немедленно исключать из рядов партии «наиболее злостные элементы», высылать их на север, подвергать длительным срокам заключения, расстреливать⁴. Этой директивой украинское партийное руководство отвечало на позицию местных руководителей на инструкции чрезвычайных хлебозаготовительных комиссий – Молотова в Украине и

¹ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 93.

² С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 95.

³ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 95.

⁴ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 96.

Кагановича на Кубани. «Принятые к исполнению инструкции были продиктованы Сталиным и сводились к террору голодом», – утверждает историк¹. Далее в этой связи С. Кульчицкий ссылается на постановление бюро Северокавказского райкома ВКП (б) по вопросу «О ходе хлебозаготовок и сева в районах Кубани». Суть его состояла в том, что 10 кубанских районов было занесено на «чёрную доску»: за короткое время из них вывезли всё зерно и почти всё продовольствие. 18 ноября под нажимом Молотова было принято постановление ЦК КП (б) У, а 20 ноября – постановление СНК УССР, почти идентичные по содержанию и с одинаковым названием: «О мерах по усилению хлебозаготовок». Главным пунктом украинских и кубанского постановлений было учреждение натуральных штрафов. Колхозам, колхозникам и единоличникам, задолжавшим хлеб государству, устанавливали дополнительное задание по мясозаготовкам в размере 15-месячной нормы и по заготовкам картофеля в размере годовой или двухгодовой нормы.

Выступая 27 ноября на объединённом заседании ПБЦК и президиума ЦКК ВКП (б), Сталин заявил, что Украина и Кубань припрятавают зерно в ямах, саботируют хлебозаготовки и угрожают голодом рабочему классу².

Сталинскую телеграмму от 1 января 1933 года, направленную украинскому руководству, автор геноцидной концепции профессор Кульчицкий характеризует как «весь Тридцать третий год»³. Телеграмма жестко предупреждала о необходимости сдавать хлеб, иначе в ход пойдут обыски с последующей ответственностью «укрывателей зерна», предусмотренной постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. К тому же, у всех тех крестьян, «у кого не будет найден хлеб – конфискуют другие продовольственные продукты длительного хранения»⁴. Автор обращает внимание: «забирали не только зерно, мясо с салом и картофель, как приписывали партийно-правительственные постановления. Забирали свёклу, горох, фасоль, пшено, лук, фруктовую сушку и всё другое, чем крестьяне запасались до следующего урожая. Под руководством уполномоченных по хлебозаготовкам, чекистов и

¹ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 96.

² С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 96; Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.559.

³ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 97.

⁴ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 98.

милиционером обыски в каждом селе проводили члены комитетов незаможных селян»¹. С. Кульчицкий, ссылаясь на сведения органов ГПУ и НКВД, указывает, что за период с 1 декабря 1932 года по 25 января 1933 года ими было выявлено 14956 ям и 1980 других тайников, где было спрятано 1,7 млн пудов хлеба². «Под прикрытием легенды, – утверждает учёный, – о подземных «пшеничных городах» в украинских и кубанских сёлах была осуществлена мерзкая акция изъятия хлеба и всего незернового продовольствия, не имеющая ничего общего с хлебозаготовками»³. Крестьянам, как одной из активных украинских общественных групп, был преподан сталинский урок, главной целью которого было выработать страх и смирение, сделать из них покорное орудие в руках кремлёвских политиков.

Таким образом, профессор С. Кульчицкий определяющим моментом в признании голода 1932-1933 гг. в Украине геноцидом выдвигает национальный аспект. В стремлении высшего политического руководства СССР превентивным ударом – террором голодом по Украине и Кубани (в основном населенной украинцами) определяется желание пресечь возможность осуществить конституционное право выхода из СССР. В то время как высшее советское политическое руководство прекрасно осознавало, что навязанный советский образ жизни со всеми его нарушениями прав человека никак не воспринимался свободолюбивой национальной натурой украинцев, складывавшейся столетиями.

Прежним политическим режимам, угнетавшим украинцев, не удалось сломить их бунтарский дух, их извечное стремление возродить свою государственность. Советское руководство неслыханным террором, репрессиями, насилием и другими мерами, попиравшими права и свободы человека, вселяло страх на подсознательном уровне, ломало историческую память поколений. И как следствие – на определённое время удалось затормозить естественный процесс становления украинской государственности.

Профессор Н. А. Якименко в монографии «Украинское село: 70 лет перестройки» (укр. яз.), изданной в 1993 году, в главе «Голод» определяет голод 1933 г. как «геноцид», ссылаясь на

¹ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 98.

² С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 98.

³ С. Кульчицкий. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К.: 2005. – С. 98.

Декларацию ООН о предупреждении и наказании геноцида, принятой Генеральной Ассамблеей ООН 9 ноября 1948 года, ратифицированной СССР в 1954 году. Заметим, что Сталин её ратифицировать не захотел! Автор считает, что то, что «происходило на Украине в 30-х годах, полностью или частично попадает практически под каждый пункт Декларации ООН». Но наиболее, по мнению профессора Якименко, оно соотносится с пунктом «В»: «умышленное создание для этой группы условий жизни, преследующих цель полного или частичного её физического уничтожения». Для крестьян Украины действительно были созданы такие условия жизни, которые способствовали их «физическому уничтожению», – убеждён автор¹.

Значительную часть главы, посвященную голоду 1932-1933 гг., автор уделяет проблеме нарушения прав человека. Эти проти-законные действия в условиях тоталитарного государства инициировались сверху и с жестокой последовательностью выстраивали цепочку строжайшего исполнения этих указаний на местах. Репрессивные методы хлебозаготовок были узаконены уже выше названным постановлением СНК УССР от 20. 11. 1932 г. «О методах усиления хлебозаготовок». Автор раскрывает роль «буксирных бригад» в силовом изъятии не только хлеба, но и съестных припасов у голодающих крестьян. В состав «буксирных бригад», как правило, входили: член правления местного колхоза или депутат, два – три комсомольца, один коммунист и местный учитель². На микро-историческом уровне профессор Якименко раскрывает суть общественно-политических настроений украинского села, иллюстрируя свои выводы многочисленными письмами, отправленными в центр различными слоями села: крестьянами, местным руководством, студентами – выходцами из крестьян, журналистами, о катастрофическом положении с продовольствием, о голодании, опухании и массовых смертях на почве голода. Авторы возмущены, они разочарованы антинародным характером власти. «Вместо провозглашенного Октябрём «Вся власть Советам!...» – не контролируемое дикое своеволие уполномоченных активистов «буксирных бригад»³.

¹ М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 67, 68.

² М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 67, 68.

³ М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 55.

В подтверждение умышленного изъятия продовольствия в украинском селе, автор цитирует из крестьянских писем свидетельства о том, что на железнодорожных станциях лежали горы невостребованного зерна, гниющего под дождём¹.

Продолжением содержания тематики настроений украинского крестьянства периода голодомора оставался народный фольклор, представленный автором в частушках, песнях, присказках и прочее. Этот жанр народного творчества сравнивал жизнь при царе и при коммунистах, при которых исчезло продовольствие:

«Був цар і цариця,
Були хліб і паляниця,
А настали комуністи
І не стало чого їсти».
Или трехстишие о ГПУ:
«Батько в СОЗі,
Мати в СОЗі,
Діти ходять по дорозі,
Коли їде ГПУ,
Діти драла в кропиву».
А также о страданиях всего народа:
«Косіоре, Косіоре,
Яке тепер у нас горе, –
Нема хліба, нема сала.
Україна бідна стала»².

Автор раскрывает также официальную позицию власти, которая не признавала факт голода, а лишь констатировала «отдельные факты трудностей с продовольственным снабжением, или «ошибки» местного начальства»³.

Голодомор порождал тысячи сирот и беспризорников. Гибли родители. Дети оставались беспризорными. Родители, пытаясь спасти детей, сознательно оставляли их на улицах городов, у интернатов, детприёмников, патронатов. Эта часть драматической истории украинского голодомора нашла отражение на страницах книги Н. Якименко. Автор приводит цифру: 6694 бездомных детей

¹ М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 59.

² М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 58-59.

³ М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 59.

было подобрано лишь в одном Харькове на протяжении марта-мая 1933 года¹.

Голод, по мнению автора, был использован также для «изъятия тех жалких драгоценностей, оставшихся у крестьян после революции». За золото или серебро в магазинах Торгсина можно было купить неограниченное количество продуктов². Одним из первых в украинской историографии профессор Н. Якименко поднял вопрос о карательно-репрессивной системе на местах: о деятельности кустовых народных судов. Посредством анализа следственных дел автор раскрывает содержание и масштабы репрессий против тех, кто не мог должным образом организовать сдачу несуществующего хлеба. Автор анализирует особенности и методы работы следователей, выбивавших дознание у обвиняемых, суровость приговоров, которые никак не соответствовали степени социальной безопасности того или иного преступления, абсурдность этих приговоров: за невыполнение плана хлебозаготовок приговаривали председателей колхозов до 10 лет тюремного заключения, а за убийство с целью грабежа – 4-5 лет³.

Авторское исследование этой темы весьма разнообразно. Н. Якименко одним из аспектов изучения проблемы называет вопрос «ответственности» и вины. «Наряду со Сталиным, Молотовым и Кагановичем перед судом человеческой памяти должны стать Косиор, Постышев и Чубарь. Именно они, – пишет историк, – с благоволения Сталина... в 1933 году организовали страшный погром тех органов, которые имели хоть какое-либо отношение к сельскому хозяйству. Руководители компартии объявили, что за тяжелое положение украинского села отвечают Наркомзем, где органы ОГПУ раскрыли «вредителей». 11 марта 1933 г. Коллегия ОГПУ СССР списком «рассмотрела» дело 75 служащих наркоматов земледелия и совхозов Украины, Белоруссии и Северного Кавказа. На следующий день в газетах появилось сообщение о приговоре и его исполнении: 35 человек расстреляно, 12 – получили по 10 лет, а 18 – по 8 лет лагерей. Власть заметала следы преступлений, ликвидируя людей, хорошо знавших настоящих виновников трагедии. Среди расстрелянных – известные

¹ М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 62..

² М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 65.

³ М. А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 70-73.

спеціалісти сільського господарства Ф. М. Конар, М. М. Вольф, О. В. Маньковский и др.»

В качестве испытанного метода одурманивания масс советским руководством профессор Якименко называет политическую ложь. Среди виновных: «активные участники контрреволюционных вредительских организаций, бывшие активные белогвардейцы и петлюровцы, члены колхозов, МТС, совхозов и других органов государственного аппарата»¹. На массе фактического материала Н. Якименко раскрывает «настоящий погром, произведённый в сельскохозяйственных вузах Украины: Харькова, Полтавы. Их преподаватели были объявлены «вредителями», «агентами иностранных разведок». Этим сталинское руководство пыталось отвлечь внимание народа от настоящих виновных в голодоморе. «К сожалению, – констатирует учёный, – в значительной степени руководителям ЦК ВКП (б) удалось достичь поставленной цели». Даже сегодня встречаются люди, которые, по мнению учёного, позволяют манипулировать своим сознанием представителям давно ушедшей эпохи, а именно утверждать, что причины голода крылись в нежелании колхозников работать»².

Юрий Брызгунов утверждает, что голодомор зафиксирован в местах компактного проживания украинцев в РСФСР: «Именно в уездах и волостях Центрального Черноземья, Кубани, где веками проживали потомки украинских переселенцев, зафиксированы факты массового голода»³. Весьма сложной была ситуация в южных районах ЦЧО – в Рассошанском, Ольховатском, некоторых других, где компактно проживали потомки украинских казаков, переселившихся на эти ещё свободные земли в XVI – XVIII вв. В качестве доказательств автор анализирует динамику хлебозаготовок. Так, в 1932 г. Рассошанский район обязали сдать 12850 т зерна, что в 1,8 раза больше предыдущего года. В Ольховатском районе подсчитали, что даже при условии сдачи государству зерна, полученного колхозниками за мизерные

¹ М.А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 77-79.

² М.А. Якименко. Українське село: 70 літ перебудови. – Полтава, 1993. – С. 79.

³ Юрій Брызгунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. 11. 2002 р. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003. – С. 126.

трудодни, – даже тогда район на сможет найти ещё 3124 т зерна обязательных поставок¹. Он также ссылается на работу профессора Загоровского², который обращает внимание, что в 1933 г. особенно пострадали юго-западные районы ЦЧО, именно там проживали этнические украинцы³.

Исследователи В. Сергийчук⁴ и Г. Ефименко⁵ научно обосновывают человеконенавистические планы и действия большевистской власти на украинских землях с её стремлением побороть так называемый «уклон к украинскому национализму», о чём Сталин говорил на XVII съезда ВКП (б). Юрий Брызгунов приводит цифры, характеризующие % проживания украинцев: на Кубани – 90%, в Кубанской и Воронежских землях – 60%⁶.

Г. Ефименко утверждает, что именно в этих районах крестьяне-украинцы были в основном зажиточными и с недоверием относились к советской коллективизации, нередко саботировали её осуществление⁷. Известно, что 15 декабря 1932 года выходит Директива ЦК ВКП (б) и СНК СССР о прекращении украинизации. Г. Ефименко обращает внимание на содержание постановления ЦК ВКП (б) от 14 декабря «О заготовках на Украине, Северном Кавказе и Западной области», где в частности отмечалось: «легкомысленная,

¹Юрій Брызгунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. 11. 2002 р. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003. – С. 129.

²Загоровский П.В. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземье в первой половине 1930-х годов. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 1998. – С. 36.

³Юрій Брызгунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. 11. 2002 р. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003. – С. 129-130.

⁴Сергийчук В. «Українізація» Росії. Політичне ошукаństwo українців більшовицькою владою в 1923-1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 36.

⁵Ефименко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001. – С. 29-30.

⁶Юрій Брызгунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. 11. 2002 р. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003. – С. 136.

⁷Ефименко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001. – С. 29-30.

не исходящая из культурных интересов населения небольшевицкая «украинизация» почти половины районов Северного Кавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам советской власти для организации сопротивления...»¹. Г. Ефименко считает, что если политику коренизации в УССР резко остановить было невозможно из-за международного аспекта, то за административными границами Украины сделать это было значительно легче. Для власти коллективизация была главной целью. Для её осуществления большевикам нужна была поддержка национально ориентированных сторонников в борьбе с крестьянством, значительную часть из них составляли украинцы. После голодомора крестьянство не представляло опасности для тоталитарного режима и перестало оказывать сопротивление советской системе. Г. Ефименко отстаивает однозначную направленность постановления ЦК ВКП (б) и СНК СССР от 14 декабря 1932 г., где прямо сказано, что неправильное осуществление украинизации стало причиной неудовлетворительного проведения хлебозаготовок. Автор склонен усматривать в действиях высшего политического руководства страны по отношению к украинскому населению Северного Кавказа и других регионов компактного проживания украинцев политику этногеноцида².

Юрий Брягунов приходит к выводу, что «этноцид был направлен против более динамичной, трудолюбивой, интеллектуально расчётливой, а значит – более конкурентоспособной и зажиточной нации, цивилизованность которой угрожала «аморальному» и «варварскому» (позже названному) «единому сообществу – советский народ»³.

Профессор Ю. Шаповал среди причин голода называет ошибочные «военно-коммунистические», довлеющие,

¹ Ефименко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001. – С. 130 – 131.

² Ефименко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001. – С. 20, 22, 24 – 26.

³ Юрій Брягунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2.11.2002 р. – Київ: Українська видавнича Спілка, 2003. – С.138.

административные методы руководства аграрным сектором, «которые и послужили причиной катастрофического состояния на селе»¹.

Позиция Кремля в отношении проведения хлебозаготовок в Украине была весьма жесткой. В качестве доказательств профессор Шаповал ссылается на выступления Молотова и Кагановича на III Конференции КП (б) У (6-9. 07. 1932 г.), где украинские большевики, по мнению автора, упустили последний шанс поправить ситуацию на продовольственном рынке, а значит, и не допустить миллионные жертвы безвинных украинцев. Выступления Молотова и Кагановича, по мнению автора, обострили ситуацию в Украине. «Эти выступления, по сути, засвидетельствовали однозначно жёсткую позицию в отношении украинского крестьянства»². Что касается позиции автора в признании «геноцида» голодом, Профессор Шаповал отмечает: «...продолжается дискуссия о том, что действительно голод имел характер геноцида в отношении украинского народа, но примечательна одна деталь: голод не затронул соседние с Украиной области России. А потерпевшие от голодания украинские крестьяне (те, которым удалось пробраться сквозь установленные границы) ходили туда менять и покупать хлеб»³. Энтосоциальный аспект голодомора 1932-1933 гг. раскрывает исследование, изданное по заказу Государственного комитета телевидения и радиовещания Украины в соответствии с Программой выпуска социально значимых изданий⁴.

Авторский коллектив фундаментального академического издания «Голод 1932-1933 годов в Украине: причины и последствия» (укр. яз.), изучив массу документов, исходивших от большевистско-партийных советских органов, от непосредственных очевидцев пережитой трагедии, пришёл к заключению, что голод 1932-1933 гг. был спланирован советским политическим режимом

¹ Юрій Шаповал. Голод 1932 – 1933 років: Кремль і політичне керівництво УРСР // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення...К., 2003. – С. 20.

² Юрій Шаповал. Голод 1932-1933 років: Кремль і політичне керівництво УРСР // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення...К., 2003. – С. 28.

³ Юрій Шаповал. Голод 1932-1933 років: Кремль і політичне керівництво УРСР // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення...К., 2003. – С. 30.

⁴ Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. К., 2003. – С. 39-49.

против украинского населения и имел все признаки геноцида. Так, Л. Гриневич отмечает: «Непостижимая для человеческого разума бездеятельность власти в условиях голодомора на фоне инициированной «сверху» информационной блокады этой трагедии повергла в шоковое состояние украинское общество, породив в его части твёрдое убеждение в том, что людомор 1933 г. – это не просто «ошибка» в «хозяйственных расчётах», а целенаправленная акция коммунистической власти против украинцев, закономерное последствие колониального статуса Украины»¹.

Пятый раздел посвящён террору голодом, экономическим и этносоциальным аспектам. Это издание – итог работы большого коллектива учёных: как сотрудников Института истории НАНУ, так и ведущих специалистов этой проблематики. Выход этой работы практически немислим без учёта огромной, к тому времени вышедшей исторической, правовой, мемуарной, документальной литературы этой трагедии за последние 15 лет (до 2003 года). В работе проанализирована довольно солидная источниковая база настоящих и будущих исследований голода 1932-1933 гг. Исторические документы, исходящие от Сталина и его окружения, несут информацию о причинах голода 1932-1933 гг. в Украине. Эти документы раскрывают новое видение персональной ответственности Сталина и его соратников, определяют круг «заинтересованных лиц», политические решения которых привели к голодомору в украинском селе (эти решения они принимали без утверждения на политбюро, т.е. практически индивидуально), подчёркивают капитулянтскую позицию украинских большевиков – Косиора, Чубаря, Петровского².

Авторы разграничивают понятия «голод», «мор», «голодомор». Так, голод 1933 г. – следствие широкомасштабных экономических экспериментов большевиков, а «массовую смертность людей – мор (особенно смертность так называемого нетрудоспособного населения) обусловили правительственные решения, инструкции, приказы, действия»³. Хлебозаготовки

¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 429.

² Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 42-44.

³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 445.

приобрели формы массового карательно-репрессивного оттенка после приезда в Украину «группы инквизиторов» с Молотовым во главе. Осенью и в начале зимы 1932 г. вышли постановления, исполнения которых создали предпосылки массового физического уничтожения больших групп людей¹. Уже до 20. 11. 1932 г. СНК УССР издал постановление «О мерах по усилению хлебозаготовок», обязав местные власти выполнить плановые задания до 12 января, а образование семенных фондов – до 15. 01. 1933 г. Таким образом, инициатором массового изъятия хлеба в колхозах и единоличных хозяйствах крестьян даже формально было советское правительство.

Авторы доказывают, что элементом организации голодомора стало также решение ЦК КП (б) У о занесении должников на «чёрную доску» (18. 11. 1932 г.), а 6. 12. 1932 г. выходит совместное постановление ЦК КП (б) У и СНК УССР «О занесении на «чёрную доску» сёл, злостно саботирующих хлебозаготовки», жертвами которых стали жители сёл: с. Вербка Павлоградского района, с. Гавриловка Межевского района Днепропетровской области; с. Лютеньки Гадячского района, с. Каменные Потоки Кременчугского района Харьковской области; с. Свято-Троицкое Троицкого района, с. Пески Баштанского района Одесской области. Авторы раскрывают формы и методы механизмов голодомора, среди них и «товарные репрессии» – лишения крестьян продовольствия. Этот метод практиковался также против отдельных хозяйств колхозников и единоличников даже в сёлах и колхозах, выполнивших плановые задания. Следующим механизмом в организации голодомора стало осуществление правительством политики изоляции голодающих крестьян от остального населения. 27. 12. 1932 г. был учреждён единый паспортный режим по всей территории СССР. 9. 04. 1933 г. СНК УССР и ЦК КП (б) У издали постановление «О временных правилах трудового распорядка в колхозах», запрещающих колхозникам оставлять работу, бригаду без разрешения правления². Заградительные отряды «войск НКВД» проверяли багаж у крестьян, не допуская провоза хлеба более чем 10 кг.

¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 445.

² Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 447.

СНК СССР и ЦК ВКП (б) постановлением от 2 декабря 1932 г., за подписью Сталина и Молотова запрещали крестьянам «свободную торговлю своим хлебом» в колхозах и районах, не выполнивших хлебозаготовительных заданий. Запрещалось торговать картофелем, но разрешалось изымать его у колхозников, незаконно получившим эти овощи на трудовни.

Таким образом, авторы приходят к выводу о том, что «карательно-репрессивные методы хлебозаготовок, в начале направленные только лишь против «кулаков», в период массовой коллективизации приобрели иные формы и масштабы. Тоталитарный режим прибег к массовому усмирению населения, насаждая законы о лишении сёл и колхозов, даже целых районов, продуктов питания. Осуществление этих законов придало государственной политике того времени характер геноцида против крестьян. Последовательное и сознательное внедрение этой политики в жизнь имело своим последствием голодомор 1932-1933 гг.»¹.

Авторы раскрывают экономический механизм голодомора, демонстрируя динамику абсолютных данных о валовом сборе основных зерновых культур по секторам и процент заготовленного ими хлеба².

Массовую смертность сельского населения в 1933 г. вызвали три хлебозаготовительные кампании, сопровождавшиеся максимально возможным изъятием хлеба у основных производителей. Усилили трагедию дополнительные факторы: сплошная коллективизация, раскулачивание, паспортизация населения, плановый набор рабочей силы на селе для новостроек, система оплаты труда в колхозах на трудовни.

Исследуется также и тема «торгсина» и его роль в изъятии ценностей у голодающих крестьян. Авторы констатируют, что «в 1932-1933 гг. выкачка у крестьян хлеба и золота происходила одновременно. Государство, насильственно лишив крестьян хлеба, предложило покупать его за валюту и золото посредством системы торгсинов. Хлебозаготовки и золотозаготовки происходили по

¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 447.

² Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 450.

принципу разнарядки и осуществлялись с небывалым цинизмом и наглостью»¹.

Исследование раскрывает также механизм массового заселения опустошенных голодом украинских сёл переселенцами из ЦЧО, Белоруссии, Горьковской, Ивановской, Западной областей. Так, на 9 декабря 1933 г. в Украину прибыло 238 поездов, доставивших 16310 хозяйств колхозников, 83604 члена их семей².

Глава, посвященная демографической ситуации, подготовленная профессором Кульчицким, отмечает, что «прямые потери населения от голода 1933 г. в границах УССР были в пределах от 4 до 4,5 млн человек, к тому же последняя цифра является более вероятной»³. Учёный, вместе с тем, предостерегает от искушения излишних эмоций при этом: «Необоснованны утверждения о том, что количество людей, погибших от голода в украинском селе, было меньше 3 млн. человек. То же самое лишь неосведомленные с современными демографическими исследованиями могут говорить, что тех, кто погиб в 1933 году было больше, чем 4,5 млн. Называя цифры от 7 до 10 млн и более, мы, если не списывать на эмоции, свидетельствуем о том, что не желаем считаться с наукой»⁴.

Авторы фундаментального исследования отмечают, что значительной части украинского общества «безграмотные и зловещие действия в отношении украинского села ассоциировались именно с Москвой, то вполне логично, что в украинском обществе начали расти симпатии к политическим противникам большевизма, прежде всего к украинскому освободительному движению. А это уже действительно было небезопасно для режима. И Москва принимает, возможно, единственно правильное для себя решение, объединив задание унификации идеологической жизни в СССР с объяснением причин провала хлебозаготовительной кампании в Украине. Власть осуществляет резкий поворот в национальной

¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 446.

² Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 470.

³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 503.

⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 503.

политике. В постановлении ЦК ВКП (б) от 14 декабря 1932 г. подчёркивалось, что именно неправильное осуществление украинизации стало одной из причин неудовлетворительного проведения хлебозаготовок¹.

Появляются полемические исследования. Дискутируя с учёными Запада Р. Дэвисом и С. Уиткрофтом, отстаивающими концепцию «природно-климатического фактора «голода», историк Г. Васильчук отмечает, что «тезис о заболевании растений», повлиявший на сбор зерна, выглядит циничным в условиях рукотворного голода. Причиной кризиса были коллективизация, хлебозаготовки, карательно-репрессивные методы, политика раскулачивания, но не «болезни растений»².

Учебники. В постсоветское время изданные школьные и вузовские учебники истории Украины впервые уделяли внимание причинам, механизмам проведения и последствиям голодомора 1932-1933 гг. в Украине. Авторы указывают на нереальные хлебозаготовительные планы из урожая 1932 года – 356 млн пуд.³, «органические изъяны самого принципа подразверстки, на основе чего строились отношения между городом и селом»⁴, жестокость в действиях хлебозаготовительной комиссии в Украине с Молотовым во главе, наделенного чрезвычайными полномочиями. Этой комиссией было «дополнительно» заготовлено с 1. 11. 1932 г. по 1. 02. 1933 г. 105 млн пуд. зерна. Общее количество изъятого хлеба составляло 261 млн пуд. В результате чего к началу 1933 г. практически во всех районах Украины запасов продовольствия не осталось!!! В соответствии с постановлениями ЦК КП (б) У (18. 10. 1932 г.) и СНК УССР (20. 11. 1932 г.) «О мерах по усилению хлебозаготовок» «государственная партия санкционировала проведение массовых обысков с немедленной конфискацией имеющихся запасов». Постановления указывали на осуществление натуральных штрафов мясом и картофелем. Это означало «террор

¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 687.

² Г. М. Васильчук. Колективізація та політика розкуркулення в Україні (кінець 20-х – половина 30-х років): концепції сучасної західної історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 40.

³ Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 231.

⁴ Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 232.

голодом»¹. Подворные обходы конфисковывали либо-какие запасы еды: сухари, картофель, сало, соленья, фруктовой сушки и т. д. Забирали всё продовольствие, припасенное крестьянами до нового урожая, и те оставались без еды, приговоренные к голодной смерти»².

Смертность от голода началась уже в первый месяц действий молотовской комиссии. Начиная с весны 1933 г., она стала массовой.

Профессор Кульчицкий, подготовивший эту главу, квалифицирует голод как геноцид, имевший социальную окраску. То есть, «геноцид целил своим острием не в украинцев, как таковых, а в сельское население»³. «Визитной карточкой «геноцида» учёный считает натуральные штрафы. В Поволжье их почти не было».

Иная картина – на Северном Кавказе. За данными переписи 1926 г., здесь проживало более 3 млн украинцев, в том числе на Кубани – более 900 тыс. (62% всего населения), на Дону – до 500 тыс. (44%), а в Армавирском округе – более 300 тыс. (33%). Методы геноцида в виде заготовок здесь не отличались от украинских... Прямые и косвенные потери населения Северного Кавказа от «голода превышают миллионы»⁴.

Впервые концепция национальной истории XX века была представлена в учебниках для общеобразовательных школ. Первым таким учебником стал учебник профессора Турченко «Новейшая история Украины»⁵. Попытка представить национально-государственную концепцию истории Украины была воспринята далеко неоднозначно. Оценки учебнику давались резко полярные... Объяснялось это тем, что книга профессора Турченко охватывала наиболее драматический период в истории украинской нации. Это революция и гражданская война; 20 лет «социалистического строительства» с его насильственной коллективизацией, непосильной индустриализацией; инспирированным властью голодомором 1932-1933 гг., забравшего более 7 млн человеческих жизней и нанёсшего непоправимый удар по украинской нации. Это

¹ Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 232.

² Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 233.

³ Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 235.

⁴ Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 235.

⁵ Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины. Часть первая. (1917-1945 гг.). – К., 1994.

также – Вторая мировая война, унёсшая более 5 млн украинцев на фронтах, в коммунистическом подполье, партизанском движении и Украинской Армии¹.

Подготовленная д.и.н. В.И. Марочко энциклопедическая статья «Голодомор 1932-1933 гг. в СССР» (укр. яз.) дает определение этому явлению как «геноцид укр. народа тоталитарным коммунист. режимом во время утверждения социалист. сектора экономики в СССР, подчинения общества парт-гос. органам власти и установления в стране личной диктатуры И. Сталина»².

Таким образом, огромный пласт украинской историографии голода 1932-1933 гг. постсоветского периода признает факт организованного голода-геноцида со стороны тоталитарного советского режима против украинского народа, выделяя в этой трагедии прежде всего национальный аспект.

¹ С.О. Терно. Проблеми нації в сучасних українських підручниках історії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 465.

² Голодомор 1932-1933 років в УСРР // Енциклопедія історії України. – Т.2. – Київ: Наукова думка, 2004. – С.145-146.

**Национальная историография голода 1932-1933 гг. в Украине//
Уральский исторический вестник № 2 (19). – Екатеринбург, 2008. –
С. 96-102.**

Эпоха перестройки и гласности позволила советским историкам начать интенсивно изучать голод 1933 года. В украинском обществе тема голода переросла в тему голодомора-геноцида и мощно зазвучала¹.

В декабре 1987 г. первый секретарь ЦК КПУ В.В. Щербицкий впервые на официальном уровне признал факт голода 1932-1933 гг. в Украине. С этого времени у историков открылись возможности для исследования темы голода. Одним из первых начал публиковать свои исследования о голоде научный сотрудник Института истории АН СССР (теперь Институт истории Украины НАНУ) С.В. Кульчицкий.²

26 января 1990 г. ЦК Компартии Украины принимает постановление «О голоде 1932-1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных документов». Этот документ во многом способствовал выяснению истинных причин трагедии. Непосредственной причиной голода в начале 1930-х годов в республике стала принудительная, с массовым применением репрессий, губительная для крестьянства хлебозаготовительная политика³. Одной из важнейших проблем темы стал вопрос о человеческих жертвах.

С.В. Кульчицкий, размышляя о человеческих потерях в 1932-1933 гг. в Украине, отмечал, что учет жертв голода 1932 г. повышает общее количество потерь до 4649 тыс., а с учётом

¹ Кульчицкий С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К., 2005. С.28-29.

² Кульчицкий С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал (далі УІЖ). 1989. № 3. – С. 15-27; Кульчицкий С. Трагедія голоду. К., 1987. – 47 с.; С. Кульчицкий. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні // Інформаційний бюлетень Інституту історії АН УРСР. Вип. 1. 1988. – С. 32-39.

³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Кер. кол., упоряд. Р.Я. Пиріг. К., 1990. – С.3.

неточностей при подсчёте – до 5 млн человек¹. К проблемам демографических потерь профессор Кульчицкий будет обращаться и в последующие годы, привлекая новые источники и методики исследования. В 2003 г. к 70-летию голодомора в Украине учёный заявил: «Оценивать потери, исходя из анализа статистических данных, возможно лишь в двух параметрах: или от 3 до 3,5 млн чел., или от 4 до 4,5 млн чел. Невозможно утверждать, что количество людей, погибших от голода в украинском селе, была менее 3 млн человек. В то же время нельзя говорить о том, что погибших было больше, чем 4,5 млн человек».² Подсчёт иной составляющей демографической катастрофы, заявлял исследователь – не рождённых, – позволил автору определить цифру голодающих в 4649 тыс. человек³.

За время независимости Украины подготовлены и изданы сотни публикаций; свидетельства очевидцев, исследования историков-профессионалов, этой тематике посвящены различного рода конференции – научные и научно-практические, региональные, всеукраинские и международные. Весомое научное и общественно-политическое место занимает подвижническая деятельность Ассоциации исследователей голодоморов в Украине. Фундатором ассоциации стала семья журналистов и писателей Л. Коваленко-Маняк и В. Маняк. В июне 1992 г. в Киеве собрались свидетели голодной трагедии на учредительный съезд и образовали Ассоциацию «Голод-33». Определяющим поворотным моментом в работе Ассоциации стало активное участие в её деятельности учёных-профессионалов: историков, демографов, политологов (С. Кульчицкого, В. Марочко, А. Веселовой, Р. Пириг, А. Капустян, С. Дровозюк, Д. Мейса, О. Ганжи и др.). После безвременного ухода Л. Коваленко-Маняк и В. Маняк «Ассоциацию» возглавляли Л. Лукьяненко, народный депутат Украины, и историк-профессионал В. Марочко. За пятнадцатилетие своей деятельности «Ассоциацией» проделана колоссальная работа: собраны и опубликованы тысячи свидетельств голодной трагедии 1932-1933 гг.; членами её первичных организаций на местах, силами местных

¹ Кульчицкий С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990. – С. 77-78.

² Кульчицкий С. Демографические последствия голодомора 1933 года в Украине. К., 2003. – С. 52-53.

³ Там же. – С. 56

жителей и властей открывались памятники и памятные знаки на местах захоронений погибших от голодной смерти, её члены стали активными участниками научных и научно-практических конференций, авторами научных работ по этой тематике.

Определённым знаковым итоговым рубежом в освещении истории голода 1932-1933 гг. стал выход библиографического указателя литературы «Голодомор в Украине 1932-1933 гг.»¹ Это уникальное издание включает 6384 названий публикаций за период 1932-2000 гг.

Выход в 1992 г. сборника документов «Коллективизация и голод на Украине. 1929-1933» был важным звеном в процессе формирования фундамента историографии голода 1932-1933 гг. в Украине, позволившим значительно раздвинуть хронологические рамки трагедии: *голодание* 1931 г., *голод* 1932 г. и *голодомор* 1933 г. В каждом году существовали свои факторы, влиявшие на масштабы голода. Однако самая главная и постоянная причина углублявшейся дестабилизации на селе – это сталинская политика военно-коммунистического штурма, сопровождавшаяся безвозвратным изъятием огромных объёмов сельскохозяйственной продукции»².

Одним из последствий голодомора авторы указывают на исчезновение огромного количества сельских населенных пунктов, отмечают, что нормой стало изъятие не только хлеба, но и других продуктов (картофеля, мяса, сала и пр.). Такого рода «конфискация была», – по мнению ученых, – «осознанно направлена на медленное физическое уничтожение крестьян»³.

В. Маняк, писатель, и его супруга Л. Коваленко-Маняк, журналистка, возложили на себя ответственную миссию – возродить народную историческую память о голодоморе 1932-1933 гг. В 1991 г. вышла «Народная книга-Мемориал 33-й: Голод». В предисловии В. Маняк написал: «Книга-Мемориал – первая

¹ Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліогр. покажч. / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Є. Рікун; Редкол.: О.Ф. Ботушанська, С.В. Кульчицький (відп. ред.), В. Матика; Ред.: М.Л. Десенко, І.С. Шелестович; ОДНБ ім. М. Горького, Інститут історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії: Одеса – Львів, 2001. – 651 с.

² Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. // Укладачі: Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.; Ред. колегія Кульчицький С.В. (відпов. ред.) і ін. К., 1992. – 733 с.

³ Там же. – С.13.

попытка в украинской книгоиздательской практике собрать свидетельства тысяч людей, уцелевших и выживших в повальном голодоморе, а теперь своими словами поведавших, как это было, по-своему пронзительно раскрывших причины и последствия самого большого злодеяния сталинизма. Впервые убиенные голодом наши соотечественники собраны вместе в десятки поименных списков...

Много упущено времени не по нашей вине, многое утеряно, но мы не опоздали окончательно. Мы увидели еще живых участников коллективизации, приобщили к соучастию в Книге-Мемориале, и их свидетельства – бесценны»¹.

В. Маняк одной из причин голодомора называет нарушение правовых норм, законности, в угоду нуждам политики: ещё в 1928 г., с момента учреждения «чрезвычайщины» и практических методов осуществления хлебозаготовок во время поездки Сталина в Сибирь. «Сталин предметно показал, что нарушение законности в отношении крестьянина не только не будет наказываться, но и будет поощряться сверху»².

В. Маняк продолжает тему людских потерь, приводя методику демографов-аматоров, инженера-химика М.Д. Овчарука. Анализ, проведенный исследователем, показывает, что дефицит населения с 1931 г. по январь 1933 г. составлял 12 млн 800 тыс., эту цифру, по его подсчетам, составляли умершие от голода, раскулаченные, высланные на Север, те, кому удалось перебраться в другие регионы СССР. По подсчетам В. Лобко – другого исследователя проблемы, теоретически жертвами украинского голодомора 1932-1933 гг. могло быть 7 млн 200 тыс. чел. Однако В. Маняк замечает – эти цифры никак не претендуют на абсолютность³. Составительница мемориальной книги журналистка Л. Коваленко рассуждает над духовными потерями, как следствием чудовищной трагедии: «Голодомор оставил после себя на Украине не только миллионы безыменных погребений, не только запланированную и зверски осуществленную Сталиным

¹ Маняк В. Голод: чому і як? // 33-й: голод. Народна книга- меморіал / Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. К., 1991. – С. 9.

² Там же. – С. 573.

³ Там же. – С. 579-580.

«сто процентную коллективизацию», но и страшную духовную руину»¹.

И как итог: «Мораль, традиции, талант народа, его песни, вера его и его надежды – все это было отброшено новыми реалиями как ненужное, анахронизм, пережиток. Страшное пепелище лежало там, где еще недавно цвел сад духовной жизни украинского народа»².

Тема голодомора 1932-1933 гг. наибольшее раскрытие получила в региональных исследовательских работах. Задokumentированные свидетельства очевидцев голодомора 1932-1933 гг. в различных регионах Украины, наряду с открывшимися исследователями историческими источниками, как в центральных, так и местных архивах, способствовали активному осмыслению причин, развития и последствий голодомора 1932-1933 гг. на региональном уровне. Результаты этих исследований запечатлены как в материалах научных конференций³, так и в конкретно-исторических исследованиях⁴.

Малоизученной проблемой в исследовании голода 1932-1933 гг. в украинском селе остаётся соответствующая реакция крестьянства на произвол политики советской власти. Авторы В.Ю. Васильев и Ю.А. Хоптяр утверждают, что «в период хлебозаготовительной кампании конца 1931 г. у подольского крестьянства были изъяты не только хлеб, но и продовольственные

¹ Коваленко Л. Духовна руїна // 33-й: голод. Народна книга-Меморіал. – К.: Радянський письменник, 1991. – С.18.

² Там же.

³ Голодомор, як засіб політичного терору: матеріали конференції, Вінниця, 29. XI. 2002 р., 26 листопада 2003 р. / С.Д. Гальчак (голова ред. кол.). Вінниця, 2004. – 155 с.; Голодомор 1932-1933рр на Кременчуччині: Матеріали наук. Конференції / Кременчужське міське товариство «Меморіал» ім. В.Стуса; Кременчужський краєзнавчий музей та ін. / Л.І. Євселевський, Г.Т. Капустян. Кременчук, 1993. – 44 с.; Голод 1932-1933 рр на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, 20-х 1993 року, Хмельницький. 1993. – 111 с.).

⁴ Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). Миколаїв, 2003. – 203 с.; Голодомор 1932-1933 рр факти, спогади, документи. – Матеріали круглого столу “Український голокост і Полтавщина: історична пам'ять” // Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава, 2005. – С. 67-154; Яценко Є.Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині. Дис. ... к.і.н. Харків, 1999; Маркова С.В. Голодомор на Поділлі 1932-1933 рр. Дис. ... к.і.н. Чернівці, 2001.

запасы»¹. Ослабленные физически крестьяне, осознавая трагизм своего положения, пытались оказывать сопротивление. Исследователи указывают на пассивные формы: побег из сёл в индустриальные центры, выход из колхозов, изъятие колхозного посевного зерна и колхозного скота, отправляли ходоков в Харьков, Москву, Ленинград с официальными полномочиями получить хлеб. Летними ночами крестьяне, спасая себя и своих родных от голодной смерти, украдкой заходили на поля незрелых хлебов и срезали колосья. С начала жатвы появились так называемые «несуны», несущие зерно домой в карманах².

На сопротивление, пусть даже прикрытое, реагировала карательно-репрессивная система управления советским обществом. Масштабы этих репрессий, в частности, на Хмельниччине, раскрывает историк В. Г. Осинский. Он отмечает чрезвычайную перегруженность Исправительных учреждений³.

Тема голода 1933 года изучалась историками с нарастающей интенсивностью, она перерастала в тему голодомора-геноцида в украинском обществе. Динамика исторических доказательств голод – голодомор – геноцид украинского народа отражена в работах С. Кульчицкого, В. Марочко, А. Веселовой и др. Наибольший интерес представляет работа С.В. Кульчицкого «Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид»⁴. Учёный разграничил понятия «голод» и «голодомор»: «В первой половине 1932 г. в Украине разразился голод с десятками тысяч смертных случаев и даже фактами каннибализма – как следствие хлебозаготовок из урожая 1931 г. Однако Голодомора не было. Голодомор есть следствие абсолютной конфискации хлеба из урожая 1932 г., после чего началось изъятие всех иных продовольственных припасов. Смертельные случаи от голодомора начались поздней осенью 1932 года и достигли апогея в июне 1933 г.»⁵. В вышедшей еще в 1991 г. книге С. Кульчицкий осуществил детальный анализ социально-экономической политики Кремля, вызвавшей экономический

¹ Васильев В. Ю., Хоптяр Ю. А. Селянство Поділля у голодоморі 1932-1933 рр. // Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині... С. 20.

² Там же. – С. 21.

³ Осінський В. Г. Під грифом «таємно»: документи Державного архіву Хмельницької області про голод 1932-1933 років // Там же. – С. 54.

⁴ Кульчицкий С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К., 2005. – 220 с.

⁵ Там же. – С.19.

кризис, нарушивший политическое равновесие. Он пришел к выводу: «Голод и геноцид на селе были запрограммированы заранее»¹. Профессор Кульчицкий указывает на специфику политического устройства СССР, как многонационального государства. Политическое руководство Советского Союза стремилось к тому, чтобы Украина превратилась из страны в республику, наделённую якобы большими конституционными полномочиями, но в действительности целиком подчинена центру². Выгодное европейское расположение национальной республики Украина у руководителей СССР вызывало обоснованное беспокойство. Опасность агрессии как следствие заговора в Украине, или кризиса в центре, или наличие обоих этих факторов одновременно была весьма реальной. «В начале 30-х годов такой кризис, – считает автор, – в центре и на периферии уже назрел. Сталин, действующий на упреждение, ликвидировал угрозу для своей власти при помощи террора голодом, направленного против украинского крестьянства и индивидуального террора в среде украинской интеллигенции»³.

В качестве аргументов-доказательств геноцидного характера голода 1932-1933 гг. для Украины, С. Кульчицкий использует документы, исходившие от высшего политического руководства ВКП (б) и Украины. Динамику организации геноцида автор представляет в такой последовательности: определение врага, выработка мер борьбы, применение, итоги. Определяющим моментом в признании голода 1932-1933 гг. в Украине геноцидом выдвигается национальный аспект. В стремлении высшего политического руководства СССР превентивным ударом – террором голодом по Украине и Кубани (в основном населенной украинцами) определяется желание пресечь возможность осуществить конституционное право выхода из СССР.

Профессор Н.А. Якименко определяет голод 1933 г. как «геноцид», ссылаясь на Декларацию ООН о предупреждении и наказании геноцида, принятой Генеральной Ассамблеей ООН 9 ноября 1948 г., ратифицированной СССР в 1954 г. Противозаконные действия в условиях тоталитарного государства инициировались

¹ Кульчицкий С. Ціна «великого перелому». К., 1991. – С. 302.

² Кульчицкий С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. К., 2005. – С. 92.

³ Там же. С. 93.

сверху, с жестокой последовательностью выстраивали цепочку строжайшего исполнения этих указаний на местах. Репрессивные методы хлебозаготовок были уже узаконены постановлением СНК УССР от 20. 11. 1932 г. «О методах усиления хлебозаготовок». Автор раскрывает роль «буксирных бригад» в силовом изъятии не только хлеба, но и съестных припасов у голодающих крестьян. На микро-историческом уровне Н.А. Якименко раскрывает суть общественно-политических настроений украинского села, иллюстрируя свои выводы многочисленными письмами, отправленными в центр различными слоями населения: крестьянами, местным руководством, студентами – выходцами из крестьян, журналистами о катастрофическом положении с продовольствием, о голодании, опухании и массовых смертях на почве голода.

Голодомор порождал тысячи сирот и беспризорников. Гибли родители. Дети оставались беспризорными. Родители, пытаясь спасти детей, сознательно оставляли их на улицах городов, у интернатов, детприёмников, патронатов. Н. Якименко приводит цифру: 6694 бездомных детей было подобрано лишь в одном Харькове на протяжении марта-мая 1933 г.¹

Голод, по мнению автора, был использован также для «изъятия тех жалких драгоценностей, оставшихся у крестьян после революции». За золото или серебро в магазинах Торгсина можно было купить неограниченное количество продуктов². Одним из первых в украинской историографии Н. Якименко поднял вопрос о карательно-репрессивной системе на местах: о деятельности кутовых народных судов.

В качестве испытанного метода одурманивания масс советским руководством Н. Якименко называет политическую ложь. Он раскрывает «настоящий погром, произведённый в сельскохозяйственных вузах Украины: Харькова, Полтавы. Их преподаватели были объявлены «вредителями», «агентами иностранных разведок». Этим сталинское руководство пыталось отвлечь внимание народа от настоящих виновных в голодоморе³.

¹ Якименко М. А. Українське село: 70 літ перебудови. Полтава, 1993. – С. 62.

² Там же. – С. 65.

³ Там же. – С. 79.

Ю. Брязгунов утверждает, что голодомор зафиксирован в местах компактного проживания украинцев в РСФСР: «Именно в уездах и волостях Центрального Черноземья, Кубани, где веками проживали потомки украинских переселенцев, зафиксированы факты массового голода»¹. Весьма сложной была ситуация в южных районах ЦЧО – в Рассошанском, Ольховатском, некоторых иных, где компактно проживали потомки украинских казаков, переселившихся на эти ещё свободные земли в XVI – XVIII вв. В качестве доводов автор анализирует усилившуюся динамику хлебозаготовок. Он ссылается также на работу Загоровского², который обращает внимание, что в 1933 г. особенно пострадали юго-западные районы ЦЧО, именно там проживали этнические украинцы³.

Исследователи В. Сергийчук⁴ и Г. Ефименко⁵ описывают членоконенавистические планы и действия большевистской власти на украинских землях с её стремлением побороть так называемый «уклон к украинскому национализму». Г. Ефименко утверждает, что именно в этих районах крестьяне – украинцы были в основном зажиточными и с недоверием относились к советской коллективизации, нередко саботировали её осуществление.

Данную точку зрения поддерживает Ю. Брязгунов, который приходит к выводу, что «этнотеррор был направлен против более динамичной, трудолюбивой, интеллектуально расчётливой, а значит – более конкурентоспособной и зажиточной нации, цивилизованность которой угрожала «аморальному» и «варварскому» (позже названному) «единому сообществу – советский народ»⁶.

¹ Брязгунов Ю. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. 11. 2002 р. Київ, 2003. – С. 126.

² Загоровский П.В. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземье в первой половине 1930-х годов. Воронеж, 1998. – С. 36.

³ Брязгунов Ю. Указ. соч. – С. 129-130.

⁴ Сергийчук В. «Українізація» Росії. Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923-1932 роках. К., 2000. – С. 36.

⁵ Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). Київ, 2001. – С. 29-30.

⁶ Брязгунов Ю. Указ. соч. – С.138.

Профессор Ю. Шаповал среди причин голода называет ошибочные «военно-коммунистические», довлеющие, административные методы руководства аграрным сектором, «которые и послужили причиной катастрофического состояния на селе»¹.

Позиция Кремля в отношении проведения хлебозаготовок в Украине была весьма жесткой. В качестве доказательств Ю. Шаповал ссылается на выступления Молотова и Кагановича на III конференции КП (б) У (6-9. 07. 1932 г.), которые обострили ситуацию в Украине. «Эти выступления, по сути, засвидетельствовали однозначно жёсткую позицию в отношении украинского крестьянства»². Что касается позиции автора в признании «геноцида» голодом, профессор Ю. Шаповал отмечает: «...продолжается дискуссия о том, что действительно голод имел характер геноцида в отношении украинского народа, но примечательна одна деталь: голод не затронул соседние с Украиной области России. А потерпевшие от голодания украинские крестьяне (те, которым удалось пробраться сквозь установленные границы) ходили туда менять и покупать хлеб»³. Энтосоциальный аспект голодомора 1932-1933 гг. раскрывает исследование, изданное по заказу Государственного комитета по телевидению и радиовещанию Украины в соответствии с Программой выпуска социально значимых изданий⁴.

Авторский коллектив фундаментального академического издания «Голод 1932-1933 годов в Украине: причины и последствия», изучив массу документов, исходивших от большевистско-партийных советских органов, от непосредственных очевидцев пережитой трагедии, пришёл также к заключению, что голод 1932-1933 гг. был спланирован советским политическим режимом против украинского населения и имел все признаки геноцида⁵. Исторические документы, исходящие от Сталина и его окружения, несут информацию о причинах голода 1932-1933 гг. в Украине. Эти документы раскрывают новое видение персональной

¹ Шаповал Ю. Голод 1932-1933 років: Кремль і політичне керівництво УРСР // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення... – С. 20.

² Там же. – С. 28.

³ Там же. – С. 30.

⁴ Смерть смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. К., 2003. – С. 39-49.

⁵ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003. – С. 429.

ответственности Сталина и его соратников, определяют круг «заинтересованных лиц», политические решения которых привели к голодомору в украинском селе (эти решения они принимали без утверждения на политбюро, т. е. практически индивидуально), подчёркивают капитулянтскую позицию украинских большевиков – Косиора, Чубаря, Петровского¹.

Авторы разграничивают понятия «голод», «мор», «голодомор». Так, голод 1933 г. – следствие широкомасштабных экономических экспериментов большевиков, а «массовую смертность людей – мор (особенно смертность так называемого нетрудоспособного населения) обусловили правительственные решения, инструкции, приказы, действия»². Хлебозаготовки приобрели формы массового карательно-репрессивного оттенка после приезда в Украину «группы инквизиторов» с Молотовым во главе. Таким образом, инициатором массового изъятия хлеба в колхозах и единоличных хозяйствах крестьян формально было правительство.

Авторы приходят к выводу о том, что «карательно-репрессивные методы хлебозаготовок, вначале направленные только лишь против «кулаков», в период массовой коллективизации приобрели иные формы и масштабы. Тоталитарный режим прибег к массовому усмирению населения, насаждая законы о лишении сёл и колхозов, даже целых районов, продуктов питания. Осуществление этих законов придало государственной политике того времени характер геноцида против крестьян. Последовательное и сознательное внедрение этой политики в жизнь имело своим последствием голодомор 1932-1933 гг.»³.

Исследование раскрывает также механизм массового заселения опустошенных от голода украинских сёл переселенцами из ЦЧО, Белоруссии, Горьковской, Ивановской, Западной областей. Так, на 9 декабря 1933 г. в Украину прибыло 238 поездов, доставивших 16310 хозяйств колхозников, 83604 члена их семей⁴.

Особенностью историографии голода 1932 года стало появление полемических исследований. Дискутируя с учёными

¹ Там же. – С. 42-44.

² Там же. – С. 445.

³ Там же. – С. 447.

⁴ Там же. – С. 470.

Запада Р. Дэвисом и С. Уиткрофтом, отстаивающими концепцию «природно-климатического фактора голода», историк Г. Васильчук отмечает, что «тезис о заболевании растений», повлиявший на сбор зерна, выглядит циничным в условиях рукотворного голода. Причиной кризиса были коллективизация, хлебозаготовки, карательно-репрессивные методы, политика раскулачивания, но не «болезни растений»¹.

Изданные в постсоветское время школьные и вузовские учебники истории Украины также уделяют внимание причинам, механизмам проведения и последствиям голодомора 1932-1933 гг. в Украине. Авторы указывают на нереальные хлебозаготовительные планы из урожая 1932 г. – 356 млн пуд², «органические изъяны самого принципа продразверстки, на основе чего строились отношения между городом и селом»³, жестокость в действиях хлебозаготовительной комиссии в Украине с Молотовым во главе, наделенного чрезвычайными полномочиями.

Впервые концепция национальной истории XX века была представлена в учебниках для общеобразовательных школ. Первым таким учебником стал учебник профессора Ф.Г. Турченко «Новейшая история Украины»⁴. Попытка представить национально-государственную концепцию истории Украины была воспринята далеко неоднозначно. Оценки учебнику давались резко полярные. Объяснялось это тем, что книга Ф.Г. Турченко охватывала наиболее драматический период в истории украинской нации. Это революция и гражданская война; 20 лет «социалистического строительства» с его насильственной коллективизацией, непосильной индустриализацией; инспирированным властью голодомором 1932-1933 гг., забравшего более 7 млн человеческих жизней и нанёсшего непоправимый удар по украинской нации. Это также – Вторая мировая война, унёсшая более 5 млн украинцев на фронтах, в

¹ Васильчук Г.М. Колективізація та політика розкуркулення в Україні (кінець 20-х – половина 30-х років): концепції сучасної західної історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2006. Вип. XX. – С. 40.

² Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т. 2. К., 1996. – С. 231.

³ Там же. – С. 232.

⁴ Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины. Часть первая. (1917-1945 гг.). К., 1994.

коммунистическом подполье, партизанском движении и Украинской Армии¹.

Подготовленная В.И. Марочко энциклопедическая статья «Голодомор 1932-1933 гг. в СССР» дает определение этому явлению как «геноцид укр. народа тоталитарным коммунист. режимом во время утверждения социалист. сектора экономики в СССР, подчинения общества парт-гос. органам власти и установления в стране личной диктатуры И. Сталина»².

Ганна КАПУСТЯН

Мемуаристика української діаспори про голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні (Сповідь Дмитра Гойченка) //

Міжнародна наукова конференція: «Українці за кордоном: історія, сучасність, проблеми, напрямки співпраці між діаспорою та Україною». – Мюнхен. 13-14. 04. 2008 р.

У 1994 р. у бібліотеці церкви Фатімської Божої Матері у Сан-Франциско було знайдено рукопис «Голод 1933 года». Це були спогади Дмитра Даниловича Гойченка (1903-1993). Сподвижницькі пошуки ентузіастів мемуарних записів Д. Гойченка в американських церквах і монастирях протягом 1994-1999 рр. дали певне уявлення про автора: він народився в Україні, перед війною дуже постраждав від НКВС, у кінці війни йому довелося перебратися на Захід. Після закінчення війни він утратив свою родину. На еміграції Д. Гойченко жив у штаті Каліфорнія. В 1959-1963 рр. вів бухгалтерію у церкві Фатімської Божої Матері [1, 6-7].

Рукопис є унікальним свідченням подій Голодомору 1933 року в Одесі, Києві, Київській області. Унікальність цих мемуарів у тому, що в історичній літературі практично не збереглося досить скрупульозного опису цих трагічних сторінок української історії безпосереднім свідком. Унікальні спогади відтворювалися за гарячими слідами пережитого.

Сам автор родом із українських селян, волею долі опинився в лавах відданих прихильників радянського політичного режиму, і перед ними відкривалася можливість зробити успішну політичну

¹ Терно С.О. Проблеми нації в сучасних українських підручниках історії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2006. Вип. XX. – С. 465.

² Голодомор 1932-1933 років в УССР // Енциклопедія історії України. Т. 2. – Київ, 2004. – С. 145-146.

кар'єру. Через свою належність до партійно-радянської номенклатури він володів вагомою і різноманітною суспільно-політичною інформацією. Очевидна аморальність радянського політичного режиму приводить автора до глибокого розчарування радянською суспільно-економічною і політичною системою. Динаміка ставлення його до більшовицького політичного режиму викарбувалася у позицію від активного прихильника до розуміння антинародної суті цього політичного режиму, який урешті-решт пішов війною проти всього народу. Мемуари Д. Гойченка – це справжня енциклопедія українського повсякдення періоду Голодомору 1932-1933 рр.

Чисельна післявоєнна українська діаспора залишила дуже мало мемуарів і свідчень про те, що бачили її представники на батьківщині, про свої долі й випробування у голодоморному 1933-му. Адже серед них були особистості з унікальними біографіями, люди високої культури, які могли відтворити вірогідну суть суспільно-політичної ситуації в тодішньому СРСР, розкрити механізм політичного контролю тоталітарної держави, зміст суспільно-політичних настроїв усіх соціальних верств суспільства. Існують фрагменти емігрантських свідчень: Віктора Кравченка, спогади якого надруковані англійською мовою [2], дещо пізніше намагаються донести громадськості свої судження про народну трагедію дисиденти старшого покоління – генерал П.Г. Григоренко, Л.З. Копелев [3, 343-344]. Причиною такого замовчування цієї теми був страх, якщо не себе, то за членів своїх родин, які залишилися за залізною завісою.

Мемуари Д.Д. Гойченка було опубліковано під назвою «Сквозь раскулачивание и голодомор» видавництвом «Русский путь» 2006 року у рамках Проекту «Всероссийская мемуарная библиотека», заснованого О.І. Солженіциним.

Спосіб викладу автором сповіді про Голодомор 1933 р. в Україні підкреслює свідоме розуміння ним міри впливу і наслідків від діянь системи радянського політичного контролю, яка була спрямована у першу чергу на фільтрацію суспільної думки. Розповідям Д. Гойченка притаманний системний характер. Пам'ять автора про жахливу трагедію відтворена рукописно в кінці 1940-х рр. Слово Д. Гойченка – це спочатку усвідомлене переконання здібної й талановитої людини у необхідності будівництва нового світу.

Соціальний досвід такої співпраці привів автора до прозріння і глибокого каяття від того, що в дійсності йому довелося слугувати тому політичному режиму, який будував державу на великій крові.

Навесні 1932 року голод змусив переїхати Д. Гойченка із Одеси (там він працював після навчання в педінституті) до Києва, до свого товариша, який обіймав велику посаду. Д. Гойченко влаштувався на роботу в Червоний Хрест, отримав однокімнатне помешкання і талони в одну з їдалень. У справах служби Д. Гойченкові довелося проїхати Київську область, він мав можливість знайомитися з документами партійних і радянських органів, які підлягали лише службовому користуванню, йому доводилося брати участь у радянських заходах на селі, спрямованих на «викачування» хліба і забезпечення там класової лінії. Мемуари Гойченка – не просто емоційний надрив людської душі – це доволі цілісна картина трагедії українського народу: її причини, хід, наслідки. Це сповідь освіченої людини, яка для встановлення істини залучає різні джерела інформації: документи, що виходили від різноманітних радянських, партійних, судових органів та органів спецслужб. Він оповідає про різні форми і методи, спрямовані на втілення політики ЦК ВКП (б) і радянської держави на місцях, картину людських страждань, пропущену через власні відчуття.

Причини голодомору Д. Гойченко вказує офіційні та об'єктивні: «Офіційно, – пояснював його високий за посадою товариш, – голод об'ясняється кознями классовых врагов и кулацким саботажем, вызывающим массовый отказ колхозников от работы, в результате чего много хлеба погибло неубранным. В действительности дело обстояло так: хлебозаготовительные планы были колоссальными. Если бы хлеб был собран до зерна, все равно его не хватило бы для выполнения планов. И не напрасно все мы, получив такой план, схватились за головы. Следовательно, изъятию подлежал весь хлеб. Но ведь это делалось не первый год. Колхозники работали все время даром, ничего не получая. Жили они тем, что сеяли в своих усадьбах.

Теперь же было запрещено производить посевы в огородах, а посеянное заранее объявлялось конфискованным. Колхозники, таким образом, лишались всех ресурсов жизни» [4, 214].

Офіційна радянська статистика ще 1925 р. стверджувала, що загальна цифра хлібофуражного балансу в СРСР становить 529 млн. пуд. Сталін же грубо підпорядкував ЦСУ СРСР політиці, змушуючи

його (ЦСУ) підняти цю цифру до 900 млн. пуд. Згідно з цією цифрою і лаштували хлібозаготівельні плани [5, 18]. Саме з цього розпочалася сталінська «революція згори».

Аналіз ситуації приводить автора до висновку про те, що масштаби і людські втрати від голоду 1933 р. в Україні й на території, де мешкали етнічні українці, зокрема на Кубані, були наймасовішими.

Відомо, що у січні 1933 р. на пленумі ЦК ВКП (б), згідно зі вказівкою Сталіна, з метою посилення чистки села, прийнято рішення про створення політвідділів МТС. Саме їх Р. Конквест розглядає як «інструменти соціально-політичного контролю» [6, 205]. Політвідділи МТС відрізнялися від звичайних партійних органів тим, що не залежали від сільських райкомів партії та сільрад. Д. Гойченко зазначає, що в політвідділи МТС і радгоспів направлялись особливо віддані комуністи, їх забезпечували дефіцитними промисловими і продуктовими товарами через розподільники ЦК. Найбільш здібних і жорстоких відправляли в Україну та на Кубань [4, 206].

1930 року в СРСР відбулося 13745 селянських виступів проти режиму, лише в Україні в 4098 виступах брало участь до 1 млн селян. Сталін і його оточення розглядали Україну і козачі області країни, такі, як Кубань (вона була населена в основному нащадками запорожців), як місця особливо залятого опору комуністичним методам управління і господарювання. «Сталін, який діяв на випередження, – стверджує проф. С. Кульчицький, ліквідував загрозу для своєї влади за допомогою терору голодом, спрямованого проти українського селянства та індивідуального терору у середовищі української інтелігенції, який розгорнувся майже одночасно» [7, 93].

У листопаді 1932 р. були прийняті постанови ЦК КП (б) У і Північно-Кавказького крайкому ВКП (б), які впроваджували натуральні штрафи. Тобто колгоспам, колгоспникам і одноосібникам, які заборгували хліб державі, накидали додаткові завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми із заготівель картоплі у розмірі дворічної норми [4, 96]. Цими постановами ігнорувались будь-які застереження щодо дотримання прав людини. У хід пускали ганебні методи, спрямовані на зневажання будь-яких гарантій і стандартів життя цивілізованого суспільства.

Запроваджувались подвірні обходи, так звані «трұси», під час яких проводили реквізиції не тільки хліба, але і харчів тривалого зберігання, якими селяни запасались до наступного врожаю. Такі методи хлібозаготівель запроваджувались лише в Україні й на Кубані!

Д. Гойченко переповідає розповідь уповноваженого із хлібозаготівель, робітника-комуніста, якому вбили в голову, що продовольчі труднощі зумовлені «куркульським саботажем». Він захоплено розповідав про те, «як він разом з іншими уповноваженими нищипорили по селянських засіках і сараях, як вони перещупували і переривали огороди у пошуках хлібних ям у одноосібників, як вони ламали печі й розкидали стіни хат, як вони забирали навіть виявлений послід, який залишився від хлібозаготівель... Навіть недопечений хліб забирали із печей, а кашу, що варилася, викидали на вулицю» [4, 195].

Подвірні обходи супроводжувалися жорстокими репресіями проти селян: «У них выставляли оконные рамы, их выгоняли вместе с детьми в зимнюю стужу на улицу среди ночи, голодных и раздетых. Их выдерживали по несколько суток в подвалах. Наконец, у них отбирали все продукты – картофель, свеклу, одним словом, все, что находили, дабы полной голодовкой заставить отдать хлеб. Но раз его не было, то не было» [4, 203].

А тим часом «Лазарь Каганович ошалело метался по Украине, поднимая за собой подлинный вихрь все новых страданий народа и жестокости» [4, 203]. Автор різними жанровими прийомами описує народні страждання: «В мусорном ящике рылись несколько мальчиков и прелестная девушка лет 16-17. Личико ее было бледно-желтое, но еще сохранившее свои прекрасные черты, а в дивных небесных глазах ее, выражение которых не успел еще окончательно погасить голод, была отражена великая скорбь великого народа-мученика» [4, 207]. Описи Д. Гойченка голодного конаючого села моторошні: «... на окраинах Киева я увидел много голодных, лежавших на улицах и площадях, мертвых и еле живых ... В селах ... было то же самое. Здесь веяло жуткой пустотой и разрухой. Ни одного забора нигде не было, все они пошли на топливо, так как колхозники соломы на топливо не получали и она колоссальными скирдами гнила на поле... Для корма скоту колхозник не получал

даже гнилой соломой. Он жил и работал исключительно для государства...

Бесчисленное количество изб стояло без дверей... и окон. Это все были выморочные хозяйства, где не осталось ни души живой. Местами такой страшной пустыней, гнетущей душу и навевающей ужас, была целая улица, вся подряд, в сотню дворов.

В каждом селе неизменно трупы и трупы на улицах, во дворах, в канавах. Даже предсмертная агония проходила незаметно. Люди как бы не умирали, а медленно угасали.

Уже было тепло и сельский воздух вместо благоухания наступившей весны был насыщен тяжелым трупным запахом, так как местами трупы не убирались по неделе» [4, 216].

Автор погоджується з думкою старого єврея, колишнього непмана, про кричуще нехтування правами людини в СРСР: «Теперь, в такое страшное время может спастись только тот, кто имеет какие-то ценности, а без них вся жизнь человека зависит целиком от капризов власти. И волей-неволей человек вынужден как-то приспособливаться к власти, потому что его жизнь и смерть в ее руках, он потерял всякую самостоятельность. И когда такое было? Нигде и никогда. Когда-то раб был несравненно счастливей нынешнего колхозника, а крепостной крестьянин был попросту помещик по сравнению с этими несчастными людьми. Создано такое положение, что ни один человек в стране не может самостоятельно существовать, ни ум, ни труд, ничто не может его спасти» [4, 251]. Роздумуючи про приватну власність як передумову свободи людини, автор стверджує: «Нужно было создать такие условия, чтобы человек похоронил свои мечты о частной собственности и отдался бы целиком той системе, в которую он против его воли был включен. Таким средством, – стверджує автор, – по мнению «отца» и его соратников, могущем притупить частнособственнические чувства и привычки, был голод. Будучи уже лишены частной собственности, люди целиком зависели от государства, которому не стоило большого труда поставить народ в условия абсолютного голода. Для этого из колхозов был взят весь хлеб в 1932 г., в сильно обрешанных усадьбах запрещен сев» [4, 287].

Свідки, яким чудом удалося вижити в голодному пеклі 1933 року, стверджують як один: найтяжче доводилось дітям і людям

похилого віку. Д. Гойченко змальовує надривні картини дитячих страждань. На початку травня 1933 року йому довелося в одному із сіл Київщини відвідати дитячий садок. Матері зобов'язані були ходити на шарування посівів цукрового буряка, а в колгоспному дитячому садку вони вимушено залишали ще живих голодних дітей. Більше того, матері мали забезпечити дітей харчуванням: «Тут их было десятка полтора. Все они представляли жалкие скелетики с большими болезненными глазками, с полуоткрытыми ротиками и с горевшими губками. У некоторых малюток личики были сморщены, как у стариков. Все они напуганы и невероятно грязные ... Дети безмолвуют. Все они постепенно тают. Но они цепляются за жизнь. Вот маленькая девочка грызет кусок дерева. А вот совсем крошечное дитя, может быть, годовалое, ест кусок глины. Забившись в уголок, в слабенькой агонии умирает маленький мальчик. Последняя искра жизни его угасает. Еще минута – и он получит вечный покой.

А на передній стенці висить лозунг: «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!» О як беспримерна насмешка!» [4, 269-270] – кричить душа Гойченка.

Автор голодної української хроніки не тільки констатує картину трагедії, але намагається дати оцінку подіям, діям влади, вчинкам. Трагедія планетарного масштабу залишила далекосяжні наслідки у суспільстві.

1. Відбувся відхід від християнської культури як типу цивілізації. Безбожні, уповноважені разом з сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованку для хліба. Гойченко передає розповідь хвалькуватого робітника, якого направили в одеське село для «викачування» хліба. Вони, усупереч волі священика, вдерлися до церкви, здійснили її погром, не знайшли хліба, але заарештували священика і відправили його в ДПУ [4, 196]. Для Гойченка, людини глибоко віруючої, це було справжнім потрясінням.

2. Радянський режим сформував безсовісну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу. Гойченко влучно передав динаміку, зміст стратегічного лозунгу більшовиків від 1917 року. В часи голодомору його принцип був таким: «...Опираюсь на

немногочисленных проходимцев и продажные души, имеющиеся среди народа, пользуясь террором и голодом, идти войной против всего народа...» [4, 274].

3. Застосовуючи терор голодом, більшовицька держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушували їх продавати людське сумління, вступати у зносини із більшовицькими стандартами життя. Автор розкриває механізми формування доносів та існування інформаторів: «...люди умирают от голода. Готовы за кусок хлеба родного отца продать. Можете себе представить, как они стараются что-либо подслушать или подглядеть и как спешат ко мне в надежде получить в вознаграждение кусок хлеба...» [4, 226].

4. Доноси породжували у суспільстві страх. Страх бути обмовленим, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленням життя, розлученням із родиною, позбавленням майна, виселенням за межі села і т. ін. Україна переживала суспільний стрес.

5. З початку 1930-х років у СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, який набував системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: «Жить стало лучше, жить стало веселее!», або «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!» і т. ін., а СРСР став перебувати в інформаційній блокаді: «О том, что происходило в городе и области, о забастовках и волнениях, о разных эксцессах, вызванных сокращением [поставок] хлеба, об ужасном голоде, уносящем многотысячные жертвы, ни слова, конечно, не было и не могло быть в газетах или в радиосообщениях. Об этом никто не мог и не смел заикнуться даже на партийных собраниях. Все это притворно оставалось незамеченным» [4, 204].

Останні рядки споминів Д. Гойченка про голодомор 1933 р. проникнуті мажорними тонами, захопленням здатністю на всепрощення народу-мученика і вірою на хорошу перспективу: «...Страшными голодными муками и потрясениями от потери дорогих людей у крестьянства вовсе не была сожжена любовь к своему собственному хозяйству, не была вырвана надежда на возвращение к нему, и первое место в их заботах заняла борьба за существование в условиях колхозного строя...» [4, 287].

Література

1. Зудилов Евгений, Вью Маунтин. Рукописи, найденные в Сан-Франциско// Д.Д. Гойченко. Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца. – М.: Русский путь, 2006.
2. Kravchenko V.I. Chose Freedom. – New York, 1946.
3. Проценко Павел. Свидетель // Д.Д. Гойченко. Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца. – М.: Русский путь, 2006.
4. Гойченко Д.Д. Голод 1933 года // Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца. – М.: Русский путь, 2006.
5. Данилов В.П. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т.1.
6. Р. Конквест. Жнива скорботи: радянська колективізація і голод. – К., 1993.
7. С. Кульчицкий. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991.

Hanna Kapustyan
Kremenchug National University
by Mykhailo Ostrogradsky (Kremenchug, Ukraine)

Post-famine trauma in the testimony of eyewitnesses.

Постголодоморна травма у спогадах свідків.

(Доповідь на Міжнародній науковій конференції «Травма як культурний паліамсест», Вроцлав, 2016р.)

Keywords: Ukraine, famine-genocide of 1932-33, post-famine trauma.

Ключевые слова: Украина, голодомор-геноцид 1932-33, постголодоморная травма.

Abstrakt

The article explores the impact of the famine-genocide of 1932-33 Ukraine in the socio-psychological state witnesses experienced tragedies, post-famine trauma injury behavior.

After the collapse of the USSR those who survived in the famine hell started speaking. It was that time that the idea of Projekt about the people who survived in the famine hell was born. The students of Kremenchuk Mykhailo Ostrogradsky State National University took part in the project of honoring memory of victims of famine-genocide of 1932-1933 in Ukraine. Representatives of many students' generations have been recording painful facts of famine tragedy of 1932-1933, which has been indicated by eye-witnesses.

The effects of historical trauma can be observed in the consciousness of mass, that feeds historical memory. The predominant factor of the historical memory is oral history, which is closely connected with personal experience.

Аннотация

Статья рассматривает влияние голодомора-геноцида 1932-33 гг. на социально-психологическое состояние свидетелей пережитой трагедии, влияние постголодоморной травмы на социальное поведение людей. После распада СССР, те, кто пережил голодоморный ад, заговорили. В это время родилась идея проекта записать воспоминания свидетелей, которые пережили голодомор-геноцид 1932-33 гг. Студенты многих поколений Кременчугского Национального университета имени Михаила Остроградского собирали воспоминания очевидцев трагедии 1932-33 гг. Исследование показало, что преобладающим фактором исторической памяти является устная история. Влияние далекой социальной травмы наблюдается в сознании масс, питает историческую память.

Soviet totalitarian regime organized the famine-genocide of 1932-33 against the Ukrainian nation. That genocide has therefore left a deep social trauma.

Perestroika in the Soviet Union, followed by the USSR collapse has destroyed the Soviet stereotypes of social life. Obligatory attributes of democracy such as openness, transparency, publicity contributed to the revival of historical truth. Those who survived in the famine hell started speaking. These were gained through much suffering, emotional, bitter memories. Ukraine, being under pressure of sufferings and emotional experiences, was much higher emotionally tensed than the heroes of Shakespeare.

It was that time that the idea of Projekt about the people who survived in the famine hell was born. The students of Kremenchuk Mykhailo Ostrogradsky State National University took part in the project of honoring memory of victims of famine-genocide of 1932-1933 in Ukraine. Representatives of many students' generations of Kremenchuk Mykhailo Ostrogradsky State National University have been recording painful facts of famine tragedy of 1932-1933, which has been indicated

by eye-witnesses¹. The geography of the represented with the famine events of 1932-1933 refers mainly to the territory of Poltava region (which was an integral part of Kharkiv province that time), Kirovograd region, modern Cherkassy and Kharkiv regions. These are the nearby territories the students of the University are from. Some evidences from Dnipropetrovsk, Vinnytsya, Kyiv and Odessa regions are also presented.

The main motive to agree to testify about experienced famine was the desire to be heard and the hope for the fulfillment of a fair trial.

The effects of historical trauma were evident in the mass consciousness, that feeds by historical memory. The predominant factor is considered to be a historical memory of oral history, which is closely linked to personal experience. The Researcher of the Ukrainian famine-genocide of 1932-33 Alexandra Veselova draws attention to the statements of witnesses who survived this tragedy, on the one hand they have a natural need to confess seeds of truth, and the other hand covering such things may lead to fear for their lives and the fate of relatives who could be punished by a totalitarian state because of the desire to publish the truth – «носії пам'яті про ті жакливі події потайки шепотом розповідали нащадкам ... з настійливим попередженням-проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом»².

Extremely long pain and suffering of people experienced stayed long time in their memory. Soviet totalitarian regime imposed a taboo on recognizing his crimes against humanity.

One of the first who comprehended and dared to openly and loudly talk about the genocide in Soviet Ukraine in 1933, was Professor Raphael Lemkin of Yale University. He held a talk about it in September 1951 at the meeting in New York, dedicated to honor the memory of victims of the Great Famine in Ukraine 1932-1933. Lemkin on January 1954 called on the Unationed Nation «to find the Soviet Union and its satellites guilty of violating the pact [the Genocide Convention]»³.

¹Ганна Капустян, Пам'ять 33-го кличе молодих. Спогади свідків і слово історика, видання друге, доповнене, Кременчук 2014, 596 с.

²Олександра Веселова, Переднє слово: геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив і очевидців, [в:] пам'ять народу: геноцид в Україні Голодом 1932-1933 років, свідчення, Київ, 2009, стор.7.

³Roman Serbyn, Rafael Lemkin's conceptualization of the crime of Genocide and his analysis of the Ukrainian Genocide, [in] Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language. Editor Roman Serbyn, Kyiv, 2009, p. 16.

The Ukrainian Weekly was writing: «An inspiring address was delivered at the rally by prof. Raphael Lemkin, author of the United Nations Conventions against Genocide, that is, deliberate mass murder of peoples by their oppressors. Prof. Lemkin reviewed in a moving fashion the fate of the millions of Ukrainians before and after 1932-33, who died victims to the Soviet Russian plan to exterminate as many of them as possible in order to break the heroic Ukrainian national resistance to Soviet Russian rule and occupation and to Communism»¹.

Professor Roman Serbyn in 2009 introduced the world Article in 28 Languages named «Soviet Genocide in Ukraine» written by Rafael Lemkin². Rafael Lemkin with understanding brought necessary information about the destruction of Ukrainian nation, intellectuals, Ukrainian Orthodox Church and the peasantry by the Soviet communist regime³.

The Christian faith, priests and the Church remained a powerful obstacle to strengthening of the social evil. The priests, preaching the Christian virtues to the brought to believers the information of sin, repentance, forgiveness. Words of priests were understood as the inevitability of punishment for the sins committed. The community understood the importance of such virtues for closed ones and therefore condemned wickedness.

The communists realized a significant role and place of the Church in the building of the moral image of Ukrainian. The destruction of the Ukrainian nation by the Soviet communist regime was conducted systematically. After the massacre of Ukrainian intelligent people – «the brain of the nation»,⁴ the Soviet Communist regime destroyed churches, therefore physically destroying the priests – «the soul of the nation»⁵. People have lost the opportunity to seek advice from a teacher, namely - a priest. A significant part of this category of society was destroyed Ukrainian Soviet command-repressive system.

However it could not overcome the memory of humane values that was carried by the church. In hard times of Holodomor people

¹ Ibidem.

² Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language. Editor Roman Serbyn, Kyiv, 2009, 208 p.

³ Roman Serbyn, Rafael Lemkin's conceptualization of the crime of Genocide and his analysis of the Ukrainian Genocide, [in] Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language. Editor Roman Serbyn, Kyiv, 2009, p. 27.

⁴ Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language. Editor Roman Serbyn, Kyiv, 2009, p. 16.

⁵ Ibid.

mentioned church every day, the priest turned themselves to God. I whispered: «Найбільше запам'ятався Спас (релігійне свято), - recalled Anastasiya Ivakhnenko, born in 1917 in Poltava, - коли яблука святять. Мама тихенько нам розказувала, що колись з бабусею в цей день ходили до церкви яблука святити»¹.

Soviet communist regime, eliminating physically and mentally intellectual and spiritual elite of Ukrainian nation, aimed to influence individual peasant producers. In 1929 a dispossession of wealthy farms took place, and eventually the rest of individual farmers were forced to join collective farms.

The memories of peasant laborers conveyed a full respect for the families who worked from dawn to dusk, creating material wealth and materially supported the villagers. Witnesses condemned the methods of dealing with Soviet rich farmers. Sofia Farion, born in 1923, in Poltava region recalls: «У батька було 10 гектарів землі, пара коней, корова, 12 овець, свиня. В сім'ї було четверо дітей. У мене були дві молодші сестри і старший брат. Батька забрали комуністи 14 листопада 1932 року, і я нічого не знала про його подальшу долю, лише потім узнала, що він помер у 1959 році. Мені тоді було 8 років. Шостого січня 1933 року нашу сім'ю розкуркулили. Прийшли комуністи і сказали: «Збирайтеся! Що за 15 хвилин візьмете, то й ваше». Мати встигла лише вдягти дітей і взяти постіль. Це був свят вечір, був накритий стіл і ми не встигли поїсти. Нас посадили на воза і вивезли за межі Хорольського району. Там нас поселили в окремі хати, які стояли посеред лугів. У одній хаті жило по 6 сімей»².

Maklakov Alexander, born 1910, in Poltava recalls: «Наша родина була заможною. Мій батько Йосип служив у багатого хуторянина Маклакова, який ще за поміщицьких часів вийшов на хутір Савранівський. Батько прибрав грошей за службу, купив 15 га землі, побудував хату на хуторі Маклакових, Нашу родину теж розкуркулили у 1930 році. Обидно те, що забирали не тільки хліб, але і навіть останню ганчірку. Нас із села не виганяли і не висилали на Північ. За нашого батька заступилися односельчани, він часто допомагав бідним людям із села – Гончарівським, Ламанським.

Наших односельчан, синів діда Савки Краснокутського – Івана, Антона, Якова у грудні 1930 р. заарештували і відправили до

¹ Ганна Капустян, Пам'ять 33-го кличе молодих. Спогади свідків і слово історика, видання друге, доповнене, Кременчук 2014, с. 86.

² Hanna Kapustyan. History of Food Security in Ukraine in 1930s, [in:] World Ecology Report. Summer-Fall 2009, Vol. XXI № 2,3, p. 115-116.

кремненчуцької в'язниці, а їх сім'ї вивезли із села, доправили до полустанку Полуказарма і разом з іншими виселеними відправили у Свердловську область. Звідти вони написали у листі до нашого батька: «Тут тільки небо та земля»¹.

Soviet repressive system administration ignored the law, legal social norms and human rights. It is sadly noted by Anton Kovalchuk, born in 1913, Khmelnytsky region, «батька мого діда заарештували і засудили до 3-х років позбавлення волі за те, що він нібито хотів розвалити колгосп. Але він не розумів за що його засудили... з його слів, в ті часи, за одне слово проти влади засуджували на 10 років таборів»².

On October 24, 1929 in Ukraine there were 3705 arrests of individuals, including the rich peasants - 1858. Moreover, the total number of rich peasants, were arrested by the Soviet Union, were about 90% in Ukraine and Kuban Region in Russia, where ethnic Ukrainians lived³. In response, the rural population protested against the forced grain procurement, dispossession, forced collectivization, and church destruction.

Stalin and his comrades considered Ukraine and Kuban to be the regions of most severe opposition to the Communist system. In his August 1932 letter to Lazar Kaganovych, the Secretary of the Central Committee of the Communist Party, Stalin remarked that Ukraine was of the main importance to the USSR's survival. «Если мы не добьемся стабилизации ситуации на Украине мы можем потерять её»⁴, he wrote.

The Soviet state thus organized a famine terror in Ukraine and Kuban Region. In November 1932 special decrees were issued especially for Ukraine and Kuban by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Northern Caucasus District Committee in order to punish the residents of these territories, who were ethnic Ukrainians. The measures were as follows agriculture fines, farms searches and economic blockades. Ukrainian villages were blacklisted

¹ Ганна Капустян, Пам'ять 33-го кличе молодих. Спогади свідків і слово історика, видання друге, доповнене, Кременчук 2014, с. 62.

² Ibidem, p. 157.

³ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939, т.2.1923-1929, М.: «РОССПЭН», 2000, с. 975, 1038; ЦА ФСБ РФ. – Ф.2, Оп.7, Д.9, Л.22-33.

⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001, с.273-274.

and quarantined from obtaining any food deliveries, and brigades of government-mobilized collective farmers, called «activists», were organized to confiscate not only grain, but all other food and valuables so that farmers couldn't sell them or exchange them for food¹.

Anna Hudiyenko born in 1914 in the Poltava region, recalled, «прийшли страшні роки голоду, в нас все повідбирали сільські активісти... Вони ходили по дворах із загостреними залізними піками, перевіряли ними, чи немає де захованого хліба. Не було вже у нас нічого, то забрали навіть качани з капусти, які були в погребі для корови. Корову теж забрали. Наш хутір був невеликий, але дуже багато людей померло»².

Basil Onupko, born in 1917 in the Poltava region, recalled: «Для проведення хлібозаготівлі із району приїздила уповноважена особа. Потім у селі призначалася комісія, до якої входили три „довірені” людини, які краще за все знали односельчан і підтримували радянську владу. Спочатку забирали зерно у людей, яких вважали багатими, але потім цей захід поширився на всіх без винятку. Коли було конфісковано всі залишки зерна, почали відбирати усі продукти, навіть, одяг і деякі речі. Добре перевіряли всі закутки і закрома, погреба і вибирали все. Шукали, навіть, на огороді місця, де господар намагався трішки чогось приховати. А при знахідці чогось карали господаря і його сім'ю»³.

Famine has changed Ukrainian peasants. Panas Kovalenko, born in 1917 in the Cherkasy region, recalled: «Мені в ту пору п'ятнадцять років було. Я ходив до п'ятого класу Катеринопільської школи (тепер це Черкащина). Гамірливе село Катеринопіль зі своїми розбурханими базарами, весільними піснями, церковним дзвоном та діворою... помирало в мене на очах. Я з дитячим жахом дивився на світ, що гинув. Замовкла пісня, оніміли дзвони, щезли базари, затихли дитячі голоси»⁴.

Decades have passed, but the memory of people still contained the das of famine organized as one of the of complex measure components of the genocide of the Ukrainian nation. The mention of the horrible slow death from hunger disturbs the soul, «Вижили, але і через 70 років

¹ Hanna Kapustyan. History of Food Security in Ukraine in 1930s, [in:] World Ecology Report. Summer-Fall 2009, Vol. XXI № 2,3, p. 32.

² Ганна Капустян, Пам'ять 33-го кличе молодих. Спогади свідків і слово історика, видання друге, доповнене, Кременчук 2014, с. 285.

³ Ibidem, p. 371.

⁴ Ibidem, p. 90.

примара голоду стоїть перед очима»¹, - says Fedir Savchenko born in 1920 in the Poltava region.

Witnesses attempted to assess the effects of famine, they were disturbed by the authorities, who organized the famine, which led to numerous casualties. In this way, through the memories and emotions out that accumulating for decades, people tried to clear his own mind from earlier experiences of physical and psychological injuries. After psychological trauma they continued to live in a after-famine period. «Місцева влада окрім того, що відбирала останній хліб, нічого не робила для того, щоб хоч якось врятувати людей»², - recalls Fedir Romanenko born in 1928 in the Poltava region.

Such a wandering famine lead to suffering of children and the elderly. They died first³. Such a wandering famine lead to suffering of children and the elderly. They died first. Adults could find some strength to find foodstuffs. Children, especially small, needed proper nutrition, it was missing, and because they were dying, thus affected the gene pool of the Ukrainian nation. Also some parents died of starvation, leaving children orphaned. Their suffering continued in a patronage in the village where they brought by older relatives, neighbors and others. Rodionova Mary, born 1920, in Kamiani Potoky, Poltava region: «У нашій родині померла майже вся сім'я: двоє братів, батько, мати, мене відправили у дитячий»⁴.

The unbearable suffering of the child's soul was connected with mercy, love and care of his family and, above all, the mother. Pendyur Evdokia Petrovna, born in 1925, Poltava region: «Багато дітей з нашого села були в дитячих домах, там на обід давали дві галушки. Одну з'їдали самі, а другу несли додому, щоб нагодувати своїх братів і сестер»⁵.

Witnesses mentioned hunger, condemned the immoral actions that ignored human values. Human life lost its meaning and value. Human rights and dignity were destroyed by Soviet communism. Statistics of deaths was not performed, only the local authorities were bothered at least some way to remove the corpses from the streets of settlements. Sklyanychenko Gregory, born in 1920, Kirovohrad region recalled: «Люди почали пухнути з голоду і мерти. Першими почали мерти

¹ Ibidem, p. 89.

² Ibidem, p. 114.

³ Ibidem, p. 323.

⁴ Ibidem, p. 221.

⁵ Ibidem, p. 341.

люди літні, рятуючи собою своїх рідних і діточок, бо пухлі матері уже нічого не могли їм дати... Мерці подовгу лежали в хатах, їх нікому було похоронити, бо ті, що ще не вмерли, пухлі і охлялі, не могли витягти їх з хати.

Через село їхала велика гарба, запряжена вкрай виснаженими кіньми з двома, трьома грабарями. Для нас, дітей, страшні то були люди: в довгих, просякнутих креоліном киреях, підперезані віршовками, в гостроверхих башликах, в чорних рукавицях, в чорних пов'язках на роті і носі з довгими металевими гаками в руках. Такими на все життя запам'ятав тих моторошних „привидів смерті”, що згоджувались на цю „роботу” за кусок чорного хліба. Грабарі гаками витягали з хат померлих, клали в гарби, везли на цвинтар і скидали в братські могили»¹.

What hungry man seeks to relieve a hunger was not a piece of meat, but bread. After that Ukrainian bread became holy as the God, as a mother. Ukrainian grain export, Ukrainian grain was consumed by citizens of other countries. In 1933, Soviet communist regime deprived people not only bread but all edible, deprived them to physically survive. Such hungry people were almost deprived of feelings and emotions. But the mention of bread or his appearance caused a pathetic attitude. Bredun Evdokia, born in 1925, recalled: «Моя мати була дуже хвороблива... то якби не мій старший брат Іван, мама б не витримала без хліба. Іван в той час навчався в Кобеляцькому технікумі на вчителя. І їм давали пайку хліба. То він брав собі з дому тих коржів з качанів, а мамі відкладав хліб. То мама всім, і сусідам по малесенькому кусочку хліба виділяла. Добре пам'ятаю як сусід Терещенко Демид Сидорович бере той тонесенький кусочок хліба і цілує його, а сльози течуть з очей»².

Thus in defining the motive, character, size and effects of the 1932-1933 Holodomor-genocide of Ukrainian people, we should consider the national reason – the threat of Ukrainians aspiring to restore an independent Ukrainian state, which had previously existed, and a strong desire of the Russian Empire and the Soviet Union to suppress an independent Ukrainian state.

The law on the 1932-1933 Holodomor passed by the Ukrainian parliament in November 2006 acknowledged the act of genocide against

¹ Олесь Воля. Мор. Книга буття України. Видання християнського видавництва «Дорога правди» – Канада – Україна, 1993. – 430с.

² Ганна Капустян, Пам'ять 33-го кличе молодих. Спогади свідків і слово історика, видання друге, доповнене, Кременчук 2014, с. 383.

the Ukrainian people as the consequence of premeditated actions of the Soviet government that was aimed at the mass annihilation of Ukrainian peasants¹. The actions of the state in the fall of 1932 bore characteristics which can be classified as genocide, according to Article II of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by UN General Assembly on December 9, 1948²:

- Farmstead searches in Ukraine and Kuban (REGION), which were populated with ethnic Ukrainians, to extract food.
- The prohibition on Ukraine's rural population from fleeing the genocidal conditions into neighboring Soviet republics to rescue themselves.
- An information ban on the famine in Ukraine (in the USSR, this ban existed until 1987).

Such actions created conditions incompatible with life, so that is genocide. In 2008 according to the information of Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences, 3.4 million excessive deaths occurred in 1932-1933, while 1.1 million people were eliminated from an excessive decline in the birth rate. The demographic losses totaled 6 million people³.

The Holodomor had other effects on Ukrainian society: moral, political, and economic. The effects of historical trauma can be observed in the consciousness of mass, that feeds historical memory. The predominant factor of the historical memory is oral history, which is closely connected with personal experience. However, despite the fact that the Ukrainian nation experienced severe trauma because of the famine-genocide of 1932-33, it still creates the carriers of national conscience, who are able to comprehend the burden of historical truth. The main motive to agree testifying about experienced famine was the desire to be heard and the hope for an accomplishment of a fair trial. Witnesses are often asked the question: «Певне і тоді вже люди знали, що там щось нечисто навколо того голоду. Засухи не було. Де ж усе те поділося, що у людей забрали?» Their mentality, accepting the burden of past trauma provokes some thoughts: «Чом же нас тоді нікому було врятувати? Чом же нас покинули вмирати. Невже люди не знали нічого про той голод».

¹ Верховна Рада України. Закон від 28.11.2006 , №376-V. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні.

² The Holodomor 1932-1933. Genocide against the Ukrainian people, Kiev, 2008, p. 29.

³ Vasylenko V. The Ukrainian Holodomor of 1932-1933 as a Crime of Genocide: A Legal Assessment, Kyiv, 2009, p.31-34.

Witnesses are embarrassed about deficit of truth: «І скаржитися не можна було, і навіть, слова сказати про той голод не дозволяли»¹.

The international importance of recognizing the 1932-1933 Holodomor as genocide, not only in Ukraine but also in the global civilization, is highly relevant, particularly with regards to observing human rights, and strengthening society and government.

BIBLIOGRAPHY

1. Верховна Рада України. Закон від 28.11.2006 , №376-V. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні.
2. Олександра Веселова, Переднє слово: геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив і очевидців, [в:] пам'ять народу: геноцид в Україні Голодом 1932-1933 років, свідчення, Київ, 2009.
3. Ганна Капустян, Пам'ять 33-го кличе молодих. Спогади свідків і слово історика, видання друге, доповнене, Кременчук 2014.
4. Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language. Editor Roman Serbyn, Kyiv, 2009.
5. Roman Serbyn, Rafael Lemkin's conceptualization of the crime of Genocide and his analysis of the Ukrainian Genocide, [in] Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language. Editor Roman Serbyn, Kyiv, 2009.
6. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД.1918-1939, т. 2. 1923-1929, М. : «РОССПЭН», 2000.
7. Олесь Воля. Мор. Книга буття України. Видання християнського видавництва „Дорога правди” – Канада – Україна, 1993. – 430с.
8. The Holodomor 1932-1933. Genocide against the Ukrainian people, Kiev, 2008.
9. Vassylenko V. The Ukrainian Holodomor of 1932-1933 as a Crime of Genocide: A Legal Assessment, Kyiv, 2009.

¹ Ibidem, p. 397.

**Mission of Ukraine and
World Information Transfer, Inc.**
May 8th 2009,
Conference Room 9, 1:15p.m.

**Title: HISTORY OF FOOD SECURITY in UKRAINE in the
1930s**

Presenter: Prof. Hanna Kapustyan

*(Доповідь на 18-й Міжнародній науковій конференції «Вплив
політики на довкілля і здоров'я людей», Нью-Йорк, Організація
Об'єднаних Націй, 8.05.2009 р.)*

Your Excellencies, Distinguished Delegates, Colleagues, Ladies and Gentlemen,

I would like to thank the Mission of Ukraine and World Information Transfer for the opportunity to make this presentation.

While developed countries started industrial modernization at the beginning of the 19th century, in Ukraine, industrial modernization began in the second half of the 1920's by the Soviet government under Joseph Stalin. The support for industrialization was grain export to Western Europe. The farmers produced 528.7 million poods of grain annually by the middle 1920's (pood is a unit of measure equal to 16.4 kilograms). Accelerating industrialization goals by the USSR's regime required 900 million poods from the farmers.

By the end of the 1920s, a grain purchase crisis struck the USSR. The top political leadership led by Stalin attempted to solve this social and economic problem politically. Extraordinary measures were implemented, such as confiscating grain from farmers by using repressive and murderous methods. The Communist Party was transforming from a political party into a system of repression and murder. Party organs, government executive organs, the courts, the Office of the Public Prosecutor, the police, and special services took an active part in organizing forced grain procurement in Ukrainian villages.

The Soviet government created unbearable financial and fiscal pressures on rural farms, resulting in famine and abject poverty. All the while, the USSR exported 298 million poods of grain in 1930, 316

million poods in 1931, but in 1932 the grain export totaled 108 million poods. The grain which was exported in 1932 could have rescued the millions of Ukrainian farmers who died in the artificially engineered famine known as the Holodomor 1932/1933.

Middle-class farmers, the grain producers, refused to give their grain to the state for a song and to enter collective farms. As its response, the Soviet government launched repressions against those it considered wealthy farmers. In a process known as “dispossession,” in 1930, 31, 593 rural Ukrainian farmers were deported to remote areas of the USSR. In 1931, this number increased to 32,127.

In response, the rural population protested against the forced grain procurement, dispossession, forced collectivization, and church destruction. This protest was especially strong in Ukraine and Kuban Region in Russia, where ethnic Ukrainians lived. In fact during first three months in 1930, the special service of the USSR registered 1630 farmer protests against forced collectivization, 923 of which took place in Ukraine. In 1930 227,000 rebelled in the Northern Caucasus (mainly in the Kuban, heavily populated by ethnic Ukrainians). Ukrainian rebels called for independence and restoration of the Ukrainian People’s Republic declared in 1918. There was a real threat of Ukrainians leaving the USSR.

Stalin and his comrades considered Ukraine and Kuban to be the regions of most severe opposition to the Communist system. In his August 1932 letter to Lazar Kaganovych, the Secretary of the Central Committee of the Communist Party, Stalin remarked that Ukraine was of the main importance to the USSR’s survival. “If we don’t take measures to stabilize the situation in Ukraine, we can lose it,” he wrote.

The Soviet state thus organized a famine terror in Ukraine and Kuban Region. In November 1932 special decrees were issued especially for Ukraine and Kuban by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Northern Caucasus District Committee in order to punish the residents of these territories, who were ethnic Ukrainians. The measures were as follows agriculture fines, farms searches and economic blockades. Ukrainian villages were blacklisted and quarantined from obtaining any food deliveries, and brigades of government-mobilized collective farmers, called “activists,” were organized to confiscate not only grain, but all other food and valuables so that farmers couldn’t sell them or exchange them for food.

In 1932, 1.72 million tons of grain were exported from Ukraine, and in 1933, this amount was 1.68 million tons. In order to confiscate food, there were special detachments organized known as towing brigades. Mykhaylo Hlushych, born in 1924 in the Zaporizhia region, recalled, "At first, dad gave the grain himself. Then they came and took everything that was left. Then they started to search. I remember that ten men burst into the house. The door was wide open. They destroyed our stove and our floor. There were two bucketful of beans left, and nothing else. They took away the beans."

Yalosoveta Cherevan, born in 1915 in the Poltava region said: «There were confiscating brigades with metal pokers everywhere in the village. They pierced the floors, confiscating everything edible. They even found my granny's slices of dried pumpkin and threw them into the mud in the yard. »

Yefrosyniya Skrul, born in 1901 in the Poltava region, recalled: «In the autumn, local mobilized activists started to go around the homesteads, taking away even the last seeds. They said they received orders from the government to confiscate all the grain from the people without leaving anything for sowing. When asked how they were supposed to feed their children, the answer was the same: «The order is to hand in all the grain and we have to do this by all means, otherwise we will be shot. »

Fedir Savchenko, born in 1920 in the Poltava region, testified: «In 1932, the activists found two small packets of grain that mother didn't want to give. They seized the grain violently. Then activists wrote reports about Priska Savchenko hiding the grain and putting obstacles in the way of fulfilling the grain procurement plans of the Steputska Village Council. She was sentenced to two years' labor at the White Sea and Baltic Channel construction projects."

Millstones, mills and mortars were common devices used by peasants to make food during the famine. These devices were to be confiscated. Mykhailo Savchenko, born in 1903 in the Poltava region, testified: «The activists went around homesteads ... They broke all the millstones, mills and mortars. »

Homestead rounds were conducted in the late fall and winter of 1932, and the beginning of spring 1933. Anastasiya Kornotsenko, born in 1920 in the Poltava region, recalled: «Government-mobilized thieves came to the village several times, taking away everything that could be used as food. Leather items were also taken away, since they could be

boiled and eaten. » As further evidence of the genocidal nature of the Soviet government's deeds, the decree of the Central Committee of the All-Russian Communist Party of Bolshevik and People's Deputies Council of the USSR «On preventing mass farmers departure» on January 22, 1933 established a border blockade of Soviet Ukraine from the surrounding republics of Russia and Belarus, preventing Ukrainian farmers from crossing the border to rescue themselves and thus sentencing them to death by starvation. Varvara Voloshyna, born in 1925 in Kremenchuk of the Poltava region, recalled: «Mother collected things and went to sell them in Belarus. But people weren't allowed to board trains to cross the border. She had to leave the train, cross the border through fields and forests, sell her things there, and then walk back, because they didn't allow anyone to enter Ukraine with foodstuffs. Otherwise, they searched and confiscate every single dried crust. »

Maria Ovsienko, born in 1925 in the Poltava region, testified: «My grandfather intended to go to Russia several times, but there were border inspectors on the trains and at the stations, and people were taken out of trains in Orel, Byelgorod, Kaluga and sent back home violently».

I must point out that there are essential distinctions in defining the reasons, mechanisms and effects of the 1932-33 famine in Russia (where food was lacking) and the implementation of terror famine in Ukrainian villages, where food was intentionally confiscated in order to eliminate conditions for survival. The famine mechanism in the Ukrainian village was based on periodic homestead searches, which were not employed in Russian villages. A native of the village of Kologriyuvka of the Lunensk district of the Penza Region of Russia, Rayusa Antchak recalled: "In 1932-33, food was not confiscated from our village and no searches were held in farmers homesteads. What did we have to take away? We were half-starving, but there was enough food to avoid starvation. During the 1932-33 famine, nobody in our family (there were six children and two parents) died. »

As a rule, large families in Ukraine couldn't survive the starvation. Eyewitnesses trying to define the motives of the Holodomor pointed out the national reason. Panteleymon Pylypenko, born in 1921 said: «The main reason of the Holodomor was the absence of a stable national state. » Ivan Pasynych, born in 1911 in Myrhorod in the Poltava region, said: "In my mind, the main reason of the 1933 famine was anti-Ukrainian policy held by the Bolsheviks." Thus in defining the motive, character, size and effects of the 1932-1933 Holodomor-genocide of

Ukrainian people, we should consider the national reason – the threat of Ukrainians aspiring to restore an independent Ukrainian state, which had previously existed, and a strong desire of the Russian Empire and the Soviet Union to suppress an independent Ukrainian state.

The law on the 1932-1933 Holodomor passed by the Ukrainian parliament in November 2006 acknowledged the act of genocide against the Ukrainian people as the consequence of premeditated actions of the Soviet government that was aimed at the mass annihilation of Ukrainian peasants. The actions of the state in the fall of 1932 bore characteristics which can be classified as genocide, according to Article II of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by UN General Assembly on December 9, 1948:

- Farmstead searches in Ukraine and Kuban (REGION), which were populated with ethnic Ukrainians, to extract food.
- The prohibition on Ukraine's rural population from fleeing the genocidal conditions into neighboring Soviet republics to rescue themselves.
- An information ban on the famine in Ukraine (in the USSR, this ban existed until 1987).

Such actions created conditions incompatible with life, so that is genocide. In 2008 according to the information of Institute of Demography and Social Research of the

National Academy of Sciences, 3.4 million excessive deaths occurred in 1932-1933, while 1.1 million people were eliminated from an excessive decline in the birth rate. The demographic losses totaled 6 million people.

The Holodomor had other effects on Ukrainian society: moral, political, and economic. The international importance of recognizing the 1932-1933 Holodomor as genocide, not only in Ukraine but also in the global civilization, is highly relevant, particularly with regards to observing human rights, and strengthening society and government. Thank you for your attention.

ВИСНОВКИ

Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. проти української нації, який скоїв радянський тоталітарний режим, залишив глибокі негативні наслідки в українському суспільстві. Сталася трагедія планетарного масштабу.

Україна пережила суспільний стрес, який і до сьогодні дається взнаки. Застосовуючи терор голодом, радянська тоталітарна держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушували їх продавати власне сумління, приймати більшовицькі стандарти життя. Доведені до відчаю, люди були ладні за шматок хліба рідного батька продати. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути оговореним, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленим життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села і т. ін.

Страх оселився в душі донедавна волелюбного народу. Посилилася боязнь перед посадовою особою. Нелегким, а іноді і неможливим виявляється відстоювання власної позиції.

Стався «відхід від християнської культури як типу цивілізації» [1, 20]. Безбожні уповноважені разом з сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованку для хліба.

Підірвані основи загальнолюдської моралі, які були споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба у односельців немає, жорстко знущались над своїми, принижували їх людську гідність.

Радянський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу.

З початком 1930-х років в СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, які набували системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: «Життя стало краще, життя стало веселіше!», або «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!» Суспільний рух відбувався не в правовому руслі, а відповідно до волі одноособового політичного лідера. Нехтувалися засади громадянського суспільства і правової держави, нехтувалися права людини. Радянський тоталітарний режим вніс у суспільну традицію соціальну покору і приниження. Входили в суспільний обіг телефонне право, яке підміняло правові стандарти, бруталізувалось повсякденне буття.

Знецінювалось саме людське життя. Вольовим одноосібним рішенням людина позбавлялась права на життя, а пояснювалось це принципом революційної доцільності.

Стався злам суспільних цінностей, ігнорування яких призвело до соціальної трагедії.

Література: 1. Васильєв В. Ю., Хоптяр Ю. А. Селянство Поділля у голодоморі 1932-1933 рр. // Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки.

Матеріали республіканської конференції 20.10.1993 р. – Хмельницький, 1993.

*П'ятий клас Зарудянської школи, Кременчуцького району (осінь, 1932 року).
На жаль, до наступного навчального року дожили далеко не всі учні.*

*«Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернуто право на пам'ять».
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр.
с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавська область.
Відкрито 22. 04. 1990 року.*

*Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 рр.
с. Пришиб, Кременчуцький район, Полтавська область.
Встановлено 25. 04. 1990 року.*

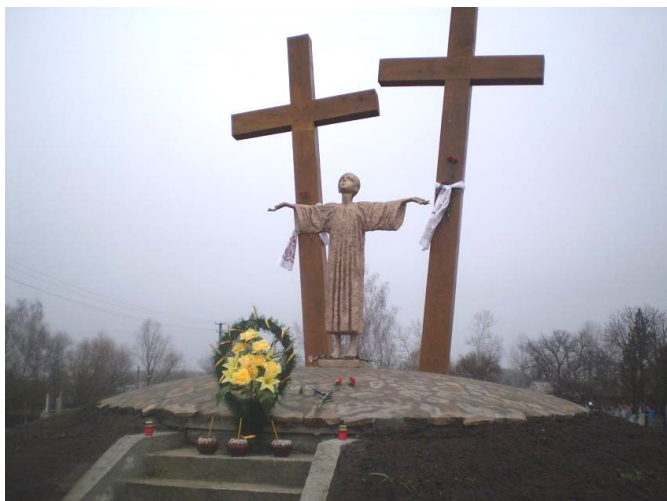
*Поминальна панахида за жервами Голодомору 1932-1933 рр. у селі Заруддя
Кременчуцького району Полтавської області. 24. 11. 2007 рік*

*Пам'ятний знак жертвам
Голодомору 1932-1933 рр.
с. Ялинці, Кременчуцький
район, Полтавська область.*

*Гора Зажури. Народний
меморіал Скорботи
м. Лубни, Полтавська
область, 1993р.*

*Пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр.
с. Омельник, Кременчуцький район, Полтавська область.
Відкрито 1993 року. Відреставровано 2007 року.*

*Пам'ятний знак жертвам
Голодомору 1932-1933 рр.
с. Недогарки, Кременчуцький
район, Полтавська область.*

Мітинг-реквієм, присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. у м. Кременчук Полтавської області. 21. 11. 2007 року.

Мітинг-реквієм, присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. у м. Кременчук Полтавської області. 21. 11. 2007 року.

Хрест із запалених свічок. Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. м. Кременчук, Полтавська область. 24. 11. 2007 рік.

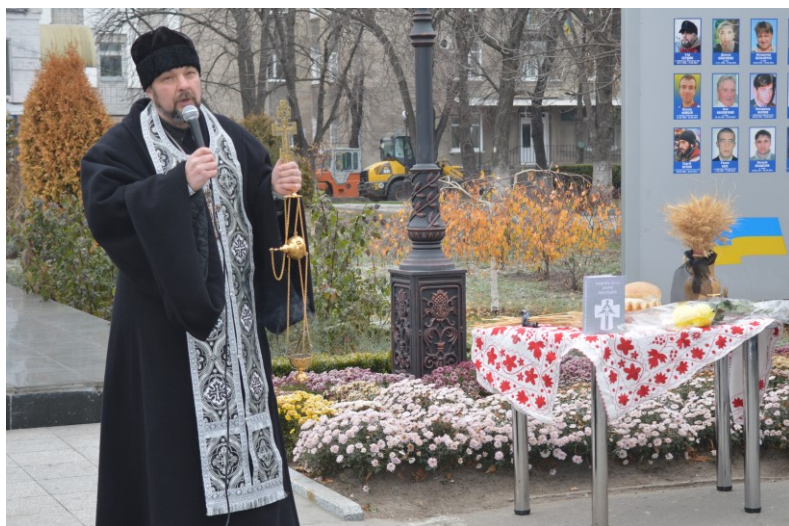
*Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 рр.
С. Запсілля, Кременчуцький район, Полтавська область.
Відкрито 8 листопада 2007 року.*

*Пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр.
с. Семенівка, Великобагачанський район, Полтавська область.
Відкрито 14 серпня 2008 року.*

Кременчук, листопад 2016р. Студенти Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського переповідають спогади свідків, які пережили Голодомор-геноцид 1932-33 рр.

Кременчук, листопад 2016р. Настоятель Свято-Миколаївського Собору о. Володимир проводить панахиду по безневинно убієнним Голодомором-геноцидом 1932-33рр.

Миргородська міська бібліотека імені Давида Гурамівілі, листопад 2016 року.

*Професор Ганна Капустян презентує друге видання книги
«Пам'ять 33-го кличе молодих: спогади свідків і слово історика»*

м. Брно(Чехія), Палац Кляйна, листопад 2008 року.

*Професор Ганна Капустян презентує перше видання книги
«Пам'ять 33-го кличе молодих: спогади свідків і слово історика».*

Кременчук, листопад 2008 року.

*Професор Ганна Капустян презентує перше видання книги
«Пам'ять 33-го кличе молодих: спогади свідків і слово історика»*

*Нью-Йорк, Штаб квартира Організації Об'єднаних Націй, квітень, 2010 р.
Професор Капустян проголошує доповідь, присвячену Голодомору-геноциду
1932-33 рр. в Україні на Міжнародній конференції
«Вплив політики на довкілля і здоров'я людей».*

*Нью-Йорк, Наукове товариство імені Шевченка, травень 2011р.
Професор Ганна Капустян презентує перше видання книги
«Пам'ять 33-го кличе молодих: спогади свідків і слово історика».*

З М І С Т

Зі сповідей край села (<i>звернення до читача</i>)	3
Из исповедей на окраине села (<i>обращение к читателю</i>)	7
From memoirs outskirts the village	11
Aus den Reden am Rande des Dorfes (<i>Anrede an den Leser</i>)	14
НАУКОВИЙ ВСТУП. Пам'ять 33-го кличе молодих.	18
I. СПОВІДІ	49
II. МАРТИРОЛОГ (окремі села)	408
III. СЛОВО ІСТОРИКА	439
<i>Ганна Капустян. Голодомор 1932-1933 рр. причини і наслідки</i>	440
<i>Ганна Капустян. Про голод 1932-1933 рр. в одному із сіл Полтавщини</i>	442
<i>Ганна Капустян. Голод і селянська ментальність</i>	447
<i>Ганна Капустян. Передвісники голоду</i>	458
<i>Ганна Капустян. Голодомор 1932-33 р. в Україні за матеріалами московських архівів</i>	471
<i>Ганна Капустян. Репресії минулого (або боротьба із «саботажем» хлібозаготівель по-сталінськи)</i>	492
<i>Ганна Капустян. Документи з фонду Сталіна про обставини великого голоду в Україні (1932-1933 рр.)</i>	498
<i>Ганна Капустян. «Національний вимір геноциду»: сучасна українська історіографія голодомору 1932-1933 рр.</i>	501
<i>Анна Капустян. Украинская историография голода 1932-1933 гг. постсоветского периода</i>	509
<i>Анна Капустян. Национальная историография голода 1932-1933 гг. в Украине</i>	548
<i>Ганна Капустян. Мемуаристика української діаспори про голодомор 1932-1933 рр. в Україні (сповідь Дмитра Гойченка)</i>	560
<i>Hanna Kapustyan. Post-famine trauma in the testimony of</i>	568

Пам'ять 33-го кличе молодих	599
eyewitnesses. Постголодоморна травма у спогадах свідків. <i>Hanna Kapustyan. HISTORY OF FOOD SECURITY in</i> UKRAINE in the 1930s	580
ВИСНОВКИ	585

Наукове видання

КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна

ПАМ'ЯТЬ 33-го КЛИЧЕ МОЛОДИХ

Сповіді свідків і слово історика

Видання третє, доповнене

Літературний редактор – *Галина Чугай*

Комп'ютерний набір і верстка – *Ольга Овчіннікова, Олег Труш*

Коректор – *Галина Чугай*

Підписано до друку 15.09.2017

Формат 60х90¹₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times

Друк ризопринтний. Умовн. друк. арк. 35,2. Обл. видавн. арк. 28,5

Наклад 300 прим. Замовлення № 76-17

Ціна договірна

Видавництво ПП Щербатих О. В.

вул. Чапаса 36-Б, м. Кременчук, 39100

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2129 від 17.03.2005р.

www.novabook.com.ua

тел.: 097 555 10 72